सिद्धांततत्त्वविवेकः

४०३७

4037

#19, 48, 62, 83 MISSING
# 47, 61 double.
F. = 97

[illegible]

सिद्धांततत्वविवेकः पत्रसंख्यो १००
लिलेख ऋषिः पौरः

८०

८०३६

त॰ वि॰ १

ॐ नमो भगवते सच्चिदानंदाय ब्रह्मांडोदरमध्यगाःखनिजलाग्नींदुसूर्यग्रहर्क्षाण्येषप्रवहंतिगोलरचनासृष्टिर्यथावत्स्थि
ताः कालोऽस्मिन्नुग्रहेनव्ययेत्रिसततं यस्मादियंतज्जयमार्गेनिर्गुणमीशमव्ययपरंब्रह्मैकतत्त्वंभजे १ यत्तत्समस्तनिलयोस्मा
त्सृष्टिर्यस्माद्भेदहीनो ब्रह्मादीनांविभुःसोयंव्यक्तीभूतःसनातनः ब्रह्मांडांतस्थमोहंतांभगवान्तेजसांनिधिः मा
र्त्तानिरुद्धःकालात्मासूर्याख्योयंसवितेतिच २ मंडलांतरगोजस्रंभुवनानिपरिभ्रमन् जलगोलग्रहर्क्षाणांभास्करःसर्व
गोमयः ४ शास्त्रप्रवर्त्तकोध्येयतत्त्वज्ञैःकालबोधकृत् त्रयीमयःसर्ववंद्योजगन्मेकोवरस्थितः ५ केचिद्यमसमस्तसूर्याच्च
भिन्नोयमितितद्बलात् वदंतिमूढवादस्याप्रामाण्यात्तदसद्भवेत् ६ यच्छास्त्रवद्धानयनानुसारंब्रह्मेंदुसूर्यात्रिवसिष्ठयोपिच
क्राः स्वस्वंचसिद्धांतमतस्यकार्यंगूढंमतंगोलविदांसुबोधं भ्रांत्याचापमपरंपरयाप्तनाशितंसदपिसौरमतंततत्
तान्युक्तेरनवबोधतत्पदैर्मक्लिष्टोक्तिमध्यनाममनवद्यैः सद्गोलवासनावाह्यैःकरणाग्रैर्विशृंखिताः स्वस्वलघ्ववहारा
र्थंस्वाचार्यतत्प्रसिद्धये ९ वस्तुतत्त्वमबुध्यैवस्वाचार्यैःसायंविरोधतः वक्रभिःवक्रयाःसर्वेसिद्धांताःस्वधियाःकृताः १० अतः
संवत्सरार्हद्वार्यगुरुंश्रीमद्दिवाकरं नत्वानृसिंहयोर्कस्यमतीक्ष्णीकमलाकरः ११ कृतीततत्त्वविवेकाख्यंसर्वास्पष्टंसवास
ने सिद्धांतगोलविन्मुष्टैकरोतिस्वधियोत्तमम् १२ आद्यंदिवंतथापिहिब्राप्यायसंग्रहीतस्तथा सौरंचसावनंचांद्रमार्क्ष
मानानिवैनव १३ भूतानामंतकृत्कालःकालोन्यःकलनात्मकः सद्वियास्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्तसंज्ञकः १४
मूर्त्तःप्राणादिकस्त्रुट्यादिकश्चामूर्त्तसंज्ञकः द्विरात्रसहितेनत्वक्रकलापवासवःस्मृताः १५ खेंदु १० गुर्वक्षरोच्चारप्राणा
सकालोसुसमस्मृतैः पलंषड्भिः ६ स्वघटाभिः ६ सैर्घटीनस्वष्टिः ६० संख्यया १६ दिनंतत्त्रिंशता ३० मासोवर्षंद्वादशभि
स्मृतैः इत्यंनाक्षत्रमानंस्यात्सावहानिलजभ्रमात् १७ विकलानांकलाषष्ट्या ६० तत्षष्ट्या ६० भागउच्यते तत्त्रिंशता ३०
भवेद्राशिर्भगणोद्वादशैवते १८ इत्यंभमंडलेतेत्रविभागास्तद्विदोदिताः एवंक्रमादजादीनांतथाभानांचदस्त्रभात् १९

भचक्रैकभोगाद्दियोः केचिदार्त्तवदंत्यत्रमासंतुथाः संदिनाख्यं यत्रर्क्षभतः सावनाख्यैर्हतमानेसदागोलसंख्यानशास्त्रेप्यकं २०
पश्चिमभ्रमणाद्भानोग्रहाणांप्राक्क्रमेणवृथेः उदयादुदयंयावत्सावनाहःप्रकीर्तितः २१ भानांतंगार्द्धसंख्येः स्याद्ग्रहाणांसवना
ख्ययः तत्रसूर्यस्यभूसंख्योदिनसंख्योप्युदीरितः २२ अमांतादमांतंतयावत्संख्यांशोभवेसंक्रमात् सौरसंज्ञोत्रमासःक्रमात्त्वा॥
ग्निः तिथ्यात्मकः त्वाग्निभांशात्मकस्तद्दिनाख्यैस्तुतैः सदोक्तः २३ स्थिरर्त्तसावनाहस्त्रभभ्रमस्थलनात्रसः उक्तार्त्तषष्टिः ६० य
टिकात्मकएवोक्तभभ्रम २४ अहोरात्रंपितॄणांतत्त्वांशोमासःप्रोदितः रवेश्चक्रैकभागोत्ररविवर्षतदेवहि २५ देवानामसुरा॥
णांचयुरात्रंचोविपर्ययात् दिनरात्र्योस्तथात्वागवक्ति २६ संतत्युरात्रकैः २६ दिव्यमासस्त्रसंज्ञेचवर्षस्तेयुगेरात्र मथ्येकराशि
भोगेनवर्षसंवत्सराभिधं २७ अनाद्यनंतसर्वेशोमहाकालेभमंडले निरंतरंभ्रमंस्तत्रस्यहृद्गगनस्थितं २८ कास्मिन्नप्यचले
कालेवक्तुमर्हमिदंनहि शश्वतद्भ्रमणात्तत्रक्तपराह्नेभमंडले २९ लंकाद्दैरात्रेचलितायहोच्चपातादयः सृष्ट्युगपत्सर्वे
नाध्याकयेज्ञादियुनात्तदैवस्र्पाकयंकालमुदाहरंति ३० कालेनयेनेतिपुनः सयोगस्तंसृष्टिकल्पप्रवदंतिसंतः अतोदि
यसैर्ग्रहसर्वकाणांसदोदितायेभगणाःस्वशास्त्रे ३१ मानानिसौरेंदवसावनर्त्तश्र्वाणितद्वायुगपत्रसर्वे संशोणमुक्तंपरि
शतिमितिकालेनयेनेद्युदितःस्वसृष्टेः ३२ ससृष्टिकल्पग्रहगोलविस्तावदंतिसूत्स्यग्रहसर्वसिद्ध्यै ससृष्टिकालःकमलोद्भवस्य
मनेःशतन्नाम्बिनगाब्धि ५१५०० वर्षैः ३३ दिव्यैर्भवेद्वादशसंगुरुमांतकल्पप्रमाणंसमयेवदंति ब्राह्म्यंचकसंमनयःस्वय
मैसंकल्पकादौनियमेनयोग्यं ३४ उक्तलक्षणकल्पाख्यः सकालस्तुल्यएवहि सृष्टिब्रह्मादिभेदेनभिन्नःस्वस्वफलामये ३५
महायुगसहस्रेणाकल्पस्तन्महायुगं चतुर्युगमितंतानिचतुर्युगलघूनिच ३६ कृताकयंतथात्रेताकयंद्वापरसंज्ञकं त
थाकल्याकयंज्ञेयधर्मांघ्रिक्रमासतःक्रमात् ३७ एवंदिगंघ्रियमीयमुदितोस्तिमहायुगे लवोभ्रंतवेदैस्तु ४३२०००
युगानिवृद्धीज ४।३।२।१ संगुणीः ३८ सूर्यवर्षैःक्रमेणैतेस्युःकृताद्यायुगांत्रयः कृ १७२८००० त्रे १२९६००० द्वापर ८६४०००

न· वि·
२

कलियुग ४३२००० एषां स्वार्को शतेन सौ च संध्या संध्यांशको सदा ३९ आद्यंतयोर्द्वितीतेषामष्टतत्त्वरदायुः ४३२०००० म
हायुगं मनुष्टेश्वयुगेष्वेकर्दि ७१ मिते स्मृता ४० आदिमध्यावसाने तु कृताब्दैः १७२८००० संधयः स्मृताः मनूनां तिथिसंख्याका
स्तत्रावश्यं जलप्लवः ४१ अर्कादेर्दिंढ १४ संख्याकमनुभिर्ब्राह्मएव सः कल्पः प्रोक्तः फलार्थं वै कालविद्भिर्मुनीश्वरैः ४२ सं
संधिमनुभिश्चैवं कोटिब्रह्मल स्याब्दायुः ४३२००००००० एवं द्वितीदिनं ब्राह्ममहोरात्रं तद्द्वयं ४३ वर्षाहोरात्रसंख्यातः स्वांगा
त्रिशमितावधेः परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया ४४ दैनं दिनस्य कल्पस्य अथ मनिरुद्धार्कजो विधिः भूस्थितानां च जीवा
नां नस्थिरां वरवासिनां ४५ अनीदृशं जगदिदं न कदापीति वाग्बलात् प्रमाणं नलयं प्रांति मनसूक्ष्मानिशं ध्रुवं ४६ भूमेरेव
विभागास्ते भूर्भुवःस्वः सदोदिताः यत्तायाम्येतथा सौम्येतथा मेरुरितिक्रमात् ४७ ४७ तद्भूतब्रह्मसृष्टेः स्यादिह लयस्तदि
नांतजः सर्वदेवमहाकालेमर्हर्लोकादि विलीयते ४८ मार्कंडेयपुराणादौ सच्छ्रीभागवतेपि च स्वीयप्रमाणवचनान्यपि
सृष्टानिसंतिवैः ४९ सौरेत्वसृष्टिवर्षाणांग्रहर्क्षस्तुमनेकजे उक्तेनास्ति रास्तष्टेः कथं युक्तेति चेच्छृणु ५० जपस्तु न
हि तोस्ते देवता निर्मिता देवतां शकाः विधिना विवरूपायेतद्द्विब्राह्मल्यमयाः सदा ५१ ब्राह्ममानमिदं प्रोक्तं नाहशाः कमलो
द्भवाः कालेस्मिन्वहवो जाता भविष्यंति सनातने ५२ आयुषोर्द्धं गतं तस्य वर्तमानस्य चाग्रिमान् कल्पादितः प्रमाणार्कस्पर्व
शास्त्रानुसारतः ५३ स्वायंभुवपरंपराया श्रीशालिवाहनशाकेंद्रपर्यन्त वत्सरावधि मुखादि विनाते स्यात् क्रमादथव
दामि फलार्थं ५४ स्वायंभुवो मनुः स्वारोचिषश्चोत्तमजस्तथा तामसौरैवतस्तद्वाक्षुषस्तु गताः षट् ५५ वैवस्वतो मनुश्चाथ
सप्तमो लब्धनाकिल यस्यांकारेस्मिन्मनवः षट्व्यतीतायुगानि वै ५६ भमितानि तथा चांघ्रित्रयं तद्वत्कलेर्गतः नंदाद्रीडगुणा ३१७९ः
सौराब्दा विश्वंशकाननेन ५७ संधिः सर्वयोगस्थः सौराब्दा विधिवत्कृतः गोदीघ्रद्रष्टिनेत्राश्विशैलनंदेंदु १९७२९४९१७९
संमिताः ५८ शालिवाहनशाकेनयुतास्ते सार्कवर्षवदनेत्रगताः स्युः खाभ्रखाब्धिरसखाद्रिशशांकैः १७०६४००० सृष्टि

2

वक्रा विधिसौरगताब्दैः हीनिताः इह १८५५८८२१७१ चैत्रवाणाः स्मात्सोप्यत्र स्पष्टवदनाद्रूहसिद्धैर्येन सर्वं चलनोक्त्य
तिर्हि स्पष्टिकालदृङ्नो विधिवक्रा ५९ यास्थिरोमणिक्षितानिजतंत्रेब्रह्मणोदिनमवेयरहस्पष्टः वक्रगुरुकमिदमार्ष विरो
धान्नतन्नयनतरसम्भ्रमतिस्त्रैः ६० येहि स्वपर्मोत्तरमेवमूलं ब्राह्मपुराणं वदसीहतत्त्व अनादिकेनाशितमेव सर्वसंह
श्यतेसर्वजनप्रसिद्धं ६१ अत्रतत्त्वदिनफक्तिकयेदंस्पष्टिवर्षवचनेनविनैव दृश्यतेयचनदेवहिमूलं संविधायरचये
तिहिशास्त्रं ६२ सूर्यादिदेवैर्मुनिभिःस्वतंत्रे शाकल्यमुख्यैर्गदितं हितस्य विरोधतः श्रीकमलोद्भवोक्तिर्नसाक्षात्कथं
चिदिष्यतेकंजःसः ६३ ब्रह्माप्राहयनारदायहिमगर्गवच्छौनकायामलं मांडव्यायवसिष्ठसंज्ञकमुनिः सूर्योमया
प्राहतयत् ६४ यस्त्वागमयुक्तिशालितदिदं शास्त्रं विहायान्यथा यत्कर्वतिनरामास्तनदसहेदोक्तिस्त्यादृशं किं
चात्रसूर्योऽब्दपवचोक्तोब्रह्मानसूर्यादधिकःकथंचित् भूकर्णीकामरुगनालिकाश्रीसूर्योतिहृदेधिकएवय
स्मात् ६५ किंचायमात्महठरूसंमतंतत्स्वात्पश्येकाल्पमतंगृहीत्वा सूत्रप्रमाणंकथयंतिलोकेशास्त्रस्यकीयंतदवि
विघ्रमेतत् ६६ स्पष्टार्थकल्पभेदेनविधिस्पष्टादिकालयोः ब्रह्मार्कमतभेदंयेनमन्यंतेकुबुद्धयः ६७ युगेयुगेमहर्षी
णामिमायुत्साधुनततः कुस्यःसोर्कोक्तएवास्तिब्रह्मणोनहिकिंतसः ६८ अत्रएवास्तितत्कालभेदाद्यस्मादतोधुना
ब्रह्मोक्तंवक्तुबुद्ध्युक्तफलार्थंमहसंभवं ६९ सिद्धांतगणितत्त्वानेकृष्टस्मादप्रकालजं अर्कोक्तएवकल्पस्थेद्वियभेदः
कथंतयोः ७० वस्तुतःकल्पभेदोपिस्थिरस्पष्टोनविद्यते अकल्पयद्यथाशर्वयातेमादिश्रुतिःकिल ७१ अत्रयत्प्र
माणंचकल्पजंभेदमप्यस्य स्वीकर्वंत्यपमास्तमनत्प्रमज्ञातिवायतः ७२ शास्त्रमाद्यंतदेवेदंयत्सर्वप्राहभास्करः
इतिश्रीसूर्यवचनादपिभेदोनकल्पजः ७३ युगानांपरिवर्तनकालभेदोत्रकेवलः अस्यार्थालिहृयातेकाकालजो
भेदएवहि ७४ नहितद्ग्रहणादीनांभेदार्थःसौरसम्मतः नद्देदकारणंतत्रत्तेयंसौरविदानयथा ७५ सैककल्पी

न॰ वि॰
२

यभगणांतरगानियुगानिवै तन्नैदाद्यक्रभेदः कथं संगच्छतेऽवुधाः ७६ नेदम्यथैवग्रहगोलसंस्थायेनोक्रमेदत्विरक
क्षभेदात् भगवन्मतेसामर्द्दियुक्तियुक्तापवोक्तन दूषणानादवस्थात् ७७ यन्नारदायगदितं च तत्रानने नृशाकश्यपसं
ज्ञमुनिनाप्रतदेववर्ढं अर्काविरुद्धमितिनित्यकृतेविरुद्धंयत्स्वीयमप्यसदर्शणकथास्थितंतत् ७८ सिद्धैककाल
सृष्ट्यादेर्द्वैविध्यस्यातियातवः अर्कवद्ब्रह्मपद्देपिकल्पायमधुनाततः ७९ यदिस्यान्नर्दिशाकल्पस्समनादविरोधतः
युक्तंतमत्तसृष्ट्यब्दश्चदितंग्रंथकल्पनं ८० प्रत्यग्भ्रमेणप्रवहानिलस्यभ्रममस्यपिद्राक्सत्वेगभचक्रे नदस्यगावेद्दर्शि
चरंतिस्वमार्गगाल्पत्वेचरासदैव ८१ मृदुद्गतोस्वल्पगतेश्चभानेनज्ञायतेसर्वजनैश्चतेन पूर्वोदयश्चाल्पमयःश्रती
ऑसंहश्यतेऽन्यग्रहतारकाणां ८२ पूर्वक्रमाद्धानिगृह्णाणितत्रयथोत्तरंस्थाग्रिमराशिभानां भोगंप्रकुर्वंतिसदैवशर
वीतम्यागतेश्चापिसताप्रतीतिः ८३ लंकार्द्धरात्रेयमकोटिजातसूर्योदयेवात्सचलोशकादौ मयोः सिताद्दौ रविवास
रादौ खेटोच्चपातादिसमस्तमुक्तं ८४ यावत्क्रमात्कालवशेद्विभिन्नमप्यस्वमेघास्थितमुक्तवन्नव सृष्ट्याद्यकालेयुगपच्चश
र्वमेकत्रचैत्येनविधेर्दिनादौ ८५ यस्मात्प्रमारंभरहोतपवपूर्वस्यसोस्मादिपिसृष्टिजादिः त्रेयस्तदंतेतोपितथांत
संज्ञोप्यादिश्चतोस्मिन्समयेप्रसंख्या ८६ कःखेटकालात्मकएवभूस्यस्तद्भूतसृष्टेर्दिनमामनंति तस्याथतद्रात्रिमितं
तथानलयादितिपूर्वमपिसत्सृष्टिः ८७ सृष्ट्यादेकदिनस्यांतस्ताबद्भूमिजनास्थितिः तिथ्यादिव्यवहारोपितन्नतोन्यत्र
नोभुवि ८८ ग्रहाद्युक्तसृष्टिस्तलंकार्द्धरात्रेयथार्थास्तिदेवर्षिवक्रागमोस्यततः सृष्टिकालोत्तरेकस्यवक्त्रेकथं चित्रलं
कोदयेर्कस्यवारे ८९ अहोविस्मयर्मोन्नवैचापिसम्यद्ग्भुद्देस्यमूलंमहत्त्रयकारैः यतस्तत्रसृष्टिस्तलंकार्द्धरात्रेनिरुक्ता
कथंतन्मतेतत्कवक्त्रं ९० तथाचतद्वाक्यंतत्रचवसूर्योच्चयातेः समूमवलंकायोदक्षिणोत्तरेरेवायांफाल्गुनांतेसर्व
एवकल्पादावर्कदिनेमीनमेषसंधिगाभवति कल्पावसानेचेतिसर्वारंभःसृष्टिकालः प्रनासःकल्पाद्देःस्यात्सृष्टिका

तेन तेन स्फुटाईक: सृष्टिवर्षैर्ग्रहार्थं मिथ्यैकेष्विकाल्पितं न युक्तं ॥ ११ सृष्ट्यादेः सृष्टिकल्पान्तं भगणाः सर्वयायिनो ग्रहा
दीनां निरग्राः स्तान्यवदाम्यर्कशास्त्रतः ॥ १२ कल्पे सूर्यज्ञशुक्राणां कोटिघ्ना खेदरा चयः ४३२०० ५००००० भगणाः कुज
जीवार्किशीघ्रोच्चभगणाश्च ते ॥ १३ सहस्रघ्नरसाग्निविशीषघ्नदीषवो विधोः ५७७५३३३०००० खखशून्यरदाष्टर्त्तुभेद द्विद्वि
मिता २२९६८३२००० स्तथा भौमस्याथज्ञशीघ्रोच्चभगणाः सृष्टिकल्पजाः अयुतघ्नरसयोमशैलाग्निकादिश् १७९३७०६००००
मिताः अयुतघ्नाग्रवेदाद्रिद्विद्विगुणषट्वक्रयः ३६४२२०००० स्तथा खखखर्त्तुनगाग्निद्विद्विसूर्यास्तिदि ७०२२३८६०००
मितास्तथा १९ शुक्रशीघ्रोच्चभगणाः सागगत्याच तथा शनेः खखखाष्टर्त्तुपंचर्त्तुमानवो १४६५३६८०००० सार्कनः
क्रमात् समाष्टरामा २०७ : सूर्यस्य मंदोच्चभगणाः स्मृताः सहस्रघ्नाविधोमाघ्रग्रहाष्टांगुयय: ४८८२०३०००० स्तथा १८
भौमस्याथिवियदस्रा २०४ बुधस्याष्टर्त्तुवक्रय: ३६८ खखरंध्राणि जीवस्य ९०० शुक्रस्यार्थगुणेषवः ५३५ शनेर्नं
दाग्नयश्चैवं ३९ पातानामथ वामतः खखखाष्टाग्निदस्रद्विविदस्राः शशिनस्तथा २३२२३८००० १०० मन्दस्रा २१४
स्तु भौमस्य बुधस्याष्टाष्टसागराः ४८८ सहस्रघ्ना खषट्खाद्विशशिषट्रामभू १३६१७० ६०००० मिताः १ कृताद्रिचंद्राः १७४
जीवस्य त्रिखांकाश्च ९०३ भृगोस्तथा १ सहस्रर्त्तुशैलाग्निद्विद्विषट्समद्विसे २७०२३१६००० मिताः शनिपातस्य भगणाः
शेक्राः परमसर्त्तवः ६६२ मानान्यथक्रमादर्कशास्त्रवीणामहायुगे २ उदयादुदयं भानोर्भूमिसावनवासराः वसुसप्त
द्विवेदांक समा द्वितिथयो १५७७९१७८२८ युगे ४ भानामष्टाद्विवस्वद्वित्रिद्विघ्नष्टशवेदवः १५८२२३७८२८ चान्द्राषा
ष्टखाव्योमखाग्निखेर्त्तुनिशाकराः १६०३०००००८०१५ षड्वह्नित्रिद्विवेदांताः शाके तिथयश्चा १५९३३६ धिमासगाः तिथि
नयायमर्थातिद्विष्टव्योमशराश्विनः २५०८२२॥२१६। खचतुष्कसमुद्राष्टकुपंच ५१८४०००० रविमासकाः सोदया
भगणाः खेः खेः रूना। स्वस्वोदया युगे ७ भवंति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरं रविमासोनिता कोन शेषाःस्यु
रधिमासकाः ८ सावनाहानि चांद्रेभ्योद्युभ्यः शोध्याति तिथिक्षयः अधिमासोनचान्द्रार्क्षत्वा दवसावनसर्वकाः ९

त॰ वि॰
५

सहस्रघ्नास्तेन सृष्टिकल्पे सूर्यचक्रकल्पजाः भगणास्ते सहस्रघ्नाः पूर्वोक्ताः स्युर्महायुगे १० युगे सौरमासाः ५१८४०००० सौर
दिनानि १५५५२०००० चान्द्रमासाः ५३४३३३३६ चान्द्रदिवसाः १६०३००००८० अधिमासाः १५९३३३६ अवमानानि २५०८२२५२ वि
धिकल्पोऽर्कवत्सृष्टिकल्पे स्वर्युगसंज्ञया व्यवहारः स विज्ञेयो लाघवाद्गणितार्थवै ११ इति भगणानामाध्यायः सर्वप्रमाणाग
मप्रसिद्धाः खेटस्पाताश्चकर्शकारणं कल्पादितोऽथ भगणादयस्तत्सर्वं निरग्रे किल सप्रमाणं १ सकल्पकालोऽन
वधेर्दिनादेस्त्वथ ग्रहनिर्णयतोऽखिलानां सृष्टेर्मुखे तद्भगणादिकानां प्रारंभकोऽस्ति न ततः सकल्पः २ सृष्ट्यस्य कल्पभगणो
रत्नोपपत्तिनाद्यैः ग्रहाद्यानयने सम्यक्क्रियते खेचरा यतः ३ येषां मते निशाकल्पे ब्राह्मे सर्वलयः स्मृतः सोऽसन् यतो
लयस्तेषोदितः सोऽब्राह्मी भूगतः ४ पांचभौतिकजीवानां नानिःसाधवासिनां अन्यथा तल्लये चाराभावान्न द्युगणादिता २
कथं मूर्तिर्निशाकल्पे स्युर्विना तन्मते किल सद्भावाद्द्युगणादीनां न जडं हि लये त्रयः ४ सौराब्दाये सृष्टिवक्त्रात्तथा ना
यावत्स्वीये सौरवर्षे स्यावर्कः निघ्नास्ते वै सृष्टिकल्पाधिमासैस्तत्र व्यस्तैः सौरवर्षैर्विभक्ताः ४ लब्धा ये स्युः स्वाधिमासा नि
रग्राद्वर्षादिस्थे सृष्टिसौराब्दवृन्दे अर्केर्निघ्ने संयुता श्चान्द्रमासाश्चैत्रादिस्याः सृष्टितश्चैत्रचन्द्रे ५ संयुक्तास्ते जाता चैत्रादिमासैः स्वि
शनिघ्ना यातनिथ्याप्त्विनाष्ट्य तिथ्यन्ते स्ते चान्द्रवाराः पृथक्स्था निघ्नाः कार्याः सृष्टिकल्पावमैस्ते ६ भक्तास्तत्स्वेष्टचान्द्रवारैरवा
माप्ताये स्युश्चावमाश्चोनयाहाः हीनाः कार्यास्ते पृथक्स्यापिनेष्टभानोर्मध्याः सावनोऽहर्गणाः स्यात् ७ लंकामध्यादिहार्क
स्यायमर्कोऽद्युदयेऽप्ययं मध्यमार्कोदये सिद्धः प्राज्ञैर्न सव्यावकमात् ८ अत्राधिमासागतशेषकं च मान्त्येयतः सावयवाधिमा
साः योऽन्यास्तदा स्युर्निजसौरवर्षमुखेऽन्यथा चैत्रमुखे विमासाः ९ शुद्धिस्तु वर्षादिभवाधिशेषेश्चैत्रादिवर्षादिगतानि शंसाः चा
न्द्रीयतः सावयवेन्दुमासास्ते सौरवर्षादिगताश्च तत्र १० येऽस्युर्विहीनावयवाः सदा ते समास्तु पूर्वं सम्भवश्च चान्द्राः योऽब्दादि
चान्द्रावयवश्च तेन समं हि वर्षाधिमासशेषं ११ हीना यदा सावयवाः स्युर्मेसंक्रान्तिः यन्तकालेषु गणास्तदानीं निशीथजश्च
नरस्यापि व्रतस्य वियोगयोगादवजाग्रकस्य १२ समन्तशोरविवारपूर्वो वारो यथा चैत्रादिकमासकेषु स्युर्दाधिमासः पतितो

यदा सौरेन्द्रादिना सत्याहिता अधिमासाः १४ ग्राह्यास्तदाहर्गणसाधनार्थं यदा सवारो न भवेद्गुहंदे सैको निरेकः स्यादधियावि
धेयः कार्यः स्वस्पष्टगणाः सवारे १४ स्पष्टाधिमासः पतितो यल्लब्धो यदा यदा वा पतितोपि लब्धः सैकैर्निरेकैः क्रमशोधि
मासैः संस्थाप्य पीभिर्भिभक्तप्रवक्त्रयोद्राः १५ स्पष्टिकल्पभगणो दिनसंघः संगुणः कथितनक्षत्रदिनैश्च भाजितः फलसमा
भगणाद्याः मध्यमा रविमुखाः प्रभवन्ति १६ लंकार्द्धरात्रे किल मध्यमार्कविद्भिः प्रथमे कयुगणांऽङ्कवास्ते साध्यस्तु तान्नाष्टद्रा
गयः कलाद्याः स्वर्मध्यमा मध्यखगप्रसिद्ध्यै १७ नंदेष्टवो ५९।८ ह्योतरणेः खनेदशीला शवाग्निप्रमिताः ७९०।३५ वि
धोश्च तत्तत्र भुक्तिः षड्लिप्तात्रयः ६।४१ स्तत्पातस्य रामाश्विशिवा ३।११ विलोमात् १८ नृपाग्नयः षड्द्विमिताः ३१।२६ कुज
स्यतत्त्रषुसिद्धाश्च वदाः २४५।२२ स्ततो गुरोः शराः ख ५।० भृगुस्तुंगकस्य षडंककानागमिताः ९६।८ शनेर्द्वे २।०।१६
स्पष्टस्य कल्पार्ककृवासरेंदुवाराधिमासावमसंसकाये भक्ताश्च तेनहृत सौरवर्षे सौरेकवर्षैः प्रभवंति सर्वे २० निजेष्टवर्षे
गुणितान्यभीष्टवर्षाद्भवाल्लब्धवहारयोम्याः स्वसौरवर्षीयकुवासरायसमाहृताय शेषमितं दिनाद्यं २१ वारोर्कतस्तत्र
गतोब्दपस्य तदग्रिमश्चेति सुधीभिरुक्तं अहर्गणं वर्षमुखोत्त्वोर्थकृत्वावदंत्यानयनं ग्रहाणां २२ अत्रैवेः सौरवर्षात्
कृत्वाहर्गणमुक्तमे तत्रवारस्य गणना कृता याब्दपतेः सदा २३ अथवाकासायनस्तत्र वर्तमानोन तो गतः वारो स्यवद्पतेः
किंतस्याब्दपाग्रिमतो गतः २४ इदमुक्तं तदा सौरवर्षवक्त्रं यदा भवेत् इष्टकालो यदेवार्कोदये स्याब्दपतेर्गतः २५ विनैव
निर्णयं विस्यंस देवाब्दपतेर्नसत् प्रवृत्तसैव वारोक्तिस्तद्दृशोयेनाहृतास्तिहि २६ अहर्गणो मध्यमसावनेन कृतश्च लंका
स्फुटसावनस्य तत्त्वयवदाउदयांतरेणाहीनान्विताः संविहिताः फलेन २७ लंकोदये स्युर्नकृतं तदाद्ये यतो तरं तत्र
समस्यकं च मध्यार्कभुक्ताग्रसवो निरर्तयियेय मध्यार्ककलासमानाः २८ तदंतरं यत्स्फुटमध्ययोस्तत्तत्राः पिंडयोः
स्यादिवं गतिघ्ने भक्तं घुरात्रासुभिरामलिप्तादीनायग्रहाश्चेदसवोल्पकाः स्युः २९ तदमयात्वग्रनिजोदयेश्चेङ्कास्सर्वं

त·वि·
५
5

विश्लिष्टं तदानीं कृतं यथा स्याद्वक्रमार्गमिश्रं कर्म ग्रहाणामुदयान्तराख्यमिति २० इत्थं शिरोमणौ प्रोक्ताद्युदक्रमुदयान्तरं त
द्धासमर्थानिराकर्तुं शक्यते नास्मि विदां वर २१ स्पष्टार्द्धक्रान्तिनाडीवृत्तसंपातरूपः स्थिरमेषादिः स्थिरारम्भिनी नक्षत्रादिर्म
ध्यार्कयुक्तश्चास्ति अनन्तरं तत्स्थप्रवहपश्चिमभ्रमणेन विषुवाख्यस्वाहोरात्रवृत्ते एकभ्रमात् भ्रमः स्यात् तदेव सर्वक्रान्तिवृत्त
प्रदेशानां भसंस्थकानामपि स्वस्वाहोरात्रवृत्तेषु एकभ्रमात् त्वेको भभ्रमः स्वस्वाहोरात्रवृत्तेषु चक्रकलातुल्याभिरस्ति अथ यय
देको भभ्रमस्तदा मध्यमार्कबिम्बं यत्क्रान्तिवृत्ते स्वमेषादेः प्राक् चलितं किंचिदूनमध्यार्कगतिकलाभिर्निरक्षक्षितिजेन
तस्याग्रे तदयः किंचिदूनगतिकलासमकालेनान्तरितमस्ति यदा तत्बिम्बं संपूर्णगतिकलाभिश्चलितं तदा तत्समकाले
न तन्निरक्षोदयशाणेनोर्ध्वस्थितमेषादिः स्वाहोरात्रवृत्ते गच्छति तन्मध्यार्कबिम्बं च निरक्षक्षितिजसंस्थं स्यादेव उदयाङ्गति
कलाचलनेनैव पुनस्तदुदयकालस्य सावनदिनसंज्ञेनाङ्गीकारात् अहोरात्राद्येरसाभिर्भवृत्ते कोमध्यगत्या चलितस्तदेव
तैरेव नूनं प्रवहानिलेन नीयते व्यक्तकजेक्ष्यतः २२ तेन तद्बिम्बस्योदयाद्युदयपर्यन्तमेकः सावनो दिवसस्तन्मध्ये वास्त
वं नाक्षत्रमिदं मध्यार्कगतिकलोनमत्र सर्वो भभ्रमश्चैकः इति अत्रेदमप्यवधेयं यदा मध्यार्कबिम्बं चलक्रान्तिवृत्ते चलितं त
दा चलक्रान्तिवृत्तमपि अयनांशगत्या चलितमिति तद्बिम्बमेकदिनजायनांशगत्यूनयुक्तगतिकलातुल्यं संपातात् चलित
मिति अस्मत्सामन्तिर्वार्थानामयनांशगतिसत्त्वात् केवलगत्युत्पन्नाः सप्तकाश्चक्रकलातुल्याः सर्वे सावनाः स्वाहोरात्राः सर्वेऽप्य
नयैव भगवता श्रीसूर्येणोक्ताः स्वसिद्धान्ते कुदिनाद्यन्तसंपातार्कतो विषुवल्लिम्बिका तदन्तरं यदल्पं तेरविगतस्सर्वो मताः २३
अतो यदनुपाताद् एकसावनान्तगतेनान्तरं तत्केवलगतिकलाधिकचक्रकलातुल्यस्वरूपमवाप्तवं एवं प्रति सावनमेको भ
भ्रमः संपातार्कागतगमनात् कालश्चेति मध्यार्कबिम्बं यदा प्रतिदिनजगतिचलनेन न संपत्तिः स्यात्तदेकः संपातभगणस्त
न्मानं तत्कालपर्यन्तमेकभभ्रमपर्वेति स्वेच्छकाले यावन्तः सावना मध्यगतिस्खलनाज्जन्मनः सावनो भभ्रमास्तत्संपातार्कगतभग

णसंख्याकभभ्रमाश्च अथ तत्रसंपातागतो मध्यार्कोऽपि यदीष्टकाले स्यात्तर्हि तदुत्पन्नकालश्चेति त्रयाणां योगे वास्तवेनात्तत्रसा
वनाहर्गणो अवास्तवेन अहर्गणेन तस्या भभ्रमाः केवलमध्यार्कभगणसंख्याकभभ्रमाः केवलमध्यार्ककलास्तत्साम्यश्चेति
त्रयाणां योगरूपे योऽहिस्सावनो मध्याहर्गणो वास्तवनाक्षत्रैः विलक्षणैः सिद्धः सन्निरस्तमध्यार्कोदयकालिको वास्तवउ
च्यते अवास्तवे त्वेकत्रये नाक्षत्रे मध्यमसावनाद्यैः सिद्धः सन्तदुदयकालेनेति अवास्तवउच्यते अथा चानुपातस्य निय
तैकविषयत्वात्प्रकृतेनुपातात्सिद्धाहर्गणो मध्यमसावनमानैः सिद्धस्त्वावास्तवएवैतेयः वास्तवार्थमुदयान्तरदानमार्ष
विरोधेप्यावश्यकमिति चेन्न अज्ञोच्यते मदभिमतो वास्तव वास्तवान्तरभूपोदयान्तरदानेन तत्सिद्धे नवानाहि कथंचिदपि
वास्तवत्वासिद्धिः तथाहि पूर्वोक्तं वास्तवेनात्तत्र्यैवेरुत्रयात्मके अहर्गणः १ भगणः १ संपातमध्यार्ककलोत्पन्ना ह
अवास्तवेन अहर्गणः १ केवलभगण १ केवलमध्यमार्ककला १ अत्र वास्तवस्य अवास्तवेन साकमंतरेण समविंशत्यय
नांशकालेनित्यादिषु घटीमात्रत्वं किंचन्यूनमधिकं वान्तरं स्यात् अयनांशमतानुयायिनां मतेन निर्वाह्यमंतरं स्यादिति
महद्वैषम्यं निरयनवर्षादौ केवलगणाधिकचक्रकलासहरूपस्योक्तमध्यममानेनैव सावनाहर्गणसंख्याभभ्रमनोनिरे
केतिस्पष्टंवदद्भिः सायनार्ककलातत्साम्यवशात्स्वोक्तिदुष्टमुदयान्तरमुक्तं तदप्यसत् वास्तवावास्तवयोर्वास्तवभिन्ने
यत्किंचिदुदयान्तरकल्पनेनतद्दशेनकथंचिदपिवास्तवाहर्गणसिद्धिः स्वार्षविरुद्धपक्षे वस्तुतस्तु ये सौरार्यस्वीकृताः येसा
वनास्तेनवेदार्कयोः कोतिहेतुः स्वस्वगत्याचलनादेवोपपन्नाः यथांशभोगात्सौरगतिकलाभोगात्सावनेचाहतयो
द्वादशभागान्तरेणेति परस्परंतेषामनुपातेन ---- वास्तवमेवेष्टकालेत्तेपपरं न तथा नाक्षत्रे तस्माहोरात्रेष्टं गत्या
चलनादिष्टकालेतदनुपातान्नाहर्गणाननद्वास्तवं १ गोलवास्तवरीत्यानदसिद्धेश्च सौरादधिमासहोरात्रित्थ्यैनेचान्द्रास्त
तोऽवमहोरात्रसावनास्तिथ्यंते ततोऽवमशेषसंवंधाच्च निरस्तास्तितिजेमध्यार्कोदयकालिकाः सावनाः कृतास्तेन वास्तवा

त॰ वि॰
९

एव स्फुटत्वाप्रसक्तेः तत्कालेतदनुपातागतेनातत्वं तद्वास्तवमध्यत्वमुपपन्नं न सौरचांद्रसावनसंख्यानयनार्थं तदुपयुक्तं परं त
द्विस्वांतर्गताशुद्धसंबंधाद्द्युमध्यवास्तवः सावनाहर्गणः अन्यथैककालिकयोः सदसत्त्वात्तत्त्रयोर्भेदापत्तेस्तत्संबंधा-
भावात्तदेकस्य विरुद्धसदसद्वेदकथनादौचित्यप्रसंगः तथा चांद्राः सौरा अपि अन्येदमध्यवयवेयं मध्यमसमानास्तत्त्वा
यत्र वास्तवास्ववस्तवस्तत्र तदनुपातेन सावनाद्यमवास्तवमुदयासन्नकाले अतो यः स्पष्टसौरचांद्रैरधिमाससावमेभ्य
निरस्तमध्यार्कोदयकालिकः साधितोऽहर्गणः स तु तत्कृतिजनिरस्तकालोपलक्षितनिरस्तमध्यार्कोदयकालसंबं
धेनासिद्धो वास्तव एव न हि सौरस्य वास्तवमध्यसावनेन अग्रजः साधितोऽहर्गणः सम्यगुदयकाले निरवयवोऽस्य
ते कथं तस्यावास्तवत्वं मध्यार्कभुक्त्याग्रसवरत्नादि तदनंतरमितस्ततरमितस्तत्र ग्रहानीतोदयांतरदानादयं स्फुटा-
हर्गणस्तद्वीत्यासावयवाऽसिद्धेति कथं तस्य वास्तवत्वं अहो निरवयवयवावाहितदर्हर्गणः स कथं मूढैरुदयास
न्नकाले स्वीक्रियते यस्तैर्मध्यमउच्यते स तूदयासन्नस्तन्मते तद्दशाउदये कथं वारगणानयावारशुद्धिः स्यात् किं
च सौरवर्षादौ रविस्पष्टनोदयांतरदानादयं संगच्छते किंच कलायां मध्यगतिजमध्यमात् फलांतरे स्पष्टः फलवा
सनयास्ति संस्कृतात्मतः स तत्कथंचिदपि न तन्मते प्रतिमंडलस्थनियतचलितविंबाकर्णस्थत्वं सर्वथैः स्फुटयुक्ते
रनिवारितत्वात् अथ योऽस्य वास्तवैक्यमानाउच्यते न तत्प्रमाणं तदुदयांतरमपि समासमयासमानाभ्यामुद्गमा-
सन्नकालजो भिन्नप्रमाणासिद्धातो विजातीयोऽहर्गणो न तव ३४ अस्वंतरं तत्तत्रस्थं न हि मूढगणोऽनंतरं विजातीयग्रहा
नर्ग्राह्यैवमस्वंतरोऽद्भव ३५ किंच अद्यतनस्पष्टलनो मध्यमार्कयोरसंस्कृतयोरंतरंगतिकला संस्कृतयोर्नेति मद्दा
त्विरोधस्तदुदयांतरदानात् मांदतन्नीचोच्चहृत्तकेंद्रमध्योरविस्पष्टचलनाद्भुहतेः भागेदिनेवर्षमितस्य भांशैः ३६

मध्येकगत्याकुदिनं वदंति १ यावंतो गतयः कल्पे तावंतः सूर्यसावनाः उक्तयुक्त्येव नयोगे भगणाभ्रमात्रपि २
येर्वा सूर्य्यैव कक्षुदिनांतरगाः स्वस्पष्टैर्भैकभ्रमः सविन्मध्यगतेस्तु कालः वृद्धोस्ति सद्गणितवासनया यथैते स्पष्टत्वतो हि
मध्यमरविः स्फुमेतैः समानः ३ कालो गतेर्द्युतिसमं चलनं विना यो गत्यैव मेषवृदनाच्चलनादिह्नातः मध्यार्ककेव
लगतेस्तु चलनं समस्तैकसद्गुदिने नास्ति हि विरुद्ध्यातवान ४ अस्वात्मकं यतदसमञ्जोतहृशादयं सिद्धुङ्क्तिप्रकल्प्य मि
थ्यैव खिटं तरमामनंति प्रायोत्र गोलेन विदंति तेज्ञाः ५ अतः प्रकृताहर्गणो मध्यमसावनास्तुदयांतरसंस्कारणा
मृद्युक्ष मितिप्रतिभाति आर्षा वचोक्तेश्च अथेदं गोलतत्वार्थज्ञैर्मध्यस्यवृद्ध्यानिपुणं विभावनीयं एतेन वस्तुस्थितेरन
ववोधादहर्गणे अवास्तवत्वभ्रांत्या स्वज्ञानोत्कर्षकृगर्वप्रौढ्या मंदप्रतारणद्वाराः मध्यार्कतत्प्रभृतेर्भास्कराद्या
यैरेव बलात् सर्वदेवर्षिमतविरुद्धः सद्गोलवासनाविचारबहिर्भूतः स्वकल्पितो सद्गोलवासनाविचारः प्रवर्तित
स्तद्दिस्वासनोन्मथैर्नाममात्राभिमानिभिः वक्राभिः स्वीकृतोप्ययं शिष्टैरिदानीतनैः शुद्धमार्गप्रवृत्तैः कथंचिदपि नाद
रणीय इति कृतं जगद्विरोधेन फलार्थं युगमन्वादिकल्पनाक दिनातः स्पष्टादेर्न हि किंतर्हि युग्माद्यानयनेनतः ६
कुदिनादेः कथं चिन्नकार्यः खेटादिनिर्णयः इत्यर्कशास्त्रप्रामाण्यात् स्पष्टं ज्ञेयं विजानतः ७ कृतांतेस्मिन् ब्रह्मदिनाद्यमा
येसौरवत्सराः सोत्यस्पष्टस्ततः कालः सौराब्दैः शेषसम्मिताः कृतांते स्पष्टवक्रात्स्युः सौराब्दास्तेगताअमी खचतष्का
यमाद्यग्निप्रारंभ निशाकराः १९५३७२०००० ९ मध्यमानयने कार्यमतोनुपतनात्रवैः कृतांतेतेन खेटाः स्युर्मध्यमारवि
सर्वकाः १० विनेंदुपातमंदोच्चान्मेषादौतत्समामिता इयं ब्रह्मदिनादेर्न भवेत्स्पष्टाब्दभेदतः ११ द्वादश १२ ग्राग्गुरोर्याताः
भगणावर्तमानकैः राशिभिः सहिताः शुद्धाः षष्ट्याप्तविजयादयः १२ स्फुटार्कस्य संक्रांतयोमेषवक्राक्रमात्ता स्त
मातद्द्यातस्तदानीं विशुद्धाः स्युश्चैत्रकमाद्यांद्रमासाः सदा संज्ञयोदाहृताः प्राङ्मुनीन्द्रैः १३ असंक्रांतिजसोहि चांद्रोपि

मासो हि संक्रान्तिमासः तयात्नस्तदानीं कदाचिन्नतः शाक्रपश्चाद्वर्षं यदि नत्वाधिमासद्वयं स्यात् १४ स्फुटैर्लल
गौर्यैर्ग्रयंतानि सर्वेषु पि स्फुर्मयोश्चाद्र्मासेषु काले अतोयं त्वयः सर्वचान्द्रेषु पिरस्य न जानेति सद्भासनात्मान शून्याः १५
त· वि· इदानीं तनार्थं न शास्त्रे प्रह्वं नेन सत्कीर्तिकादित्रयो मध्य तदुक्तं स्वयुक्तानमस्माकं रप्यत्र शास्त्रे भवेत्कार्यवर्यं स्याद्गुरु
विरुद्धाः १६ अतः परं श्रीजगदीश्वरस्य ब्रह्माण्डसृष्टिं विजतीन सर्वैः अतीन्द्रियैस्तैश्च सदेकरूपोदितां यतां वाच्मि गुरू
पदेशात् १७ तावद् ब्रह्माण्डगोलोयं स्वर्णाभो नस्तमोहतः वेदतीष्ठाग्रनागाश्वदसैंझ्झझ्झष्टभूमयः १८ ७१२०८६४९००००००
प्रपूतनक्षाकरीवर्ति यस्य कर्ता च कालिका यस्मात् सर्वदा रश्मिप्रसारोस्ति रवेर्ध्रुवं १९ तदन्तः प्रवहाकाशवायु
गोलो ध्रुवाश्रयात् पश्चिमाभिमुखं शश्वद्भ्रमत्यार्षकं केनसः २० दिनेन तौ ध्रुवौ चात्र याम्योत्तरगतौ स्थिरौ दिक्स्था
न रूपौ सततं भगवच्छक्तितः स्थितौ ध्रुवस्थानान्तगोले तूर्ध्वं यत्तावाक् भागकैः विषुवं मण्डलं तस्मान्नतः स्वस्वाप
मांशकैः २२ अहोरात्राख्यवृत्तानि ध्रुवमध्याद्भवन्ति हि सौम्यध्रुवात्कदम्बस्य स्थानं याम्ये जिनांशकैः याम्यध्रुवा
कदम्बस्य स्थानं सौम्ये जिनांशकैः २३ एवं क्रमात् मिथः षड्भान्तरितौ तौ कदम्बकौ सौम्ययाम्यौ च तन्मध्या
न्नगोले प्रवहाभिधे २४ मण्डलं तावत् ९० भागैर्यत्स्थितं संक्रान्तिमण्डले विषुवत्क्रान्तिवृत्ते स्यात् स्थिराद्वादशराशयः
मेषादयस्तथा भानि कास्थितानि स्थिराणि च २५ सप्तविंशतिसंख्यानि प्राक्क्रमात् क्रान्तिमण्डले १ तद्गोलेदरगोलेन
सलग्नो यो हि गोलकः २६ भगोलाख्यः स्थलस्तस्मादुपसंख्यानीह भानि च तस्मिन्नतिष्ठति गोलोयं कदम्बाभ्यां च
लोतिशं २७ सप्तविंशतिभागेषु पश्चात्प्राकृ स्थितः क्रमात् कदम्बमध्यान्नगोले तूर्ध्वं यत्तावाक ९० भागकैः २८ त
न्मण्डलं क्रान्तिवृत्तं स्याद्भगोलचलनाच्चले सप्ताद्वादशभागाश्च तस्य द्वादशराशयः २९ मेषादयस्तथा तस्याः स
प्तविंशतिभागकाः अश्विन्यादीनि भानि स्युः फलार्थं प्राक्क्रमात्किल ३० अश्विन्यादिरयं चात्रैव वेत्यतश्चोदितः

भगणोमोहि विविज्ञेयः स्थिररूपोस्यांतगो नहि ३१ कदंबचलनो गोलो भचक्रं तारकाश्रये प्रवहानिलवद्धं सध्रुवमध्य
वशेन तत् ३२ भ्रमतीत्याशयोर्कस्यान्यथास्वीकृतं तं बलात् नाशितास्वीकृतयोर्मूढै र्यथार्थाकाशगोलके ३३ स्पष्टा
दौ विभुवद्वृत्ते मेषादिक्रांतिवृत्तिगः भगोलचलनात्क्रांतिः वृत्तस्य चलनादयं ३४ ध्रुवस्थं चलभागे स्वयस्त्रात्वाक्
चलति क्रमात् एवं भगोलके वृत्तं कदंबाद्यद्यजिनांशकैः ३५ ध्रुववृत्तं तत्र दृश्यं भगोलचलनाच्चले अयनवृत्त
गं यद्यदेवेदं स्ववृत्ति भ्रमात् ३६ ध्रुवस्थानस्थितं तत्र तद्ध्रुवं भे स्वस्वकालजं चलांशाभावकाले तद्यदेवं ध्रुवगतं ततः ३७
इदानीं चलितं तत्र [illegible] स्ववृत्ते किल सर्ववारो ततश्च यत्र सम्मतं दृश्येत् यतः तत् ३८ परवारो ततश्च [illegible] दृश्येत भ्र
मतो चलात् ध्रुवताराः स्थिरा यथेमन्यते तेकुबुद्धयः ३९ साकं तेस्त विवादोस्ति पिसतामूढबमेवहि ध्रुवस्थान
स्थितं यद्यत्कदंबभ्रमणेन भे ४० तत्तत्खमध्यगं मेरौ निरक्षे गर्भभूसगे [illegible] वशात्सोक्तिः सदैव स्थू
लदृष्टिभे ४१ ध्रुवर्क्षकल्पयितांधाः प्रवदंत्यपुनास्थिरं एवमुक्तो भगोलोयं तज्ज्योलात्तदगाश्रये ४२ ग्रहाणां गो
लकाः समतानंताश्च वदाम्यहं स्वस्वशीघ्राख्य मंदाख्य विपाताख्य भपातजाः ४३ परोच्चपरनीचाख्य गोलाः स्पष्ट
क्रियोचिताः तत्सर्वाश्रय एवैको ग्रहगोलोस्ति विमहान् ४४ तत ऊर्ध्वं ततश्चाधः कथंचिन्न ग्रहो भवेत् एवमा
काशगोलाः स्युः पवनाख्यो महाश्रयाः ४५ अथोयं क्रमतोस्तेयाः शनेश्चंद्रावधिस्थिताः आदौ शनिर्गुरुस्तस्मात्ततो
भौमस्ततो रविः ४६ ततः शुक्रो बुधस्तस्मात् इंदुरिति स्फुटं द्वयोर्द्वयोरंतरे तु सिद्धविद्याधरादिजाः ४७ आकाशगोला
स्तिष्ठंति स्वस्वरूपागाश्रयाः सदा सर्वत्र लग्नगोलेषु ऊर्ध्वगः स्वचलनाद्ध्रुवं ४८ अधः स्थितालयस्यैव मध्यस्थश्चोर्ध्वगं नहि
स्वगमाश्चलितस्याधः स्थितस्याप्यूर्ध्वतद्गतेः ४९ वशात्स्वचलनानस्याविरुद्धं गतिद्वयं स्वगमाश्चलितस्यैव मूर्धस्यस

त॰ वि॰
८

8

कथंचन ५० नाधःस्थगतिस्तस्य चलनं नन्वयोधतः भगोलान्तरतो योयः सत्यग्रापवनोऽनिलाः ५१ नेयाकदंवसंवृद्धा
द्भगोलेषु चलितेसति चलितास्तेपिविज्ञानां गोलाःस्थूलदृशा तथा ५२ पवस्यैवंतदाकाशसंवंधादथवेंडतः दूरेतेवहि
वह्नेस्तद्गोलोथमरुत्स्वयमास्थितः ५३ भूमिनिर्गतवह्निस्तद्योत्सर्द्धगमनावधिः गोलोसौ वह्निगोलाख्यस्तदूर्ध्वं सानलो
नहि वह्न्यादूर्ध्वमहर्लोको जनस्तस्मात्ततस्तपः तदूर्ध्वमिहसत्यं तस्संततिर्वै सनातनः ५५ भुवंविनाथमानवेला
नथःस्थानतीशशक्त्या प्रवहग्रहान् प्रचालयत्येषभगोलकोपितथातिशक्त्या स्वपरं वरस्थान् ५६ सर्वान्नधःस्थान्
यतोशयस्मात्तदन्यगोलाननतथास्वशक्त्या नैकेवलं स्वावरगभ्रमार्थमनीषवस्थ्य भ्रमणाय नस्युः ५७ स्थिरेभसमकुचले
भातिवस्थूंप्राक्तभूभ्रमान्नृणां प्रवहोथर्थइत्यार्यभटोक्तिःस्तुविहोनरे ५८ यन्नार्वतोनिराधारेस्वोर्ध्वदेशागतेगुरु
स्वस्थानपवनन्नूनंपतनीमपिनिराश्रये ५९ अस्मद्भूभ्रमणंचैवमनार्थषमीकृतेचयत् भ्रमणवपिभुवायोगानन्तवेश्र
वहेगते ६० एवंहिकालवोधार्थंगोलाःसमग्रहोद्भवाः गोलो मोभगोलाख्योनवमःप्रवहाभिधं ६१ प्रवहादग्नि
पर्यंतंपवनाख्योवरोद्भवाः गोलाःस्वच्छतरास्तद्वद्दृढरूपविवर्जिताः ६२ यथाविश्वस्यभूवायुस्तथैवदोप्रवहान्तजाः
विभूयान्निर्मलाःकाशाश्रयिस्युःपवनाभिधाः ६३ विरलाविरलागोलावनेकेकगतिभ्रमा यवनोयेनिलाकाशाः
प्रोक्ताःसूर्मावृतेतराः ६४ जात्यभिन्नाश्चतेसर्वेमूर्तास्वस्थानगाश्चलास्वगत्यापरगत्याचभ्रमंतेमघावितेषपि ६५ द्दे
गर्ककिरणानांतनावरोधःकथंचन रवेरासन्नकिरणानांतत्प्रभावोमहान्ततः ६६ दूरेचाल्पइतिज्ञेयस्तारतम्या
त्कारोद्भवः एवंभगोलावधिकस्तत्प्रकाशस्ततोनसः ६७ प्रलोडगोयकायस्यागोलाःसर्वेघृतेसच भगोलान्तत
मोनष्टंभवेद्यच्चतदूर्ध्वगं ६८ यथास्थितेस्वतःश्यामममसर्थकरान्विते नीलंसंदृश्यते ग्रहैस्तमयवोवरास्थितं ६९

लोके नीलं नभ इति प्रतीतिर्विहसंभ्रमः समंतादप्यगोलाये ब्रह्मांडादग्निगोलकं ७० केंद्रं तेषामेकमेव सर्वकेंद्रं तत उच्यते तत्के-
द्रतो यस्य केंद्रं भिन्नमास्ति स एव को जलगोलो महत्त्वच्छतरो ज्ञेयो महार्णवः यं भितोर्ध्वं सदार्कस्य करा गच्छंति चांबरे यथा य-
था भ्रमत्स्वंद्वे वेष्टयेत तथा तथा जलार्णवोपि सततं भ्रमतीयं भ्रमं तिरि ७२ मृद्वह्निवाय्वनिलाकाशपिंडोयं पांचभौतिकः कपि-
त्थफलवद्वृत्तः सर्वकेंद्रे विलाश्रयः ७४ स्थिरं परेशशक्त्यैव सर्वगोलादधः स्थितः मध्ये समंतादंडस्य भूगोलो व्योम्नि ति-
ष्ठति ७५ बिभ्राणाः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकां नान्याधारोत्यमूर्तश्चेन्नस्याधारोऽप्यतस्य च ७६ अन्यस्तत्तोन्यप-
वेत्यमनवस्थाभयात् किल अंते गत्वा च या शक्तिः कस्यावर्ष्यं पसेदेव सा ७७ आदावेव प्रकल्प्येशशक्तिर्लाघवतो भवि-
गुरुत्वात् पतनं भूमेर्मन्यंते ते कुबुद्धयः ७८ अथोपः क्रमतो वोढात्मिमयकुरुविष्यत् भूमियातीति दृष्ट्वापि प्रवदंत्य-
पायतः ७९ कुतऊर्ध्वं कुतश्चाधो हंत भूमेः समावदे अचलेयं सदा विश्वंभरा स्थिरनेतनसां ८० यथा यथोन्नदं दिशं नरा
स्वस्थानतः किल याति भूमेर्भुवं वोच्चं प्रपश्यतीह तथा तथा ८१ वर्तुलत्वं निर्णीतं तत्रङ्गोलकगोलके अस्मायतया लो-
काः स्वस्थानात् सर्वतो दिशः ८२ पश्यंति हत्रामप्येनां चक्राकारीव संपरां जलादूर्ध्वं जलांतश्च कुपृष्ठं त्वर्धमेव तत् ८३
उदितं विबुधैः सत्यं पावनं तूच्यते मतं जलार्णवस्य गोलोस्ति महानल्पस्ततश्च सः ८४ भूगोलो जलमग्नोस्ति जलाद्वहिः
पि स्थितः नत्राधिको जलांतस्थो वहिः स्वल्पोस्ति गोलवित् ८५ जलार्णवस्य भ्रमणाद्यद्वहिस्तज्जलांतरे यज्जलांतः स्थितं
तत्त्व वहिः स्याद्भूमिखंडकं ८६ जलादूर्ध्वमर्द्धकुपृष्ठं यदा स्यात्तदा भूमिपिंडो वृपृष्ठोर्ध्वगोलः ८७ अथ स्याधिकस्त्वेति युक्तं यर
मत्रं मतं नावनं चापि देवर्षिभिः ८८ भगतादिनलं तत्र रेलवर्णार्णवमंडयं तद्वेलावलयस्थानां समंतायत्र कुत्रचित् ८९
अंबोध्यमतपवात्र हश्यतेन समं किल निरंतरं तत्रतमीरगतानां तत्समास्थितिः ९० इदानीं तद्विसंवादादार्याणां स्पष्टियं हि तत्
भूमंतरयुक्तास्मनागाः स्वरसमाश्रयाः ९१ दिवौकसापि शनैयेतारस्थायानां तलभूमयः अनेकरत्ननिचयो जंबूनदमयो

गिरिः १२ भूगोलमध्यगोमेरुरुभयत्रविनिर्गतः उपरिष्टात्स्थितास्तस्यसेंद्रादेवामहर्षयः १३ अधस्तादसुरास्तद्वद्द्विषं
तोन्योन्यमाश्रिताः भूमेर्मेरोर्नवांशे ९ शैर्निरक्ताभिधमंडले १४ तत्रलंकान्तभूमध्यप्रकल्प्याथततःसदा प्राच्यांतुयमकोटिः
त॰ वि॰ स्यात्पश्चिमेरोमकाभिधं १५ अधःसिद्धपुरंसौम्येसुमेरुर्याम्यगोपरः भूवृत्तपादविवरास्त्वेवंस्थानानिषट्सदा १६ उपर्या
५ त्स्थानमन्योन्यकल्पयंत्येषुसर्वदा समसूत्रस्थिताधःस्यादेवंसर्वत्रभूवृत्ते १७ मन्यन्तेस्वयतोलोकगोलेस्तस्यकोर्ध्वक
माप्यधः मेरुद्वयस्थानेरेवाहत्रंयच्चस्वदेशगं १८ तद्वियाम्योत्तरंज्ञेयंस्वदेशास्यंचतद्वशात् साधयाशाक्यरेतेये
विमयंदेशविभागतः १९ वक्षोमवेत्सर्वेषांस्वमेरुःसौम्यदिक्स्थितः याम्येप्येवंपरोमेरुःकुसत्तोयाम्यदिक्स्थितः १००
लंकायामुदयोर्कस्ययमकोट्यांतदाभवेत् दिनार्द्धमस्तकालस्तुसिद्धपुर्यांतदाभवेत् १ रात्र्यर्द्धंरोमकेचैवंत्वन्यदेशाःस
देवहि एवंनिरक्षदेशेषुयतःप्राच्यांतयद्भवेत् २ ततस्तच्चप्रतीच्यांचनियतंगोलविद्वदेत् भूवृत्ततुर्यभागेतूज्जयिन्याःप्रा
कुसदाभवेत् ३ यमकोटिस्ततःपश्चाद्वर्तीनैवकिंतुसा लंकैवपश्चिमेचैवंमत्तादन्यत्रदृश्यते ४ यथात्रगोलपरि
धेर्ज्ञानंव्याससाववोधतः परिधेर्ज्ञानतश्चैवंव्यासज्ञानंफलंतथा ५ गणिताव्ययदंसूक्ष्मंसूर्यसिद्धांतसंमतं यत्नात्ततः
परिच्छिन्नेव्यासज्ञानेततःकिल ६ नज्ञायतेतत्परिधिश्चैवंपरिधिबोधतः नैवंविज्ञायतेव्याससूक्ष्मानेनकथंचन ७
सुसूक्ष्मरीतितःप्रोक्तेरवर्गपदवद्ध्रुवं [illegible] अतःकृपालुनाश्रीसूर्येणैवान्यथाकृतं ८ व्यासवर्गाद्दशा ९ गुणात्पदंस्यप
रिधिर्भवेत् व्यासःस्यात्परिधेर्वर्गाद्दिग्भक्तात्तुपदंत्विह ९ रुद्रा ११ हतव्यासःपदलोप्यस्थितेव्यासोत्क्रमज्यावशातःक्रमज्याः
यातत्समोयंपरिधिस्तुसूक्ष्मोव्यासेकमानाद्दशमूलरूपः १० दिक्संगुणाव्यासकृतिर्ययोःस्याद्व्याततत्त्वयोयोगद
लोन्यहीने तदस्यतत्स्योत्क्रमसिंजिनीचद्व्यांक्रमज्यामितेरविकाला ११ स्यात्तत्समोवापरिधिस्त्वनेकोत्क्रमज्य
याप्यत्रसम्यग्वबोध्यः अनेकतद्वृत्तवशाद्यदेस्तदेकयातोन्यपदप्रसिद्धा १२ समश्रुतेस्तत्तुलसच्चनर्भजस्यतेत्रस्य

यस्यास्तिफलं खचेंद्राः नंदाङ्करेखासमप्रवृत्तपव्यासेति सूक्ष्मः परिधिर्यदिष्टः १३ भूपव्यासे खांकनन्दाब्धिभागान् कृत्वा हृतं भास्करीये
विलिखित तत्र भिन्नव्याससूत्रप्रमाणं तु हृतं तत्र ज्याशेषकं यच्च तत्र १४ किंचिन्मेनेः साङ्कनागैर्विभागः ८।२९।४५।३९ नातः सम्यक् भास्क
रोक्तप्रकारः व्यासाद्वृत्तस्योदितः सम्यगस्माद्दाषीक्तोऽदिश्यविलामूलतुल्यः १५ चक्रलिप्ताहतो केचिद्व्यासाद्यष्टांग ९८७९ विस्तरम्
नियतं कल्पयित्वास्ताः सौरेस्मिलवहृपणां १६ वदंति शिष्यविशेषक्तविषमसमापनादिह शुद्धसौरसमीत्यर्थं कुरुतन्मत्रखभंजनं १७
व्यासस्य वर्गवर्गात्पंच ५ घ्नाद्दश ८ भाजितात् पदं तेन फलं तेयं फलाद्व्यासो विलोमतः १८ अथवा परिधेर्वर्गवर्गात्खागैं भाजि
तात् पदं तेन फलं चास्मात् परिधिस्तु विलोमतः १९ पदं रेखात्मकं याह्यं वास्तवं यदि योगवात् पदस्थानयनं स्वेष्टं नहि तत्काणितकक २०
रामा नवाष्टत्र्ययोर्काः ३।९।४४।१२ दशानां मूलमुच्यते भूपव्यासतपरिधिर्दशमूलमितः स्मृत २१ इष्टव्यासेन गुणितः स्वेष्टव्या
सेन जायते शून्यसप्ताष्टयमलर्कदस्रावामाः ४७२९३ पलं भवेत् २२ भूपव्यासे निजव्यासवर्गघ्नं स्यात्तद्भवेत् शून्येषुरामेषवः शून्य
यमावेदेषवो हृताः ५४२०५५४ व्यासेनतत्कृतिर्वा च मेव फलमेवमनेकधा कथंचिन्नियतव्यासे परिधिर्नियतो नहि २४ योजनादि
शतान्यष्टौ भूव्यासो द्विगुणानि तु १६०० तं देशलिखवः ५०५९ ह्याष्टाग्न्ययो ३५ भूपरिधिर्भवेत् २५ पुराणसौरागमभूः सदेकात
योजनानां किल मानभेदात् संख्याविभेदः कथितः स्वतंत्रैः श्रीरामणेन कृता नेति नार्यगणितप्रकारे २६ यल्लोकभूयोजनका
नुपातान्नीतं नदार्घं किल भूमिमाने येस्तत्र तत्पैर्प्रवदंति ते तन्नानेति नार्यगणितप्रकारे २७ याम्योत्तरं स्वदेशात् स्थानिरत्ताभिधं
मंडले वृत्तं यत्र विलग्नस्यात्रिरत्नः स्यात्तत्स्यते लंवज्यास्ति जीवामातः स्पष्टपरिधिः स्फुटं ३० पर्वमेरुहिशयस्यां नाहतं लंका
गमेदितत् सरेखानगराणां तद्वृत्तं रेखाभिधं किल ३१ यत्र स्थालांशकेत्तस्या रेखा वृत्तेश्च तभागकाः स्वीयं तदेव रेखा खेनगरे ते
तवेतनः ३२ स्पष्टस्याय परिधौ स्वीयस्यान्तेयावन्च योजनैः स्वीयं देशान्तरं ज्ञेयमथ तत्रोच्यते न्यथा ३३ पश्चिमे रोमकाख्या द्विहिदि
२२ भागैः पूर्वे किल खालदाताभिधं चास्ति व्यतस्यतद्गतं किल ३४ मेरुद्वयस्थानसमक्षरेखा वृत्तेच यत्नतः स्वदेशावधिस्थलांशाः

स्पष्टभूपरिधियोस्त्वकाः २५ एवं स्वरेखानगरेतूलांशाश्च स्वदेशवदि १ अर्कोदवो ११२ यस्मात्ताः स्वस्वदेशस्थानजाश्मे कांचिलेत् १०।४०
३४।४० तूलरविग्रामरमीरूर्वीयवांतेअर्थरनिदक्षिणोनवांतरमत्तांशाः नू ९ य २० अ २३१ खंभाइतेत् १०।९।२० अच २२।२० बुरान
त॰वि॰ प्रेरेत् ११।१० अरव ५० उज्जयिन्यांत ११।२।० अ २२ लाहोरेत् १०।९।२० अर्थ ३।५० इंद्रप्रस्थे ११।४।१८ अ २८ अर्गलापुरेत् ११।५।०
१० अ २६।२५ सोमनाथेत् १०।८।० अ २२ लाहोरेत् ११८।० अ १२।२० काश्यांत् ११३।२० अ २६।५५ गोलकुंडेत् ११।४।१९ अ १८४ लख
नौरेत् ११४।२२ अ २६।१३ अजमेरु ११५।५ अ २६।५ देवगिरौत ११५।० अ २०।२० मूलतानेत् १०।३।२५ अ २९।४० कनौजेत ११५ अ २६ ३५
मांडवेत् १२।५० काश्मीरेत् १०।८।० अ २५।० समरकंदेत् ९।५।० अ ३९।४० लंकायाश्चन्यमत्तांशास्तेवांशाः खांकसै ९० मिताः
अर्कोदवोयतूलांशामेरोखलवभागका ३० तूलांशकास्तखांका ९० स्तपलांशाः संभवंत्यतः रेखास्वदेशयोर्मूलांतरंगति
कलागुणं ३८ खहयाभै ३९० इतंतत्स्यात्स्वीयदेशांतरं किल कलाद्यंतधनर्णं स्याद्रेखातूलेधिकोनके ३९ स्वस्वतूलाद्
द्वितिथ्यंतिथ्यांतदशगुणां तूलांतरयलानि स्युर्धनर्णानि विलोमतः ४० यकः समथ्याकृतनांशवेधाद्रेखास्थितोन्यागणितात्
स्फुटोर्कः तदेकमेकोद्भवयोर्विलिप्तांतरं तत्तद्भुक्तिकलोद्धृतं वा ४१ ग्रह्यादिदेशांतरकं धनर्णं मूनेधिके वेयरवौतिथ्यांतत्
षड्गुणलवास्तेलिप्तिथिवद्धिक ११२ संस्कारितात्तूललवाः स्वदेशे ४२ प्रोक्तरेखाप्यहृतेतत्स्थानान्यकोक्रमशास्त्वतः रात्रसा
लयदेवौकःशैलयोर्मध्यसंस्थितः रोहीतकमवंतीचतयासन्निहितंसरः एवमन्यान्यपिज्ञेयान्यमशास्त्रप्रमाणतः ४४ तद्देदे
शांतरस्थानेसौराक्षयोजनेर्यथा अतीत्योन्मीलितादिंदोर्ह्रस्वासिद्धिर्गणितागतात् ४५ यदाभवेत्तदाप्राच्यांस्वस्थानेमध्यमोभवेत् अ
प्राच्यवाभवेत्पश्चादेवंवापिनिमीलनात् तयोरंतरनाडीभिर्हन्याद्भूपरिधिस्फुटं षष्ट्या ८० विभज्यतद्देशांतरंस्याद्योजनैःस्वकं ४७
भूमेः स्पष्टपरिध्याप्तलिप्तागतिगुणांचततः कलादितत्फलेप्राच्यांग्रहेभ्यःप्रविशोधयेत् रेखाप्रतीचीसंस्थानान्यदेशेस्युःस्वदे
शजाः शाष्टिवर्गगुणेनानिपलानिव्यत्ययात्तिथौ स्वभूमिप्रष्टस्थितभूमिचिन्हान्तखांके ९० स्तत्रब्रह्मस्तितिगर्भमूलं स्वीयप्र

स्थितं च ततश्च भूमिभा सार्धमानान्तरितं क्षितिजं तत्स्थीयभूपृष्ठकुजेन दृग्दृष्टैव यत्स्थीयकुपृष्ठक्षितिजात् सूक्ष्मेन यावद्भूगो
लके तद्भ्रमेण दृङ्ग्रहगोलकेऽपि तत्स्थीयपृष्ठक्षितिजे च तत्र स्थितेन विंवस्य चास्य नूनं दृष्टास्य भूपृष्ठजक्षितिज एव पश्यन्तो
नान्तरितं कथंचित् सभूमिपृष्ठोर्ध्वगदृक्क्षितिजस्थैव यद्भूमिजपृष्ठदृङ्गते समं ताद्भूरूगोलगर्भगतदृङ्मस्तोदयजं कुजे दृ
तथा ततोऽप्यग्रदृक्क्षितिसूत्रवशेन नीलाम्बरगोलकेऽपि समं ततस्तद्भ्रमणेन दृङ्गं यत्सर्वं दृङ्गात्समसूत्रसिद्धं तथैव जन्मभूमिजा
पृष्ठसूत्रस्पर्शेन दृङ्गं विहितं च भूमौ ह्ययं तदस्तोदयजं वदन्ति जनन्त्सभूभूजगमेव विंवं नीलाम्बरीयदितिजस्वरूपासकं सदा
पश्यति दृक्क्षितिजेकस्मात् नीचोच्चदृग्भेदवशतः कुसंस्थोदयास्तभूयं हि विभिन्नमस्मात् अथवैतो गगने समं ततः सततं तादृग्वि
वावलोक्यते क्षितिपृष्ठनिवासी मानुषदितिजं तद्भुवोवदंस्ततः यथा यथोर्ध्वस्वकुपृष्ठस्थदृक्क्षितिविक्षेपयत्न स्यात्तथा हि स्व
पृष्ठभूजादयपूर्व भूजमस्तोदयात्वं भवतीह नूनं स्वभूमिपृष्ठस्थितदृक्क्षितिविक्षेपयस्मायतस्य स्वकुपृष्ठभूजे तदेव हृग्जं तत्॥
मस्तोदयात्वं कुजे स्वदृग् क्षितिविभेदतोऽन्यत् ५९ विचित्रदृक्क्षितिवशादस्माप्यस्य ग्रहाणां गणितं च तेन स्वल्पान्तरान्नहि
बुधैः कुपृष्ठादेवोदितदृक्फलनिर्णयाय ६० ऊर्ध्वं कुगोलादयमेव चाग्रे भूर्वायुरत्यन्तमसदेवशीतः महत्तमतः केरपियो
जनैस्तदाभ्रांबुदायेयनयत्सपूर्वं तदाभ्रद्रुपेकथ्ययाभिसम्यगयतोऽन्यवेचित्रमभीहत्वंसं अग्रे तु वायुप्रभवा सदोर्ध्वा
प्यः कुपृष्ठाद्गगने प्रयाति अनेकवर्षं वियंती द्वयापे यदात्समेतात्यविवे घउ कः तथैवभानोयतने च विद्युत्तथैवगंध
र्वपुरं विचित्रं येके तवोरिष्टप्रदा फलप्रदाश्चांबुदाश्च सकंपद्दास्ति लोके मारीमहाव्याकरकाप्रयानाद्यं सर्वमिन्यांकि
लवाष्पतोऽत्र विरलावयवैर्वाष्पैर्मिश्रितैः सूर्यरश्मिभिः अधोधः संस्थितैश्चित्रावर्णान्यप्यंपति संस्थिताः वाष्पैः साकं
गंधकादिपरागा अपि भूमितः गच्छंत्यूर्ध्वं ततश्चाग्निःप्रयोगादग्निप्रकाशवत् तारारूपाः स्वगोलाग्निकणाः भूमिं प्रयाति
हि तथाशेषसंप्रयोगेण वाष्पा एव घनाघनाः रतस्ते तावायुवशाद्रूक्षं गतिं वियति स्थिताः पाषाणैः कठिना भूमिर्यत्र त

त·वि·
११

चक्रतो बलात् वाय्वनिःसरणात्कंपः शब्दोपि सततं भुवि अतएवान्यभूमौ तु विनायासात्कृतः किल ६९ वाय्वनिःसरणे
नत्र कदाचिद्दृष्टदोपि सः भूमिकंपः पर्वतादौ सर्वदेवेति निर्णयः दुष्टविहवशाद्भूस्य विषमसंचयतो ये वाय्वायद्धे हलग्रा
स्तदृष्टेन मरणं यतः महामारीति नाम्ना वै ख्याता लोके प्रजायते अथ वाय्वां वुगं विंव मुदये र्कस्य पश्यति तेन दृष्टेन भद्रकं
वर्णिभूः दृष्टगस्य ततः वेलाहीने कालहीने खगजं ग्रहणादिकं कदाचित्कुत्र विद्वान्याति तत्र दिवा प्रजे वेलाहीनेतरे य
त्नहीने मलेव कालजे कर्माहं खेचरः शुद्धं नाशयेत्प्रथमाबलात् इत्यं संक्षेपतः प्रोक्तं विस्तरेणात्र शास्त्रतः निरंतरं का
लवशाद्भ्रमेतः सर्वग्रहेंद्रास्त्र सृष्टिकल्पे आद्यंतकालांतरतो भ्रमेति समे स्तयज्ञो जनकैस्तु तानि ब्रह्मांडगोलस्य हृते
प्रमाणं श्वेतोदितं यावत्कक्षाविकाले पर्यंतभुक्तो नयतस्तयोऽश्च मिलानि कल्पभ्रमयोजनानि खकक्षिकायोजनमान
तस्तु चक्र भूकदाच्छतिमानि संति कल्पस्थितैर्यैर्भगणैर्ग्रहोत्थैस्तुद्धृते स्याद्भ्रमणं च तस्य मध्यस्वकक्षाभिधमेवमेत
द्विभाजितं स्वैः कुदिनैश्च मासाः स्यात् दिनोद्भवा योजनजा ग्रहाणां गतिस्तु या प्रत्यहमाव्रजंति अथ स्वस्वगोलस्थिताकाश
मध्ये कार्के द्रा चस्तत्र भवेन्मध्यकर्णाभिधं तन्मितेन भविष्यासखंडेन यन्मंडलं वि तदेव स्वमध्याख्यकक्षाभिधं तत्प्रमाणं
स्पष्टेतार्कशास्त्राद्ग्रहाणां सदा यत्प्रमाणादिनेंद्रोश्च विंवाश्रयं मंडलं मध्यगत्याचलेकेंद्रार्क् खत्रयाद्रि द्विदृना २२५०००
कक्षा तुहिमदीधितेः चंद्रजस्याक्कखद्वि त्रिक्कतश्च स्पंदवस्ततः १०४३२०९ भृगुजस्यतु समाग्नि रसाद्रि रसषड्यमाः
२६६४६३७ सितदेहस्य संसिद्धे सौरेतु कक्षिकोदिता ततोर्कस्य खखेषेक त्रित्रिवेदा ४३३१५०० कुजस्य तु अंकशून्या
क्षषड्वेद भूनागाः १४८९०९ कथितास्तथा कृततंमुनिपंचाद्रिगुणेंदु विषयाग्र ५१३७५७६४ सोपंचवाणादि नागा
त्रसाध्वर्काः १२७६८२५५ शनेस्ततः भानां खखखभूस्यांकवस्वरेत्र शराश्विनः २५९८९०००० कक्षा नीलाल्क्ववे
वग्रमणं घष्टिसंगुणं सर्वोपरिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तद्भमंडले ततः प्रवहपृष्ठस्यो ब्रह्मांडस्यास्ति गोलकः ऊर्ध्वास्थितस्य म

इतीकक्षासाधः स्थितस्य च महत्याकक्षया भागा महान्तोल्पाकक्षयाल्पया कालेनाल्पेन भगणांशुके ल्पभगणाश्रितः
ग्रहः कालेन महता मंडले महति भ्रमन् स्वल्पयाल्पवहून् भुंक्ते भगणान् शीतदीधितिः महत्याकक्षया गच्छन्तेन स्वल्पे
ष्वेनेश्वरः उक्तायतो न शुक्राम्यगतिस्तत्सैव योजनैः कलाकक्षनयामिन्नाः शीघ्रांशमंदाच साभवेत् एवं मध्यमकर्णास्तु
भगोलांते विधोश्चये योजनाख्यास्तुतानुवाचिकक्षाव्यासार्द्धसंमितात् अंकदस्रद्विभूवाणाः ५१२२९ योजनानि विधोस्त
था इषुव्योमकाग्निभूपाला १६४९०७५ बुधस्याथ सितस्य च ५२ भूपाग्निभूमिदस्रांबुनिधयो ४२१३१६ रवेस्तथा खा
द्रिवस्वंबुनागर्त्त ६८४९७० प्रमितास्ततथास्तजः ५५ नेदाग्निद्वयनागांका ९८८२३९ सेयावायस्ततस्तथा इंदुद्वियग्नि
दस्रेंदुवसवो ८१२३२१ यश्शनेस्तथा अर्कषट्टतिभूम्यद्वि २०१८६१२२ प्रमिता योजनैस्तथा खखेदद्विअंकखेंदद्वि ५१० ९२२००
प्रमिता भस्य योजनैः ५९ भानां ग्रहाणां किल विंबगोलाः स्वाकाशगोलांतरगाः स्थिराश्च तद्योजनव्याससमितानि बिंबान्यु
क्तानि देवैरयनानि वच्मि ५७ सार्द्धानि षट्सहस्राणि ६५०० योजनानि विवस्वतः विष्कंभो मंडलस्येंदोः सहाशीत्या
चतुःशती ४८०।४८ लितिजस्याद्रिवाणाद्रि ७५७ प्रमितास्विलवः २ न्वितः दिगंशोनेषुवेदेंदुः १४५।५४ प्रमितंश
शिजस्य तु ५९ चंद्रीषुदंतवसवो ८३२४ गुरोरस्य तु गोलस्य विंशत्यंशोनसार्द्धानि नंदाद्रिनिनंदाद्रि ४९३२० प्रमि
तस्तथा ५० शनेः पंचगुणार्काशरसाइद्वीद १५६५७७६ संयुतिः विष्कंभो योजनैर्नित्यमर्कायुक्तिप्रमाणः ५१ सू
र्यस्तव — विस्त विंवान्य [illegible] न्ययोगपानि २५ कुगा
दिकानां नृहत्वविसंवारनयाज्यविवेसं दृश्यते येन भूगोः कलाद्ये ५२ तस्मान्यविंवान्यपि स्फुटम्ह ख्यान
वास्तवानि वरविंबभेदात् अतो यथार्थार्कशुक्रेषुणीतमामाप्यमंगीकरणीयमार्ये ५३ एतेभौमादिविष्कंभास्त्व
दकर्णगुणास्तथा स्वस्वकर्णोद्धृतास्तेच विष्कंभाः स्युर्गोलजाः ५४ अकाश्य सूर्यसिद्धांते योजनाख्याः कुज्जाकमा

त॰ वि॰
१२

12

क्रमात् त्रिंशः३ बाणाब्धयः ४५ सार्द्धद्विबाणा ५२३० षष्टिसंमिताः ५५ सार्द्धसमाग्नयः ३७३० स्वीयाकाशेलिप्तिकाताश्चेते
स्फुटेन्द्वर्कोत्र सौरे हि शाकल्योप्याह संस्फुटान् ५६ भौमादिबिंबसंसिद्ध्यै तत्कर्णाद्बिंबमानं खलान् त्रिघ्नतःकर्णयोगा
र्द्धं स्फुटकर्णोस्य मस्तके ५७ ग्रहः संचरतीत्यन्त्याफलयोर्यमराप्तनिः फलस्यानयनेसिद्धः स्फुटकर्णोर्कचंद्रयोः ५८
मध्ययोजनकर्णघ्नास्त्रिज्याप्ता योजनस्फुटाः एवं स्पष्टाश्च कर्णघ्नी त्रिज्याप्ता मध्यकालिका ५९ योजनाद्याभवेत्स्पष्टा
कालिका बिंबखेटजाः सौरे कुजादिबिंबानां व्यासेनेव मुदाहृताः ६० स्पष्टकक्षा बिंबगोलव्यासयोजनकलास्तद्विबमि
तिनावत्स्वभसिद्धसौरबिंबा तत्र त्रिघ्नतःकर्णयोगार्द्धः स्फुटकर्णः अयं मध्ययोजनकर्णघ्नास्त्रिज्याप्तो योजनः स्पष्टः अ
यास्मिन्कर्णो यदि त्रिज्या तदा बिंबयोजनव्यासे केति बिंबकलाः स्युः तत्र त्रिज्यांत्याकस्येक्य मध्ययोजनकर्णोहरो त्रिज्या
हृयं हृयं च गुणाः तत्रैक त्रिज्या मध्ययोजनकर्णाभ्यां युत्फलं तदेवेंडःकर्णास्थित बिंबयोजनतिर्य्यक्प्रमानमित्युपपन्नं
सौरोक्तबिंबानयने तथैवोक्तं विस्तृयमेंरंत्रे अथ मध्ययोजनकर्णाद्विघ्नं सर्वोत्त्याविशेषकर्णाभ्यस्तव्यासार्द्धेन विभजेत्
लब्धं स्फुटयोजनकर्णार्द्धं ग्रहप्रमाणविष्कंभयोजनानि व्यासार्द्धहतानि स्फुटयोजनकर्णार्द्धेन विभजेत् लब्धं स्फुटग्र
हप्रमाणव्यासकलाः इति अत्रकर्णशब्देन व्यास इति प्राचीनानामाम्नायः भास्करादिमते भौमादिबिंबयोजनानि मं १०८५
बुध ३८९ बृ १५४९९ शु ११९० श २९५५० अथ सूर्यादिमते शाकल्यादिमुनिमते च ग्रहाणां योजनाद्योनीचोच्चकर्णो

चं· नी· ४९१०५।२५।५५ चं· उ· ५५०५२।३४।१५ बु· नी० १३४१०५ बु· उ· १९५।८४।१८ शु· नी· २९९१।७४।१ शु· उ· ५०३४५।०५२१·
नी· ९५८८५४।२९।८२· उ· ७१८।८८५।२२।५२ भौ· नी· ८७३·७२ भौ· उ· १७०३२०९ गु· नी· ७३१०९८५४ गु· उ· ८९३५५४२।८
श· नी· १९०९४९७।१२ श· उ· २१३०७५७४ योजनाद्यात्मकफलज्या चं· मं· ८३·१३४ बु· ९७४७२।५० गु० २९२४९४।१२ शु· उ· ४२८३।४९
श· २२९९०।३१२ भौमादीनां रवेः ९९०।५।३२।५२ वियोगः ५५२३।३४।५ अथ सिद्धांतशिरोमणौ सार्वभौमचयोजनाद्यैर्ग्र
हाणां नीचोच्चकर्णाः चं· नी· ४९७०५।२४।५५। चं· उ· ५५७५२।३४।५ बु· नी· १४४९५० बुध· उ· ९९५४२४।५० शु· नी· ११७०३२
।१४ शु· उ· ७२५५५९।४९२ नी· ९५८८५४।२७।८ र· उ· ७१०८८५।२२।५२ भौ· नी· ४५८००५ भौ· उ· २१८२७३ गु· नी·
९४९८५७९।१८ गु· उ· ९७४७८९५।१२ श· नी· १९४३२२० श· उ० २२४२१०५५ दुर्लभो वरभवो यदि गोलज्ञानशून्यगणका
नुगतेश्च अत्तत्वेऽनकुगर्ववशाद्यज्ञास्करप्रभृतिभिर्निजतंत्रे ६१ आर्यसत्कृतिहृद्भवो धादीरितं श्रवणयोजनमानेन तत्
कृतरसूक्ष्ममतिस्थैर्येन तज्ज्ञगणितत ः परमार्गे ६२ खेचरा रहभवंतिमदोर्धोधः स्थितो भवति धस्तस्सदाधः ऊर्ध्वगो भवति।
सोत्र विरोधात्कथं भवति वा सनयासत ६३ ये गोलमग्नाः फलसर्णिगोला भवंतितेतद्गगणाविरोधात् किंचिद्धहि स्यात
रगश्चतस्य कथं भ्रमोन्यभ्रमणाविरोधात् ६४ द्वितीयगोलस्थितिमां उल्लाद्ये गोलेनि बद्धोस्ति चतान्विहाय कथं भवे
त्सोत्र परस्य गोलेऽन्यथापि गोलभ्रमणेन तत्र ६५ किं चात्र तत्कर्णसमत्वकाले शून्ये शरेचैकभमोगतोपि एकत्र संस्था
नतदीयविंबगोलौ कथं तौ भवतः प्रवोधात् ६६ मृज्ञागमिश्रांबुमयाश्च मूर्ता विंबीयगोलाः गदिताम्मुनीद्रैः एकाव
रुद्धेन हि चान्यवेशः स्थले न सहस्राव्स्थिति तद्विरोधात् ६७ तद्गोलज्ञानभ्रमणस्य भंगात् तदुक्तसर्वस्फुटताविभंगः किंचा
त्रानीचास्थितभूस्थतस्तु रवेः रधः ... स्योपि निजोच्चसंस्थात् ६८ स्वर्गेगमस्यादृगुजादपि स्यादधःस्थितस्थेतिम
हद्धि विचं पर्वतभ्युगवोर्ध्वगुरुस्फूर्यियोःस्वस्फूर्ययोश्चापि कदापि दत्र ६९ ऊर्ध्वाधरत्वं च भवेद्धि लोमानतत्सर्वदेवार्षमता

विरुद्धं भायः स्युस्तावद्दवो विमृष्टाः मतारिमात्रैर्मतिविभ्रमाच्च ७० नैज सत्वं स्वतो यस्माद्ग्रस्तभृग्वो स्वीकृतं तदयैः अर्कोप
क्रजस्थापितसिद्धं च भवेद्भगो ७१ अर्कें धृगेततद्धानिर्स्तेजसात्र मयत्नयोः नेकं निर्वहति प्राज्ञात्तन्मतेनोनतच्युतिः ७२ केचि
त॰ वि॰ १२ त्तयन्नीलनभो वृहद्गोलः सलोहस्य नभोंतरालः धाराकृतोस्मिन्नकृतास्थितोयं यथाम्भोनरां तर्थुवतारकाभ्यां ७३ अस्मिन्गोले
वनिबन्धदेशोक्तपरिधोर्द्धे: समसूत्रेणपरिधिर्विषुवन्मंडलं मतं ७४ विषुवेद्धीनरेलग्नं तन्मध्ये दक्षिणोत्तरे ततोऽग्निनाश
उर्ध्वाधस्तात्स्थिरं क्रांतिमंडलं ७५ अस्मिन्नूहे लोहजे क्रांतिहृत्रे स्वायप्रोत स्वस्वनक्षत्रविवे: वापाकारे लोहसूत्रैः स्वनेम्यो:
प्रोतं कृत्वा कोकरोत्सक्रमात्रं ७६ विषुवत्क्रांतिहृन्मैक्यात्सर्वभागस्थिताः स्थिरा मेषाद्याः राशयः क्रांतिहृत्मोयोः पूर्वदिक्क्रमा
13 त् ७७ अयो गोलमध्यास्थितव्योमगोले स्वधीकल्पिताः सप्तगोला अयेषु महापिंडरूपेषु जाद्येकसूत्रे महाहृन्मलग्ने ग्रहा गोल
रूपाः ७८ शनीज्यारसूर्यास्फुजिद्ज्ञेंडुसंज्ञा अधोधः क्रमाद्ब्रह्मणाकेंद्रयोगात् निविष्टाः कृता वा त्वमध्यस्य वायोर्जवालोहगोलः
पराशोन्मुखेमः ७९ भ्रमन्नार्नवारेसदा लोहजात तदहोने न मार्ईयहृा मध्यवायोः जवाघातकः तः पश्चिमाशोन्मुखं तेभ्रमन्तेव
मार्हंतथापीडकाष्टा ८० इत्यादि खस्थावरगोलरूपं स्वकल्पितं स्वीयकृतौ वदंति ब्रह्मार्कचंद्रादिमुनीश्वराणां भृगो विरोधोद्भव
बुद्धिमोहात् ८१ नैवेवमप्यतो नीलमाम्यथानुपपत्तितः स्वीकृतो लोहगोलोयं मन्यथाकृतं मृत्स्वकैः ८२ प्रसिद्धं यं उरुकर
घतमलोहोद्भवाभ्रेर्द्दहनस्वभावात् भानां कथं जीवनसंभवः स्यायच्च भुवर्द्दास्थिरमाममनेति ८३ तदप्यसत्यध्रुवसंप्रसिद्धेषा
त्पन्नतस्तद्दिवलेनृदृष्टे ध्रुवानुरोधात्परदिग्भ्रमेण गोलस्वरूपाकृतिरम्रुथांगः ८४ आकाशगोलः प्रवहः परेश विनिर्मिते
स्वभ्रमणार्थमास्ति कार्यं तेनैनैव चलोहकृत्यं किंगौरवामैन कृतं तदस्त्वं ८५ नचानंतारात्रयश्च यलोहगोलो विनाश्रयंत
द्भ्रमणस्य वाधात् बलात्कृतस्तद्भ्रमणाच्च भानां यतोभ्रमोवश्यमिहेतिवाच्यं ८६ तदन्यलोहायमहत्तसमलोहोवसत्वाय
स्यूलमिन्ना भानां सहृतां तु भयापद्मगोलाग्निष्ठंतिमिनाश्रयतो यतस्ते ८७ कदंवसंवंधचलाश्रयो नयुक्तः कदंवभ्रमनार

काणे ध्रुवभ्रमात्कीलस्थलोहगोलाश्रितं कथं विक्रमिहैं भैतदुक्तं ८८ असंख्येयस्थूलसूक्ष्मताराश्रयो वर्तीव निर्भ गोलकोऽयं
अयं त्वया लोहशलाककीलसंततं तं भं कार्यमिदं त्वनेते ८९ भानां चये लाघवतः सदैको भगोलको भाश्रयगोलएव कदंब
काभ्यां चलितः कथं तन्न दृष्टं त्वया स्वीकृतएव ग्रार्षः ९० किं चायं लोहोपमहत्तदेशाद्यावकदंबं किल लोहजाताः तारा
श्रयाः संमिलिताः शलाका। ध्रुवादयस्य परितो भ्रमंति ९१ कदंबकाभ्यामिति तत्पिधानाद्भुवर्त्तसंक्रांतकथं नृदृश्यं चेत्
स्वकृता स्वीक्रियते त्र लोहेपिधानतोप्यसनचास्तिबाधा ९२ संदर्शनेन तद्भुवभस्य तदिग्मण्डकृपएवांवकृनोभगोलस्त्वया
हतः सर्वं वहश्चाश्रमेणाहंतं चयमत्सफलं विनिष्टि ९३ ध्रुवायोगाच्च खेटानां कदंबचलिता अपि गोला ध्रुवानुरोधेन चल
ति प्रवहाद्यथा ९४ तथा नीलायसो गोलो ध्रुवर्त्ताकर्षणं विना कथं ध्रुवानुरोधाच्चलति प्रवहाहतः ९५ नैव ध्रुवाकर्ष
णमंतरेण ध्रुवानुरोधाच्चलनं हि गोले लोहात्म्यकीलेन कथं तदानीं भ्रमो भवेत्खेचरगोलकानां ९६ ध्रुवानुरोधात्प्रवहभ्र
मश्चेन्नोन्नत्ययोर्गोलकयोर्भ्रमः स्यात् विना कथंचित्सहितं भवेत्तद्धुवद्वयाकर्षणतोप्यतोत्र ९७ ध्रुवानुरोधात्प्रवहः भ्रमः स्या
त्रिर्वा विना किल तद्दृशेन तदाश्रितं चापि चलं तथैव ध्रुवाश्रयो यो त्र तथैव मूढः ९८ किं च नीलायसो गोलो निर्वहः प्रवहा
द्यथा तथैव खेटगोला अप्रवहात्स्वशीतितः किल ९९ लोहापहृतं तत्कदंबकाभ्यां स्वहृद्रंगेच्चापि खगं यथाधः स्पष्टक्रिया
गोलस्थितं तदुक्त्या ध्रुवानुरोधभ्रमणानुरोधात् १०० आकर्षयत्सूर्ध्वगनीललोहगोलेनिजासन्नगतं कथं न आकर्षयत्यत्र कदंब।
काभ्यां तथैव साम्यादनिलाश्रयस्य १ चलो शशगत्याचलितं भचक्रं लोहापहृतं तद्यदा तदात्र चलो ग्रहो नैव तत्तदृशेन स्वकक्षि
कायां तद्योगतो हि २ अथ धुंबकवक्त्रं लोहस्योपसमंडले स्वीकृतं तद्दृशात्खेटा अपि चेत्प्रचलंति हि ३ त्वं वदसि चेत्
सोर्ध्वनीलगोलोपि नो कथं तद्दृशेन कदंबाभ्यां चलो शेषश्चलितो भवेत् ४ सद्धुंबकोधःस्थितलोहयाते स्वतोयथाकर्षयति
तत्तद्वत् आकर्षयत्यूर्ध्वगलोहलोहजातमिति प्रसिद्धं हियतो नराणां ५ किं चोर्ध्वगोलोस्ति महानधःस्थेनाकर्षणं कर्तुम

प्राक्रमस्य अतस्त्वदुक्त्याथ खेटगोलस्याकर्षणं ध्रुवकवृन्ददात ६ पर्यन्तलोहोपममेडलेनासमेततः खेचरगोलकानां आ
कर्षणं ध्रुवकवन्नलोहसूत्रेण तन्नाश्रयरूपमेव ७ तेषां पराधीनतयागतानां सिद्धं भवेत्तेषु ध्रुवतः कदंबात् लोहापहत्रे
त· वि· वलितेनवपयेतदाश्रितेखेटभवंतथैव ८ अवाधितेतद्ध्रुयतोहि येवचलत्वतोनाडुपपन्निरत्र युक्त्याश्रयेसत्यपियोनिला
१४ त्वाश्रयस्तदुक्तोस्तितथैवमूढ ९ कदंबकाभ्योखेचरर्तगोलभ्रमेणतद्ध— तखेडवायो गोलास्तत्किं तद्दर्शनेनानतद्दृक्
केतिसर्वोखगतिंविराय १० ध्रुवोस्थिरत्वात्तदसंभवश्चेद्ध्रुवानिलातः स्थिरखेचराः किं तदाकदंबात्दुगताः स्युरेवं स्थैर्यो
कदंबेध्रुवगाः खगाः किं ११ हृष्टांतोत्र प्रवाहस्य हृष्टांगाकाशसंस्थया अत्रैनैवाहदृढतेनप्रवहस्याविरस्थितेः १२
14 ध्रुवकोभवतिलोहविशेषस्तद्ध्राशाच्चलतिलोहमिदं हि खेचरास्तु न हि लोहजरूपास्तस्यासदूरनिजमार्गगताश्च १३ इष्टा
घ्यतद्ध्रुवकरीत्यभावादलीकमेवंयदवशाद्ध्रुहाणां आकर्षणं चापमहत्वतोत्र कथं भवेल्लोहमयंचसर्वं १४ अतावितंमूढ
धियैवतेनगोलस्वरूपं मृदुबुद्धिलोके असंगतालापभवन्मतं तन्न त्याज्यं सदा गोलविदां वरिष्ठैः १५ दृष्टस्थितत्राग्रहृत्ता
निलानां भूस्थैः सम्यग्गोलकस्यास्थितिर्न दृक्संसिद्धा तुष्यते तेन गोलदृष्टांतार्थं यात्र जंवच्म्यथाम्यरु १६ दृढयातशा
लाकाभिः सूत्रमाभिः स्वीयदेशजं गोलं तावत्स्थिरं कृत्वा तदंतः प्रवहाभिधः १७ चलोन्योथ तदंतस्थभगोलोभाश्रयस्त
था कार्यो गणितशिल्पार्थं तज्ज्ञैः सत्वमत्कृतः १८ याम्योत्तरंभागपरं च कोणाभिधं चतद्व्यवज्जयोगो तयोश्चयोस्त्
दृगतस्तस्तद्दृयं खस्वस्तिकं चान्यदधः स्थितं च १९ तद्योगचिह्नाद्भवति प्रमाणैर्हतं कृते खस्तितिजं च तत्स्यात् तद्याम्यसौम्य
क्षितिजैकदकेयसमाख्यसंज्ञो भवतश्च सौम्य २० ततोर्धभागैर्ध्रुवचिह्नमूर्ध्वं याम्येवधस्तत्परिकल्पनीयं तत्कीलकाभ्यां चत
दंतरस्थः प्रसक्तलोन्यः प्रवहस्य गोलः २१ कार्यो ध्रुवाभ्यामिह खेकभागैर्हतं कृतेनाद्विध्रुवाख्यहत्रं स्वस्वापमांशेश्चततो
युतात्रवृत्तानियाम्योत्तरदिग्गतानि २२ तद्गोलयाम्योत्तरमंडलेनभ्रुवांजिनांशेश्चकदंबचिह्नं सौम्यध्रुवायाम्यदिशीहयाम्य

भवाच्च सौम्ये किल याम्यसौम्यं भांशैः पृथैः प्राक्चलितो भगोलस्तत्कीलकाभ्यां स्वधिया विधेयः २३ कदंबकाभ्यामिह लंबकार्क ९०
भागैस्तद्गोलवृत्तं किल राशिवृत्तं तद्द्वादशांशाः किल राशयो ज्ञाः मेषाग्रिमे २२ आग्नेयसूत्रेऽनिसंस्थिति २४ स्वयंशमहापिक
दंबयुग्मवृत्तानि कार्याणि शराश्रयाणि ग्रहसंख्यानि अथ गोलकोऽयं कदंबकाद्य जिनवृत्तमत्र २५ भवृत्तवृत्तवलनेऽनुवाख्ये
तद्ध्रुवस्थानगते ध्रुवर्क्षे खर्वेभस्य ततो वायोः स्वदेशस्य ततः क्रमात् २६ कार्याणि लब्धविदा गोलाः स्वसाध्याः तन्यथा नते जी।
र्णा भवृत्तस्य च लांशकानां त्यक्तागतिस्ताध्रुवर्गासदाहः २७ एवं भगोलाश्रयतो नरस्याः कदंबकाभ्यां चलवेटगोलाः भगो
लराशिवृत्तानां स्युः समसूत्रेण कल्पिका २८ स्वस्वगोलस्थितां स्वस्वक्रांतिवृत्तं तदेव हि गोलसंधीतिवोधार्थं मुख्यं तद्गोलक
त्रयं २९ कार्यं वृत्तशतीयमर्थमुक्ताः सर्वोदितं बुधः इति गोलबंधः दिग्देशकालैर्वर्ज्यांतराणि स्थूलानुपातैर्जनितानि या
नि ३० मध्यस्फुटीयांच गोलशीघ्रमंदोच्चपातादि विचित्रगत्या २९ स्वस्थलयास्फुटगणितोद्भवानि सर्वाणि तान्याश्रितमे
कमेव वक्तुं तदस्या ग्रहकालजं तत्सानं वशार्क्ये हि नृणां यतोत्र ३० कस्यांतरं कस्य च नत्वदेयं न ज्ञायते तत्र मलिकोक्तिनोपि
लोके भिमाना कथयंति मूढाः कालांतरं बीजमहो न सम्यक् ३१ ग्रहार्कयोर्दृक्स्थिरसंस्थितिरुक्तापि नित्यांतरं च विलक्षणं
च मत्वा खबीजस्य गतिं वदेत् ज्ञानेन च किं तेन्यदहं न वेद्मि ३२ इत्यं मांडव्यसंज्ञेयादितिथयो नरार्दके विस्तृतीयत्र क्रमा
त् विस्तृतीति वलान्वराः ३३ नाशये निवशिष्योक्तिं चलस्पष्टिमात्थये यदीजमादृतेधावा स्थलभुक्तिं भवेदिनत् ३४
स्थिरस्पष्टोन तद्ज्ञानं यंत्रैस्तावज्ज्ञापकैर्ध्रुवं नास्मादशांत न दत्ता नालिका मात्रतः क्वचित् ३५ ग्रहदृष्टफलासिद्ध्यर्थं
यथार्कायुक्तितः कुरु गणितं तर्हि दृष्टार्थं तद्दृष्टं स्फुटं भवतः सदा ३६ आदर्शादौ हि दृश्यते यच्च दृष्ट्या वेधविद्यात दृष्टिजं दृश्यगतं
दृग्दृश्यस्य यथा तलात् तदेव दृश्यं नान्यदर्पणादौ न तदग्रं ३७ स्यात् तेन शक्रं नैव नैव तत्र च गृत्ता चागतेन शक्रं नेत्रवर्ति मे नमात्।
अग्रमार्गस्थावरोधाक्रमेणात् तस्मात् दृग्याश्मिसंस्थायकं त्र ३८ शक्यास्वस्या योपरावर्त्याम्यदिकस्थाने संविलग्न भवेद्धि ह

शं प्रदृश्यावशम्मादर्शसंस्थं प्राग्यम्यग्रस्यानसत्कं भवेन्नत् २८ तन्निर्मलत्वाद्रविरश्मियोपि दृग्रश्मिरीत्यैव गतास्ततस्ते यत्र स्व
शक्त्यैव तदन्यदेशे लग्नाग्रपूर्वाः दहन्त्यस्य लोके ॥ २९ तत्रस्य दृष्ट्यैव दिदृक्षपतेर्कः स्याद्दर्शगोपि प्रतिबिंबरूपः एवं परावर्त्य
त॰वि॰ २५ गताद्दृग्रश्म्याः स्वैर्विलग्नाग्रयतोर्कबिंबं ४० आदर्शगे दृश्यत एव तस्माज्जलेपि यद्वत्प्रतिबिंबितं च स्वस्वंसमयोः कांके त्वविस्त
रोस्य महान्विचारस्सदृग्गुह्यवस्य ४१ आयोर्करश्म्यैकजातिजास्ते दृग्रश्मयो दृष्टिभवा नृणां तु भिन्नाप्ययं चार्ककरागता
लं भित्वैव गच्छन्ति यतो दृग्रश्म्याः ४२ ❀ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके मध्यमाधिकारः ❀ अतीन्द्रियत्वे
गगनेचराणां स्फुटाक्रियाका सदसत्फलार्थं न सा विना ज्यानयनं तदर्थं सवासनं ज्यागणितं ब्रवीमि १ तावत्तत्रोपयुक्तं यद्
गमूलादिकं किल प्रतिसत्त्वम्विदां तु स्पष्टं तद्विचारं वदाम्यहं २ तत्राङ्कयोर्द्वयोर्घातो वर्गः प्राग्बैरुदाहृतः द्वादिस्थान
स्थितांकानां वर्गस्त्वांकहतिस्तथा ३ द्विघ्नांत्यांकगुणानन्यान्स्वस्थानेकोर्ध्वस्थितांस्ततः त्यक्त्वांत्यमेव शेषास्ते समुत्सार्याः
पुनः क्रिया ४ अंत्यांकहतिः स्वैवं यावत्सर्वहतिर्भवेत् एवं तद्विपरीतेन सवासं मूलसाधनं ५ अंत्यं यावद्विग्राह्यांकाद् ऊर्ध्व
तिर्यक्च रेखया संज्ञास्थानांककानां च विषमात्वसमक्रमात् ६ सतंकात्याद्विषमाद्वर्गाद्विघ्नं तन्मूलहृत्तमः लब्धवर्गेव
विषमादायाच्छोध्याः पुनः पुनः ७ क्रियैवं सर्वमूलांकं यावत्तत्पदानि च अंत्यस्थानोत्क्रमेणैवं मूलं स्वीयमुदाहृतं ८ ॥
अंकार्णवे द्विवहवो वर्गकास्तत्पदं त्विदं अवर्गकांककायेतत्तत्पदानयनाय वै ९ आद्यैरासन्नमूले च प्रोक्तं तच्चोद्यतेधुना
दृष्ट्वा ष्टहतिज्ञास्याद्वर्गच्छेदवर्जितात् १० पदमिष्टोद्धृतं तत्स्यान्मूलमासन्नसंज्ञकं स्वछेदच्छेदनिघ्नाच्च मूलं मूलच्छे
देष्टघातहृत् ११ तत्त्वासन्नपदज्ञाने ह्यहद्येष्टैर्बुधैः स्मृतं स्यत्सेष्टे[illegible]त्ति यद्येनैकतनियतं तु नहि १२ पदस्याधिक्यमत्सन
मस्मादप्याधिकं त्विह नहि सत्त्वं च तज्ज्ञाने नैकधेनान्यथा पदे १३ आसन्नमूलेन हृतादवर्गात् लब्धिस्तदासन्नपदैक्यखंडम्
यमत्स्फुटासन्नपदेन सत्त्वं तद्धन्स्फुटासन्नपदं सजं स्यात् १४ इत्यं यत्केच गणितेषोक्तमव्यक्तकेन तथा न्यपगुक्त स्ववर्णस्य
15

न्तोतद्रूपवर्गणयोः। वर्गान्तद्विघ्नघातस्य तद्वर्गान्मूलसाधनं तद्रूपवर्गाङ्कयोरथ एतयोर्वियुक्तं सदृति॥ १९ यदि तत्र स्थितानां तर्हि तेपदे
एवखेटके स्वपदस्येति तन्मूलं स्वीयं खेटद्वयात्मकं १८ षष्टिवर्गेद्वयोर्गुणादंकान् मूलेग्राह्ययदागतं सेकशेषं षष्टिगुणं द्विय
क्ष द्विघ्नपदोद्धृतं १९ लब्धमागतमूलस्यावयवस्येति तत्पदं षष्टिभक्तं सावयवं स्वीयमासन्नमूलकं १९ अथ वर्गाक भिन्नानां।
सदसंख्यकात्मकं पदं इति भ्रमो विमूढानां बहूनामास्ति तत्र तत २० आर्यभास्करमुखैस्तु पूर्वैर्नैवकृतोऽस्तियः २१ मूलेतावद्द्वि
विधं रेखात्मकमेकात्मकं चेति तत्र रेखात्मकं मूलं येषां ते तव वर्गाङ्कास्तत् एकात्मकं मूलं येषां ते वर्गाङ्का एव भवेदनवादयः १।४।९
येषां चैकात्मकं मूलं न विद्यते ते तु वर्गाङ्का द्वित्रियंचादयः २।३।५। तस्माद्वर्गाङ्कस्य पदद्वयमवर्गाङ्कस्यैकं रेखात्मकं पदमिति
ननु वर्गाङ्कानामध्ये यथा यंचानां मूलानयनविचारे द्विराशिवर्गः पंचास्यास्त्रिराशिवर्गः पंचाधिकइति मूलाधिक्यकल्पनेय
वर्गाधिक्यदर्शनात् पूर्वं दृष्टन्मूलनवर्गादनंतरमकस्माद्दृष्टाधिकवर्गस्य तत्समते विनानुपपन्नत्वाद्द्विराशेरधिकोकेवुत्रिराशे।
र्न्यूनोकेष्वयः कश्चिदेकावयवः सन्नास्ति तस्मात्स्मथिया संगृह्य तद्वर्गोपि पंचसमः स्यात् कथं तत्र तन्मूलासंभवेयुक्त्यभावादिति चे
त्श्रृणु एव तव वर्गाङ्कानां २।३।५ मूलस्यानेतमदभिन्नं भिन्नं वाभिन्नवर्गे वर्गाङ्कत्रूपत्वादेतेषां तव वर्गत्रूपत्वादभिन्नमूलासंभवः अ
थभिन्नांकः स्वगुणितो भिन्नत्वं न जहातीति युक्त्यासमभिद्धत्वाद्भिन्नांकवर्गभिन्नत्वावश्यंभावादेतेषां तु भिन्नत्वान्न भिन्नमूल
स्यापिसंभवः यद्वा योहरियं निःशेषं हरति तद्वर्गोपि तद्वर्गं निःशेषं हरतीति नहि योयेनयो हरियं न हरति निःशेषं तद्वर्गोपि न तद्वर्गं
निःशेषं हरतीति निश्चया भिन्नांकवर्गे भिन्नत्वाद्धानिः अथोयमनेन निःशेषं न हरतीति पूर्वभागेलब्धं द्वयं २ शेषं ४ षष्ट्यागुणितं २४०
तेनैव भक्तं लब्धं ४८ एवं षष्ट्यंशकल्पनया सावयवांकः २।४८ अस्य वर्गोयं ७।५०।२४ अनायं वा गृहीत सावयवांकाः २।४९ अ
स्यवर्गोयं ७।५६।१ अयं वा २।५० अस्य वर्गः ८।१।४० अनयंचाशदवयवग्रहणेनाप्याधिकवर्गस्याभिन्नत्वात्यथानुपपत्त्या पंचा।
शदल्पऊनः पंचाशदधिकोवयवः कश्चिद्दविमर्हतीति चेन्न तादृशास्तस्मपरंपरया वक्ष्यवग्रहणेपि वर्गतन्मूलनतदधिक

संभावनयातद्समत्वात् तेननकोप्यत्रावयवः कल्पयितुंशक्यतेयेनवर्गेत्वभिन्नाङ्कसमत्वंस्यादेवंयदिसावयवांकस्यवर्गेसंभ
वत्यवयवहानिः संप्रमाणाः नचैवंसावयवांकस्यवर्गार्थमधोधः पंक्तिविन्यासेनखंडगुणनरीत्यागुणनेत्ययंक्रमावत्यांकस्य
त॰ वि॰ वर्गोयदिषष्टिभक्तः शुध्यतीसंगातिसावयवहानावपिनोयातिसावयवहानिः तत्रद्विगुणितत्रिंशदंकगुणेष्टांकस्यषष्टिसमूहत्वेन
१९ सिद्धस्यत्रिंशद्वर्गात्रिःशेषंषष्टिलब्धेनषष्ट्यंसेनसंमिलितत्वात्षष्टिभागेपंचादशावयवत्वेननिर्णयात् तेनात्रयस्यकस्यापिसाव
यवांकस्यस्वेच्छयाकल्पितस्यवर्गेत्ववयवहानेनिरवयवत्वेनैवयुक्तमितिसुधियोह्यं अत्रप्रतीत्यर्थमन्यथोच्यते यत्राभिन्नांकेहरोभा
ज्यादधिकस्तत्रतद्वर्गेपिसतदधिकएवेतिनैवतद्भिन्नत्वेस्मांकेविप्रतिपत्तिः अल्पत्वेतु अपवर्तितयोरनपवर्तितयोर्वाभाज्यहारयोः।
फलंतुल्यमितितावदस्तिसुप्रसिद्धं तेनानपवर्तितापवर्तितभिन्नांकयोस्तुल्यसावयवफलत्वेनतद्वर्गयोरपितुल्यफलत्वाद्भिन्नांक
भाज्यहारयोः स्वतोदृढत्वाभावेपिदृढापवर्तांकेनपूर्वंदृढत्वंविधायतद्वर्गेभिन्नत्वमभिन्नत्वंवासंभवतीतिविचारः सयथादृढभाज्य
स्यखंडद्वयेदृढहरेणयावन्निःशेषभजनार्हेदृढभाज्यखंडस्यदृढहरसजातीयत्वेनतस्याप्यपवर्तनसंभवाच्छेषनयोगद्रूपदृढभाज्य
स्यसर्वथाप्यपवर्तनसंभवेनदृढभाज्यहारयोरपितुल्यापवर्तनप्रसक्त्यातद्दृढत्वसिद्धेर्व्योप्यपर्याप्तेः अथास्यखंडद्वयात्मकदृढभा।
ज्यवर्गेसंभवतित्रीणिखंडानि दृढहरेणयावन्निःशेषभजनार्हंतद्वर्गतुल्यमेकं तद्दृढशेषद्विघ्नघातात्मकंचद्वितीयं दृढशेषव
र्गतुल्यंद्वितीयं एवंखंडत्रयात्मकभाज्यवर्गेप्रत्येकंखंडेषुतद्योगेवायदिदृढहरवर्गेणनिःशेषभजनंतर्हिभिन्नत्वेपिमूलांकस्य
वर्गेत्वभिन्नत्वंसंगच्छेतनेतरथा तथाहि प्रथमखंडस्यानिशंदृढहरवर्गसजातीयत्वेनतेननत्रुटिःस्यादेव द्वितीयखंडस्यापिक
दाचिद्यदितेनशुद्धिस्तर्हितृतीयखंडस्यदृढशेषवर्गरूपस्यतद्वाल्पशेषत्वेनदृढहरवर्गासमत्वात् तच्छुद्ध्यभावात् खंडत्रयात्मक
दृढभाज्यवर्गेणनैवतत्रनिःशेषभजनंद्वितीयखंडस्यदृढहरवर्गेणभागेयदिशेषंस्यात्तर्हितच्छेषस्यतृतीयखंडस्यदृढदृढशे
षवर्गस्यप्रत्येकंदृढहरवर्गेणशुद्ध्यभावेपितद्योगेनास्तिनिःशेषभजनसंभावनाः परमियंनदेवस्याद्यदिद्वितीयखंडोप्यशे

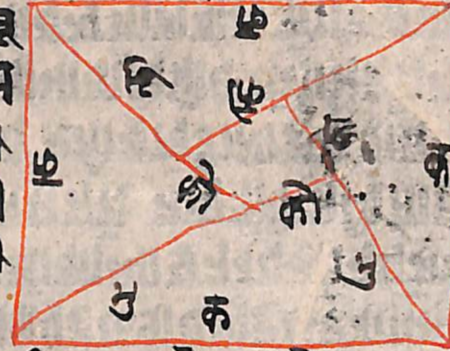
16

योनहरवर्गसमस्तृतीयखंडात्मको दृढशेषवर्गः स्याद्योगे च द्वितीयखंडेऽस्य शेषस्य दृढहरवर्गसमत्वे न दृढहरवर्गेण संगुण्या
दृढभाज्यवर्गे निःशेषभजने स्यात् तथा च दृढशेषवर्गस्य शून्यत्व सविस्तरविचारमेनं अस्तीह दृढहरसजातीयं द्वितीयखंडे तस्यैका
दिगुणितदृढहररूपत्वात् दृढहरवर्गोऽपि दृढहरसजातीयस्तेन तस्याभावो यत्खंडे तदप्यवश्यं दृढहरसजातीये तद्रूनहरखवर्गे
पि दृढहरसजातीय एव तेनैनाहशावद्र्येण तृतीयखंडस्य कल्पनेन तद्रूप दृढशेषस्य वर्गो दृढहरसजातीयस्य अपवर्गे तत्तस्य
न दृढशेषवर्गो बाधितएव वर्गे तत्र एकादिगुणितदृढहररूपत्वधर्मावच्छिन्नमध्यस्य शेषो न दृढहरवर्गस्य दृढहारास्य एकादिगु
णितदृढहररूपत्ववर्गत्वे तदुभयधर्मावच्छिन्नत्वेनैतदा तृतीयखंडेन दृढशेषवर्गेण दृढहरवर्गात्सेन साकं समत्वमुपपद्येत यः।
सिध्यति सा जात्यमेवैकादिगुणितदृढहररूपत्वं प्रकृते तेनैव संयुक्तस्तथा स्थितावदृढहरसंजातीये मदात्तृतीयखंडेन दृढशेष
वर्गेण दृढहरवर्गात्सेन साकं समत्वमुपपद्येत तद्वर्गत्वप्रकाराभ्यां संभवति यद्गुणो दृढहरो दृढशेषवर्गत्वेन कल्पितस्तद्गुणो दृढहरा
त्संतानस्य दृढशेषस्य दृढहरात्येनैनतद्वर्गस्यापि तद्वर्गत्वमतात् ताहशगुणकगुणितदृढहरत्वस्य दृढशेषवर्गो दृढहरतद्गु
णकयोर्वर्गद्वययोर्घातात्मको वर्ग एकः तयोरवर्गद्वययोस्तथैव वर्गः अवर्गगुणकांकघातरूप दृढहरस्य अवर्गगुणकांकस्य च।
घातात्मको वर्गो द्वितीयः आद्ये दृढहरमूलगुणकांकमूलघातरूप दृढशेषस्य दृढहरेण साकं पुनर्दृढहरमूलेनापवर्तनप्रसंगः
द्वितीयेपि अवर्गगुणकांकघातरूप दृढहरेण साकमिष्टगुणकांकाभ्यां पुनरपवर्तनप्रसंगः तेन प्रकृते शेषहरयोर्दृढत्वसिद्धो
शेषवर्गस्यापि तद्धरेण साकं दृढत्वात्तस्यैकादिगुणितदृढहरसमत्वं न ह्यत्र किमपि तादृशं दृढशेषं यत्प्राप्तो यद्वर्गो दृढहर
भक्तः शुध्यति येन दृढहरसंजातीयत्वं दृढशेषवर्गस्यात् तथा च तृतीयखंडोऽस्य दृढशेषवर्गस्य द्वितीयखंडोऽस्य शेषो न दृढहर
वर्गसमत्वेन कथमपि स्यात् तेन दृढभाज्यवर्गेण निःशेषभजनाभावाद्विशेषकवर्गे भिन्नत्वेन न ह्यवर्गोऽङ्कानामभिन्नानामेकात्मके
मूलेऽरत्नात्मकं न स्यात् तद्यथा एकजात्यत्र्यस्रभुजकर्णैः संबंधे यावज्जात्यत्र्यस्रकोटिकर्णसंबंधिस्तथा सूत्रं द्विस्त्वचतासिसमजा।
तत्र्यस्राणि संस्थापनीयानि यथा समसमकोणकर्णसमचतुर्भुजे तदंतस्तथा भुजकोटीतरसमचतुर्भुजः स्यात् तत्रैव अत्र

त॰ वि॰
१७

17

घातस्य चतुष्टयफले भुजकोटिद्विघ्नतात्मकं तदंतर्गतलघुक्षेत्रफलं च तदंतर्वर्गतुल्यमिति तदंतरं भु॰ १ को॰ १ वु॰ ० भुव॰ १ भु॰को॰ २
कोव १ तद्विघ्नघातभुजको २ योगस्तद्वर्गयोगभुजव १ कोव १ तु पत्वाद्गुणत्तमथ चतुर्भुजक्षेत्रफले भुजको
टिवर्गयोगतुल्यकर्णवर्गोपितत्फलमितिसिद्धोयं कर्णवर्गोस्य पदं कर्ण इति स्वयुक्तिकोसिद्धमस्ति अ
त्रेदं दृष्टं क्षेत्रे अवर्गतद्योगयोगस्थले एतत्क्षेत्रफलपदं सद्गृह्यात। कोक उक्तायात दासिद्धेनासत् कर्णरे
खातस्य भुजस्य भुजकोद्वयसंबंधेन निर्णीताद्यताभ्यां परिमितपरिमाणस्य प्रमत्वोपलब्ध्यस्यपदरूपेण
सिद्धत्वान्नासद्य अतो श्रुतिः संदिग्धं तत्रमिदं यस्तु समकोणसमचतुर्भुजक्षेत्रं यत्तस्य वर्गस्य पदकल्पनेन त।
त्रचात्र कर्णरेखास्वरूपमेव यत्तेन तद्ज्ञाने संख्यायापरिहितं कर्ते मिद्दं उक्तां क उक्तायात दासिद्धेः अत।

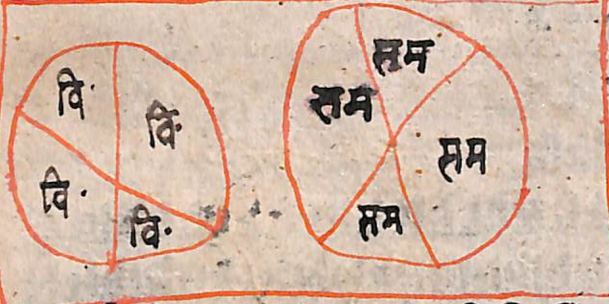

श्रुतेर्दरेखातिरिक्तं तदेकात्मकं संख्यामूलमितिसिद्धं यस्य कस्यापि सावयवो कस्य स्वेच्छया कल्पितस्य वर्गे तद् समत्वात् तथा चैतादृ
शस्य लोके किं वास्तवं मूलमिति इच्छायां तद्रेखास्वरूपमेव तन्मूलेनान्यदेकात्मकमिति तत्र उक्त तरे स्थीभिरूप्ते अनन्यगत्यैव सिद्धेः
खंडितमेवमवर्गस्याभिन्नसंख्यात्मकं मूलराश्यानयेवा वर्गाभिन्नांकस्यापि मूलं स्पष्टमेव खंडितमिति विजानीहि तेन गणिते आसन्नस्
लस्य सर्वथा एकात्मक मूलासंभवेन तदासन्नत्वेन कथं तस्याप्रामाणिकत्वमपि संभावितरेखात्मकमूलस्यासन्नं निकटं तदानीमिति ध्येय
आसन्नमूलत्वरेखा तद्रेखासन्नेति भावः यद्वा आसन्नस्य पदं आसन्नपदं अवर्गसंख्यात्मक मूलासंभवेन तस्यासन्नस्य कस्यचिद्वर्ग
स्य सावयव स्येदं पदमिति व्याख्येयं अथ रेखात्मकदृष्टकर्णस्य यत्किंचिन्मानेन संख्याज्ञानेपि भुजकोटिसंख्योचितमानेन तस्य सं।
ख्याज्ञानाभावा वाऽसन्नांक एव ग्राह्या तदासन्नरेखाया ज्ञानकरणं बुद्धिमतां युक्तमेव समस्तं सर्वनाशेवरक्षतिन्यायात् तदासन्नत्वेन।
ग्रहणं सोचितत्वात् अयं यथावद्वा रोच्छेदाय क्षेत्रस्य लंबत्वितेन अथैतद्रेखात्मकपदज्ञानेन परमाणोरपि सावयवत्वज्ञाननिश्चयः
तथा हि अपरत्वतो अणुः परिच्छिन्नपरिमाणपरिमाणवत्त्वादिति स्वीकुर्वन्ति तत्र द्वाभ्यां अणुएकपरिमाणं त्रिभिस्त्र्यणुएकपरिमाणमिति
प्रतार्दितपरिमाणत्र्यणुभिरेकोहत्यत्परिमाणभुजस्तथा तथा तन्मिता कोटिस्त्र्य ताभ्यामवर्गपदरूपकर्णस्य रेखात्मकस्य परमाणुपरि।

मार्गेण समुत्पन्नेन तवस्यमं तेषु परिमाणवत्सु परिमाणेकार्ग्निशेषमस्ति तत्स्य भुजकोटिवर्गयोगपदस्य एकर्णस्यवासनया सावयववे
नावगमादेकतत्त्वपरिच्छिन्नमूलाभावात् परिमाणवत्परिमाणवत्सु परिमाणादपि श्रोक्तयुक्त्यातनोऽप्यस्य परिमाणसिद्धिरिति
रेतर सूक्ष्मकल्पनया अनंतावयवासिद्ध्यति नेवनंतत्वेषिवप्रत्यत्ता इति न काप्यनुपपत्तिः नचसर्वारंभकोवयवः सूक्ष्मैकएवनि
रवयवोऽस्तिताहशैर्वज्ञाभिः स्थूलः स्थूलैः सूक्ष्म इति तयुक्त्या मेरुशर्षपयोः स्थूलसूक्ष्मत्वोपलंभः नहिसोऽस्तितदन्यथाकल्पना
यामितिवाच्यं उक्तसयुक्तिकानंतावयवेष्वपि योऽवयवो गृह्यते तद्वशादपि भवदुक्तोपपत्तेरनिर्वार्यत्वात् निरवयवनियते
कावयवकल्पनायां मानाभावात् नचोभयत्रोत्येमेरुशर्षपयोः समत्वदोषोस्तिभवतामितिवाच्यं आनंत्यशब्दमात्रेणनतत्समत्वे
नत्पिंडयोः किंतुतदवयवपरिमाणं कृतमितितत्पिंडयोरसमत्वात् एकपरिमाणवशादेकथमपितयोः समत्वं वस्तुतस्त्ववयवा
नंत्यकृत्रापिनियतत्सूक्ष्मत्वं अन्यत्रापितत्सद्भावात् किंतुपरस्परमापेक्षिकं चेत्यनंतावयवैरपि युक्तस्थूलसूक्ष्मत्वोपपत्तिसि
द्धेः कथमत्रतार्किकाः प्रत्यक्षं विहाय केवल प्रत्याख्यानुमानप्रवृत्ताः परमाणोनिरवयवत्वं स्वीकुर्वंति १·२२ अहर्निशं रात्रिसम
वर्थ्येव कालोगतस्तर्कविदामतस्तैः अवर्गमूलानवबोधयुक्तैस्ततोनिरग्रः परमाणुकेषः २२ किंचपरिमाणवद्विभागवत्वे
त्पभवविरुद्धमित्यलेपसंगागतविरुद्धवोरेण देर्घ्यं यस्याः सदेवास्तिविस्तारोनेवविद्यते अतिसूक्ष्मावसारेखास्येयाबुद्धिमता
द्विधाप्रवक्रांवकृगातत्राक्रात्तसरलाभिधा यस्मात्स्वेकाग्रसंसक्तसूक्ष्महृष्ट्यपराग्रकं नेवपश्यतिवक्रातुसूत्रमरूपाभवेत्तथा
यापरपापश्यस्यास्तिनेवदेर्घ्यं नविस्तरः २५ तन्केंद्रेस्थधियाक्षेत्रं वृत्तमध्यगतेसदा व्यासार्धोन
रितास्तेयास्तुयारेखावक्रगाभवेत् २६ समंततस्तत्वृत्तं वलयं मंडलंचतत् वृत्तमध्यस्थितायास्या
वृत्तरेखाचकेंद्रगाः २७ सेयः सपवविष्कंभो व्यासश्चवृत्तमध्यगः तदन्याकेन्द्रेरेखा स्पर्शरेखात्र
मर्णज्याभर्गिणाचापजा २८ एवंकेंद्रायत्स्पष्टसर्वव्यासार्द्धमानतः समांतरास्थितागोलः सपवाद्येरु

न॰ वि॰
१८

18

दाहृतः २९ रेखोपविगता रेखा तिर्यग्स्यात्तिकातः वृत्तं तत्स्यच्चतुर्भागं भवेत्समकोणकं ३० चतुर्दिक्षु स्थितं नैवं यदि तद्विषमं स्मृतं

समकोणाश्रितौ बाहू द्वे यो तत्स्याचतस्य कोः ३१ तदयाभ्यांतर्यां कर्णे त्रिकोणके प्रातिलोम्येन
तत्स्वस्वयुग्मयोगवशाद्भवेत् ३२ तत्स्य श्रवणसंज्ञा चायमिह तत्स्यचतुर्भुजे समकर्णायते चान्य
दथवा समकोणतः ३३ समो वा विषमो वा बाहू तदयाभ्यांतरतीयकः बाहुस्तत्त्रिभुजं ज्ञेयं समं
तत्त्रिभुजेः समं ३४ बृहज्जात्येवयज्जात्यं लघुतद्विविचार्यते सजातीयं विजातीयं वेति तद्ज्ञानतो
बुधः ३५ नोपहास्यो न कुत्रापि भवेत्सगणितार्णवे यदत्तानवशात्रष्टाः सिद्धांततन्त्रपीरत्न
भुजयो रेकतः सिद्धः समकोणस्तिजात्यके ३६ भुजश्रवणयोगाच्च विषमः कोणएव च बृहद्भुजे बृहद्बाहुर्लघुसंज्ञे लघुर्यथा ३८
तथा बृहल्लघुत्ते त्रैजात्यस्य समकोणयोः ये कु तज्जात्ययोर्यौ च कर्णौ तत्स्यांतरास्थितौ यदा स्यातां तदा जात्ये सजातीये च नेतथा वा
हुश्रवणयोगस्य विषमाभिधकोणतः बृहद्भुजे बृहद्बाहुर्लघुसंज्ञे लघुस्तथा ४० द्वयोः कर्णौ च कर्णाः स्यात्तत्रान्यांशांकितो भु
जः विषमाभिधकोणस्यः स बृहज्जात्यबाहुतः ४१ समांतरस्थितं क्षेत्रं स्यात्तद्दितं चापिजात्यके बृहज्जात्यसजातीये तेयतद्वत्रम
ध्यगौ ४२ लघुजात्यबृहज्जात्ये सजातीयवत्तद्भुवं समानांतरसंस्थश्च बृहद्बाहुर्बृहद्भुजात् ४३ लघुसंज्ञालघुस्तद्वत्कर्णाः कर्णा
स्तत्र च श्यमेषां हि साजात्यप्रतीत्यर्थं च दर्शने ४४ रीत्यानयनास्सजातीयसिद्धमप्यत्र तयद्वा लघुसंज्ञे बृहज्जात्येशो क्रूवाप्य
मःक्षात ४५ तथापि तत्सजातीयमनुपातार्हमत्रवे कर्णभूमौ भुजेक्योऽन्यलंबतो जात्यके यथा ४६ अन्यदिग्गतयो रेकाद्दे
न॰ खयोर्विषमौ च यो कर्णौ तद्वेजात्ये सजातीये तदेक्यतः ४७ रेखयोः कोटिमेकस्यां कृत्वान्यस्यां श्रुतिं तथा स्वेच्छया तद्भुजाम
ध्यात्रिस्त्यं तद्वेददर्शनं ४८ त्रिज्यासमांतरेखाभ्यामेकरेखैक्यकोणकौ सजातीयेतत्तज्जात्येतथैत्यं वक्ष्यात्बुधः ४९ त्रिज्याख्या
मार्द्धमानेन हृतं कार्यं समावनौ अक्षांशैश्च क्रान्तिमाभिश्चांकितं च दिगंकिते ५० तथा प्रागपरं तावद्दक्षिणोत्तरसूत्रकं दत्तेसा

क्रमविक्रमतः पार्श्वद्वयेऽप्यत्र भुजांशकान् ५१ दत्वा तदग्रयोर्लग्ना रेखैका शरसिंजिनी द्विघ्नवा केन्द्रात्तस्य स्पर्शश्चापस्य सा भवे-
त् ५२ तदर्धं भुजजं तस्य चापखण्डस्य सिंजिनी लाघवं गणिते दृष्ट्वा गणकैरर्द्धसिंजिनी ५३ मज्याभिधा च तोऽत्र स्याद्व्यवहारः
सुखार्थमिह अतोऽत्र सर्वं विज्ञात्वा भुजांशानेकतस्ततः ५४ यावत्तदग्रकं तिर्यग्रेखा शाकृत्र ततो ज्यका एवं तदग्रकं यावद् दृष्टि
णोत्तरस्तुतः ५५ ऊर्ध्वरेखा च कोटिज्या वा ऊके टीक्रमेणते त्रिज्या कर्णो व्यासखण्डं तद्वर्गैक्यपदात्मकं ५६ भुजस्यावर्गहीन
स्य त्रिज्यावर्गस्य यत्पदं कोटिज्या स्यात्तु कोटिज्यावर्गात्त्रिज्याकृतौ किल ५७ शोध्यस्तस्य पदं दोर्ज्या चैवं दोःकोटिजज्यके
त्रिज्यातः शोधिते स्तः कोटिवाहूत्क्रमज्यके ५८ ज्याचापमध्यगा सैव वाणरूपोत्क्रमज्यकाः एवं क्रमोत्क्रमज्ये च भुजांशाज्जनि
ते च ते ५९ एवमस्त्येव दोःकोटि तयोर्वर्गयुतेः पदं कर्णस्तस्य पदं वाहूदलज्योक्ताघ्रातनेः ६० बाणोनघ्नत्र्ययोर्व्यासस्तत्पदं दोः
क्रमज्यकाः द्विघ्नज्याव्यासयोर्वर्गान्तरमूलविहीनितः ६१ व्यासस्तद्दलतत्स्यात् सा उत्क्रमज्या तथैव हि शरभक्तयुतो दोर्ज्यावर्गो व्या-
सो भवेद्ध्रुवं ६२ यद्व्यासकुदंशसमोत्क्रमज्या तद्धनं गतं च भवेत् क्रमज्या तदुत्क्रमज्या ईजवृत्तं तस्याव शेषं विदं स्तु समदृशा विलो-
क्य ६३ अत्रोपपत्तिः द्विगुणा त्रिज्या किल व्यासः शरोनव्यासो हि कोटिज्यायोगरूपकोटिकर्णयोगः शरस्तु कोटिवर्णान्तरं तयोर्घा-
तस्तयोरेव वर्गान्तरं भुजज्यावर्गस्तत्तन्मूलं भुजक्रमज्येत्युपपत्ते उपपन्नानया शरोनव्यासशरयोर्घातस्य मूलं क्रमज्येतिनास्ति
हामितितत्करण्याः पदमपेक्षितं सा करणीयोर्घातरूपातयोरस्य मुत्क्रमज्यातयोगतस्य हृत्त्वव्यासश्च प्रकल्प्य तद्दत्तेयात
त्क्रमज्या रेखात्वात्मितं करण्याः पदमितिसिद्धं अत्रैवं द्विगुणदोर्ज्या द्विगुणत्रिज्यावर्गान्तर भु॰ वं ४ त्रि॰ व ४ मूलं द्विगु-
णकोटिज्या को॰ २ द्विगुणत्रिज्यातः शुद्धाः द्विगुणोत्क्रमज्या उः २ एकगुणे तथा दर्शनात् तदर्द्धमुत्क्रमज्येतिसुस्पष्टं यथो-
क्तं एवं भुजज्यावर्गः कोटिज्यात्रिज्ययोर्वर्गान्तरं तद्योगान्तरघातसममिति अंतरेण शरेण भक्तं कोटिज्यात्रिज्यायोगरूपः
शरोनव्यासः शरयुक्तश्चायं व्यासः स्यादित्युपपन्नं यथाज्येष्टकनिष्ठाभ्यां भावनाद्दृतयेनये तेचान्यसाधितेन तद्ज्यानां भावनया

किल ग्रन्यज्यानयने कार्यं चापक्षेत्रविचक्षणैः योगभावनयैकज्याचापयोरन्तरज्यका अन्तरोद्भवयात्र चापे खेकाशमध्यगे वा।
द्विगीतपि चेच्चापद्वयं मोज्ये समे यथा पदे स्यादुक्तवत्तत्र नान्यथेति स्फुटं विदां भावनाद्वितयं चात्र स्वल्पमीलावदाम्यहं । मिथः॥ को
त॰ वि॰ टिज्यकानिघ्नौ द्विज्याप्तौ चापयोर्ज्यके तयोर्योगान्तरे स्यातां चापयोगान्तरज्यके दोर्ज्ययोः कोटिमौर्व्योश्च घातौ त्रिज्योद्धृतौ तयोः वि
२० योगयोगौ जीवे स्तश्चापैक्यान्तरकोटिजे एवमानयनेचक्रे सर्वस्वीयशिरोमणौ भावनाभ्यामतिस्पष्टं सम्यगायोपि भास्करः वा
ञ्छभिः स्वस्वबुद्धिवैचित्र्यतः स्फुटं तत्र मरीचिकाराक्तमूलकृतैव कनिष्ठज्येष्ठयोरिव भुजज्याकोटिज्ययोर्घातरूपवज्राभ्यासस्व
रूपसिद्धभावनयातदन्तरैक्यरूपतृतीयकनिष्ठरूपज्यानयनस्योक्तत्वात् तस्य च कनिष्ठज्येष्ठसंज्ञामन्तराकथनेनोचितत्वाद्भुज्या।
20 कोटिज्ययोरेकस्य कनिष्ठत्वमन्यस्य ज्येष्ठत्वं कल्पनं तत्र तत्समन्यायेन भुजज्यायाः कनिष्ठत्वे कोटिज्यायाश्च ज्येष्ठत्वे स्वीकृतोस्यते प्र
कृतेगुणाकनिष्ठत्ववर्गस्य तत्ययुतस्य ज्येष्ठवर्गत्वदर्शनादत्रापि गुणक्षेत्याभ्यामवश्यं भवितव्यं भुजज्यावर्गोनत्रिज्यावर्गस्य को
टिज्यावर्गत्वाद्वियोजकभुजज्यावर्गस्यर्णक्षेपकल्प्य त्रिज्यावर्गेण सह योगेपि वियोगफलत्वसत्त्वात्त्रिज्यावर्गस्य क्षेपकत्वं सिद्धं क
निष्ठभुजज्यायावर्गस्य च न्यूनोकगुणेन न्यूनत्वदर्शनात् प्रकृतेगुणस्य चावश्यकत्वाद् दृश्यः को न्यगुणः सत्केवलभुजज्ये
देकसंख्याकएव तथा च भुजज्यावर्गे ऋणैकगुणिते त्रिज्यावर्गयुते तन्मूले कोटिज्येति सिद्धे भुजज्याकोटिज्ये कनिष्ठज्येष्ठ
ऋणरूपगुणः क्षेपस्त्रिज्यावर्ग इति प्रकल्प्य कनिष्ठज्येष्ठक्षेपाणां यड्न्यासः अनयोर्योगएकं कनिष्ठमन्तरं द्वितीयं कनिष्ठं
का। भ्रा ज्या १ ज्ये॰ भ्राको॰ १ क्षे त्रि॰ व॰ १ अत्र ज्येष्ठत्वद्वयं वज्राभ्यासौ भ्रा ज्या॰ द्वि॰ को॰ १ अज्या द्विको १ क॰ द्वि॰ ज्या॰ १ ज्ये द्विको १
क्षे त्रि॰ व॰ १ द्विज्या भ्राको १ एववा द्विज्या भ्रा द्विज्या भ्रा को १ भ्राज्या द्विको १ द्विज्या भ्राको १ को १ भ्राज्या द्विको १ अथैतेयो
गान्तरभावनाजनितकनिष्ठसिद्धे त्रिज्यावर्गवर्गक्षेपे क्षेपघातस्य क्षेपकत्वेनोक्तत्वात् ज्यारूपकनिष्ठस्यावश्यं त्रिज्यावर्गक्षेप
संबंधादपेक्षितेते त्रिज्यावर्गक्षेपमन्तरेष्टवर्गहृतः क्षेप इत्यादिना त्रिज्यात्वेष्टेन भक्तेके कनिष्ठे तच्च त्रिज्यावर्गक्षेपे संसिद्धे भ

वनस्तत्र वर्गाभ्यासयोगांतरं कनिष्ठस्य त्रिज्याभक्तस्य त्रिज्याभक्तवर्गाभ्यासयोगांतरं तु यत्तत्स्यान्नात्रिज्याभक्तवर्गाभ्यासयोरेव योगांतरमे
कांतरचापज्यारूपं संपादितमित्युपपन्नं चापयोरित्यादिः एवं भावनयैवैकांतरचापज्यासंबंधिकोटिज्यासिद्धिश्च परमेवं न कृतमाचा
र्यैर्गणनयनं गौरवात् लाघवाद्भुजज्यावर्गोनात्रिज्यातेन ज्ञानात् एवं कोटिज्यायाः कनिष्ठत्वं भुजज्यायाश्च ज्येष्ठत्वं प्रकल्प्य यथोक्ता कोटि
चापयोरेकांतरचापज्यायाश्च तद्रूपत्वेनैव सिद्धिः उभयत्र दोःकोट्योर्वैलक्षण्येपि भुजैकांतरकोट्येकांतरभुजयोस्तुल्यत्वात् तदेवं भा
वनयैव तदैक्यं तदंतरजीवोपपत्तिकथनं सयुक्तिकं अन्यथेयं ज्याभावनादित्यादिना उपपत्तिसूचकानि भास्करीयवचनानि कथं सं
गच्छेरन् इत्याकूतं तत्र भावनत्वाविशेषादन्यरीत्यवगतयोगांतरभावनया तात्सिद्ध्यापत्तेः तथाहि धनेकशक्तौ त्रिज्यावर्गः भुजज्याव
र्गोनः कोटिज्यावर्गः स्यादिति त्रिज्यातत्समपि कनिष्ठं कोटिज्यातत्समं ज्येष्ठं भुजज्यावर्गतत्समं क्षेपक इत्येकः पक्षः १ अथवा कोटि
ज्यावर्गोनास्त्रिज्यावर्गोपि दोर्ज्यावर्ग इति त्रिज्याकनिष्ठं भुजज्याज्येष्ठं कोटिज्यावर्गक्षणं क्षेपक इति द्वितीयः भुजज्याकोटिज्याव
र्गयोर्योगोपि त्रिज्यावर्ग इति भुजज्याकनिष्ठं त्रिज्याज्येष्ठं कोटिज्यावर्गः क्षेपक इति तृतीयः १ अथवा कोटिज्याकनिष्ठं त्रिज्याज्येष्ठं भुज
ज्यावर्गः क्षेपक इति चतुर्थः एतच्चतुष्टयेपि स्वस्वजातिकनिष्ठज्येष्ठक्षेपयोगांतरभावनया कनिष्ठज्येष्ठक्षेपानन्यानानीयातोऽ
साद्यचापयपदे त्रिज्यांशवर्गेण क्षेपो भाज्यस्तत्पदं चापैकांतरज्येतिपदं तच्चतुष्टयमेयास्मात्कथं वा स्वतन्त्रेण नांगीकृता योगांतरभा
वनया भुजज्यासंबंधस्य तत्तुल्यत्वात् न चास्माकमयं भुजज्यासंबंधोभिमतः किंतु कनिष्ठमेकांतरज्यास्वरूपमभिमतं तेन भवदभि
मतक्षेपोयात्किं विद्भावनासिद्धेपि येन भक्तास्त्रिज्यावर्गः स्यात्तत्र मूलं भक्तं कनिष्ठमेवास्मन्मते कांतरचापज्यास्वरूपमिति मुद्रक्तौ ना
नुपपत्तिरिति वाच्यं तदीयात् तत्कृतेपि कनिष्ठं वा स्वैकांतरज्या न स्यात् परस्परकोटिज्यागुणितभुजज्ययोस्त्रिज्याभक्तयोर्योगांतरज्या
स्वरूपा अथ यदि भुजज्याकोटिज्यात्रिज्याचापानामंतर्भावनयाऽवश्यं चापांतरतत्स्वदर्शनात् ज्योद्भवाभ्युक्तावनंतरचापज्यास्या
दिति स्वाहृता श्रद्दधद्बुध्याऽवदसितर्हि संशयं तदवस्थमेव न हि चापनियमाज्यानियमं कर्तुं समर्थास्त्रचापांतरवज्याभावनोत्थ।।
ज्यांतरचापयोर्ज्यांतरसमं तद्विमे वा कथं न भवेत् त्वात्साधकयुक्त्यभावात् उक्तरीत्या नु भावनायत्तेषा चापांतरेन वर्तितव गुणितं तत

कोऽत्र शब्दात मक्तं मनुक्त्या कनिष्ठेन हितज्यानेन तदंतस्थापज्यात द्गुणह्रस्वयुक्त्या सिध्यति एवं यद्गुणह्रस्वयोगांतरासिद्ध्या यांतरस्वति
द्वे तत्सर्वं तज्ज्यास्वरूपस्येति न च मदभिमतं तज्ज्ञास्करोक्तकनिष्ठज्येष्ठक्षेपो समयोगांतरभावनाजनितं कनिष्ठमेव त्रिज्यावर्गक्षेपक
संबंधे नागतेचापैक्यांतरज्यात्वस्यामिति वाच्यं नाममात्राभिमानिनामिदानींतनानां वचनबलादेवेतादृशभावनया विना अन्यत्
न॰ वि॰ साधकयुक्तिं चापैक्यांतरज्यासिद्धौ मानाभावात् अथ भावनया ज्यानयने तन्मूलकारणीभूतान्यज्यासाधने साम्यगीयज्याभावनादि
२९ तेनानेन स्वकृतावुक्तमित्युक्तं किं तत्र भवादृशानामिति भावनास्वरूपप्रतिपादनमात्रं भवता कृतमित्यपकारेण ज्ञातान्भ्याक
निष्ठाभ्यां संजाततृतीयकनिष्ठस्य त्रिज्यात्मतया ज्यात्वेन निश्चयो नैक्यांतरज्यात्वेनेति तन्नैक्यांतरज्यात्वं युक्तं न वेति संशयग्रस्तो।
युक्तिमपेक्षते न हि सप्रमाणप्रतिपादितज्ञोक्तकनिष्ठज्येष्ठभावनोपपत्त्यैतादृशास्थले तत्क्षेपसंबंधेन विहितं भावनाजनिततृती
यकनिष्ठं तत्क्षेपपदहतौ सर्वं कनिष्ठद्वयचापयोरैक्यांतरज्यात्वेन संसिद्धं येन निःसंदिग्धं भवेदुक्तेः सिद्धिः कनिष्ठज्येष्ठयोस्त्रिव।
ज्याभावनया त्रिज्यावर्गक्षेपसंबंधेन संपादितं तद्धि तृतीयकनिष्ठं तद्रूपात्रिज्यात्वेन त्रिज्याहतांतर्गतां काचिज्जीवास्यात्रेयमसं
शयमैक्यांतरचापज्या बलात्तत्वेन न सिद्धो युक्त्यभावादनियमात्सनाधिकसंभावनया स्थलत्वापत्तेश्चेतिदिक् भावनोपपत्तिरपि।
गुरुतरोक्तोक्तानिगूहतरालघुपायेनैव तदानयनस्यासिद्धेरूपलंभात् अतः प्रसंगान्नडपत्तिर्यथा क्षेपद्वयसंबंधिकनिष्ठज्येष्ठयद्व
क्योर्वर्तितेन त्र्यायतरक्षेपपदेनेष्टेन तद्भिन्नक्षेपसंबंधिकनिष्ठज्येष्ठे गुणितेन यक्षेपघातक्षेपकनिष्ठज्येष्ठयुक्त्या भवतः परमन्यतर
क्षेपोयदि मूलप्रदस्तदभावेपि क्षेपघातक्षेपेतत्प्रकृतावेव कनिष्ठज्येष्ठसमुपयुक्तेन विचार्यं प्रकृतिगुणकनिष्ठस्य वर्गस्य ज्येष्ठवर्गा
त्कृष्टस्य क्षेपत्वेन संदर्शनाद्याद्यद्वितीयक्षेपौ प्र॰ अ॰ क॰ वं॰ १ आ॰ ज्ये॰ व १ अनयोर्घातः स्वेष्टखष्ट्यात्मकक्षेपोयं प्र॰ आ॰ क॰ द्वि॰ क॰ व॰ १
आ॰ व आ॰ व॰ प्र॰ १ प्र॰ द्वि॰ क॰ वं १ द्वि॰ ज्ये॰ व॰ १ द्विवआ॰ व॰ प्र १ आद्येद्विज्येव १ अत्र वर्गघातस्थाने घातवर्गतत्त्वेन गृहीतरतिक्ते
यं अयंयेन युतः सन्मूलदः स्यात्तस्य प्रकृतिभक्तस्य मूलमेव स्वाभिमतं कनिष्ठं योगे च यन्मूलं तत्तज्ज्येष्ठं प्रकृतिगुणकनिष्ठघातस्य
केवलज्येष्ठघातस्य च वर्गौ मिथो तद्वआभ्यासवर्गयोगः प्रकृतिगुणः क्षेपगतोस्ति यदि च कथंचिन्मध्ये आद्यंतवर्गयोर्मूलघातो द्विघ्नः

21

स्यान्तर्हितत्वं यथैव तत्स्थलदः स्यात् अतो ऽन्तरस्य मध्ये विंडहयापगमे यन्न द्विन्नघातस्तत्स्थाने प्रविष्टः स्यात्तादृशो योजकोऽयं आ॰ वज्र॰ व॰ प्र॰ १
आ॰ क॰ द्वि॰ क॰ । आज्ये॰ द्वि॰ ज्ये॰ प्र॰ २ द्वि॰ वज्रा॰ द्वि॰ वज्रा॰ प्र॰ द्वि॰ वज्रा॰ व॰ प्र॰ १ अस्य प्रकृतिभक्तस्य मूलं जातं कनिष्ठं आ॰ वज्रा॰ १ द्वि॰ वज्र॰ १
अथास्य योयोजकस्य तेन पद्यात तत्तेय योगांश ५ जातं ज्येष्ठवर्गस्य मूलं ज्येष्ठमिदं प्र॰ आ॰ क॰ द्वि॰ क॰ १ आज्ये॰ द्वि॰ ज्ये॰ १ एवमत्र वज्राभ्यास
योगः कनिष्ठं ज्येष्ठं तत्प्रकृतिगुणात्कनिष्ठघातस्य केवलज्येष्ठघातस्य च योगत्रयं तेन पश्चात्तेन घातश्चयपत्र योगभावनोक्ते स्वमूले
धनर्णे ऽस्मिनेनत द्विन्नघातस्य ऋणत्वं प्रकल्प्य यथानीयते तद्गीतरभावनोक्तमपि स्पष्टमुपपद्यते तत्र किं भवत्युक्तभावनोपपत्तिप्रया
सेन अत्र शिरोमणीयवासनावार्तिकेनातवरणास्तु इष्टज्यापयोर्जीवास्तानेनत्र्यापयोर्योगान्तरज्यासिद्ध्यर्थमन्यतरज्योनितैक्या
ज्यास्वरूपमेतत्समन्यतरज्यायुतमेकज्यास्यात् वियोज्यवियोजकान्तरस्य वियोजकयुक्तस्य वियोज्यतत्त्वेनयुक्तयास्वरूपसिद्धत्वा
त् अतस्तदंतरं वाच्यते अन्यतरज्याया अभावे तद्भिन्नज्यायाः सत्वेतद्भिन्नज्यातत्त्वमेवान्यतरैक्यज्ययोरन्तरं प्रसक्तं अत्र भुजज्यायाः
अभावे तत्कोटिज्यायाः परमत्वेन त्रिज्यातस्यान्यतरकोटिज्ययेदमंतरं तद्भिन्नज्यातत्त्वेतदेष्टान्यतरकोटिज्ययाकिमिति लब्धमिष्टा
न्यतरज्या संबंध्यंतरं तच्चस्थलं अन्यतरकोटिज्यापरमत्वे तत्परमत्वेपितदभावेतदभावाभावत् तत्रान्यतरकोटिज्यायाः अभावान्
ज्यापरमत्वेनतदैक्यज्यायास्तद्भिन्नकोटिज्यातागमस्यान्यतरज्यायास्त्रिज्यामितायाश्चांतरस्य तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितस्य तस्य प्रत
तासिद्धत्वात् नह्नि तत्र तदीयासिद्धमपि स्पष्टमंतरं युक्तं अस्यतत्सिद्धत्वस्थलमंतद्भिन्नोत्क्रमज्यामितमृणं वरिवर्त्ति उक्तायां
तया वियोज्यवियोजकयोर्वैपरीत्येनास्य शीघ्रत्वात् विनात्रावीजाङ्कियोयोगान्तरस्यानौचित्याच्च तत्र श्म्यतद्भिन्नोत्क्रमज्या
मितर्णस्थलस्तत्त्वांतराभ्यां युतयोस्त्रिज्यामितान्यतरज्ययोः क्रमेण त्रिज्यातद्भिन्नकोटिज्यातत्त्वस्थलतस्तत्स्वैक्यज्यावान्नदंतरं यप
रमंतद्भिन्नोत्क्रमज्यामितं शन्यं तंत त्रिज्यामितस्थलस्तत्स्वैक्यज्यायां शोध्यम् तद्भिन्नकोटिज्यामितास्तत्स्वैक्यज्यास्यात् स्त
त्स्वैक्यज्योनितस्थलैक्यज्यामितांतरत्वात् तच्चांतरंयपरमं त्रिज्यामितान्यतरज्यासत्वे दृष्ट इष्टांतरसाधनार्थमनुपातः त्रिज्या
मितान्यतरज्यायामिदं तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितमंतरं तदेष्टान्यतरज्यायां किमितनेनेष्टान्यतरज्यासंबंधि स्थलस्तत्स्वैक्यज्ययोरन्तरं

न वि॰
२२

22

स्यात् नचपूर्वानुपातागतांतरमिदमपिस्फुटं येन तत्संस्कारेपि स्फुटत्वसंभव इति वाच्यं अन्यतरज्यापरमेवेष्टं स्फुटत्वानुपात
जस्फुटत्वान्यतरगुणितोन्यतरज्याद्यपस्थलैक्यज्यायाः त्रिज्यामितायाः अतएव निर्णीततद्भिन्नकोटिज्याद्यपस्फुटत्वैक्यज्यायांशांतरस्य
तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितस्यपरमत्वे तदन्यतरज्याया अभावेनतादृशस्थलैक्यज्यायास्तद्भिन्नज्यामितायास्तत्स्थायाएव अतएवतन्नि
र्णीतस्फुटत्वैक्यज्यायांशांतराभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तात्सिद्धेरुपलंभात् अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धत्वेन द्वितीयानुपात॥
जफलस्फुटत्वे उत्क्रमज्यावलनानयनेव्यभिचारादितिचेन्मैवं तत्राभावपरमस्थलेतन्निश्चयेपिमध्येतदीप्सापत्त्या नियमाद्दृढ
स्फुटस्थलेषु अतएवतत्रव्यभिचारदर्शनात्त्रैराशिकसंभावात्सिद्धेरिहतत्तथात्वाभावात् सर्वत्रापित्रैराशिकसिद्धेः किंमानमितिसिद्धेः
येत् क्वचापिस्थलत्वादर्शनात्स्वहारविषयेषु स्थलेषु नतत्त्वमतोपलंभएव अतस्तत्प्रमाणमवधेहि अन्यथाक्रमज्यावलनायानय
नेपिस्थलत्वापत्तेः अतस्तत्रस्थलस्फुटत्वैक्यज्यांतरेतादृशस्थलैक्यज्याया विहीनेस्फुटत्वैक्यज्यास्यात् एवमेतत्यादर्शनात् तत्रखंडा॥
द्वयात्मकस्थलैक्यज्यायां विशोधनेअन्यतरज्याद्यपद्वितीयखंडएव शोधितं अंतरेअन्यतरज्यागुणितेतद्भिन्नोत्क्रमज्याविज्याहृते अ
न्यतरज्या द्वितीयखंडे तद्धराभावाद्रूपतुल्यएवहरस्तत्र समच्छेदविधिना त्रिज्यागुणितान्यतरज्यायामन्यतरज्यागुणिततद्भिन्नोत्क्रम
ज्याशोध्येतिप्राप्तेगुणगुणकयोः क्रमव्यत्यासादन्यतरज्यागुणिततत्रिज्यायामेव शोधितं सिद्धं एतत्लाघवादन्यतरज्यागुणस्योभय
त्रतुल्यत्वादंतरमेवतद्भिन्नोत्क्रमज्यामितंतदेष्टान्यतरज्ययाकिमितिलब्धमिष्टान्यतरज्यासंबंधितदंतरंस्फुटत्वेपेकज्यांतरवदन्व
यव्यतिरेकाभ्यां तात्सिद्धेः तदिष्टस्थूलांतरज्यायां योज्यं स्फुटत्वांतरज्यासिद्धार्थं तत्रस्थूलांतरज्यायां खंडद्वयपूर्वानुपातजयोमतुल्य
माद्यमन्यतरज्यामितमृणंहि द्वितीयं फलाविशेषात्तदंतरस्य द्वितीयखंडएवयोगेधनर्णयोरंतरमेवयोगइत्यनेनविहितांतरमृण
मन्यतरज्यागुणतद्भिन्नकोटिज्यात्रिज्यांशाद्यपं आद्यखंडे तन्यतरकोटिज्यागुणिततद्भिन्नज्यात्रिज्यांशाद्यपं धनमितितयोर्योगोऽन्त
रेणैवसंभवतीत्युपपन्नं चापांतरस्यजीवास्यात्तयोरंतरंसमितेति अत्रांतरज्यायाधनत्वमन्यतरलघुचापोनत्वेनासिद्धमतस्तद्धेयरीत्या॥
दृढावंततद्भिन्नलघुचापोनत्वेनासिद्धं नविरुद्धमितिधीमतोह्यं एवमेकज्यामयनेऽन्यतरांतरज्यांतरस्वीकृतमापितदेक्यतदंतर

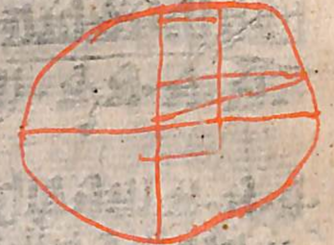
ज्ययोः सिद्धिरेवं व्युत्क्रमेणाभिप्रायेणावदंतितेन तदभिप्रायग्रेस्यार्थमनुद्योद्वितीयानुपातेयत्किंचित्त्वदुपतत्त्वस्थलग्रामात्रमंनोयत्किंचित
प्लवमानानितरां नितरां निरस्ताः अथैतद्दीन्मालाद्यवेनेवोपपन्निसिद्धिलघ्वादि अन्यतरज्याया अभावे तद्भिन्नज्यायाः सत्वेत द्भिन्नज्यामि
तैक्यज्यापि वक्तुमुचिता तत्रज्याया अभावे तत्रज्याया अभावे तत्कोटिज्यायाः परमत्वेन त्रिज्यामितान्यतरकोटिज्यायेयं तद्भिन्नज्यामितै।
क्यज्यालभ्यतेतन्देष्टान्यतरकोटिज्यायाः किमिति लब्धैक्यज्यातिस्थला अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदसिद्धेः अन्यतरज्यापरमत्वे तत्करीमास्थल
शून्यैक्यज्यात्वेपि सूक्ष्मापमत्वं तंतद्भिन्नकोटिज्यामितैक्यज्यास्ति तदंतरे द्विपरमंतद्भिन्नकोटिज्यामितं तत्कृत्यस्थले क्यज्यायांयुतस्थ
लैक्यज्या तद्भिन्नकोटिज्यामितास्यात् अन्यत्रापि तात्सिद्ध्यर्थमनुपातः त्रिज्यामितान्यतरज्येयं तद्भिन्नकोटिज्यामितमंतरे तदेष्टान्यतरज्या
याः किमिति लब्धमिष्टस्थले स्फुटैक्यज्ययोरंतरं स्थूलं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तात्सिद्धेः तत्सर्वानुपातजस्थूलैक्यज्यायां युतस्थलैक्यज्ये
त्युपपन्नमैक्यचापजीवोक्तं एवमेतरज्यासाधनेपितद्भिन्नज्यामितैक्यांतरज्यास्थला अन्यतरज्यापरमत्वेन प्रमत्वासिद्धत्वभिन्नकोटि।
ज्यारूपांतरज्याया उक्तापित्वयावियोज्यवियोजकवैपरीत्याहृणेनतत्सिद्धाया उक्तानुपातेनान्यतरकोटिज्याया अभावादसिद्धेः नहि
तद्दीन्मासंजातापिशून्यमितांतरज्यायुक्ता तत्रस्थलस्थूलांतरज्ययोः शून्यत्वयगतभिन्नकोटिज्यामितधनस्पष्टस्थूलांतरज्योनस्थलां।
तरज्यारूपत्वेनसिद्धस्यपरमत्वात्ततोद्वितीयानुपातेनासिद्धत्वात्रूपत्वेन तत्सर्वानुपातजस्थलांतरज्यायां विहीनेस्थूलांतरज्यास्था
दित्युपपत्तिहिंयोज्यवियोजकयोः सर्वत्रयोरेवांतरमेतरज्येत्युपपन्नं अत्रवयंतद्ब्रूमः समायामवनौद्विविज्याव्यासार्द्धेन दृष्टं वृत्तं क्तान
चक्रकलांकितं चतुर्भागांके न पूर्वापरयाम्योदग्रेखाभ्यामंकितं वृत्तं विधेयं तत्रपूर्वापररेखातः सव्यक्रमेण लघुचापज्यामपसव्यक्र
मेणाद्दहच्चापज्यां च स्फुटज्यारूपां परिधिस्पृष्टां दत्वा लघुचापसंबंधिकोटिज्याच लघुचापज्यायादक्षिणोत्तररेखापर्यंतं कार्याः ततोद्य
हच्चापज्यांमूलस्पृष्टपूर्वरेखाप्रदेशाल्लघुचापज्याग्रसमरेखाच लघुचापकोटिज्या रेखावधिकार्या तद्रेखादक्षिणोत्तररेखांतरं द्दृह
च्चापकोटिज्यास्ति ततः परिधिस्पृष्टलघुद्दहच्चापज्याग्रयोरत्तिर्यग्रेखाच कार्या इतिनोत्पन्नमैक्यचापसंबंधित्र्यंभुजजैक्यं भुज
कोटिज्यांतरकोटियुक्तातिर्यग्रेखाकर्णः अथ कर्णो यमैवैक्यचापसंबंधिक्रमोत्क्रमज्यारूपभुजकोटिज्यामपि संभवतीतिचा।

त·वि·
२३

23

यत्तानत्ये तदर्थमेतत्कर्णिकायस्त्र्यपरिधिप्रदेशात्तत्पङ्क्तिवृत्तपरिधिप्रदेशपर्यंतं पूर्वापररेखा वक्ष्यासाम्येरेखोत्क्रमात्तद्रेखात
श्च पूर्वरेखातो भुजज्यादानवत् कर्णाद्वितीयाग्रे यावद्रेखा ज्याकार्या साचैक्यचापक्रमज्या भुजरूपास्ति अथ तन्मूलतत्कर्णाग्राग्र।
ग्रयोर्वृत्तव्यासरेखायां तमेक्यचापोत्क्रमज्यामितं कोटिरूपं चास्ति अथाभ्यामपि स एव क्षाक्षाधि
तः कर्णो भवति तेन दर्शनं अत्र प्रमत्तं कर्णः स्यार्द्धमैक्यचापएवं उस्य ज्या स्यात् अस्यार्धैक्यचाप
ज्या सैवं युतक्रमज्याज्ञानतोपि त्रिज्योत्क्रमज्यान्तिरितं दलसंस्कादि नांससिद्धिरतो ज्ञातपूर्वभुज।
कोट्यवर्गानैक्यचापखंडज्यातोपि विलोमविधिनैक्यचापज्यासिद्धि श्च साधया चापद्वयसंबंधि
भुजज्याकोटिज्ययोरायद्वितीयपदप्रथमत्तत्पेपलत्तणपूर्वमसं करार्थं यं न्यासः आ·ज्या १
आ·को १ अत्र भुजैक्यकोटिज्यांतरयोर्वर्गौ आ·ज्याव·१ आ·ज्या· द्विज्या·२ द्विज्याव १ अम। द्वि·
ज्या·१ द्वि·को·१ योर्योगः कर्णवर्गः आ·ज्या द्वि· आ·को·व·१ आ·को·द्वि·को·२ द्वि·को·व·१ ज्या·२ आ·को· द्वि·को·२ त्रि·व·
अत्र भुजज्याकोटिज्यावर्गयोगस्य त्रिज्यावर्गत्वेन पंक्त्योरायंत खंडचतुष्टययोगो द्विगुणत्रिज्यावर्गतत्सत्वं स्पष्टं अथास्य मूलार्द्धमैक्य।
चापार्द्धस्येति मूलार्द्धस्य वर्गचतुर्थांशमूलसमत्वाङ्गीकृतोऽस्य चतुर्थांशः आ·ज्या·द्वि·ज्या·२ आ·को· द्वि·को· २ त्रिव १ अयं द्विकोटिज्या
घातोनज्याघातयुत त्रिज्यावर्गरूपभाज्यस्य दलरूपः अस्य मूलमैक्यचापार्द्धज्या तस्यार्धैक्यचापोत्क्रमज्या त्रिज्याघातदलमूलरूपत्वेननि
श्चयाद्वाभ्यपवज्ञाता त्रिज्योत्क्रमज्याघातरूपोयं आ·ज्या·द्वि·ज्या·१ आ·को·द्वि·को·२ त्रिव १ त्रिज्याभक्तो जातयैक्यचापोत्क्रमज्या
रूप· आ·ज्या·द्वि·ज्या·१ आ·को·द्वि·को·१ त्रिव १ त्रिज्याघातः शुद्धो जातयैक्यचापकोटिज्यारूपः अस्य वर्गः आ·ज्या·द्वि·ज्या·
व·१ आ·ज्या·द्वि·ज्या·आ·को·द्वि·को·२ आ·को·द्वि·को·व· त्रिव·१ त्रिज्यावर्गशुद्धोजातयैक्यचापज्यावर्गः आ·ज्या·द्वि·ज्या·व १
आ·द्वि·ज्या· आ·को·द्विको·२ आ·को·द्वि·को·वं·१ त्रिवव १ अत्र भाज्ये चत्वारि खंडानि तत्र चतुर्थं त्रिज्यावर्गवर्गात्मकं खंडमन्य
थासाध्यते आद्यभुजज्याकोटिज्यावर्गयोः गोद्वियेक्यत्रिज्यावर्गः आ·ज्या·व·१ आ·को·व·१ द्वितीयभुजज्याकोटिज्यावर्गयोगो

द्विद्वितीयः द्वि·ज्या·व·१ द्वि·को·व·१ अनयोर्घातो द्विज्यावर्गवर्गः आ·ज्या·द्वि·ज्या·व·१ आ·ज्या·द्वि·को·व·१ आ·को·द्वि·ज्या·व·१
आ·को·द्वि·को·व·१ अत्र वर्गघातवर्गस्थले घातवर्गसमत्वेन गृहीतः एवं चतुर्थखंडस्यैतादृग्रूपत्वेन संस्थितो
धनर्णखंडसाम्यान्नाशे जातमेकचापज्यावर्गोयं आ·ज्या·द्वि·को·व·१ आ·ज्या·द्वि·ज्या·आ·को·द्वि·को·२ आ
को·द्वि·ज्या·व·१ अत्र मध्यखंडे ज्याद्वयकोटिज्याद्वयघातयोर्घातो द्विघ्नो [त्रि·व·] स्तिसच परस्परभुजज्याकोटिज्या
घातयोर्घातेन द्विगुणेन सममस्त्येवा आ·ज्या·द्वि·को·व·१ आ·ज्या·द्वि·को·द्वि·ज्या·आ·को·२ द्विज्या·आ·को·
व·१ अस्य मूलमेकचापज्येयं आ·ज्या·द्वि·को·व·१ द्वि·ज्या·आ·को·१ [त्रि·व·] अत उपपन्नं मिथः कोटि

ज्यानिघ्नाविविति एवमंतरचापज्यानयनेचोत्क्रमवद्विज्याहृतं क्रमात तत्र पूर्वरेखा तदृष्टैकदिशिचापयोर्भुजज्ये भुजद्वयेपरिपिस्र
ष्टेकार्ये तथा तदग्राभ्यां तत्संबंधिकोटिजीवे च कोटिद्वये दाक्षिणोदग्रेखा स्पृष्टे च कार्ये तेन समुत्पन्नमंतरचापसंबंधित्रं भुजज्या
ततरे भुजः कोटिज्यांतरे कोटिस्तद्वर्गयोगपदं तदग्राभ्यां तिर्यग्रेखाकर्णः अत्र कर्णोयमेवांतरचापसंबंधिक्रमोत्क्रमज्याद्रूपभु
जकोटिज्याभ्यामपि संभवतीति तेषामत्र ज्ञातव्येतदर्थमेतत्कर्णैक्याग्रं यावत्केंद्राद्विज्याग्रे रेखा क्रमात तद्रेखांतश्च पूर्वरेखातो भु
जज्यादानवत्कर्णाद्वितीयाग्रे यावद्रेखान्या कार्या सांतरचापक्रमज्या भुजद्वयास्ति तज्ज्यामूलतदाद्यकर्णाग्रयोरंतरं विज्यारेखारे
खागतमंतरचापोत्क्रमज्यामितं कोटिरूपं अथाभ्यामपि सएव प्राक्साधितः कर्ण उत्पद्यते तत्रदर्शनं अत्र कर्णाद्धमंतरचापखंड
स्यज्यास्ति अस्यांतरचापज्यासंबंध्युत्क्रमज्या ज्ञानतोपि त्रिज्योत्क्रमज्यानिहते द्वलस्येत्यादिना संसिद्धिरतो ज्ञातपूर्वभुजकोय
वगतांतरचापखंडज्यातोपि विलोमेनांतरचापज्यासिद्धेश्चैकचापज्यानयनवत्खंडविन्यासेनस्तगमेत्युपपन्नमंतरचापोत्क्रमपि य
द्योक्रमवद्विज्याव्यासार्द्धेन हृतं तद्वृत्ते दिगंकादुभयतस्तदंशनात् दत्ताचिह्नेकार्यै तच्चिह्नद्वयस्पृग्गेकारेखाकार्या सा द्विगुणितद्वांशार्द्ध
पूसंस्पर्शपंक्तौ संबंधि स्पर्शज्यातदर्द्धमितांशरूपाद्वयन्तुः संबंध्यर्द्धज्येत्यस्याःएव गणितेप्रयोजनं नादिमामेवज्यातेन व्यवहरेत्याचा
र्याश्चतात्पर्यमस्ति अथ त्रिज्याहृते याः संस्पर्शपंक्तौः संबंधिस्पर्शज्यातदर्द्धमितातस्यत्तं त्रिज्यार्द्धहृत्ते चक्रांशांकितेतत्संस्पर्शपंक्तौः

त·वि·
२७

संबंधि संस्पर्शिस्यज्ज्याक्ति अतस्त्रिज्यार्द्धमितेन व्यासार्द्धेन वृत्ते दिगंकिते चक्रांशांकिते कार्ये तद्वृत्ते दिगंकादुभयतो भीष्टांशानुदत्वा
तदग्राभ्यां यावरेखे कार्ये विधीयते सा तत्त्रिज्यार्द्धवृत्तीयद्विगुणितेष्टांशाद्यस्पर्शार्धधनुः संबंधि संस्पर्शिज्याकारापि त्रिज्यावृत्तीयेष्टां
शाद्यस्पतदर्धधनुः संबंध्यर्द्धज्यास्यात् यावगणितातस्तानांतदंशज्यातेन प्रसिद्धावरीवर्ति अतः प्रकृते त्रिज्यार्द्धवृत्ते सर्वं विक्रा
न्तस्थे द्विगुणलघुचापांशानयसम्ये द्विगुणवृहच्चापांशानुदत्वा विक्रद्वयं कुर्यात् ततः सर्वविक्रान्तविक्रद्वयपर्यंतरेखे संस्प
र्शिजीवाकारे कार्ये ते च त्रिज्यावृत्तप्रमाणसिद्धे लघुवृहच्चापजे एव त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्द्धजीवास्वरूपे भवतः एवं तद्विक्राभ्या
पश्चिमविक्रपर्यंतमपि रेखे कार्ये ते च लघुवृहच्चापसंबंधिद्विगुणकोट्यंशाद्यस्पर्शार्धधनुःसंबंधिस्पर्शिजीवाकारे अपि त्रिज्यावृ
त्तीयस्वाभिमतार्द्धज्याकारकोटिज्यारूपे एव भवतः एवं तद्विक्रद्वयस्पर्शिरेखा कार्या सात्र द्विगुणचापैक्याद्यस्पर्शार्धधनुः
संबंधिस्पर्शिज्याकारापि त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्द्धज्याकारचापैक्यज्यारूपैव स्यात् तथा च लघुवृहच्चापसंबंधिभुजज्याकोटि
ज्यासंबद्धे विषमचतुर्भुजे तेन मुपपत्ते अस्यसर्वापरविक्रगामी त्रिज्यारूप एकः प्रयुक्तः कर्णस्त्रिज्यार्द्धेन वृत्तकरणात् द्वितीयश्चा
पैक्यज्यामितस्तवयुक्तः तेन दर्शने अत्र षष्ठो त्रकर्णः प्रथमं प्रकल्प्य तादिले वैक्यवर्गस्य पदमित्यंत
प्रागुक्तेग्रंथेन ज्ञातत्रिज्यारूपकर्णे भयतस्त्रिज्याभुजाभ्यां लंबाबाधानयनद्वारा चापैक्यज्यानुमादिती
यकर्णस्याज्ञातस्यज्ञाने सबोधं तत्र हि त्रिभुजे भुजयोर्योगश्च्यादिना लघुचापसंबंधिभुजाबाधे ॥

ल·भु·व·१ | ल·को·व·१ | वृ·को·व·१ | लंबश्च | ल·भु·ल·को·१ | एवं वृहच्चापसंबंधित्रिभुजा ल·भु·व·
त्रिव·१ त्रि·१ त्रि·१ त्रि·१

च १ ल·भु·वृ·भुव २ वृ·भु·व·व·१ | वृ·भु·व·१ | लंबश्च अनयोर्योगः अथैतेनैकादिक्रिवाबाधोतरवर्गः ल·भु·व·ल·को·व·ल·भु·ल·
त्रिव·१ त्रि·१ त्रि·

को·वृ·भु·वृ·को·२ वृ·भु·व·को·व·१ | ल·भु·व·को·व·१ ल·भु·ल·को·वृ·भु·वृ·को·२ वृ·भु·व·ल·को·व· | अस्य मूलं चापैक्य ज्यारूपो द्वितीयः क
त्रिव·

24

तु

णौ रश्मपयत्रामिथः कोटिज्यकानिघ्ना विज्यादि तदन्यलंबाच्छेद्यणौ लघुर्नेमृक्तं तयेस्तन्नद्दिभुक्रमत्र भुजैक्यकोणालिति ग
भुजैक्यस्वात्यल्पकर्णोऽनसदालंबः तदन्यकर्णविभुजेभुजस्येभुजावधेयविषमैककोणात् तद्देवाशेत्रविलंबकोटौ कर्णः
स्वकीयोतिलघुर्मतोमे एवंचाबाधांतरज्यास्वरूपमपि त्रिज्याईहृत्रवक्रांशांकिते प्रथमे श्वीयवरे रेखांकया ततः शर्वविक्षा
देकदिशि लघुत्वहृत्त्वाय स्येयेश्वजीवावदेये तदग्राभ्यांत कोटिज्ये च पश्चिमविक्रमपर्यंतकार्ये तस्मात् तदग्राभ्यां रेखामेकाति
र्यग्रेखा च बाधांतरज्याग्र्याकार्या तथा त्रिज्याभूमौ लघुभुजज्याकोटिज्यामितो भुजो बृहद्भुजज्याकोटिज्यामितो चेति त्रिभुजद्वयमु
त्पन्नं दर्शने अग्राभ्यां त्रिभुजाभ्यां लंबाबाधानयनं यथोक्तवत्कृत्वा लंबनिपातरस्यैकदिक्त्वा बाधांतरे भुजो लंबांतरं कोटिश्चाद्यांतरे

ज्याकर्णश्चेतिलेयात्रग्रह बाधांतरज्यानयनमप्युक्तखंडज्यासरीत्या एवं सति बहवः प्रकाराः शुद्धमार्गा
प्रत्तनृसबुद्धीनां अग्रोर्ध्वाधरपंक्त्यनुरोधेन भुजज्याकोटिज्ययो स्तिर्यग्गुणेन सिद्धावच्च वदन्या साङ्गा
वनात् स्वतः संसिद्धमेवेति लौकिककनिष्ठज्येष्टभावनावदश्र्वीज्याभावनेयमुक्ता बाधे क्यांतर
ज्यासिध्यर्थं नेतावताकेवलज्याभावनास्वरूपेण प्रतिपादितवीजगणितीयभावनोपपत्या वात
उपपत्तिः सिद्धा यथैक्यांतरजीवांतरस्वरूपमसंदिग्धं स्वबुद्धीनां स्वतं तया स्म उक्त्या स्यादितीयमेव
ज्याभावनोपत्तिरन्योक्तस्वरूपमात्र सिद्धभावनोपपत्तिभिन्नानवीनोक्तेत्यलं पल्लवितेन हृत्तिस्याच
येः सार्वभौमाशयेयमिद्ध कोटितैक्यांतरज्योपपत्तिः असद्भावनाख्ये स्वकीयोपपत्तौ प्रदत्तो जलस्यांजलिस्तैः सद्गुरोः अथात्र दो
र्ज्यावर्गमाहृदासि हित्रिंशेयं च द्विभुजांशजीवां दोःकोटिजीवाभिहतिर्द्विनिघ्नी त्रिज्योद्धृता साद्विगुणांशजीव दोर्ज्यैकराशिज्य।
कयाविभक्ताफलस्य वर्गोना विहीनितं च अयं भुजज्यागुणितं त्रिनिघ्नं भुजांशकानामिह संजीविनी स्यात् एवं मिथः संगुणिते
यनेनदोः कोटिजीवे विवरं तयोर्यत् युगाहतं तं विहृतं त्रिभज्याद्येनेनवेदघ्नभुजांशजीवा नृपाहतो दोर्गुणवर्गवर्गस्तथैव त्रि।
निघ्नी त्रिभूमौ विकार्या कृतेः कृतिलघुतिमो विशोध्य नवेदहतो वर्गसमाहतिं च दोर्ज्या त्रिभौ मौर्वशेष निघ्नी दोर्ज्या त्रिभज्याप्त।

न॰ वि॰
२५

25

त्रिवर्गभक्ता लब्धं द्विघ्नं चक्रभुजांशजीवा विलोमतोऽद्र्यष्टिलवादिजीवा क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाद्दलं तदर्द्धांशकसिंजिनी स्यात्
त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेर्दलस्य मूलं तदर्द्धांशकसिंजिनी वा तदंशार्द्धजीवाकृतिभुत्क्रमज्यास्वकीयात तदंशोत्क्रमज्यां च भक्ता विलज्ज्या ।
त्यदं यत्स्वकीयांशकार्द्धज्यका स्यादिति हृत्स्याथ वा स्यात्स्वहृते यद्यत्र भागा खांकेभ्योऽधिकाः खांकोनिताश्चेत तज्ज्यायुक्तत्रिभज्यैव कर
स्याद्योत्क्रमसिंजिनी दोर्ज्या विभागस्य चेन्नेत्तनावत् कृत्वा हृतो यत्त्रिगुणस्य कृत्या स्वयं शयुक्ते न फलेन युक्तो दोर्ज्याविभागः पुन
रेव तस्मात् चक्रार्द्धिके नैव भुजः स्फुटः स्याद्दोर्ज्याद्विभागाद्धिलवज्यका स्यात् पूर्ववत्तदोर्ज्या वशतो यथोक्ता भुजांशखंडस्य गुणांश
साध्य तेनोद्धृता दोर्ज्यकया विनिघ्नी त्रिज्याकृतिर्या सदलस्य वर्गद्विघ्नो विशोध्यास्य पदस्य खंडं भुजांशकाद्यं शगुणस्य मानं भु
जांशकानां प्रथमं ज्यकायाश्चापोत्र पंचांशकचार्यवर्यैः चतुर्गुणात्तद्द्व्यूनता त्रिभज्यावर्गेण लब्धं भवतीह चापः श्चापाद्दतः पंचमभा
गवर्गात्त्रिभज्यकावर्गविभाजितस्य फलं स्वकीयेन शरांकेन विहीनितं शेषमितोऽन्यसंज्ञः अन्योनितायेन युतोऽज्यकायाः पंचांशकः
स्यात्स्फुटपंचमांशः आद्यान्यमानेपुनरेव तस्मात्कृत्वा स्फुटः पंचलवोज्यकायाः यथोक्तरीत्या तु मत्स्फुटे यज्ज्ये द्व्यंशकः पंचल
वज्यका स्यात् रीत्यानयेष्टान्यविभागकानां मयीह जीवानयनं विधेयं इत्थं खांकाल्पभागेषु ज्यादिभागज्यका विधिः प्रोक्तः स्यादिह
भागेषु खांकाल्पेषु तथैव सः श्रीभिर्जीलुकवेगोपिह्नतो नतः तेन रीतितः स्वकाल्पितविभागस्य चक्रेज्यानयनं पुरा अथासोत्क्रमा
णोपपत्तयः त्रिज्याव्यासार्द्धकृत तदहते स्वेष्टचापांशदोर्ज्याकोटिज्ये द्विगुणे यथा दोःकोटिरूपो भवतस्त
थासंश्रणेज्या वदेद्ये तदग्राभ्यां कर्णस्तु द्विगुणत्रिज्यामितेह व्यास एवेत्येकं जात्यमेतेन अथ तदंततो
तं तत्संज्ञानीयं तदर्द्धं जात्यं च द्वितीयं दोर्ज्या भुजः कोटिज्या कोटिः त्रिज्या कर्ण इति एवमाद्यजात्ये दोः
कोटियोगात्तत्कर्णस्य मौर्योविलंबः स द्विगुणचापांशानां ज्यार्द्धरूपस्तु भयत ज्येजात्येप्यपि तत्स
जातीये सजातीयजात्यानुपातयोग्ये भवतः तत्र त्रिगुणचापांशज्या भुजस्तु उत्क्रमज्योनद्विगुण
त्रिज्याकोटिचापांशको द्व्यंशज द्विगुणज्याकर्ण इति द्वितीयं एवं द्विगुणचापांशोत्क्रमज्या भुजक्रमज्यैव कोटिश्चापांशज

द्विगुणज्याकर्णा इति चतुर्थः प्रतीत्यर्थं ज्या क्षेत्रदर्शनं अत्र द्विगुणचापांशानां ज्याज्ञानार्थं तृतीयजात्ये लघु प्रत द्वितीय तदर्द्धज्या त्यादेवानु-
पातः त्रिज्याकर्णे चापदोर्ज्या भुजस्तदा चापकोट्यंशज द्विगुणज्याकर्णे क इति ज्ञातो द्विगुणचापांशज्यात्र यो भुजस्तदुपपन्नं दोःकोटि
जीवाभिरहतिरित्यादिः अथवा ज्ञाते भुजकोटिज्याभ्यां तत्समासभावनया ज्ञाते द्विगुणभुजांशकानां भुजज्याकोटिज्ये भु·को·१ त्रि· | भुवं·|को·व· त्रि·
अत्र सर्वभुजकोटिज्याभ्यां समासभावनया याते द्विगुणभुजांशकानां भुजज्याकोटिज्ये भु·वं·४ त्रिव भु·३ त्रिव·१ | को·भुवं२कोव त्रिव·१
भुजांशानां दोर्ज्याकोटिज्याभ्यां तत्समासभावनया जाते चतुर्गुणितभुजांशानां दोर्ज्या एवं द्विगुण
अत्रापि सर्वदोःकोटिज्याभ्यां समासभावनया पञ्चगुणितभुजांशानां जाते दोर्ज्याकोटि भु·य·को·४ कोयं·भु·४ त्रिव·१ | कोटिज्ये भुवव १भुवकोव९·कोवव त्रिव·१
भु·य·को·वं·१ कोववभु५भुववभु·१ त्रिवव·१ | भुवव·को४भुव·को·य·१ कोववको·१ त्रिवव·१
ज्ये एवं क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चगुणितभुजांशानां क्रमे- | भु·वको·४ को·वभु·४ त्रिवव | भुय को वं९ कोववभु·५ भुववभु·१ त्रिवव·१
णाद्यादिगुणितभुजांशज्यानामुक्तस्फुटैव सर्वबुद्धीनो किं लि- | भुव·व त्रि वभु·३ त्रिव | जीवाः भुजको·२ त्रिव·
खनविस्तरेण अर्द्धांशचतुर्थांशज्याया यातिसूक्ष्मते उक्तदृष्टांतहते सर्वमुक्तं ये द्विगुणचापांशास्तान् चापांशान्
ये च चापांशान् तदर्द्धचापांशान् प्रकल्प्योपपत्तिरेषा चापोत्क्रमज्या भुजस्तत्क्रमज्याकोटिस्तद्वर्गयोगपदं चापार्द्धांशजद्विगुण-
ज्याकर्णस्तदर्द्धमर्द्धज्येति स्पष्टं बालानामपि द्वितीयप्रकारेण लंबनिपातात्सिद्ध सर्वोक्तचतुर्थजात्ये भुजश्चापोत्क्रमज्या तत्क्रमज्या
लंबस्तयाकोटिः चापार्द्धांशद्विगुणज्याकर्ण इति तत्करणज्ञानार्थं लाघवाद्द्वितीयजात्ये नैव साजा सा च तुर्थजात्येपि तृतीयजात्य-
वदनुपातः स च यथा सार्द्धचापार्द्धांशज्या भुजे त्रिज्याकर्णस्तदा सिद्धचापोत्क्रमज्यात्मके भुजे क इति सिद्ध चापार्द्धांशद्विगुणज्यारू-
पः कर्णस्तदर्द्धं चापार्द्धांशज्या सिद्धा व्यासार्द्धांशज्याभक्त त्रिज्योत्क्रमज्याहतिरेवं त्रया हरतल्पलब्धो भाज्यसहरवर्गात्तल्पतलनियमा
त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेर्दलमूलं चापार्द्धांशज्येत्युपपन्नं साज्ञात्यतो ज्यानयनं सुधीभिर्ज्ञामानुपातादधिकार्यमत्र येनोक्तवत्तत्सफ-
लता ति नत्तानं तिते स्यं जड बुद्धयस्तु यद्वोत्क्रमज्याविघुता विभज्या ३ं त्रि १ कोटिम्न कातत्क्रुति ३व·१३ त्रिर त्रिव १ वर्जिताच त्रिज्या

कृतिः उवं उविं २ साक्रममौर्वीकायाः कृतिर्भवेद्व्युत्क्रममौर्विकायाः कृतौ युतास्यात् उ· वि· २ द्विगुणोत्क्रमज्या त्रिज्याहृदिति स्वल्पं यदत्रखंड
सिद्धे तदंघ्रिमूलेपरिकल्प्यसर्वप्रकारसिद्धो गदितो द्वितीयः त्रिज्योत्क्रमज्याविरहे तेर्दलस्य मूलस्वरूपानयनप्रकारः सम्यक्लघुखंड
निविष्टायतस्यांतरस्य सम्यक्लघुखंडकेषु प्रकारयोर्यसमतो प्रकर्ते सम्युयताल्पपरिवर्तनीयाः यतः कलापंचकजज्यका ०।१९।५०
त· वि· अर्धं ०।८।२० मर्ध्यज्यकात्त्वत्विधौतदीया अथात्तृतीयांशज्यानयनेन पूर्वोक्तं त्रिगुणितभुजांशानां ज्यास्वरूपं | भु·ज्यं ये त्रिवभु ३ | अ
२९ नकेवलभुजांशज्याज्ञानार्थमिदमेवज्ञातभुजांशज्यास्वरूपं प्रकल्प्य केवलभुजांशज्यास्वरूपं ज्ञातभुजांशात् | त्रिव १ | तीयांश
ज्यारूपं तथासति ज्ञातभुजांशज्येदं सममिति समच्छेदीकृत्यच्छेदापगमेच कृते जातौ पक्षौ | ज्यं ज्ञ ये त्रिव ज्यं ३ | अत्र चतुर्थमव्यक्त
घनं पक्षयोः प्रक्षिप्य तौ त्रिघ्नेन त्रिज्यावर्गेणाहृतौ कृत्वा जातमाद्यपक्षे ज्यं १ तत्समेपरपक्षे | ज्यं ज्ञ व त्रिव ज्या १ | त | ज्यं घ त्रिज्यावज्या १ |
व्यक्तखंडं ज्या ज्यंशामितेसिद्धं अथ व्यक्तखंडे त्र्यंशज्याघनात् त्रिघ्नात्त्रिज्यावर्गहृतात् विभक्तस्वतत्र ज्या त्र्यंशे त्र्यंशज्यामानेसत्यं प्रथमे प्र
कल्प्य तद्घनात् त्रिज्यावर्गहृतः स्वत्र्यंशयुतो ज्या त्र्यंशेयुतः सूक्ष्मासन्नं स्यात् त्र्यंशज्यामानं स्यात् पुनरेवं तस्य घनादिना ज्ञातज्या त्र्य
शज्यैवासकृत् स्फुटा तृतीयांशज्या स्यादिति उपपन्नं दोर्ज्या त्रिभागस्य घनमित्यादि चतुर्थांशज्याज्ञानेन चतुर्गुणितभुजांशानां ज्या
स्वरूपमिदं | भु ज्य को ४ को त्रिभु·४ | २ इदं वा | भुज को· ८ त्रिवभु को ४ | अत्र भुजज्या चतुर्थांशज्येति पक्षौ ये ज्ञातज्या सम इति यथोक्तवत्समपक्षौ
| त्रिव १ | च | त्रिघ १ |
त्रिज्यावर्तितौ अत्र चतुर्थांशज्यानकोटिज्याद्विघ्नात् त्रिज्याभक्तस्तद्द्विगुणांशज्यामाना
मिति पूर्वनिर्णयात् प्रकृते तत | उ· ज्य· को· ८ त्रिवचकोध | ज्ञातभुजांशानामर्ध्यज्यामानेस्यात् तेन तद्गुणः पक्षोयं चव ४ त्रिव २ त्रिज्या
| च ज्य· को· त्रि १ त्रिवज्या १ |
वर्गज्ञातज्याघातसम इति तद्गु णाभक्तपव त्रिज्यावर्गो ज्यागुणः फलं केवलतत्पक्षसमं तत्र समशोधनेन द्विगु
गुणेत्रिज्यावर्गेतत्फलेविशोध्य शेषस्य मूलार्द्ध चतुर्थांशस्य ज्येत्युपपन्नं यथोक्तं अथ पंचमांशज्याज्ञानेन पंचगुणितभुजांशानां
ज्यास्वरूपं | भुज्य· को वं १ को वव भु ५ भुवव भु १ | भुजज्यावर्गोनात् त्रिज्यावर्गः कोटिज्यावर्ग इति कोटिज्यास्वरूपमुत्थाप्यैवा तत्स्वरूपं ॥
अत्र पंचमांशरूपके | त्रिवव १ | केवलभुजज्या | पंज्ञ त्रिवं २· त्रिववपं ५ भुज भुव २० | ज्ञानार्थमिदं ज्ञातज्या सममिति पक्षौ समच्छेदौ तयोः
| त्रिवव १ |

पतयोरिदं पंचत्रिव२० पंचपंच१९ संयोज्य जातो यत्तौ पंचगुणिते न त्रिवर्गवर्गेण भजनेलब्धं पंचांशा पंचमांशमेव श्रथ्यास्थितेन तत्रलब्ध

पंचत्रिव२० त्रिववपं५ पंचपंचव१९
पंचत्रिव त्रिववपं पंचपंचव त्रिववज्या१

पंचत्रिव २० पंचपंचव १९ त्रिववव १ त्रिववपं ५

पतेनयुक्तखंडे ज्ञातज्या पंचमांशः सिद्धः श्रत्रप्र

वं स्थूलतेन ज्यापंचमांशमेव पंचमांशज्या प्रकल्प्य प्रथमाव्यक्तखंडे श्राद्य संज्ञउपपन्नः द्वि

तीयः श्रव्यक्तखंडे तत्र संज्ञउपपन्नः इति तयोर्धनर्णयोरंतरयुक्तो ज्यापंचमांशः स्फुटो ज्यापंचमांशः स्यादेतन्न रमेणुपंचमांशज्यास्वल्पं

प्रकल्प्याद्यान्यद्वारा स्फुटो ज्यापंचमांशइति श्रसकृत्त्वाच्छिरो ज्यापंचमांशः पंचमांशज्यैत्तथपपन्न श्रंशकानामिमायुक्तं यद्वाऽकोटिज्य

कयोश्चवर्गवियोगमाने त्रिभजीवयाप्तं नूनंचतत्कोटिगुणस्यमाने द्विसंगुणानांचतदंशकानां यत्कोटिजीवादलसंयुतेकराशी

ज्यकायाश्चिगुणाहतायाः यदंततज्ञागदलस्य कोटिज्यकावगम्या सुधियात्रनूनं त्रिज्यादलेत्वाग्नि ३ लवज्यकास्यात्तत्कोटिज्यज्या

चषट् ६० लवज्या वर्गार्द्धमूलत्रिभमौर्विकायाजीवाभवेत्पंचकृतांश ४५ कानां दोर्ज्यात्रिभज्याहतियुक्तिहीनेत्रिज्याकृतितद्दलतः

पयेरे भजेनयुग्धीनगृहत्रयस्यदलोत्थजीवेभवतः क्रमात्तेदोः कोटिजीवांतरवर्गखंडानुमूलेनतत्त्वासुधियात्रवेद्या दोःकोटि

भागांतरखंडजीवावदेत्थमूलग्रहणांविनापि द्विसंगुणोवाऽगुणस्यवर्गात्रिज्योद्धृतोऽतंतविताफलेन त्रिज्यैवदोःकोटिलवा

तरज्यास्याकल्पनैवंवऽभास्वबुद्ध्या द्विघ्नांशकोटिजीवावाऽकोऽग्नंतरज्याकाफलमेवोदितंयस्माद्विघ्नांशोत्क्रमसिंजिनी श्रथोप

पत्तिस्पष्टा यावदेकंराशिज्यकामानमिहप्रकल्प्य या१ त्रिज्यातद्वनाद्विगृहोत्क्रमज्या

यां१त्रि१

मोत्क्राईजीवानयनप्रकारात्

श्रत्रैकराशेर्भवतिज्यकायाःवर्गः

या॰वि१त्रिव१

सयाव्यक्ताकृतेःसमानः कृतेःसमच्छेदकयोर्विनाशेसमेविशुद्धेचसमौचपतौ

याव२ यात्रि१ त्रू॰
याव॰ यात्रि॰ त्रिव१

समौचमूलग्रहणाद्वयीमौ याव त्रि१ या॰त्रि२ लव्यक्तमानंसमशोधनेन त्रिभज्यकार्द्धंभवतीहतेनाद्धिताथि

भज्याखगुणांशजीवा कृत्रेषडस्त्रीयभुजस्तत्रज्यासार्द्धतत्स्योथतदर्धकंवा श२ वेद ४५ लवानांचसमेदोः

कोटिजज्यके त्रिज्याकर्णःसतद्विध्नवर्गमूलसमोयतः १ श्रतोविलोमतद्विज्यावर्गार्द्धपदमेवसागृहीतासार्द्धराशिज्यातत्कोटि

ज्याद्वयीमता भुजहीनत्रिभस्यात्रभुजज्योनत्रिभज्यका उत्क्रमज्याभवेदेवंभुजयुक्तत्रिभस्यत भुजज्याप्यात्रिभज्याउत्क्रमज्याव

त॰ वि॰ २७

27

तद्दृष्टान्तं प्रदर्शयति ज्याप्रकारेण स्फुटयतद्वासनां सतां द्रागेतत्तन्नाम्मग स्फुटतद्युतिर्यग्भुजस्य स्वपरियेकपार्श्वे तत्कोटिर्जीवेत्यतदग्रकाभ्यो कार्येच
दोर्ज्यांतरवाहुः कोटिज्ययोरंतरकंचकोटिज्ययोश्चयदृग्गंजयोगमूलेकर्णस्तद्दृर्द्ध भुजयोर्वियोगार्द्धेउस्यजीवेस्तुपपन्नमत्र एवंकोटिज्या
दोर्ज्याप्रकल्प्यतज्ज्यादोर्ज्याभ्यां यथवैवप्रकारात् वाकोर्ययस्यांदंतरार्द्धस्यजीवादोःकोट्योः स्यादंतरार्द्धस्यसा ज्यादोर्ज्याकोटिज्यांतरेणैव
तस्येतत्रस्यातांवाहुकोटीतत्कर्णः दोःकोट्युम्यज्यांतरस्यैववर्गाद्द्विघ्नान्मूलंतस्य खंडेंज्यकातः द्विघ्नाद्दृर्गादेववेदाशमूलं सामान्याल्पतया
योपपत्त्रयोर्योक्तं सर्वंप्रोक्तभावनायांतरोम्यानद्दीस्येवंवाहुकोट्यंतरज्या यथादोर्ज्याकोटिज्ये भु।को।१ अत्रकोटिज्यादोर्ज्यादोर्ज्याकोटि
ज्यांचप्रकल्प्यांतरभावनार्थंन्यासः भु। को॰।१३ कवदोःकोट्यंतरज्याभुवं।कोव॥। भुजज्यावर्गोनस्यत्रिज्यावर्गस्यकोटिज्यावर्गत्वादर्यवा।
अत्रयन्नखंडे त्रिज्ययाहृतेलब्धं कोः। भुः। त्रिज्यैवकर्णखंडेतुभुज वि ज्यावर्गाद्द्विघ्नात्त्रिज्याहृताभुवर इत्युपपत्रेहां भु॰वर त्रिव।
यथोक्तंहृयंगुणज्यागगनेनदवृज्ञ २११११० रूपात्मकः सावयवोगुणोयंत्रिज्यागुणाद्द्विहृष्टयंगुतो त्रि॰ नात्रिभज्ययावे त्रि दह
तायलब्धं ज्यासाद्यतः पंचमितांशकानां द्वितीयमष्टादशभागकानां क्रमात्तयोः कोटिगुणोरसाग्निद्विभतस्तांशकयोर्ज्यके स्तः
खंपंचरामाद्रितिथाःस्तः ३५।८६ याखंसमेषवेरोवेदमिता०५७१४ क्रमेण रूपात्मकोसावयवोगुणोतो त्रिज्यागुणोवाथ्यतयोर्ज्यके
स्तः सूर्यंजिनाजिनातिथ्यः०२४।२४।१५।१ मनयोर्गुणकल्पनेयं तद्गुणत्रिज्यकैवात्रस्वल्पमरीत्याजिनज्यका वासनां गृणसविस
वामिहाष्टादशांशगुणमप्रकटावर्णा कसनावदथतेनविहीनाया १त्रिमकाहिनगयोत्क्रमजीवाया १त्रि१ त्रिज्ययाचगुणितादलि
तास्यादृगेपवरसरामगुणस्य यात्रिं त्रिव१ एवमप्रकटमानकृतिर्यासाहृतात्रिभगुणस्यदलेन यावर तत्कृतिश्चरसरामसुलवान्ता
उत्क्रमोद्रवगुणस्यचवर्गः यावव४ योक्रमोत्क्रमोत्क्रमगुणस्यचवर्गोतयुतेपददलस्यति त्रि॰१ जीवा यावव८ त्यात्रिज्य॰त्रिववर
तेनचाप्रकटमानकृतिर्या त्रिव१ व्याहृतायाव४ युतिसमानियमात्स्यात् पक्षयोःसमरवाघगमेपितोसमाह्व त्रिव१ णहृता।
ताष्टगुणोच यावव१८ यात्रिव्र८ सेषकेण यावववद्४ यावत्रिव१८ त्रिवव९ सहितावपितस्योनतमदग्रहणानो पिसमोतो त्रिववव८
तत्रचाद्यपदया यावत्रिवद्४ त्रि॰त्रिव१ यावव१८या त्रिवु८ त्रिववर यावव१८ यावत्रिव ८ त्रिववर स्यादिदं याव८ त्रिव२ चवेदमपीप्यं यावर त्रिवरं तम
मध्यपदेहि
ददयवशान्तसमवृद्ध्यामानमप्रकटजाहि विधेस्यात् तत्राद्यमिदं त्रिव५ मू१ त्रि१ मध्यपदेत्रि२

विज्यकाय रिमिते हृते तद्दत्र नो विंते त्रिभगुणा त्स्य जीविका तस्य येन नियमेन किलास्ति यस्य कोटिदलजज्यकया त्रस्यात्समाद्द्विगुणभाग
जजीवा उत्पमत्र नियमो न्यु भयत्रस्यात्परं अकृतयोग्यमिदं न ग्रन्यमानमिह तेन गृहीतं वाच्यमानममलं गणितज्ञैः परोक्षशिष्यानव
बोधतस्ताद्द्विषा सतो वा त्स्वधियो सतश्चे वदंति येयुक्तिमियं स्वहृद्याज्ञेयायतः संशयकारिणीसा अवर्गकाणामिह पंचकानां सह
स्मपदं सावयवं गृहीता २।४।४।१९ तत्रिज्यकाग्रे त्रिभजीवयोर्न वेदो हृते स्याद्दितिभागजीवा दोःकोटिभागांतरजज्यकायाः प्रकार
तो वेदशरांशजीवा। अत्र स्फुटार्थं च यदं त्रिभज्या हृतिः त्रिभज्यासहिता द्विभक्ता प्रथमांशवेदेषु लवज्यकाभ्याम्। त्रिमू १९ त्रिं। त्रिमू १ त्रि १
तत्कोटिभागज्यक यो गवर्गो त्रिव मू १ त्रिव ५ | त्रिवमू १ त्रिव | बाणाः ५ स्वमूलेन २।४।४।११ युता विहीना गजेन्हृता तत्फलयोश्च मूले
१५।०।४।२८।४।०।३५।१९ त्रिभज्य यासंगुणिते क्रमेणाद्विशोल ७२ षड्ववह्नि ३९ लवज्यके स्तः एवं च वेदेषु
लववह्नि ३० भागज्याभ्यां च वाणांतरसिंजिनी या यथोक्तवत्तत्र सदा गुणार्थं ०।२४।२४।५।३० त्रिभज्यकायाः खलु बोधपत्रः तदग्र वि
भज्यैव जिनांशजीवाप्य क्ता भवेद्वा सनया बुधानां अन्योन्यदोःकोटिगुणाहृतीये विज्याहृते तत्फलयोस्तथैव कोटिज्ययोर्दोर्ज्यकयो
श्च वर्गांतरं तत्यजतत्समेव बोध्यं यच्चापयोर्हि त्रयतत्र्य भागः स्वयोश्च वर्गांतरकं ज्ययोर्यत् तच्चापयुत्यंतरदोर्लवेकं ज्या मधिदृतीया।
नियमाज्जका स्यात् इति ज्योत्पत्तिः तर्कप्रभृत्यखिलशास्त्रविदो पि विस्तारे त्वोत्थ मूलगणितानवबोधतश्च स्वस्वांतरात्मसहृद विष
फलभीत्या श्रांता भ्रमंति खिलवदत्र च सहृत्स्मरीत्या कुंडावबोधनविधौ परनिर्मितानि स्थूलप्रकारजनितानि मशुभानि बुध्वा तेन ज्यकाजनि
तगणितवासनया प्रसंगाद्दिकुंडसाधनविधिं प्रवदामि सम्यक् यत्तत्र्यंगं तत्तमयाईरितं दं त्रिकोणं योनिसमाह्वयं च षडस्त्रमष्टा
स्त्रमथाष्टपत्र पद्माह्वयं वापि च पंचकोणं समास्रकं चेति दशैव कुंडान्युक्तानि तद्वैविह सत्फलार्थं हस्ताद्दि हस्तादि फलोन्मितानि
तत्रांगुलैः सिद्धमिते श्च यत्तः षष्टिवंगुलके स्व्यांगुलं स्यात्तलकं तथा प्रतिवंगुल षष्ट्यासा स्याद्गणितार्थ क्रमस्त्वयं तत्रैकहस्त जनदेश
पलंजिन २४ कृतेः समं ५७६ द्विघ्नादि गुणीतं तद्विघ्नादि हस्तोद्भवं तथा ११५२।१७२८।२३०४ फलमेक भवं द्व्यादि गुणितं त्व्यादि हस्तजम्
नहि द्व्यादिकानां च यांगुलवर्गसमं द्वियत् आयुरारोग्यमैश्वर्यं लभते समवाप्तके स्वल्पेनेन फले कुंडे तद्ध्रासो विषमे भुजे अतस्त्रयस्रा
दिकुंडेषु येभुजा विषमाः कृताः यत्तदृष्णेपि विषमा भुजाः किं न कृतास्त्वयैः एकादिन फला भ्यां येयदेते वाड्ग विस्तती स्यातां सममत्र।

नोचाद्येकुंडे तत्स्यचतर्भुजे आसन्नमूलग्रहणाद्भुजो स्याद्व्यासः २३।५८।२० चतर्भुजे पकहस्तेद्व्यादिहस्तेष्वेवं साध्यं विचक्षणैः अष्टघ्नात्फल
वर्गाच्च पंचभक्तात्पदात्पदं अभीष्टवर्तुलेकुंडेव्याससमानेषु जायते आसन्नमूलग्रहणाद्व्यासः समाप्तिः २० सामितः पकहस्ते तथाफलव
र्गे २३।७।२९ द्व्यादिहस्तेस्वस्वफलक्रमात् द्वात्रिंशता २२ गुणितं च भक्ताच्च फलवर्गतः मूलमूले दलेनं व्यासे व्याससमानं प्रजायते आसन्न
मूलग्रहणादंगुलात्मष्टवक्त्रयः ३९ अंगुलानि दशव्यासश्चैकहस्ते ईर्ंद्रकेश्रुति समत्रिभुजकुंडस्य फलवर्गान्नृपादतः त्रिभक्ताद्विस्ता
त्पदात्मूलेभुजः स्यादथतत्कृतिः स्वषेश संयुता कार्यः व्यासः स्यान्नत्सदोविर नृपघ्नाद्दात्फलाद्वर्गे भेर्हितस्तत्पदात्पदं व्याससमानं
भवेत्तत्रचैकहस्ते भुजो भवेत् ३८।२८ कुंडेंगुलादिको व्यासोऽत्रासन्नः पदतः किल फलं तत्व खाष्टवेदघ्ना ४८०० तत्वादि खादिहता त्प
दं वाजवस्पस्य पत्राभे योनिकुंडे प्रजायते समत्रिभुजवत्तस्माद्व्यासोप्यत्राथहस्तजे कुंडे भुजो भवे २९।४९ व्यासों २२।५० गुलाद्योग
णितेनवे ३त्येको योनिकुंडप्रकारः अथवाश्वत्थपत्राभेयोनिकुंडे फलं तत्र यत् षष्टिवर्ग ३६०० गुणाद्दस्मात्रिदिदंते ३२२३ हृतात्पदं
व्याससमानं भवेत्तत्तद्वर्गाद्द्विपदं भुजः हस्तयोनौ व्यासमान २१।५२ मिदं वाजवयेसदा १९५८।८ इति द्वितीययोनिकुंडप्रकारः पवंच
उत्स्तकुंडस्य फलवर्गो त्रिसंगुणः भेर्हितस्तत्पदा न्मूलंभुजमानं प्रजायते प्रकारांतरे अष्टघ्नाच्च फलाद्वर्गो भेर्हितस्तत्पदात्पदं व्या
सो भवेद्द्विनिघ्नो सो भुजो व्यासोऽथवा निशि आसन्नमूलग्रहणाद्धस्तकुंडे भुजद्वयं १८।५३ व्यासोंगुलात्मकस्याथ २१।५८ सम्यक्कृशिल्प
विदो विदः एवमष्टास्त्रकेकुंडस्य फले पंचाद्रि ७५ संगुणे विपंच ५२ विहते तस्य मूलं व्यासो भवेद्ध्रुवं शून्यं द्वाविंशतिध्न्यूनः षष्टिः ।
०।२२।५० सावयवो गुणः तद्गुणो व्यास एवात्र भुजः स्यादष्टकोणके पकहस्ताष्टकोणस्य व्यासन्ना सन्नमूलतः २८।३८ भुजश्चापंत ।
श्च १०।५५ तथा स्याद्व्यादिहस्तकुंडे समानयेत् अथपद्माख्यंकुंडे तुस्यफले गुणितंत्वनत् खवेदगवह्निभिर्नेद ३६४० अब्धिसागर
४४।२९ भाजितं तन्मूलेव्याससमानं स्यात् तत्राष्टास्त्रवद्भुजः पकहस्ते च पद्माख्ये व्यासो २१।२७।२५ वाजस्त ८।१६।३८ थांगुलैः अथा
न्यथाष्टपत्रे तथ पद्मकुंडेवदाम्यहं शून्यं षट्सप्तमनवो ०।६।७।१४ गुणः स्वयं फलात्तद्गुणितान्मूलं भुजमानं प्रजायते सोष्टास्त्रव्यासो ।
त्वगुणकोर्ई व्यासो भवेद्ध्रुवं तत्रैकहस्तपद्माख्ये भुजः सावयवस्त्वयं ।३२।५५ व्यासश्चापं व्यादिहस्ते २०।३।१२ एवं साध्यं विचक्षणैः
फलंपंचाशत्कुंडेऽप्यरवनगेंदु १८० गुणं हृते नगाग्निभूमिभि १३७ लब्धात्पदं व्यासो भवेदिह शून्यं पंचाग्नयोऽस्पा ०।३५।१९ गुणः

सावयवस्त्वयं तद्गुणोव्यासप्रवात्र भुजः स्याद्गुणितेनवैः पलाद्यैर्न्यो वर्गकन्ना १२०० भूदिनांशहृतात्पदं व्यासो भवेद्वृत्तसमास्त्रभुजे
ष्वेवं ततः सप्ते ष्वभ्रसंघदिग्घातिभूमिघ्नेष्ववाणगुणकस्त्वयं १०।२६।२१५९ तद्घ्नव्यासो भुजश्चात्र दोर्व्यासौ चैकहस्तजौ ११२।३५।२१
व्यासः २१।१।५९ अष्टैकहस्तपंचास्ये व्यासन्नपदताप्तिरिह व्यासो ३।१९ भुजो १८।१९ भवेद्वृत्तमथ समास्त्रकुंडेके ५ फलं विंदे तेगु
णितं ३२२ तिथिवर्ग २२५ विभाजिते तन्मूलं व्यासमानं स्यात्सोऽब्धिघ्नोकः ९ हृतो भुजः एकहस्ते च समास्त्रे व्यासे नंदकरांगुलैः २८।४५
व्यासो भुजो भवेद्घ्नि द्विचंद्रांगुल १२।४५ कैः सदा इतिकुंडगणितं ३२३ तिथिवर्ग २२५ ॥ अथ तत्साधनप्रकारः वृत्तकुंडे निजव्या
सदलेः प्रमाणो भवेत् अर्धेंदुं निजव्यासदलवृत्तस्यार्धेंडकं विचतः पंचषट्समाष्टास्त्रकुंडेषु विस्तृतैः अर्धेंदावोलिखेद्वृत्त
कार्याः स्वस्वविभागकाः समाश्रेकैककोणेवा प्रतिभागं हृतौ ततः सूत्रेण्या वद्धृते तस्यास्वस्वकुंडास्त्रकाकृतिः संलग्नावा
भुजाहृते देयास्तद्दशतास्त्विह स्वस्वास्त्राकृतिनंकुंडे यजमानांगुलैर्भवेत् तातभुजे हृता वद्विभागाः प्रयोजकाः विभाग
तानतश्चैवं भुजास्ते चाप्रयोजकाः समत्रिभुजवत्सर्वे कृत्वा तत्स्य विबाकुके योनिकुंडे ततो वाज्ञ त्रयमध्याद्भुजाद्दहि मेद
लार्द्धत्रयं लेखिवा कर्ध्वप्रमणादिह एकार्द्धं वृत्तमध्याच्च पार्श्वयोस्तद्भुजाग्रगे कार्ये रेखे विथतन्नक्ते चापे मत्स्यावशेषके योनि
कुंडं भवेदाद्यमश्वत्थदलयोनिभं एवं व्यासार्द्धमानेन हृतेकृत्वा चतर्भुजं भुजतस्य भुजो तत्र स्वेष्टकोणाच्च पार्श्वयोः भुजा
द्वेके ततोवृत्तदले वक्रार्द्धमानतः कार्ये भुजाहृद्दिस्तेन योनिकुंडं च तद्भवेत् एवं व्यासभुजाभ्यां चयथोक्ताष्टास्रकं तिरवेत
ततस्तद्वाज्ञखंडेन वक्रार्द्धेकेंद्रतः किल द्वादिहस्तेषु कुंडेषु स्वस्वोक्तभुजविस्तृती कार्ये ताभ्यां पयो नैव यजमानांगुलैः
किल स्वस्वान्योक्तनिजान्यत्र कुंडानि प्रभवंति च द्व्यादिहस्तादिकुंडे फलेमूले जिनाप्त... एकत्र्यंगुलतत्रैतेयथो
क्तप्रकारतः एवं हस्तोक्तविस्तारभुजाभ्यामेव साधयेत् वृत्तार्द्धवाज्ञतश्चार्द्धं विलिखेदासमेततः तद्वित्तस्य चतुर्भागं को
णाचाद्यतृतीयको विभागौ तौ चयो ताभ्यां तद्वाज्ञदलमानतः भ्रमणात्मत्स्यमुत्पाद्य तन्मध्ये खं हृत्तनोवहिः यदास्ति तद्धृतौ ता
ताभ्यां विभागाभ्यां च रेखके तद्वाज्ञखंडतस्ये च समं तान्नेन तद्भवेत् अष्टपत्रात्मकं कुंडं पद्माख्यं प्रभवत्यु भ यत्नात्र को पश

त॰वि॰
२१

29

मेवासिद्धेस्तन्मे मयोदितं द्वितीयपद्मकुंडेपि साम्यमष्टास्रकेष्वरा तद्भुजार्द्धेन विष्कम्भाव्यासार्द्धभुजमानतः ब्रह्मविभागार्थमगण
न्मत्स्यं कृत्वाग्र्यपद्भुयात् वहिः स्थिताद्वयमत्स्यखंडे पत्रं तदेव हि एवं प्रतिभुजे पत्रादष्टपत्रो द्रवं किल पद्मकुंडमवेक्ष्य कार्यं कार्या
सनयायरे वासनानववोधेनवज्यायुक्तपद्धितिः कृतं मयास्त्र कुंडानां साधनेन तत्र मेमतं संवादमस्तु कफलेन साम्य कादेव कुंडे
किलसमप्रमाणं तान्यन्मनीदोक्रमपीयसमाम्न सतासिद्धेन द्विवाप्रमाणं अतर्वहिःकोणभवं तत्कुंडे द्विगुणस्वसेव्याकस्येक
स्त्रीकं १ येष्कष्टमस्त्रास्त्र ---- स्त्राब्र -- तथाष्टतेन समंततः केवलं वाह्यकोणसिद्धानिवाङ्क्यपुरे भवति अस्रास्त्र
त्रिभुषडस्त्रकोणांतेनैमिषस्योन्द्रिवेतिचैवं अथ कुंडवासनोच्यते समकर्णसमम तत्र भुजे तेन फलमूलं हि तद्भुजसमकर्णोव्या
सः इति तावत्सप्रसिद्धं तत्सम भुजयोर्वर्गयोगो हि द्विगुणभुजवर्गः सस्त द्विगुणफलतत्सामदं कर्णः फलमूले तत्भुजः इत्युपपन्नं यथो
क्तं चतुर्भुजे अथ वृत्तफलं तद्व्यासवर्गवर्गांत्य चतुर्गुणादष्टहृतात् मूलं तत्समिति तद्विलोमेन व्यासः स्यादित्युपपन्नं यथोक्तं हते
अथार्द्धचंद्रकुंडे तत्र नार्द्धेन वृद्विगुणफले तत्र फलेप्रकत्स्या तदर्द्धमर्द्धवृत्तफले सफलेस्यात् अथोर्द्धचंद्रव्यासो द्विगुणा
फलात्साध्यः द्विघ्नफलवर्गः फ॰ वध अष्टघ्नाः ३२ अर्धफलवर्गः पंचभक्तः फलवर्ग ३२ अस्य मूलं मूलं व्यासः इत्युपपन्नं यथोक्ते
अथ समत्रिभुजे क्षेत्रे लंबाङ्भयतः सजातीयनाम्ने भवतः प्रातिलोम्येन तयोर्गवायाय तस्मात् तत्फले स्वाभिमते ज्ञातमेवा
तत्रायते भुजो भुजार्द्धकोटिः लम्बफलेवा सत भुजभुजार्द्धयोर्वर्गांतरत्र्यपरतिमूलायहणा हर्गोह्वारेलोवभुजको द्विघ्नात्तत्र्यायाय
तफले क्रियमाणेफलवर्गोयं भुववर॰ विलोमेनात्रफलवर्गान्नपाहतात्त्रिभक्तात्तन्मूलमूलेभुजः इत्युपपन्नं हत्रेस वायभुज
स्तत द्विगुणाषष्टिभागज्या: षष्टिभार्गज्यावर्गेरुपमिदं विव॰ त्रिज्यातव्यासार्द्धमितेयका व्यासव॰ अत्रमूलद्विघ्नं यत्तद्गुणितान्मूल
तत्समिति च तर्द्धं याव॰ तन्मूलसम त्रिभुज इति तद्विलोमेन भुजवर्गाद्वेदघ्नात्त्रिभक्तात्त्रमूलसंख्येषाप्युत भुजवर्गान्मूले त्र्यपणफ
लितव्यासः स्यादित्युपपन्नं यथोक्तं यद्वाश्वेत्रोभुजोयं फव॰ १९ मूमू॰ अस्यवर्गस्य चतुर्गुणात्त्रिभक्तास्यमूले वर्गावर्गोवाषोडशगु
णोनवभक्तोफलव॰ २५६ अस्य फलमूले व्यासः इतिवासनाविदोस्पष्टतरं अथायतयोनिकुंडेतु समत्रिभुजमेकं तदेककोणात्यार्थयोः

भुजस्समव्यासोऽर्द्धवेहतार्द्धेन व्यासभुजार्द्धोऽङ्कवत्तस्य चतुर्भुजार्द्धं चेति तत्फलैक्यं स्वफलं ज्ञातमेव तत्रान्यरीत्या फलमेवं भुजप्रमाणं यावत्तावत्
या १ अस्मात्समत्रिभुजफ या·व·१।४३।५५ हतार्द्धयोः फलं या·व·३।२।४४ चतुर्भुजफ या·व १ ऐक्यं या·व ५।५३।२९ इदं स्वफलेन
सममिति पक्षौ अत्र यक्तोऽथकेन [या·व·५।५३।२९] अवशिष्टं फलं भाज्यमिति गुणहरौ स्वस्वार्केण गुणितौ जातौ गुणा ४८०० हरा वि
लुप्यपन्ने यथोक्तं द्वितीयप्रकारेण स [या·व·फ४] म कर्णान्तस्य चतुर्भुजमेकं तथैकं कोणाश्रितभुजयोर्व्यासार्द्धयोर्येऽन्तर्द्वे
ते द्वे त्र्यस्रं चेति तत्फलैक्यं स्वफलं ज्ञातमेव तत्रान्यरीत्या फलमेवं चतुर्भुजकर्णो ।दि तद्व्यासस्तत्प्रमाणं यावत्तावत् या १
अस्य वर्गार्द्धं चतुर्भुजफलं [या·व १/२] अस्य मूलं चतुर्भुजे भुज इति तत्तत्स्य व्यासार्द्धहतं फलं [या·व०।४५।२९] फलयोर्योगः [या·व १।४५।२९]
स्वफलेन समम् इति पक्षौ [या·व·१।४५।२९।...] अत्र यक्तोऽथकेन द्विगुणं फलं भाज्यमिति गुणहरौ स्वाष्टगुणौ ८०० गुणा ३६००
हरा ३२३२ विलुप्यपन्ने [याव० फ२] यथोक्तं अत्र षडस्रभुजोऽपि सर्वत्र तत्त्व्यासार्द्धसमस्तत्तुल्य एको भुजो व्यासार्द्धं तस्यैव द्वा
विति समत्रिभुजं तत्तुल्यानि षट् तत्र भवन्ति तत्रैकसमत्रिभुजे प्रोक्तवत्फलवर्गोऽयं [याववव ३] अस्य पदं षड्घ्नं सर्वफलमित्ययं
वा षड्वर्गघ्नः सर्वफलवर्गोऽयं [यावव २७/१६] अतो विलोमेन फलवर्गो द्विषड्गुणो भेहृत [२५६] स्तन्मूलमूलं व्यासस्तदर्द्धं भुज इति
तद्वर्गवर्गः षोडशभक्तःफलवर्ग [२७] तः फलवर्गो द्विगुणो भेहृतः तत्र्यस्रपन्ने अथाष्टास्रे सार्द्धद्वाविंशतिभागज्या २२।३०
द्विगुणा भुजोऽस्तीति तावत्प्रमाणमिदं तत्र शरवेदभागज्यावर्गः [त्रिव १/२] अस्य मूलं शरवेदभागज्या त्रि०।४२।२९ त्रिज्यातः शुद्धा ज्या
त्या शरवेदभागानामुत्क्रमज्येयं त्रि·१७।३६ व्यासप्रमाणं या १ [२] व्यार्द्धभुजा २ अत्र वर्गाद्द्वारेवाक्रिया त्रिज्याक्रमज्यानिहतेत्रि
व १७।३६ दलं० त्रिव ८।४३ सार्द्धद्विभागज्येति चतुर्गुणाद्दलं त्रिव० ३५।८ मूले द्विगुणा सार्द्धद्विभागज्या अष्टास्रभुजस्त्र्या त्रि·४५।४८
व्यासार्द्ध त्रिज्येत्ययं वा अष्टास्रभुजव्या० २२।५३ अत्रैको भुजो भुजः व्यासार्द्धं तस्यैव द्वौ भुजाविति त्रिभुजं तान्यष्टाव ष्टास्रे भवे
ति तत्रैकस्य फलं व्या·व ५।१८ अष्टघ्नमष्टास्रे फलं व्याव० ४२।२४ अतः फलमनेन ०।४२।२४ भक्तं तन्मूलं व्यासः स्यादष्टास्रे त
त्र्यसंचारेण फलं पंचसप्ततिगुणं त्रियंशाशद्धितं [illegible] तत्र तद्व्यासः [illegible] यथोक्तं अत्र पञ्चकोणे यदष्टास्रं तत्फलमेकेन यात्रा तद्भुजा

न॰ वि॰ ३० 30

ह्रीं इव तत्स्य चतुर्भुजानि अष्टसंख्याकान्य ष्टास्रेन फले भुजवर्गाद्द्विघ्नात् ततस्तं तथा भुजतत्स्य व्याससहितस्य फलांशाष्टांशतुल्यविषमत्रिकोणफ
लानि षोडशसंख्यकानि द्विगुणानि तहत्त्व फलतत्स्यानीति सर्वफले स्वफलतत्स्यजातमेव तत्रान्य रीत्या फलमेवं उक्तवदष्टास्रे भुजः
या०।२२।५९ अस्य वर्गो याव०।८।४९।४२ गः याव०।१।१।१२ पंचगुणः याव०।६।२५।१५ अष्टभक्तः याव०।०।४८।१ चतुर्गुणस्या
स्य याव०।३।१२।३६ मूलं भुजतत्स्य व्याससहितफले द्विगुणे याव०।१२।५२।४२ तथा भुजवर्गाद्द्विघ्नात् ततस्तं फलं याव०।१७।३३।५८
तथाष्टास्रफले या॰व०।४४।२९ फलत्रययोगः स्वफलमिदं याव०।१।२३।५० अतो विलोमेन फलमनेन ।१।२३।५० भक्तं तत्स्य लेया
सत्त्व सवर्णितो हरः स्वार्थं गृहीतः ४५३ तेन फलस्य गुणो ३६० हरः ४५३ अस्य पत्रे यथोक्ते अनेकरूपमेकफले गुणागु
णहरभक्तं व्यासवर्गः ४९८।५ तन्मूले व्यासः २१।३७।७ भुजस्तु ८।१९।३। अष्टास्रफले ३३०।४९।४४ वृत्तः १२६।५७।३६ वृत्त १९८।१६।१२
अथ द्वितीयपद्यकं उपपत्तिः अष्टास्रभुजसंभूतान्समत्रिभुजतः फले द्विगुणाष्टास्रकभुजाव्याससाहृतत्फलेन यत् तत् षडंशमिदं
वृत्तस्य फलं वीतरकं तयोः युक्तं षडंशकफले यत्र स्यैकं फलं भवेत् तदष्टघ्नं भवेत्स्यमेतत्राष्टास्रफलयुते यथोक्तमेवपद्यान्वि
फलं तत्स्यकलं यथा एकस्तत्र चैकपत्रे त्रिभुजस्य फलं २५।२९।४२।२५ तथा फलं वृत्तस्य षष्ठांशे ३।५।७।४१।२० तथा तद्द्विवर्गाद्वं
५।२।१५।११।५५ तत्षडंशकयोगैकयत्रजे ३१।२८।४१।१५ चाष्टसंगुणं यत्र पत्राष्टकफले २९।।४१।३८ भवेत्तत्र न संयुते यदष्टास्र
फलेन तत्र २८४।१।२१ वृत्तं पद्यफलं भवेत् यथा प्सितं वृत्तात्सिद्धिरव्यक्त गुणिता यथा अत्राष्टास्रभुजप्रमाणं यावदेकं या १ त्रि
भुजफलवर्गः याव०।११।१५ अस्य मूलं०।१२।५।५९ वृत्तषडंशफलवर्गः याव०।६।४९।० अस्य मूलं फलं याव०।२।१।२ फ
लांतरं याव०।५।३८ वृत्तषडंशफलेन युतमेकफलत्रफले याव०।३।१९ अष्टघ्नमष्टपत्रजे या॰व॰।४।५८ अथाष्टास्रफले भुजः
या१ हरेणानेन०२२।५७ भक्तो व्यासः या१ व्यासवर्गः याव०१ अयं त्रिपंचगुणः पंचाद्रिभक्तः फलमष्टास्रे याव ४।५।११३
दमस्य [ह०।२२।५७] पत्र फलेन युतं जातं पद्मकं ३ [द॰।८।४६] फलं ९।४८।११ अतः फलमनेन ९।४८।११ भक्तं भुजवर्गमानं स्या
त्तत्संचारः हरोऽस्मिन्नत्र्यं गुणास्तदा रूपमितेहरेको गुण इति लब्धो गुणः ०।६।७।१९ तद्गुणितकं ३ फलस्य मूलेपद्याष्टास्रे भु

न इत्यपपत्रं अथ पंचास्रे द्विगुणा षड्विंशज्या भुजोक्ति तत्रोक्ता विं षड्विंशज्या वि० ३५।२९ वा व्या०।९।३० इयं द्विगुणा पंचास्रे भुजः
व्या० ३५।२९ अत्र तत्रस्य भूमौ व्यासार्द्ध तत्स्य भुजा ध्यां यो वलेव स्तडभयत स्थस्य योरेक्यादायत मुत्याय तत्फलं पंचमांशत्रुषंपंच
गुणे पंचास्रे फलं स्यात्तत्र भुजार्द्ध भुजः व्या० ९।३० व्यासार्द्धकर्णस्तद्वर्गांतर मूलं व्या० २४।२९ आयतेलंबः कोटिर्भुजार्द्ध भुज
इति तद्घाते फलमायतेव्याव० ७।८ पंचघ्ने फले व्याव० ३५।४० अतो विलोमेन फलमनेन० ३५।४० भक्ते व्यावर्ग इति सवा
र्णितो हरो गृहीतः २।४० ततः फलस्य गुणो ३६०० हरश्च २।४० विंशत्या पवर्तनात् गुणः १८० हरो ९७ वेत्यपपत्रं यथोक्तम्
द्विगुणा हन्नमन्वंशजक ५२।३।५२ सप्तास्रके भुजः षष्टिव्यासार्द्धतः सीयकुंडव्यासार्द्धतो स्य यं व्या० २६।२।५९ भू० भुजो ऽत्र भु
जो व्यासखंडतस्यो विवाहके समसं तत्फलं कुंडफलं व्याव० ०४९ -- नेन तत्फलं अनेन० १४।१२ मत्ययाद्भक्तं व्यासः
स्यात्पदं किल हरेत्रासिन् ८२९ गुणश्चायं १२०० मितास्तिफलवासना २०९ अथवा कुंडक्षेत्रफले स्वगुणे गुणितेतत्र
लं भुजो व्यासश्च स्यात्मासत्र संज्ञकं वक्ष्यमाणपदैरिह तत्सत्क्रमज्या चैरेखात्मिकाया तदेवसंश रेखात्मकंमूलमत्र भवेन्नतु
न स्यैकार्यं रेखात्मकं यदा २१०१ अथेष्टो स्तताया: करणाश्च
लब्धं तथेष्टतयोरल्पकं वोत्क्रमज्या प्रक स्यात्थ लब्धांक
केष्टांकयोगाद्दलेनाग्रहन्नं लिखेन्नहृतौ दि दायोत्क्रमज्यांच
तत्स्यापहरग्रेह तस्तत्क्रमज्याचैरेखात्मिकाया तदेवसरेखा
त्मकं मूलमत्र भवेन्नकरणाश्चकुंडादि सिद्धे करणे क्रिवत्स्वेष्ट

चतुर्भुज	हंतेगुड	अर्द्धचंद्र	त्रिभुज	प्रथमयो	द्वितीयो	षडस्र	अष्टास्र	प्रथमपद्म	द्वितीयपद्म	नवास्र	सप्तास्र	कुंडानि
१ ० ०	० ० ०	० ० ०	२ १८ ३३	० ४ ५३	० २३ ३२	० १२ ३४	० १२ २४	० ९ ७	० ६ ७	० ३४ ५१	० ५९ २	भुजगुणका
२ ० ०	१ १५ ५३	२ ३६ ४३	१ ५ ५५	० ५४ ७	१ ७ १	१ ५४ ५४	२ ३४ ५४	० ५८ ५६	० ३० ५१	१ ५१ ५६	१ ३० ४१	व्यासगुणका

लब्धोः करणेपारयीह प्रसाध्येपदेशावि कोष्ठे मयोरस्पिको वोत्क्रमज्या प्रक स्यात्तदेक्यार्द्ध विस्तारखंडोन्यद्वृत्ते यथोर
त्या क्रमज्यात्मिकारेखिका स्यात्करणा स्तदेवास्ति मूलस्य मूलं इहाभीष्टभेदात्पदे नैव भेदो भवेदिस्यमार्यैर्भृशं तद्धितार्थं
इमानि मयोदितानि स्वार्थाग मप्रोक्तदिशास्थितानि भुड्डावनौ षांड समीकृतायां कार्याणि तद्वैदिह सत्फलार्थं २०५ यथोदि

त॰ वि॰
क॰ ३१

31

नेतेन फलस्य सम्यक्प्रदर्शनार्थं तन्मे मे षयत्नः कुंडस्य देशो मार्थमिहाप्यत यत्र स्यो न्यो विशेषः सुधियो न्यतं ज्ञात २१९ इति कुंडवि
चारः इयं हि जीवानयनप्रभेदैः प्रत्यंशजं ज्यानयनं विधाय षष्टिविभज्यांतरतो विलिख्याप्रत्यंशजीवाव्यवहारसिद्ध्यै १ अथान
जीवानयने येतज्ज्यकाकोष्टगतासिसिद्धा अमंविनैवानयनोयमानां ज्योतिर्विदां ज्यागणितोपलब्ध्यै लवादयश्चेत्कलिका
दिकस्याद तीतभोग्यांतरखंडकघ्ने षष्ट्याहृतेनयुतयातजीवा भवेत्साभिमतास्त्वलार्थं याज्याविशुद्धा भवतिज्यकाका न
चापमंशात्मकमात्तसिद्धं शेषं षष्ट्या गुणितं विभक्तं ज्यकांतरेणाप्तकलादि तद्वै युतं लवाद्यं भवतीह चापं कलीकृतं त
द्विकलात्मकं स्यात् क्रमज्योत्क्रमासिंजिनीह षष्टियुताकोटिभवक्रमज्या स्यादुत्क्रमज्या यदि खंडकानि भुक्तोश खं
डैक्यवशाद्यथोक्त्या क्रमज्यकास्या क्रमखंडकैः स्याद्विलोमखंडैरिह चोत्क्रमज्या खंडानि लिख्यंते शिरोमणोज्यकाभो
ग्यखंडकृतेनयत्

चापाः	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
क्रमज्या	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
	२	५	२	१७	१३	१६	८	२१	२९	१५
	४८	३८	२४	७	४५	१८	४३	१	९	८०
	४३	१७	२६	२३	३८	८	४६	२३	५०	०
	१५	२९	०		२६	५३	४१	२३	४०	२२

चापाः	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
क्रमज्या	११	१२	१३	१४	५	१६	१७	१८	१९	२०
	३६	२८	२९	३०	[illegible]	३१	३२	३२	३२	३१
	५४	२५	४९	५५	४४	२७	३२	२७	२	१५
	५५	५५	२५	७	५४	४०	७	४०	४३	२१
	३५	३१	४०	४६	५६	८	१८	५०	१७	३२

चापाः	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०
क्रमज्या	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०
	३०	२८	२६	[illegible]	२१	१८	१४	१०	५	०
	७	३५	३८	१५	२५	८	२१	५	१८	०
	२१	१	१९	६	३२	७०	१८	५१	५२	०
	२१	१७	२६	५४	४०	४	१३	२०	४१	०

३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०
३०	३१	३२	३३	३६	३५	३६	३६	३१	३८	३९	४०	४०	४१	४२	४३	४३	४४	४५	४५	४६	४७	४७	४८	४९	४९	५०	५०	५१	५१
५४	४७	४०	३३	२५	१६	६	५६	४५	३४	३१	८	५५	४०	२५	९	५२	३६	१६	३१	३७	१६	४५	३२	८	४४	१९	५२	३५	५७
८	४३	४२	५	५२	१	३२	३२	४३	३	४८	५२	१२	४६	३५	२७	५३	१९	५७	४९	४३	५१	५	२७	५६	३२	१२	५८	४८	४१
१३	३३	१	४०	३०	३६	२	५१	१३	७	४५	१२	३८	२	३	२९	४३	१६	१६	४६	३१	१९	१६	४०	५१	६	५०	२३	८	२९
२७	४०	५४	०	७	५२	४२	४२	१६	२५०	१	४०	४५	२९	४३	४३	५८	५६	१०	३७	४०	३२	१३	१५	३०	५६	३४	२०	१३	१४

६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
५२	५२	५३	५४	५४	५५	५५	५६	५६	५६	५७	५७	५७	५७	५८	५८	५८	५८	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	६०
२८	५८	४७	२२	४८	१३	३७	०	२२	५३	३	२२	४०	५३	१३	२७	४१	५३	५	५०	२४		३३	४०	४६	५१	५५	५७	५९	०
३१	२६	४७	४२	४५	४९	५१	५३	५३	५२	४८	४१	३२	१९	[illegible]	४३	१९	५१	१८	४०	५७		९	१६	१८	१३	३	४८	१७	०
५२	४०	२४	२८	४९	२	४२	२२	५६	०	१२	४८	३१	५८	[illegible]	५६	५२	२८	५८	४०	५४		५८	४१	३	५०	५८	२५	६	०
२४	४८	३३	५५	८	५४	४५	२०	२२	४४	२७	३८	३५	४३	२७	२	४४	१८	३९	५४	१०		६	४६	१७	५	४६	७	७	०

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०
१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२	२	२	२	२	२	२	२	२	२	१	१	१	०	०	०	०	५९	५९	५९	५८	५८	५८	५७	५७	५६	५६	५६	५५	५४
४९	४८	४६	४२	३८	३२	३५	१७	८	५८	४६	३४	२०	५५	४९	३२	१४	५५	३५	१३	५१	२१	३	३६	१०	४२	१३	१३	१३	४१
४३	२४	१६	४९	१४	३०	३७	३६	२७	९	४४	१०	३०	४२	४७	४५	२७	३२	३	८	७	३२	५३	११	२५	३७	४९	४६	२	७
१५	१४	३१	५४	३२	२७	३८	४२	१७	५३	१२	५६	९	६	३	१९	१०	४७	४	६	१५	४९	५९	३८	४६	२४	४९	३४	१४	२९

सि० न०
क० ३२

32

३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	चापांशाः
०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	[illegible]	०	०	
५४	५४	४२	५२	५१	५१	५०	४१	४९	४८	४७	४२	४६	४५	४४	४४	४३	४२	४१	४०	३९	३९	३८	३७	३६	३३	३४	३३	३२	३१	क्रमज्या खंडानि
८०	२४	१९	२३	४६	९	३०	५०	१०	२८	४६	३	१९	३४	४८	२	१५	२६	[illegible]	४८	५७	६	१४	२२	१९	३५	४०	४५	४८	५८	
३	२०	२८	३८	५०	६	२५	४९	१९	५५	३७	२७	२६	३३	५१	१९	०	५०	४९	१९	५५	५७	५६	२४	१०	१६	४३	३२	३६	२१	
२७	१३	१४	८	५	४५	५०	५९	३३	९	३६	३९	२	४	२४	५९	९	५८	२४	४९	४१	४२	५१	२	१५	२८	३८	४६	५३	१	

६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	चापांशाः
०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
३०	२९	२९	२८	२७	२६	२५	२४	२१	२२	२०	१९	१८	१७	१६	१५	१४	१३	१२	११	१०	९	८	७	५	४	३	२	१	०	क्रमज्या खंडानि
५०	५८	०	२	२	३	३	२	१	०	५८	५६	५३	५०	३७	३८	४०	३५	३१	२७	२२	१७		४६	२१	५५	५०	४४	३८	३२	
२२	४९	४२	६	५८	२०	१३	३९	३९	२४	४	११	३७	४१	२७	२७	३	५६	३५	०	१२	१३	१२	४५	१९	४६	४१	२६	४१	५३	
१०	२४	४५	१७	५	१३	४६	५१	३५	२	२२	४३	११	५७	८	२४	२४	५	३४	२१	१५	१६	३	३८	३१	४८	१४	२१	०	५३	
																						५८								

स्थूले सूक्ष्मत्वविशेषात्तद्दर्थ्यां किंचित्युच्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेत्सर्वकोटिक्रमज्यया अनुपातः कथं न स्यात्तथा कोटिगुणक्रमज्यया
तत्सज्यायाद्वेधेन विज्ञायाईमिति सूक्ष्मतः कोटिज्यकानुपातेन राशिज्यानेव सिध्यति सिद्धभोग्ययुती द्वारा सर्वभोग्ययुता ।
वपि एवं विभक्तकानेव किंचसंतत्खंडयोः याते ष्य खंडयोर्माई यद्योग्यकल्पितेनया तस्मात्तं भोग्यखंडस्य स्पष्टताकरणं
खल्व त्यक्त्वा सूक्ष्माणि खंडानि वलात्स्थूलखंडकैः स्पष्टज्यानयनेतेतिनदेवं स्पष्टखंडकं याते ष्य खंडवेदक्षं शेषखंडा
शकैर्भजेत् तद्दूनं मुक्तमेवास्ति भोग्यं स्पष्टं भवादृशां नास्मादृशामिदं सूक्ष्मज्यकाखंडकसाधनात् अथोच्यते मया सूक्ष्म
स्फुटकर्मप्रवासनं पूर्वयादृक्च सिद्धांते गदितं रविणा स्वयं जिष्णुर्योज्जे भट्टभास्करमुख्यैरेयं पुरुषपरंपरयात्र वासनानिज
धियानिजतंत्रे नाशितार्करचितानवबोधात् तन्नत्वखेटेंद्रो---नगोलसंस्थांजनैवयोक्तास्फुटतामयार्थं मुन्यर्चितांघ्री
रविनामैवोच्यते यतोन्यैरुदितान सम्यक्त्व रवेर्मंदपरिधिंसाः त्रयोदश कलास्तथा खसागराश्वतात्रिंशत् विलिप्ताः षष्ठा ।
१३।४०।२० विधोस्तथा परिध्यंशाक्रमश्चकलास्सप्ताणिवास्तथा द्विद्विनल्पा विलिप्ताश्च ३१।४०।२२ तथारस्यपरिधेर्लवाः
एकलिप्तोन सार्द्धाग्निपर्वता वोपमस्यत त्र्यक्षलिप्ताः षष्टनागाद्विर्लवा २०।५ देवगुरोस्तथा मुनिलिप्ताप्लुदंताश्च ३२।७
भृगुजस्य लवा भवाः शनेः षडाश्चिलिप्ताषष्ठसं० पीव्यंपाः ४८।२९ अमीदज्ञाः ओजांतपरिधेर्भागवर्गन्नाद्दोशवर्गतः
तत्परिध्यंशवर्गोनैर्भाशवर्गोकैर्हृतात् पदं सदैक युग्मान्तमांदास्तेपरिधेर्लवाः ओजांतवशयादित्यं वीजोक्तयोः यत्रवास
ना ह्यानिदसा २३२ ह्याग्निभवो १३२ द्विशैलाः ७२ खितेदसकाः २६० खाव्ययः८० परिधेर्भागाः शीघ्राभौमात्फलाम
ये ओजांतेर्कोदिताश्चैते युग्मांताद्यधिकागुरोः सेकाः शनेः त्रास्सिते षेक विघ्नतिनाक्रमात् मध्यकर्ण्याव्यासदले त्रिज्याय
मानतः किल तन्मानात्परिधेर्व्यासदलेंशांत फलेज्यका इयंनृपाः पंचवेदाः २।१६।४५ मांदोत्थफलजज्यका रवेस्त्वेषवो
त्यश्विन्नीषवो ५।१०।५२ हिमदीधितेः सोम्यार्क १३।२५ प्रमिता भौमेविंशांशाः पवनाः ४।४० बुधे गुरोर्वाणाद्वियलाः ५।२२
षडंशोनदयं ११५० कवेः शनेरष्टांशाराः ८।५ मांदाः क्रमादंत्यफलज्यकाः तथैवाष्टाग्नयः शून्यसागराः ३८।४०

भूभवस्तथाद्धि द्विमिता २२ ज्ञांदेस्तथार्कप्रमिताः १२ गुरौ तथास्त्र्यंशरामाब्धिप्रमिताः ४३।२० भार्गवे तथा ऋतवः ६।०३ यः
दा४० सौरे शैलांशास्तल्लनज्यका भांशा ३६० त्रिज्याप्रमाणेन परिधेरनुयातः यतस्त्रिज्यानन्तरसमक्षेत्रे केंद्रं भवेत् त्रिभे केन्द्रकेक पदं स्या
त् अयुग्मेत युग्मे क्रमान्तानि चक्रे भवंतीह चतारि हि दोः कोटि सिद्ध्यै अयुग्मे पदे जातमेष्यं तु युग्मे भुजो वा क्रमेणात्र त्रिभे कोटि रुक्ता
त॰ वि॰ क्ता ततः स्वस्व केंद्रोत्थदोःकोटिजीवे परिध्यंश निघ्नौ विभक्ते च भांशैः क्रमात्स्वस्वदे कोटिसंज्ञे फले स्तः फलोत्यज्यकावा ह
क॰ ३३ ते त्रिज्ययाप्ते त्रिभज्याढ्यं वंदोः फले यद्यथोक्तया फलं ज्यके वैहवेयाबुधे स्मा मृगादिकर्कादिगते च केंद्रे स्वकोटिजीवा
त्य फलज्ययोश्च योगांतरं कोटि रिहाथ दोर्ज्या भुजस्तयोर्वर्गयुतेः पदंस्यात् श्रुतिस्तथा कोटिफल त्रिमौर्व्या योगांतरेवात्र
यथोक्तकेंद्रे कोटिश्च तद्दोः फलवर्गयोगान्मूलं समंवश्रवणो भवेद्धि केंद्रस्य दोर्ज्यागुणिता हृता तान्य फलज्यया कर्णा
33 हृता भवाप्ते स्वल्पं फलं स्यात् द्रष्टम्नोरिह मध्यस्फुटांतरे ह्यन्यथा शेषहस्य त्रिज्याहतं दोःफलमेव कर्णाहृतं तत्तच्चापमितं फ
लं वा स्यात् स्थूलमिति मृदुशीघ्रमार्यैर्निःसंशयं कार्यमिदं ग्रहस्तैः त्रिज्याहतः कर्णहृतः कृतश्च यथोक्तमेवं परिधि-
स्फुटः स्यात् तत्साधिते दोःफलचापमेव फलं यथोक्तेन फलेन तत्स्यं त्रिज्याहता कर्णहृता भुजज्या स्फुटा भवेत्तां परि
गृह्यवा स्यात् यथोक्तवद्दोःफलचापमेव फलं यथोक्तेन फलेन तत्स्यं त्रिज्याहता कर्णहृता कृतांत्य फलज्यके वात्र भवे
त्स्फुटाख्या यत्तद्दशाद्दोःफलचापमेतत् स्वल्पं फलं वोक्तफलेन तत्स्यं त्रिज्याहता कर्णहृता भुजज्या तच्चापवाकोविवरं फ
लं वा ज्ञेयो भवाक्रप्रतिमंडलस्य शर्वादिनामिन्नपदेःसयेवं यायंततत्स्यस्य फलज्यकायास्त्रिभयुतोनोनयुतं तत्तेन पदा
नि तानीह भवंति तेषु वा क्रमाज्ञाते ष्वसयुग्मयुग्मे २६० षडभेदजातं सकृदुक्त मित्यं तथा सकृत्तत्फलमूत्यमेव कर्णानुपा
तात्स्फुटतां विहाय सर्वत्र यद्दोःफलचापमत्र तच्चासकृत्साधितमेव स्वल्पं सकृद्यथोक्तेन फलेन तत्स्यं एवं यथात्रैव सकृत्प्रकारा
दपि स्वमांदं किलदोःफलं स्यात् सकृद्यथोक्तश्रवणोद्भवं स्यात् सम्यक्तथा हं प्रवदामि सम्यक् शुक्रस्फुटानन्तवोयजातमूढ्यम
ज्ञानविभेजनार्थं परमसदैकत्र येष्वयविधेशेः गुरौदितैः सप्तभेदाद्भवं साध्यं फलेनेदं कर्णयेन त्रिज्या द्गुणा कर्णहृता ताल्कतापर्वोक्त

वस्फुटात् युग्मौजांतपरिध्यंशा मतौनु पातनात्स्फुटैः खेटमध्यपरिध्यंशौः फलं कार्यं विचक्षणैः युग्मौजांतपरिध्यंशान्मोदान्
स्पष्टान्वदामि तान् विंशांशामनवः१३।४० स्वर्येदंता मंशो नितांविधोः ३१।४० ओजांतौ मध्यपरिध्यंशाः शोत्क्ताभोमादधोच्यते ओ
जेष्ठगा ७२ वसुयमा २८ गजारुद्रा ११ गजाब्धयः ४८ द्वितीययुग्मपादांते मपंचांशे द्विभागकाः १४।१२ रवेरंकवलोनेषुवह्न्यंशाः ३६।५१
द्विमदीधितेः सप्तांशायुग्मनंदांशा ६२।२० कुसूतेः कल्पवैकया जनाः सांई खरामाश्च ३०।२६ बुधे सांग्निशराग्नयः ३५।१५ भा
गा गुरौ च सप्तांशा भवांशा ११।२० भृगुनंदने त्रिलिप्तोना रसेष्वंशा ५५।५७ शनौ तुर्यपदांतजे युग्माख्ये च सूर्यस्य सषष्ट्यंशा
स्त्रयोदश १३।१० विधोनंदद्विभागाश्च सपंचांशा कुजस्य तु २९।१२ सैकलिप्तैक षष्टिस्तु ६१।१ बुधे वह्निकलाविना रसद्व्यंशाः २९।३
गुरौ भागा विलिप्तांशैकद्विसंमिता २९।२५ कवेर्विंशांशरुद्रांशा ९।४० विंशांशाद्विभागकाः ४२।४० शनेः श्रीरविणास्वसौ
तरवालाद्यवतश्चते द्वितीयतुर्ययोगाई गृहीतापरिधेर्लवा नाशंकनीयं नचलौकिमित्यं फलवासना विविन्नास्ति यतस्तत्र गोल
स्थितिर्विभेवतः क्रमादोजयुग्मपरिधिदर्शनं यत्तत्रास्मत्तेयुग्मपदंतद्वत्पाठविकुर्यैविह अयुग्मंतेकमेवोक्तं परिधिज्ञानदेतवे अजौ
युग्मांतरगुणात्मज्या त्रिज्ययो हृता युग्मवृत्तेपनर्णं स्यादोजाद्दूनाधिके स्फुटः कर्णानुपातजस्पष्टाः परिध्यंशाः पुराकृताः यथा
तत्स्मफलार्थं वेतद्वदत्रापि चाहताः सर्वैः प्रकारैः फलमेकमेव प्रवोक्तं भंजैवयथास्तस्फुटस्मे
सिद्धं भवेमन्मयकानिवद्धं ज्योतिर्विदां संशयभंजनार्थं युग्मांतयादोजपदांतजानि मध्येमुः
पातान्परिधेः स्फुटत्वं फलोपपत्त्या विदितं सदास्ति जानंति नेत्यं यदबुद्धयस्तु २८० इत्यं म
योक्तं परिधेः स्फुटत्वं तदेव यच्छ्रीरविणामयार्थं प्रोक्तं स्वशास्त्रेथपरेतु तत्र संदृश्यते यु
ग्मपदांतपाठः उक्तादिसंवादतया मयायं प्रायोऽबुधैरत्तपरंपरास्थैः शाङ्कनाशीतः संप्रति
सप्रमाणं विशेः स्वभक्त्यानितरां गृहीतः आर्यादितां चग्रहगोलसंस्थां ज्ञात्वैव रच्याशयपाठ
उक्तः स्थितस्य यावेतुगतः प्रसिद्ध सपवयुक्तो ममनाग्रहोत्र यद्वाक्यफलेत्रश्रवणानुयाते

सू.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	मंदपरिधयः
१३ ४०	३१ ४०	७२ ०	२८ ०	३२ ०	११ ०	४८ ०	ओजपदांते
१४ १२	३६ ५१	६२ २०	३० २६	३५ १५	११ २०	५ ५७	द्वितीययुग्मपदांते
१३ १०	२९ १२	६१ १	२९ ३	२९ २५	९ ४०	४२ ४१	चतुर्थयुग्मांते
१३ ४१	३२ १	७६ ४०	२८ १६	३२ २२	११ ०	४९ १९	ओजस्थानेण युग्मांते

त॰ वि॰
क॰ २७

34

कृतेपि सौरे परिधेः स्फुटत्वे तद्वासनापि भगवान्स एव नारायणो मंडलगो न चान्यः वलं तत्र न हि सौरमतस्य कस्य नो ग्रहं भवाम
वगेत अन्यथास्थितिवशाद्दृष्टिवर्योपि तन्मात्रजदुर्दिनरः कः अतीन्द्रियार्थविज्ञानप्रमाणं श्रु
तिरेव हि श्रुतिर्यत्र प्रमाणं स्याद्युक्तिकाः तत्र नारद जिज्ञासोर्युक्तिरिष्टास्ति यदि श्रुत्यनुसारिणी
इत्यंशाकस्य पवादृत्र । श्लोकं स्वनिबंधने इत्थं कृतेपि तैः परिधिस्फुटांशे येथोक्तवद्दोःफलचा
पमेव फलं यक्कर्णोद्ध । ववत्स कृतस्यात् ज्योतिर्विदां संव्यवहारयोग्यं वर्षोक्त शू स्फुटताम
बुधामांददोःफलं सकृदेवोदितं सोर्को भास्कराद्यैर्न सचेतत् तत्रादिमे पादिगते च केंद्रे फ
लेप्यनर्णोक्रमशश्च वेद्यं स संस्कृतो मंदफलेन मध्यो मंदस्फुटः स्यादथवा स्फुटाख्यो कर्णा
नुपातप्रभवाश्च मांदकेंद्रस्य दोर्ज्या विहितास्ति सर्वे तज्जायमुक्ते न युतं हि मंदस्फुटो यथैवेत्थं
रविचंद्रयोर्हि परं तत्राप मिहाद्यपादे चापेत थाद्यादिपदक्रमेण विहीनितं यत्र कदलान्तदे
व बकार्द्धयुक्तं वियुतं तत्र चक्रात् मृदुस्फुटावेवमदार्कचेंद्रावेवं स्फुटौ स्तस्तयोरभावात् शीघ्रोच्चकस्याथ कुजादिकानां स्फु
टक्रियो वापि मृदुस्फुटाभ्यां स मंदफलसंस्कारात् मध्यमः स्यान्मृदुस्फुटः स शीघ्रफलसंस्कारात्स्यात्संस्कृतः स स्फुटग्रहः म
ध्ये शीघ्रफलस्यार्द्धं मांदमर्द्धं फलं तथा मध्यग्रहे मांदफलं सकलं शीघ्रमेव च इत्थं सौरक्रमप्रामाण्यतः स्पष्टक्रियोदिताः तत्
फलमेव द्वयमेवाद्यः सर्वमार्यविरोधिनः अत्रापि चेन्मांदवदंत्यशीघ्रकेंद्रस्य दोर्ज्या क्रियते स्फुटास्याः चापं तयत्स्वीयपदाद्
वं तत्र लोकयुक्तं स्फुटखेचरो वा अ संस्कृतासाधितमांदफलमेव स्फुटार्कतः स्पष्टसूर्ये विलोमेन संस्कृतं मध्यमो भवेत् इत्थं सौरा वि
तेशोक्तं सकृद्दोःफलमेव चैतत् स्वीयं केवलमर्कैर्य स्फुटं वा मे समध्यमः अथोपपत्तिः अत्र मध्यमस्य कक्षास्थितव्यासदलेन विभ
ज्या अंकयातदंके मृदुशीघ्रवृत्तयोर्मार्द्धके स्वोत्यफलज्यकेन्द्र यथाभगोलेस्ति कुदंवमध्याद्भमंडलं लोकलवैः कुकेंद्रं स्वाकाश
गोलेपि तथैव कक्षाः खेगामिनां तत्सममसूत्रतः स्यात् परं तयत्राग्रमणात्स्वगस्य केंद्रस्य भ्रमणाद्भमतीह बिंबं तद्भ्रमकेंद्रास्ति तिग

र्भगं नो किंतन्नरेतोंत्यफलज्यकाग्रे भूकेंद्रमार्गं च ततो द्वितीयं केंद्रं भवेत्स्वोत्यफलज्यकाग्रे नाभ्यां विधेये त्रिभजीवयैव मध्यस्वकक्षा
प्रतिमंडलाख्ये क्रमादजाद्याद्द्विगुणद्वितीयस्पष्टकसूत्रमूर्ध्वं कृतमुच्चसंज्ञं तथैव यच्चाधरदेशयातं नीचाभिधं सूत्रमिलास्वकेंद्रात् यश्चोच्च
सूत्रं प्रतिमंडलेऽस्ति तत्र ग्रहोऽस्य परिकल्पनीयः तथैव नीचोच्चकीलनीलसूत्रं स्वकक्षकायामपि तद्वदेव उक्तं हि संज्ञा हि तर्यद्विकुगर्भा
द्भूवास्थितत्वान्निकटास्थितत्वात् तद्वृत्तयोः केंद्रगतेऽथ तिर्यग्गते च सूत्रे स्वधिया विधेये तयोर्यदूर्ध्वाधरमंतराले सर्वत्र तत्स्वोत्यफलज्यका
ख्ये नीचोच्चसूत्राद्यसमांतरेण तद्वृत्तयोरेतरगं च सूत्रं ऊर्ध्वाधरं स्वांत्यफलज्यकाख्यं सर्वत्र तच्चापि विदावबोध्यं ग्रहस्य बिंबं प्रतिमं
डलेऽस्ति तन्मंडलेन भ्रमतीदृकाष्टे केंद्रस्य भुक्त्यैकदिने यतेन बिंबभ्रमः स्वप्रतिमंडलात्स्यात् यथेष्टकाले भ्रमणाद्वि बिंबं भवेच्च त
त्स्पष्टकक्षास्थितिगर्भतः स्यात् सूत्रं भचक्रे किल यत्र तत्र मेषादितः स्पष्टखगः फलार्थं प्रकल्पितः पूर्वमतींद्रियत्वे तत्साधनार्थं च व
दामि युक्तिं उच्चाद्विलोमं खलु तेन भागैर्मेषादिरस्मात्खचरोऽनुलोमं ज्ञेयो यतस्तदुच्चांतरमेव केंद्रं तस्माद्भुजज्या खचरावधिः स्यात् तिर्य
क्स्थनीचोच्चकसूत्रतश्च बाहुस्तथा कोटिरिहाथ वेद्या ऊर्ध्वाधरा मध्यमकर्णिकास्य तिर्यक्स्थसूत्रात्खचरावधिः स्यात् सा कोटिजी
वांत्यफलज्ययोः स्याद्योगोंतराभ्यां मृगकर्किकेंद्रे तद्बाहुकोट्योः कृतियोगमूलं कर्णः कुगर्भात्खचरावधिः स्यात् अथात्र तन्मध्यम
कर्णिकायां तत्कोटिसूत्रे किल यत्र तत्र मध्याद्ग्रहो यच्च कर्णसूत्रे तत्र स्फुटस्तत्र फलं तदंतः तत्साधने च ग्रहबिंबकेंद्राद्यथा भुजे ते
र्किं श्रुतिकोटिसूत्रे कुगर्भतिर्यग्गतसूत्रगा स्यात् केंद्रस्य दोर्ज्यैव भुजस्तदंतः बिंबात्तथैवांत्यफलज्यकाख्य श्रुता वपि स्वीयफ
लाजातं तत्कर्णसूत्रेऽथ भुजज्यकादोस्तथा स्वबिंबाल्लघुकर्णसूत्रे अथो मुखे मध्यमखेटबिंबांतरं स्वरूपांतरफलज्यकाख्य
कास्मात्फलज्येत्यनुयाततः स्यादाद्यप्रकारोऽयमिहोपपन्नः मध्यग्रहं मध्यमकर्णिकास्थं केंद्रं प्रकल्प्यांत्यफलज्यया वा नीचोच्च
वृत्तं कुरु मध्यमस्थकक्षाकुगर्भं तत्र वृत्तिगं च सूत्रं ऊर्ध्वाधरं तद्वृत्तिगोर्ध्वजातो लग्नं च तद्यत्र भवेत्तदुच्चं नीचं तथाऽधःस्थितपालिल
ग्नं तिर्यक्स्थसूत्रं च तयोश्च मध्ये नीचोच्चवृत्तप्रतिबिंबयोगे बिंबं वसीवर्तिसदेव यस्मात् नीचोच्चमध्ये परिधौ तदंशांकिते स्व
बिंबावधिर्तद्गदेशात् केंद्रांशकाः स्वप्रतिवृत्तजातायवायतज्ज्ये भुजकोटिजीवे नीचोच्चसंज्ञात्यविधिप्रमाणान्नृपवदोः कोटि

त· वि·
क· ३५

35

फलाल्पयेत्सः क्रमात्तदूर्ध्वाधरसूत्रं तत्तत्तिर्यक्सूत्रावत्तथा क्रमज्ये तिर्यक्सूत्रे भवतीदं तस्मान्नीचोच्चतिर्यग्गतसूत्रकेंद्रस
मांतरस्थे त्रिभजीवया स्यादतो नकेंद्रे मृगकर्कि संज्ञे त्रिज्यांत ऊर्ध्वाधरसंस्थितत्वात्त्रिभज्यकाकोटिफलाद्वयोश्च योगांतराभ्यां
भवतीदं कोटिः क्रमज्यातिर्यक्स्थितसूत्रतश्च वाहुस्तथा दोःफलमेव ताभ्यां कर्णः सपद्वास्ति कुविंवमध्ये मध्याख्यरेखाकता
गतमध्यरेखायावत्कुकेंद्रं श्रवणास्त्रिभज्याः कोटिस्तथाकोट्यगुणो भुजज्यावाहुस्त्विदं जातमयोग्रवेस्यात् तयोर्ध्वगस्था
त्यफलज्यकेवकर्णः स्वविंवावधिमध्यरेखातः कोटिस्तथा कोटिफलं च वाहुस्तद्दोःफलं चेति सजातिजातं त्रिज्याकर्णदोर्भ
ज्यांतकास्थो त्यज्यालोर्ध्वभूतो दोःफलं स्यात् यद्वा मध्याङ्गांशहृते न दोर्ज्याकास्मान्नीचोच्चाभिधे लब्धतत्से यावत्स्वविंवश्र
वणो द्वितीयप्रकारेणैव त्रिज्ञेति गर्भतः स्यात् कोटिस्तयोर्दोःफलमेव मध्ये वा कुस्तथा स्वीयफलार्थमन्यत् तत्कर्णकोट्युक्तव
सूत्रयोः स्यान्मध्ये फलं मध्यमकालिकायां तन्नत्रिभज्या श्रवणो क्रमज्यादतः फलं स्यात्स्फुटश्रवणानुपातात् चेद्दोःफलं स्वश्र
वणो भुजोत्तितदा त्रिभज्या श्रवणो ध्रुवकः स्यात् जातः फलज्या च ततस्त्वनुपदृष्टे यदि दिदोःफलमेवमाने दो· श्रे· त्रि· यिक· दो· य· त्रि· क· ३६
त्रिज्याकर्णो गुणहरौ तत्स्थाने यच्छेषकं विहृ [illegible] तद्दोःफलं तेन त्रिज्याघ्नकर्णहृच्च ततः कर्णानुपातात्फ
लिताज्जातं दोःफलमेव हि फलज्यास्यात् परिध्यंता फलज्याभ्यां प्रकारतः ज्ञाताद्विधा दोःफलतः फलज्या द्वियोपपन्ना कथयंति
संतः एवं यथोक्तात्परिधेस्तथोत्थफलज्यका या द्विगुणो गुणोक्ति कर्णो हरस्तत्फलितानुपातात्स्फुटीकृताभ्यां च समे दृवताभ्यां
समाधितदोःफलमेव हस्तात् [illegible] ततःसैव फलज्यका स्यात् कर्णानुपातात्परिधेः स्फुटत्वविनैव तज्ज्ये मृदुदोःफलाख्ये कर्णा
नुपातो न कृतः स्वयोग्यो ज्यस्यां तरांगीकरणात्स्वत्वार्थे इतीरितं तन्न हि युक्तियुक्तं स्वयुक्तियुक्त्या परिवाधितत्वात् अथोकथ्यते र
चयंति शास्त्रे स्वाभाषया वो यव शास्त्रमुक्ता कर्णानुपातात्परिधेः स्फुटत्वे सकायवेत्ययतोनुपातात् तत्स्पष्टतांगीकरणाद
वाधात्स्मृत्याद्यत्तस्य फलमामनंति श्रीविष्णुपुत्रप्रमुखा न तत्त्वं तस्सदोलघुत्वागणीतत्त्वयस्मात् कर्णाग्रसिद्धे मृदुकेंद्रकेंद्रे क
र्णाग्रगं विंवमिदं कथं स्यात् केचित्तदोर्ज्योत्थफलज्यकाख्यकर्णायथोक्ता द्विगुणाग्रगास्ते क्रमाद्यमंदश्रवणाग्रगा नृतान्

यद्दोःफलं भुजमनुपातजं तत् आद्योदितं दोःफलमेव नाशीकृते समत्वाद्गुणहारयोः स्यात् इत्यं द्विधोक्ताः प्रवदंति तच्च मतं तदीयं
प्रतिभाति यस्मात् कर्णाग्रदोर्ज्यांत्यफलज्यकाव्यहृतौ तद्धारसिद्धगुणो गृहीतः नो मंदकर्णोत्थदोःफलार्थमित्यत्रकृत्स्नैवत
न्निरासः कर्णानुपातादिह दोर्ज्यकाया अपि स्फुटत्वं परिकल्प्य चैव यद्दोःफलं तत्समसूत्रमत्र फलज्यकायामिह मेलनीति
फलज्यामध्यसूत्रं तु कर्णानुपातजा स्पष्टकेंद्रोद्भवैनैव दोःफलेन समा सदा इत्यं भंग्या हेत्ववरीत्या यथा निःसंशयं
तथा वदाम्यहं भूतानां संशयघ्नं तदेहि तां कल्प्यकक्षाकेंद्रविवरांतःश्रवणो मध्यसूत्रकं मध्यकक्षास्थितान्मध्यग्रह
चिह्नाद्यथा भवेत् कोटिसूत्रं तथा तत्स्य स्पष्टचिह्नादपीह तत् कोटिसूत्रं तयोस्तिर्यक्समानं चांतरं तदा मध्यान्यकोटिसूत्रस्य
विवरं स्यात्प्रतिवृत्तगं उच्चाद्विवावधिस्त्रीयं मध्यमकेंद्रमस्ति च स्पष्टान्यकोटिसूत्रस्य प्रतिमंडलदेशगं उच्चात्स्पष्टभवेत्केंद्र
तत्र मध्याख्यसूत्रतः तत्कोटिद्वयसंबंधात् कोणो यो विषमो च तो एकत्रैपेत्तयोर्जात्येत त्वेतत्स्य श्रुतेर्वशात् इत्थं शिरस्त
तु येमांवामनोशृणुततः विवादं त्यफलज्याग्रं तत्स्य कर्णोत्थदोर्ज्यका मध्यखेटजचिह्नाद्याकृता मध्याख्यसूत्रगाः भुजज्यी
यफलज्यास्यान्मध्यकक्ष्याहतौ तथा तद्वत्तगस्पष्टचिह्नान्मध्यसेनाहतादपि उक्तवदोःफलं कल्प्यमीत्रनीचोच्चवृत्ततःप्रति
वृत्तस्यतहृत्तत्स्पष्टकोटिसूत्रावधिस्थिते कर्णोत्थांत्यफलत्व्याग्रेवाङ्ःस्यान्मध्यसूत्रतः दोःफलेस्पष्टकेंद्रोत्थं तत्स्य सर्वफल
ज्यया समताज्ञात्वयोस्तिर्यग्वोपपत्रमसंशयं ज्ञाताच्च कर्णादनुपातजातं स्फुटत्वमेकं फलसंस्कृताद्वा ज्ञातग्रहात्केंद्रजदोर्ज्य
कायाः स्फुटत्वमन्यद्विविधं तदित्थं अज्ञातकर्णःफलसंस्कृतो यद्ग्रहः स्फुटस्यकेंद्रोद्भवदोःफलस्मात् संस्कृतफलस्यैव परं
त्वसाध्यात्सर्वं वदत्तानवशाद्वसात्र अतोत्र मध्यग्रहमेवसर्वे प्रकल्प्य खेटं फलसंस्कृतं तं तदुद्भवस्फुटकेंद्रदोर्ज्याद्वाराद्भवं दोः
फलचापमस्मात् सुसंस्कृतात्खेचरतो यथोक्त्या मुहुःकृतं दोःफलचापमेव यथोक्तवत्तत्फलसमेत तत्संस्कृतात्कृतेमध्यव
णोद्भवेन एवं तयुग्माय यदस्फुटत्वद्वारास्फुटत्वं परिधेस्तु कृत्वा तत्साधितं दोःफलमुक्तरीत्या फलज्यका स्यात्सकृदेव चात्र
यद्वाकर्णाख्यासरत्वेऽत्रद्वत्रकक्ष्याद्वत्रेखेटजं भूमिगर्भात् सर्वयत्नात्मध्यखेटस्य चिह्नात् तत्स्पष्टकुचोर्ध्वभूमिकेंद्राच्चसूत्रं कक्ष्या

सि·त·वि·
२९

दृष्टेयत्रलग्नेचतत्रमध्यः खेटः कर्णसूत्रे स्फुटः स्यात् विंबावधिस्थः स्फुटमध्यमौ ततः फलेचमंदोद्भववृत्तकेयत् नद्वोः फलाख्यं श्रवणा
प्रमाणात्सिद्धं ततश्च त्रिगुणप्रमाणात् कर्णोपपातात्त्रिगुणोत्थवृत्ते याज्याथ तज्ज्ञापमितं फलं स्यात् एवं च तन्मध्यमकालिकाख्यं द्वारा
त्सकलात्तु निजं यदत्र यत्कोटिवृत्तोद्भवमेवदेश्यं तस्मिन्प्रदेशे गोलविदा सस्तत्त्वं मध्यादयोग्रे स्फुटितत्स्यादिनं एष्ट्रकरणेन ततः प्रसक्तप्राक्
तद्दषट्कस्थितं गाहिं वे भवेत्क्रमात् मांदे फले केवलमात्त्रियस्य तद्वासनाप्रोक्तविदा सदोक्ता फलद्वयेयस्य मतेथ प्रोच्चवृत्तस्य केंद्रे कि
लतन्मतेत स देवमंदप्रतिमंडलस्थं तद्वृत्तपालो खगविंबकेंद्रे प्रोच्चाभिधे हि प्रतिमंडलेस्ति तत्र स्फुटस्यानयने किलैवं संसक्ततोमंदफ
लेनमध्यो मंदस्फुटः स्याच्च फलेन सोपि संसक्ततः स्पष्टखगः सकृत्स्यादिव्येस्वतो गोलविदो वदंति फलार्द्धाभ्यां फलाभ्यां च संस्कारा
त्स्फुटता भवेत् तद्वासना गोलभेदे राशीततत्वविदां स्फुटाः वेदएव रवितंत्र मयस्य वासनाकथनमस्य धियां हि दोषएव नगुणो रविणो
क्तेन तु शक्तियुतमेव सदोक्तं रेखास्वरूपाण्युदितानियानि वृत्तानियज्ञोलभवानितांश्च वदामिगोलान्फलहेतुभूतान् मूर्तान्ह्याकाश
भवान् विरूपान् उच्चनीचाभिधोकर्णो विंबार्द्धेन युतानितौ परोच्चपरनीचाख्यौ स्तौ गोलविदात्रतौ परोच्चमांदश्रवणांतरेण कुगर्भ
तः स्यात्परमोच्चगोलः तथैवमांदात्परनीचकर्णाद्व्यासार्द्धतः स्यात्परनीचगोलः परनीचाख्यः गोलाद्यः परोच्चाख्योलगोवहिः नैवार्क
विंबसंचारः तयोर्मध्ये तु सोस्ति हि परोच्चकर्णो रविमांद्यजोस्य फलज्ययोनः खलु स्पष्टकर्णः सचार्कविंबीयसुगोलकस्य व्यासो नितः
सोदरसंज्ञकर्णः तत्कर्णविस्तारदलेन सिद्धः स्पष्टोदराख्योकिलयस्य गोलो सच प्रसिद्धः प्रतिमंडलाख्यो गोलोथ स्पष्टोदरगोलम
ध्ये स्यात्तत्र पिंडोदरविंबगोलव्यासोन्मितोस्य त्रच विंबगोलः स्थिरो रवेस्तत्प्रतिवृत्तस्पष्टगोले तथैवस्तः खलु स्पष्टकेंद्रे मिथश्च षड्भां
तरितेनतोयतत्वार्के तत्तुवृत्तप्रतिमंडलेस्यात् स्पष्टे तथैवोदरगोलके तत्तन्मध्येत तत्प्रतिमंडलाख्ये वदंति सुख्यं रविकेंद्रयोगान्मध्याख्यक
त्ताप्रमितंत्र येंद्राः नीचोच्चव्यासभवंदिरे खात्मकं तयद्व्यासदले विभज्य सोर्धास्थिताकाशकदंबकाभ्यामथार्कमांदोत्थफलांशकैस्तु
सुगोपदेशोद्भवतः प्रसिद्धौ ययोर्निबद्धे सरले च सूत्रे यथाकदंबद्वयबद्धसूत्रात्सर्वत्र मांदोत्थफलज्ययास्यात् समांतरस्थेनथ स्पष्टकें
द्रे सुगोपदेशाद्द्वयगेतथाद्ये गोलद्वयेनास्ति प्रतिमंडलस्य तद्व्यासखंडे प्रतिवृत्तकेंद्रं कुगर्भतश्चोत्थफलज्यकाग्रे सदाशुगोपद्वयबद्धसूत्रेक

देवकस्थैर्यवशाद्गोलस्थलांशगत्या चलतीत्यन्वहत् परोच्चगोलोपि चलमत्रस्यैमंद्रांस्वशक्त्यैव निजोच्चगत्या स्वगोपत्रस्थैर्यवशान्नत्यायमैंद्रां चलो
स्ति प्रतिवृत्तगोलं द्रेनोष्य यामध्यमकेंद्रभ्रमणात्तद्गोलतल्लग्नार्कत्वविंवगोलचलत्वं तत्संप्रतिवृत्तगोलभ्रमात्तथैवाचलत्वेयेवगत्या एवं हि यत्रभ्रमणा
च्चविंवं कुगर्भदृक्सूत्रवशाद्भचक्रे स्फुटग्रहो मेषसम्पातात्स्तत्र स्वार्थैपरार्थे परिकल्पितो हि मूर्तो परोच्चप्रतिवृत्तगोलो कल्पाभिधः कल्पितप
वगोलः अथोभवेद्यः प्रतिवृत्तदेशो हृदेभुवस्तस्य कृतोच्चसंज्ञा नीचं तथा सत्र तदृष्ट्याद्यं स्तत्देशो रयवक्रमत्र परोच्चगोलमध्यस्थः प्रतिवृत्त
स्थगोलकः अथा मध्यावाकक्ष्यायाःसिसम्यक्तत्रस्फुटस्यैव सद्युक्तिमत्र यदुच्चगोलं परनीचगोलाद्रूर्ध्व परोच्चांबरगोलपिंडः विंवविंवस
चारवशात्सपत्वकल्पास्यगोलोस्ति सहस्त्ररश्मेः व्यासश्च तत्पिंडसमोस्ति यस्य नीचोच्चवृत्तस्य परस्य गोलः तद्गोलपिंडं हि सितिगर्भतश्च मध्य
स्यकल्पाश्रवणांतरेस्मात् तत्स्पृष्टकेंद्रेतककदंवकाभ्यां स्वोर्ध्वाश्रितातकाशगतेकपार्श्वे मध्यात्तकर्णांतरितस्वगोयप्रदेशसक्रे भवतस्तथायं नी
चोच्चगोलोस्ति हि गोयुग्मवृत्तेकदंवद्वयवृत्तत्रतश्च सर्वत्र मध्यश्रवणांतरेणसमांतरस्थाकिलतत्रसिद्धं यथाकदंवद्वयतोभगोलपरोच्चगो
लोपिचलस्तथैव गोलद्वयस्थैर्यवशाच्चगोलो नीचोच्चसंज्ञः परिदिक्चलः स्यात् तस्माश्च यस्माश्चयदुच्चगत्या प्राच्यां चलो तश्चलगुच्चगुक्ते नी
चोच्चसंज्ञोस्ति यदंतरस्थः सस्वाश्रयोनश्चलतीहचैंद्र्यां कदंवकाभ्यां निजकेंद्रगत्यास्वांतर्गतं तं परिधिं गृहीत्वा स्वयं तनीचोच्चकवृत्तगोलः केंद्र
स्य गत्यैव हि पश्चिमायां चलोस्ति गोयादिहतं गृहीत्वा स्वांतर्गतं खेचरविंवगोलं गोधात्मरिध्यंशलवांतरेस्य दृष्टेरवेर्वास्ति हि विंवगोलः स्थिर
स्तदाकाशविलान एव नीचोच्चगोलभ्रमणाद्भ्रमोस्याः तद्गोलवृत्तार्द्धदलेन गोधाद्विवाश्रयाद्यद्भवतीह वृत्तं नीचोच्चवृत्तं परिधिर्वदंतासि नीचो
च्चदेशाविहसर्ववत्सः नीचोच्चवृत्तात्परिकल्पनेयः कृता समत्वात्प्रतिवृत्तभंग्या इत्यं प्रदृष्टो भवृत्तोदियत्रकुगर्भदृक्सूत्रवशात्स्फुटः सः स्व
स्यप्रकाराभ्यां स्फुटार्कसिद्ध्यर्थं तदाकाशगोलस्वरूपदर्शनं अत्रार्कवच्चंद्रफलोपपत्तिर्ज्ञेयाथ तद्वच्चकुजादिकानां मृदुद्भुताद्यादिफलप्र
सिद्धेतदर्द्धगोलाद्यमयीहवोध्यं भ्रमत्रयोमध्यमकक्षिकायां मध्योग्रहः संजनयत्यभीष्टं मृदुः स्फुटात्वेरविरत्रविंवयोगात्स्फुटः स्यात् मृदु
कर्णवृत्ते नैवंकुजादिसमृदुस्फुटोत्रतच्छीघ्रवृत्तस्य च केंद्रमस्ति विंवंततद्वृत्तगतंतदत्र मंदस्फुटात्मध्यमतः सवोध्यं यद्दच्चमांदात्परिधेस्त
केंद्रात्मध्यग्रहात्तत्परिधिस्थविंवे तत्कर्णवृत्तेहिमृदुस्फुटाख्यमाचार्यवर्याप्रवदंतिविठं केचित्तुमध्यः किल मध्यकक्षावृत्तेथमंदश्रवणोस्य
वृत्ते मंदस्फुटः स्पष्टखेगस्तु शीघ्रकर्णस्य वृत्ते निजकक्षिकायां तेनस्फुटस्यानयनाय शेषं फलं तु मंदस्फुटरूपमध्यात् विज्ञायतेतो मृदु

कर्त्तिकैवमथाखेकलास्थियामकल्प तत्राशुदोर्ज्यापरिधिः श्रुतीनां ज्ञानाद्भवेदाशुफलं स्वबोधे यदि तन्नाशुविग्रहणोमध्यहृते नोमंदकर्णोमध्यवृत्ते
तत्सिद्धाः अतोत्रमंदश्रवणाहृतात्रिज्याविभज्यायासेविहिताः स्फुटाः स्युः स्वमंदकर्णोद्भवकर्त्तिकायां सदाफलस्यानयनाययोग्याः स्वेनाहृते
त॰ वि॰ परिधिनेति सभास्करोक्त्या स्फुटीकृतात्त्वपरिधेर्मृदुकर्णतश्च यद्दोःफलं सांमफलस्यकैव स्पष्टाततः स्फुटभुजज्यकयाययोक्त्या कृतेस्वशी॰
क॰ ३७ घ्रांत्यफलज्यकायाः स्पष्टीकृतायाश्च यद्दोःफलंयत् स्फुटाशुकर्णादनुपाततस्तच्छेद्ध्रौ फले भास्करसंमतं स्यात् कलाप्रभेदेनफलप्रभेदात्
साधैर्विरोधान्निजवुद्धिमोघात् वदंतिहीत्थं न हि युक्तियुक्तं प्रमाणतयुक्त्यापरिवाधितत्वात् यतोत्रमंदश्रवाग्रसंस्थो योमंदवृत्तेदोस्तिनतुक्तरीत्या
यथोक्ततद्वाक्यपरिधेस्तकेंद्रस्वरूपसिद्ध्यासतस्वप्रसिद्धः कर्णाग्रगश्चेत्परिधिर्यथोक्तः कर्णाग्रकेतत्करणंयदुक्तं वृत्तेवतत्स्यात्त्वकृतेपिमं
37 दकर्णानुपाते परिधौ स्फुटेन उक्तस्वशीघ्रपरिधिर्यतोत्रमृदुमृदुश्रुतिव्यासदलोमध्यवृत्ते भांशान्विभागात्परिकल्पनोतद्विभागमाना
त्परिधेर्मितिःसा एवंहि दोर्ज्यांत्यफलज्यकातत्कर्णाग्रपिस्पष्टतरानयोग्याः यद्वृत्तगंतद्धृतिभांशमानाद्योपपरिध्यादिनचान्यमानात्
किंवाथमंदश्रवणोत्यवृत्तेभांशाग्रपिस्पष्टतराश्रुताये चेद्दैमहशाह्वंवदसिस्फुटंत्वपूर्वोदितंतर्हिविभिन्नजात्या स्वदोःफलार्थंत्वनुपातउक्तः
स्वभांशकेत्रिज्यकयाकथंस्तः युक्तः स्फुटात्तत्परिधेःस्फुटात्यफलज्यकातः स्फुटदोर्ज्यकातःस्वेनेतिपद्याद्विजभास्करोक्त्या किंवाथपूर्वपरिधि
स्फुटोयः तदीतितोनां त्यफलज्यकात्रस्फुटेति भोमाद्युदितंनतत्सत् यद्गुणोद्विपरिधिःपरिधिश्चतद्गुणागणकविस्तृतिरेव विस्तृतिर्भवतिवास
नयायंतद्धिदोदिनियमोस्तिस्वयुक्तः स्ववृत्तकर्णोद्भववृत्तभांशप्रमाणतश्चेत्क्रियतेप्रयोक्तुं नीचोच्चवृत्तांत्यफलस्फुटत्वेयथोक्तमेवस्या
विशेषएव संसाधनेशीघ्रफलस्यकलाभेदप्यतोगौरवतस्तदुक्तं तदत्रतन्नादरणीयमार्यैः साधीद्विरुद्धैः फलतत्त्वभेदात् मिथ्याशयंभा
स्करसंस्कृतेश्चयःस्यादनुकूलोविदुषोनितंतेऽ प्रशुद्धपद्माश्रयणाविनष्टः स्वयंपरंनाशयतीहतेन इत्थंसिद्धाःस्फुटाःकिंतेमध्यवृत्तेवाविमंड
लेसंशयग्रस्तविदुषांनिर्णयं तेवदाम्यहं मध्यवृत्तसंस्थःप्रतिमंडलस्यभ्रमेणतस्थंरविमंडलेऽपि मध्यवृत्तगतत्वकरोत्यज्ञादेगृहंशालिमाविक
लादिभोगं विमंडलस्यप्रतिमंडलस्यप्रतिमंडलस्यभ्रमेणैवंविधिर्ग्रहबिंबे विहगृत्तगंसत्यकरोत्यज्ञादेर्गृहांशालिमाविकलादिभोगं विवृत्त
गात्तत्प्रतिमंडलाच्चबिंबस्यभोगोमध्यवृत्तमहतः मध्यवृत्तगात्तत्प्रतिमंडलाद्वाविवृत्तेनभवेत्कथंचित् यतोयवृत्तसंस्थेनप्रतिवृत्तेनयोभ्रमः
बिंबस्यतेनतद्वृत्तेसांख्यैवभवेद्ध्रुवं बिंबंयेषांविवृत्तेस्यात्तेषांस्युःस्पष्टाविमंडले पातस्थानाद्धिवृत्तेयद्बिंबावध्यंतरंततः सपातखे

टतल्लंस्पाकर्णोन्नूपंशुशशल्लिह कोटिकदंवहत्तेस्पाच्छायाग्रावधिपाततः भवहत्तेवाज्ञरित्थंयत्स्वापज्यांतंभवेदिह सपातखेटवाण।
भ्यांवाऽऽश्वापात्मकस्तयः गणितागतौ -- सोत्रकार्यः स्वीयपदक्रमात् पातोनितोप्यन्तरीत्या भवक्रेसस्फुटग्रहः अतोयथोक्तरी
त्यैव चंद्राद्यायेस्फुटग्रहाः विमंडलगनास्तेचविज्ञेयाभहृत्तौनहि अतोभहृत्तेपियथा वहृत्तेतेस्युःस्फुटास्तथाहंप्रवदामिसम्यक् स्व
योग्यपतत्पातयुतस्फुटस्य खेटस्यकोटिज्यकयाविनिघ्नी त्रिभज्यके -- द्युवकोटिमौर्व्याहृतमचापांशाविहीनखांक खोग्रहृतांशाः
राशयः सपातखेटस्यभुजोगृहाद्यः आद्येपदेद्यादिपदेपभार्द्धात्युतोथभार्द्धेनयुतोथचक्रात् युतसपातेनविहीनितोसौभमंडलेस्पष्ट
खगः ससूक्ष्मः श्रयमानयनेपूर्वैस्फुटास्ततोन्तराद्ग्रहाः विमंडलगतेप्येवगृहीताक्रांतिमंडले यतोविनेषुसर्वत्रभहृत्तौस्वीकृताः
ग्रहाः फलार्थंगणितेकोदेः केवलेनविहत्तयात् यत्सावनेकेनदिनांतरेणाप्यितोतयोस्पष्टखगाविनस्य तदंतरंस्पष्टगतिर्ग्रहस्य
सूक्ष्माभवेन्नत्समयांतराले तत्राग्रिमश्चेदधिकस्तदास्यादवक्रगोसौयदिवक्रगःस्यात् वक्रस्यमार्गस्यभवेत्प्रवृत्तौसदेवखेटःस्फु
टगमभावः कृततेचंद्रे १६७ वेदेद्वे १४४ भूमसेत्रकेः १३० गुणाष्टिभिः ९८३ शरस्तेद्वे ११५ शुक्रभृगुदस्पलकेंद्रांशकैःकुजात् भवंतिवक्रि
णास्तैस्तवेः सैश्वकाद्विशोधितैः श्रवाशिष्टांश १९८।२१६।२३०।१९७।२४५। तत्स्यैः सैसैरेवोदंतिवक्रतां वक्रंगतोपीद्वदिशोराजवद्वस्यति
ग्रहः भोग्यस्यापिचयात्प्रसकृद्गृहतस्पातवत्रहि ग्रहोनुलोमंनिजकक्षिकायांभ्रमन्नपिस्वाग्रमखात्स्फुटोसौ स्वनीचमीतश्चलती
हवक्रादिकोविलोमभ्रमणंतत्रयुक्तिः भौमादिकानांचलतंगभुक्तिः सदाधिकामध्यमभुक्तितोतः खगोनतुंगंपदिकस्यकेंद्रं तदाशु
केंद्रंभ्रमतिस्वतुंगात् यत्तेत्रिभेस्यप्रतिमंडलेत्यफलेत्रिभोनोनयुतंपदानि तद्वद्दैमानेचलकेंद्रमूर्ध्वे चलोच्चतः स्वाशुफलशसिद्ध्ये फलांतर
स्यापिचयोः स्वभावस्यानाद्यतसोभयतः सदैव प्रवर्तयेवोपचयोन्यसंज्ञफलस्यलाभोभयतोसनार्षिः सौदेतमध्यकलाहृतप्रतिष्ठत्रयोगे
फलांतराभावस्ततउपचयः मृदुस्पष्टगत्यधिकपूर्वमृदुस्पष्टग्रहस्पवाग्रिमोमृदुस्पष्टग्रहोस्ति सततंतोस्वस्वशीघ्रफलसंस्कृतोस्फुटोभवतः
तदंतरंस्फुटभुक्तिः पूर्वस्फुटग्रहोनाग्रिमस्फुटग्रहरूपा फलांतरसंस्कृतमृदुभुक्तिसमा तद्युतपूर्वस्पष्टोऽग्रिमस्फुटइतियुक्त्यासर्वत्रखगमाः
सायथा तत्राद्यपदेचलफलहृत्याफलांतरंचलेनयुक्तमृदुभुक्त्याद्यस्फुटाव् एवाग्रिमःस्फुटः परंतत्रफलांतरापचयादपचयएवतस्याधिकता
यां एवंद्वितीयपदेपि चलफलापचित्याफलांतरमृणंतदूनमृदुभुक्तिरेवस्फुटभुक्तिस्तत्रयावदल्पत्वेमृदुगतेः फलांतरस्यतावदृणपूर्वस्फुटाद

त॰ वि॰
कु॰ ३८

38

ग्रिमस्फुटो ह्रासक्रमेणाधिकएव फलांतरोपचयात् अनेनैवं यदा फलांतरमृणं मृदुभुक्तिसमं तदा तदंतरेण स्फुटभुक्त्यभावात्सर्वोपरस्थो समो भवतः
नीचासन्ने तत्रवक्रगतिप्रारंभात्तदग्रिमस्यास्यता यतो नीचं यावद्रूपचयेन मृदुभुक्त्यधिकत्वेन फलांतरैस्तिमृदुगत्यूनत्वेन फलांतरं रूपेण स्फुटभुक्त्या
विहीनः सर्वस्पष्ट एवाग्रिमस्फुटः स्पष्टोस्ति फलांतरोपचयात्तत्रणं स्फुटभुक्त्युपचितानीचं यावदतिस्मिन्नेवाग्रिमस्फुटः सर्वस्फुटात् अनेनैव तृ
तीयपदेपि ऋणफलह्रासात्फलांतरमृणं मृदुगत्यधिकत्वान्मृदुगत्यूनितं सदृणमेवेति त — त्रभुक्त्याविहीन एवाग्रिमः स्यात् अपचयेनर्णफ
लांतरं यदा तन्मृदुगतिसमं तत्र तदंतरे स्फुटगमभावात्ततः पूर्वो समएवाग्रिमस्फुट इति नीचासन्ने मार्गगतिप्रारंभोपि तदाग्रिमस्याधिकत्वात् अ
नेनतरमपचयात्फलांतरे मृदुगतेर्यदा सैतदा तदंतरे धनगस्फुटभुक्त्यायुक्तः सर्वस्फुटएवाग्रिमः स्फुटः चतुर्थपदेपि ऋणफलह्रासाद्धनगफलां
तरं युतमृदुभुक्तिरूपस्फुटभुक्त्याधिकएव पूर्वोग्रिम इति फलांतरवृद्ध्या वृद्धिक्रमेणैव सर्वस्फुटादधिक एवोत्तरस्फुटो वर्तीवर्ति एवं स्त वि
तत्रणमृदुगतिवशान्नियमेनैकरीत्या तदानयनस्याशक्यत्वात्स्वल्पांतरेण ग्रहमध्यभुक्त्यैव स्फुटभुक्त्यभावकालज्ञाश्चलकेंद्रांशाः पाठपठिताः
स्वलार्थं तदा सत्स्थले यदा चलफलफलांतरमृदुगतिसमं तदा तत्र स्फुटभुक्त्यभावस्थानेवात्सर्ववोध्ये यन फलह्रासे वक्रारंभजमृणफलवृद्धौ मार्गा
रंभजमिति अथोच्चोनग्रहसमेपि चलकेंद्रे तत्केन्द्रमपचीयमानमुच्चादनुलोमगं तद्वशात्तृतीयपदे वक्रारंभो द्वितीयपदे मार्गारंभः नीचासन्न सर्वव
क्रमार्गकेंद्रस्यासन्नत्वेयः अत्र स्फुटवन्मंदस्फुटग्रहेपि कथं न भवेदत्र कक्षितिनाशंकनीयम् मंदफलांतरस्योक्तवन्मध्यग्रहांतरत्वं मध्यग
तितः सत्त्वाभावात् मायासाध्विवोधार्थं वक्रमार्गसवासना सवोधा विहिता न्यासासम्मुद्रे वोदिता यतः कक्षामध्यगतिर्यक्सूत्रेणास्वप्रतिह
त्तयोः संपाते ग्रहबिंबं चेत्फलाभावो गतेस्तदा तत्खंडनकृत् वक्रबुद्धेवेति यन्निगदितं निजतंत्रे भास्करेण तदसद्धिनितांतं गोलसद्भणितयु
क्तिविरोधात् येनतत्र यवमंत्रेवस्य स्यात्फलं तु यतदग्रिमजंत स्यान्नदल्पमुनयोर्बिंबवंतद्दृश्यते गतिफलोकिलनाद्येः संपातास्थितमेवैतद्बिंबं नैक
दिनांतरे फलसाम्यात्फलाभावात्तदुक्तं येनसंगते अथात्र सर्वे परतस्तदुक्तं स्थानात्र्मिलितैकदिनांतरे साम्ये भवेन्नफलयोर्ग्रहस्य तत्सर्वकाले
नियतं गतेश्च सूर्यफलं स्यात्तदुदीरितं हि संपातकालेनहि ---- तत्कलाभिधागोलकोक्ति अर्कस्यतद्विवृध्यकत्तिका ------
यंचित् अन्यमदुक्तिं ग्रहगोलरीत्या मध्यस्वबुध्या स्वधिया विभाव्य संपातः प्रागत एव मध्यकक्षा स्वहन्न प्रतिहन्नयोगे यथोचितः श्रीरविणा।
सभुक्तेः फलस्य नाशोत्सृदितः स्वशास्त्रे संपातगे तेन चलात्मकस्य तद्वासनां च प्रवदंति मूढाः अन्योक्तसद्भुक्तिफलोप्यभावो शेषेत्रभावेप

विकल्पमिथ्या भंगीद्वयेयधुक्तफलसंयुक्तानीचोच्चदेशेनफलेग्रहस्य यथोक्तसंपातगतेग्रहे तत्परं फलं स्यात् प्रतिवृत्तभंग्या नीचोच्चभंग्याप
वियोगेयत्रस्पष्टैकदेशो क्षितिगर्भसूत्रे बहिर्गतस्यापि यमेनतत्रस्पष्टस्यलेशोपि फलेग्रहस्य तन्मध्यकक्षास्थलतोप्ययस्यं तदन्यदिनव्हित
क्वचित् शिलस्येवेयं ग्रहगोलसंस्थाजानंतिनेमांजडबुद्धयस्ते यथाकदंबद्वयतोभगोलस्तद्वृत्तकक्षाभिधगोलकोस्ति ग्रर्क
स्तद्द्वितयकक्षिकाख्योगोलः कदंबाद्धिकदंबकाभ्यां सदृभौतदेशात्रमिथः स्थिताभ्यां परेषुभागेस्तविमंडलाख्यः तङ्गोलकेयद्विक
दंबमध्यात् लोकेस्तद्वृत्ते तविमण्डलेस्यात् तत्केंद्रकेतत्क्षितिगर्भएवततःखमौदामफलस्यकार्य यथोक्तवत्स्यात् प्रतिमंडलाख्यगोलोविहृ
त्तेस्तियथाभवृत्ते यथाभवृत्तेप्रतिवृत्तगोलयरोच्चगोलोरविगोलसंस्थो तद्वद्वियोगेप्रतिवृत्तसंस्तथरोच्चसंस्तावपितौविहृत्ते तदुच्चगो
लोईगतोविपाताभिधोस्तिगोलश्चततोपितद्वत् ऊर्ध्वभपाताभिधगोलकस्तद्वृत्तंयंशरस्यानयनाययोग्यं परोच्चगोलोविकदंबकाभ्यां
यथातथोर्द्धस्थविपातगोलः तत्स्यातकाभ्यामथयत्तदूर्ध्वभपातगोलः स्वकदंबकाभ्यां पातस्यगत्याभ्रमतीदृतत्राद्यः प्राक्तथाप
श्चिमतोद्वितीयः आद्यामदेशद्वयमध्यतोयेतद्गोलयोःसंकलवैस्तवृत्ते विहृत्तकायक्रममंडलाख्योतयोःपरेद्वातरकंविभेस्याद संपात
देशात्क्षितिगर्भएवकेंद्रंचतत्यातजगोलयोःस्यात् विपातगोलभ्रमणात्स्वपातात् मंदस्फुटः स्यातयुतोविहृत्ते भपातगोलभ्रमणाद
जातद्युलेभवृत्तेभ्रमतिस्वपातः विहृत्तमंदस्फुटगंचविंबंभमंडलात्तद्धिकदंबवृत्ते यदंतरंसोस्तिशरोतएवतस्यायनेचास्तिमृदुस्फुटेदोः
यश्चाथशीघ्रप्रतिमंडलस्यगोलोवरीवर्तिकुजादिकानां तत्रास्थितेद्राक्प्रतिमंडलेयान्मृदुस्फुटोसोभ्रमतिस्वविंवे पकोमृदुस्पष्टश्चाप्ति
मंदकर्णांत्यमध्याभिधकक्षिकायां चलाख्यनीचोच्चकवृत्तकेंद्रे स्यातत्समोविंवगतोद्वितीयः नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगेशेघ्रयत्तन्मेष
मुखान्मसिद्धः चलाख्यमूर्तप्रतिमंडलाख्यविमंडलीयांवरगोलसंस्थः पूर्वोदितोनाविहपातगोलोतद्गोलपृष्ठोर्द्धगतोपरार्थं परोच्चगो
लोर्द्धगतोविपोस्तोतद्वत्स्ययादत्रगतौतदंतः यद्देशमध्यात्प्रतिमंडलाख्योगोलः सतद्देशतएवचायं विपातगोलोस्तिचलस्तदूर्ध्वभपात
गोलोस्तिपरस्ततोपि परेषुभागांतवितप्रदेशाच्चलोयथोक्तस्वदिशिस्वगमा यदास्तिशीघ्रप्रतिवृत्तगोलकेंद्रेहितद्गोलकयोस्तदेव पवे
हिपाताभिधगोलपृष्ठकेंद्रस्यतद्गोलजमध्यदेशात् गोलार्द्धवृत्तेभवतस्थयेतेविमंडलस्यापममंडलस्य शेघ्राभिधेतत्प्रतिमंडलाख्यत्रि
भेतदैक्यात्परमांतरंस्यात् उक्तःपरेषुप्रतिमंडलाख्यः शेघ्रस्यगोलास्थितिरेवमास्ति ग्रन्यस्तकक्षाभियगोलकस्योद्वावत्रविंबाश्रयतोभ
वेतां विभाख्यवृत्तांतरसिंजिनीतत्र्यापंततःकतमशकामस्मात् तत्रास्थितयद्विभसंस्तवृत्तांतरंतशीघ्रश्रवणोत्यवृत्ते तस्मानतस्याद्विग

तं॰ वि॰
क॰ ४५

39

णाग्रमाणात्साध्यं तत्तच्चापमिश्रः स्वगोले विभाव्य तन्मण्डलज्ञो न तस्मादिंवाग्रयेणैव कदंबवृत्ते ग्रहस्यागमो ऽक्षोऽपि मृदुस्फुटे षोमहासनो ऽधः
स्फुटखेटतत्वे वदंति पातोऽक्रपरेषु भागैः स्वोऽक्षोंऽशुवज्ञो मसुखग्रहाणां विपोर्यथोऽक्षो हि परेषु पातौ स्फुटौ परेषां निजकक्षिकायां ऊर्ध्वाश्च
पातोऽक्रपरेषु लिप्ताः सौरोदितामध्यविलिप्तिकास्ताः त्रिज्यागुणांशोत्सचलाप्यकर्णोद्धृताः स्फुटाः स्युर्निजकक्षिकायां विलोमतश्चाक्षफल
संस्कृतोऽक्रपातः स्फुटोऽस्मादिहेति स्फुटाख्यात् खेटात्सपातः खेचरः सपदवयथोऽक्रपातः मृदुस्फुटाख्यः अस्माद्यथोक्त्या भहतोसपातो
यो मध्यपातेन विहीनितः सः कार्यः स्फुटः स्यान्निजकक्षिकायां मेषादितो विंवकदंबवृत्तेः द्वितीयकक्षास्य शरः कथं विज्ञायते चाक्षविरु
इधीत्या तस्मात्स्फुटस्पष्टखेगाच्छरस्य संसाधनं गोलविदा विधेयं गोलानुसारेण विना स्वशास्त्रे योऽक्षं मयार्थं किल तन्न योऽक्षं सतोशरोऽस्पष्ट
मभंजनार्थं जानेति नेष्यं जडबुद्धयस्तु विधोः स्वकक्षागतपदवपातोऽस्मै योतशीघ्रपतिमण्डलस्यः परोक्षवाणोऽस्य चालनार्थं स्फुटः परेषु स्वि
हमध्यमोन ग्रविदितैवं यद्गोलमुक्तमार्षविरोयतः शरस्मानयने सर्वभौमोस्तितदसद्भुवं चलांशोः स्वसंस्कारावितस्याथ्ययमाग्रिमांशोदया
शाः हृताः स्वीयभुक्ते कलाश्चकलिप्ताः युताः स्युः स्फुटाख्या ग्रहोराग्रलिप्ताश्च तत्खगस्य कृतायनांशार्कलवाग्रिमांशोदयाहृतं स्वर्णफलं क
लाद्यं गतिघ्नमर्कद्युविशोद्धृतेन ग्रहेऽर्कवद्राजफलं कलास्तु संपातस्फुटमध्यार्कविशुवत्कालिकोऽतरं यदस्य मर्कमांदीयासवो वाक्तेन रोचि
ताः गतिवियोगगतितिथिसिद्धैवातिद्युतिस्तगतिद्युतिसिद्धेः ग्रहगतिर्गतिरस्तिभसिद्धेतिथिगतिश्चगतिः करणार्थं केवलस्फुटचंद्रार्कव
शात्तिथ्यादिकं स्फुटं स्वागमोत्सायनांशैस्तु संस्कृताभ्यामिदं न हि विरविचंद्रलवा रविमह्रहृताः फलमिताः स्तिथ्यः करणानि च कुर्वहिता
निचनानिववादितः शकुनितोऽसितभूतदलादनु ग्रहकलाः सवीडकलाहृताः खखगजैश्च भगोलमितिक्रमात् अथ हृतास्वगतेष्य वि
लिप्तिका निजजवेन गतागतनाडिकाः तत्कालिकेंद्वर्कवशात्स्फुटत्वं भवेत्स्वकालस्य ततो मकृत्स्ना तिथ्यादिकानां स्फुटताविधेया सहृत्स्न
नयनप्रवीणैः पातैष्यनाडीगुणिता युभुक्तिः षष्टिभाजिताः लब्धोनयुग्ग्रहस्तात्कालिको वक्री विलोमतः अग्रिमोदयकालस्यासन्नगत्या
नयास्फुटं चालयेत्सोदयासन्ने तत्सर्वं गतितोऽहिमत् श्रीसूर्यसर्वरवितस्त्वमयास्वलोके यकेवलमुनिकृतेन दृढितस्तमाणे तत्स्थूलहृद्भूतस्सूक्ष्म
मतोविलोक्यं देवर्षिवाक्यजबलाबलसद्विवेकात् यद्दृग्गणागदितं न तत्कर्मतस्तु दृग्गोलसङ्गाणितवासनयानलभ्यं तेनार्षलेवनवशाक्षदृग्गौ
लेयोगसिद्धौ तत्रैवसद्भुपवरैरिति चिंतनीयं अनाद्यनंतकालेऽस्मिन् कदंबाभ्यांचलोनिशं भगोलोऽसौ वरीवर्ति तत्सक्रंराशिमंडले तद्वशाच्च
लभागेस्तु परपूर्वदिशोश्चले कालोनेतादृशो यास्मिन्नचलोयं कथं चन नाडीमहत्वयोर्यत्संपातः पात एव सः चलांशासिद्धैसौरोक्ताज्ञेयास्तु

द्गणितवुधैः सृष्ट्याद्यकाले किल मेषचक्रं सूर्येन्दुनीडीवसयास्थितेति ततश्च समास्थितलवैश्चलांशैर्भमण्डलं पश्चिमतोऽथ गत्वा ततः परावर्त्य च तैस्तु
भागैर्यथास्थितमेव मुखं ततश्च तैरेव तत्त्वेंद्रदिशीह भुक्त्वा ततः परावर्त्य लवैस्तु तैश्च यथास्थितं मेषमुखं पुनश्च स्वाकारतः स्वाश्रमहत्तगमा २
स्थितिदिदेवैर्मुनिभिः स्वतंत्रैरुदीरितं स्वीयकृतौ यथार्थं चतुःप्रकारावगतोऽयमेकोऽयनांशकानां भगणोऽथ तेच युगे खखांगगभमिताः ६०० स
दस्त्रग्नास्ते भवेयुर्भगणाश्च कल्पे सृष्ट्यादितो गताब्दा ये खखयुग्मादि ७२०० भाजिताः भगणाद्यं फलं यत्स्याद्दर्पदोः सायनग्रहः भगणान्तो
परिस्मागाद्रा यद्वा घस्रभुजोंशकाः ते त्रिघ्ना दशाप्ताश्च विज्ञेया अयनांशकाः चलांशकाश्चते स्वर्णं तुलाजादिगते क्रमात् अयनांशग्रहे तेषा
स्तत्संस्कारवशाद्ग्रहः चलाख्ये वेदोऽयन विचरस्थितेयश्चतः क्रांतिवशादयाद्यं साध्यं तत्संपातनतपवते षां स्वरूपसिद्ध्यागणितावोधात् अयेषा
मतथात्वेन संपात्मेषवक्रातः अदृष्टफलसिद्ध्यर्थं सायनेन कथंचन चलार्कसंक्रमे पुण्यं कथमुक्तमिदं किल नांशकनीयं विद्वषात उक्तेरथवा
दतः अकीयुक्त मतुष्टेवं नहिरोधाक्लिरामणो मुंजालोक्तायनांशाये शोक्ता स्याज्जावुयेत्तते कश्चिस्मरेतच्चलनं जिनांशैः स्वीकृत्य तत्स्याथ्यय
नग्रहस्या क्रांत्यंशात्स्यानयनांशकोऽश्चमंदः सदैवाहनतन्मतमत् यतास्त्रिभागे चलनेपरस्य तदुक्तरीत्याभचक्रपूर्वापरदिक्भ्रमायात्सि)तजि
नम्यकारहीन् चापं चलांशास्तलनेतथापि १२ जिनज्यकावर्गदलस्यमूलात् चापं चलांशास्त्वयनग्रहात्य क्रांत्यंशकाप्य वतदुक्तरीत्या भचक्रपूर्वा
परदिग्भ्रमायात्सिद्धं नतद्गणितं फलार्थं चलार्कचंद्रानुगतेर्मुनीन्द्रैः स्फुटाधिकारः स्फुटखेचरैश्च अन्त्रादिसिद्धे ह्युदितः स्वतंत्रैश्चलत्थ्यादिकानोफ
लनिर्णयोऽस्ति परैस्तथा रामकपत्तनस्थैः कृतायनांशस्फुटखेचरैश्च भनाडिकामंडलयोगदेशादेवोदितस्तत्फलनिर्णयोऽस्ति फलोपपत्त्यै
वदेवोप्युपायाग्रतोऽजभेदेपितयो नेवायः तेनाविरोधे पिविरोधतोयेः सोप्युदितं स्वीयकृतौ नतत्स्मात् स्पष्टस्त्वाच्चलसंक्रान्तिः सूर्यीक्तामुनिभिः
पुरा स्तद्भवाद्राशिसंक्रांतिरमूर्त्तापुदिताहितैः ग्रहविंवस्वभक्त्यामेषादिघ्नं नहलोत्मिताः नाड्यापूर्वापरस्वस्य पुण्यकालः स्वसंक्रमात् तथा
र्कस्यातिपुण्याः स्युरन्यत्विटस्य संक्रमात् स्वसंक्रांतौ ग्रहो मिश्रं प्रदद्दातिफलं नृणां स्वाकाशगोलभ्रमणाद्यत्रखेर्कि गोलकः ग्रहाणां त्वितिग
भीघ्रैर्योजनैर्योजनमुनितिः स्फुटाख्या सा गोलविदा ज्ञेया तत्सायनेऽश्वणा तत्रचंद्रार्कयोरेकफलत्वाद्गुणनाहता मध्ययोजनकर्णाप्तास्त्रिज्यसावि
नचंद्रयोः स्याकर्णयोजनमस्पष्टो भवेथामन्यथोच्यते कुजादिकानामथमांदशैघ्र्यचतुःप्रकारः स्फुटतामथावात् स्तस्मसहाख्ववरीतितत्त
त्संसाधने स्यत्रमहाग्रयामः लघिस्तथानेवमतो विशेषात्तत्ताहविनम्रवदाम सिद्ध्यै वदामिकर्णानयने महर्षिशाकल्यपूर्वोक्तसौरीत्या यः

त॰ वि॰
क ५०

40

यः खेटमोगश्रवणाज्ञकोस्यसत्त्विज्ययोर्यागदलं हि कर्णः अर्कस्तन्मध्यमकाक्षिकास्यकर्णेन निघ्नाद्धिगुणोद्धृतश्च स्पष्टो भवेद्योजनकर्णएवं खाका
शगोमावरमाप्तिभिन्नः श्रीविष्णुधर्मोत्तरयोपि चार्ययत्सर्वशब्दादिह सर्वजीवा त्रिज्येव वोध्याथ तदंत्यकर्णो विशेषउक्तः सत्वयोगएव इत्थंश्रमा
णार्थवरोक्तशास्त्रं गुरूक्तां स्वसिद्धांतशिरोमणौ यत् यत्सार्वभौमैश्च कृतं तु कर्णसंसाधनं योजनमानतस्तत् तच्चाशुद्धं रीत्या प्रवदाम्यथाहं यच्च
दाकाशजगोलसंस्थो ग्रहस्य कक्षाश्चलकर्णनिघ्नी स्फुटा भवेद्याद समेन भक्ता तद्यासखण्डान्तरितः कुमध्यात्सत्याभ्यतेहि श्रवहानिलेन योज
नकर्णो गुणितोह्यर्यद्धो मंदकर्णाभ्यां त्रिज्याभक्तो स्पष्टो योजनकर्णोतयोर्भवतः भौमादीनां याः श्रुतियोजनाख्यास्ति प्रथुमासाहतास्त्रिज्ययाप्ता
स्पष्टाः कर्णा योजनाख्या भवंति तेषां मार्दो स्पष्टकर्णोद्भवा हि पाठोक्तमध्यश्रुतियोजनैर्य्या कर्णान्मालस्थानयनप्रसिद्धात् दृष्ट्वा मध्यगुणाभ्यां सदपीद
मुक्तं तु स्पष्टं भवेन्नत्र विचारतोत्र इत्यमानयने तु स्पष्टं दृष्ट्वा स्याद्योजनश्रुते अन्यथानयने दैवैर्मुनिभिश्च कृतेप्यत्र विंबान्यथा न पि स्वामकक्षास्थानी
हृतन्मते अतः कर्णानि सामो येगणितेनान्यथोच्यते त्रिज्याद्व्ये स्फुटकर्णाप्तं लिप्ताविंबमिनाहते ग्राह्यं यद्वा सुनावालिंकलाद्यं भास्करादिभिः
स्वकक्षाद्युक्तमध्यार्ध्यैस्तत्र आलिकथं च न अर्कनीचोच्चमध्यात्स्वोच्चकक्षागते भृगोः पंचलिप्ताधिकं विंबं भवेत्तद्दीनितस्तथा स्वमध्यकालि
कासंस्थानवलिप्तार्धगेतथा स्वनीचकक्षिकासंस्थं भवेद्धि चिकलोन्मितं स्वोच्चमध्यनीचाख्यकक्षिकास्थकुजस्य च तथा विंबं भवेन्नेदकलोर्द्ध
स्वीयनीचगे तथैव मनुलिप्तोर्द्धं जायते तत्स्फुटं वर्शात् इनेंदुविंवेन समं तदर्धासनेनतदेह्योर्द्धगमुक्तविंबं लोके विरुद्धं कथमाहतैस्तैरप्यत्स्पष्
कारजदृश्यविंबो स्वनीचगं भृगोर्विंबमर्कसंप्रोद्धगेतमसत् भास्करोक्तमसद्दीप्त्या ह्यविरोधान्नदप्यसत् सम्यक्कृतं तैर्यैर्वनैरपीहतत्रः स्फु
टयोजनकर्णमाने स्वमार्गजेभिन्नमिदं तदुक्तं किमत्रसर्वं तदहं नवेद्मि इनोच्चकक्षोर्द्धगतासदेवाधिकास्ति भौमाद्यगनीचकक्षा सदाधि
कास्योर्द्धगतापरस्य विंबीयमूर्तप्रतिहन्नयोहि स्वमध्यकक्षासमयोयदुक्तं संमीलनं तन्न कथंचिदत्र प्रत्यक्षदृष्ट्यापरिवाधितत्वात्न लज्जसे वै
यवनादर्पीस्थं कलासंख्यायद्भवेत्खेटविंवं समेवाधिकं चाल्पकं स्यात्तदेव स्वदृष्ट्यापि नीलांवरेदृश्यमित्यं न जानेति मूढाः स्वकक्षानगवीत् र
विणात्सोंतरामक्तं तदीजविधिनाहृते यं त्रैश्चवज्राभिसज्ञस्फुटखेटोदितौ चयो दृष्टार्थनिर्णयादेशावदृष्टार्थं न तो ह्यतः अदृष्टफलसिद्ध्यर्थं नीवी
जार्कोक्तमेवहि प्रमाणश्रुतिवच्छ्रौतिककर्मानुष्ठानतत्परैः दृष्टयोग्यमपि स्मकमदृष्टार्हामयेक्षचित् परात्मनो न यथोच्छेदान्महतोस्माल्लदृक्फ
लात् सर्वत्रसर्वाप्यनतानोकेश्वेलाष्यंतेनयाप्यति श्रुतयोपिस्तवंमेनंकालात्मानमनेकधा कर्मार्दर्सोरकालास्या सीयतामिद्धये सिते ।। ॐ ::

इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांततत्त्वविवेके ग्रहस्पष्टाधिकारः २ ।।

ॐ नमो भगवते सांबसदाशिवाय ॥ दिग्देशकालाः सकलोपयुक्ता विनेयबोधाय न विदंति तज्ज्ञाः सांतेतान् गोलस्य सूक्ष्मवीक्षां निबध्नं संज्ञं गणितेष
वक्ष्ये [illegible] वाधितापि परगोलजसंस्थाः स्वीकृतानि नहि तैः समसूत्रे तेन भूमि खगभानि लगोलानेकमेव परिकल्प्य सगोले लाघवान्न तु द्विरास्थितसू
क्ष्मतेत्र जातगणना सुधियो ह्याचेतपरार्थमिद यातमयानि वंशजान्यथ दृग्रानि सुधीभिः मंडलानि ससूक्ष्मशलाका संभवंति विरचय्य वि
धेयं गोलसूक्ष्मगणितं गणितज्ञैर्गोलगर्भ इह सक्षितिगर्भः तद्गोल एष्टे ध्रुवसंज्ञचिह्ने कार्ये स्वयाम्योत्तरदिग्गते च परस्परं गोलदलांतरस्थि
स्थिता थ कार्यं ध्रुवमध्यचिह्नात् वृत्तं ततयत्खलोककलवे निरक्षपूर्वापरखं विषुवं तदेव नाडीक्रमं तच्च पेप्रदेशानिरक्षदेशाः किलते प्रकल्प्याः
स्वदेशगं यद्ध्रुवयोर्विलग्नं तद्धिया याम्योत्तरवृत्तसंज्ञं लग्नं च तद्यन्न निरक्षदेशे सएव वेद्यः स्वनिरक्षदेशः वृत्तं च ये स्वस्वनिरक्षदेशाभ्यां खलोकभागे किल
तनक्रमेते तदेकापुर्वं निरक्षवृत्तेथोन्मंडलं यत्स्वनिरक्षभूजं यत्स्वदेशक्षितिजं विभिन्नं तयोश्च याम्योत्तरवृत्तमेकं यन्मध्यतः खलोककलवेश्च
यत्स्यात्सर्वत्र तदृत्तगदेशतोपि वृत्तानि खलोकेर्विहितानि तानि सर्वाणि तन्मध्यगतान्यवश्यं निरक्षजा रावणराजधानी लंकापते दक्षिणसौम्य
वृत्ते रेखाभिधं तत्रिजयाम्यसौम्यवृत्तांतरे प्रागपरे तथा स्यात् याम्योत्तरं स्वस्वनिरक्षमध्ये तिर्यक्च रेखा स्वनिरक्षमध्ये याम्योत्तरे स्वस्वकुजे तथा य
त्र लग्नं भवेत्तत्समसंज्ञचिह्नं ऊर्ध्वं समाख्यं दृश्यतोपि खलोकेथ त्वाकृपरे तत्सममंडलं स्यात् उन्मंडलं स्वक्षितिजे कुलग्नं सदेव तत्प्राक्परदेशयोः ।
स्यात् भ्रमत्यजस्रं प्रवहभ्रमेण ध्रुवाक्रदेवाः परमायमांशैः सौम्यध्रुवात्सौम्यकदंबकस्तु स्वयं द्वितीयादपसव्यमन्यः वृत्तं च यत्खलोककलवेः कदं
बात् क्रांति वृत्तं किल राशिवृत्तं तन्नाडिकावृत्तयुतिद्वयस्थौ तौ सायनो मेषतुलादिसंज्ञौ पूर्वक्रमात्तत्र किल राशयः स्युर्यतो भषड्कं विषुवा ।
ख्यवृत्तात् सौम्यं च तन्मेषमुखं भषट्कं याम्यं यतस्तद्धि तुलामुखं स्यात् प्राक्केंद्र्येल्ले विषुवाविधेयन्मेषादिनः प्राक्निशृहांतेरास्ति भवेत्तु तत्क्रां
तिमुखं तथा यत्पश्चाच्च तत्र क्रममुखं सदेव तेचायने दक्षिणसौम्यसंज्ञे तयोः कदंबद्वय सक्तवृत्ते लग्नं च तत्स्यादयनाख्यमत्र नाडीमवृत्ता तर्कं
परं स्यात् तन्नेकवत्प्रवदंति केचित्तन्मतेस्याद्विरोधतः स्यात् नाडीमवृत्तसंपातात् खलोकेवायनमंडलं पृष्टाख्यकेंद्वयोस्तत्र विलग्ननिय
ते तयोः विराशिद्युज्यकाया यांशोवीततप्रतिभागजैः ध्रुवाभ्यां यानि वृत्तानि स्वाहोरात्राभिधानि च ध्रुवोभ्य सूत्रगस्वस्वापमेनांतरितानि च एवं
समाख्यचिह्नायतद्वेवृत्तकं येविटसमविक्षस्यवल्ये समम्दलात् ग्रहोपवृत्तावधिकाभुजसंज्ञोश कालस्था ग्रहोपवृत्तावधिकाये
चेते ग्रांशकालाः सदा ग्रहाग्रकोपवृत्तांतश्चैवं शंकुतलोशाकाः श्यसमयदाया ख्यमंडलेक्दितं तुच्छेः परखमध्यः खिरस्तोपरिगं तद्वेदिह हृ
गमंडलं तदवदंति यद्वृत्तं समाख्य याम्योत्तरकोणगानि नतोन्नतांख्यचतदेववृत्तमिथ्यं चवृत्तानि वहूनि गोले प्रयोजनेयस्य चतत्स्य वद्यो ।

त॰ वि॰
क॰ ४१

स्वस्वाधिकारे खलु युक्तियुक्तं यद्गोलगर्भो किल गोलमध्यगा सार्द्धमानेन कृतं तदुक्तं तद्गोलपृष्ठार्द्धभवं च तास्मिन् दृष्टं स्वमध्ये परिकल्प्य लोकैः यद्गोल
पृष्ठार्द्धभवं च दृष्टेनेन तच्च तस्मान्नियमेन तिर्यक् ध्रुवद्वयस्थं विषुवाख्यवृत्तं याम्योत्तरं यथा वा सममण्डलाख्यं वृत्तं समाख्यद्वयविक्रमस्कं यथा कदंबद्वयवे
भवृत्तात् तिर्यग्गतं यच्च यतो भवेद् भवृत्ताच्च तस्मान्नियमेन तिर्यक् यत्क्षितिजात् तत्तात्तिर्यक्स्थितात् क्षितिजोन्मण्डलयोः ये चैकं तत्र तस्यास्ति नियतं पृ
ष्ठकेंद्रकं पृष्ठार्द्धवृत्तद्वयमस्ति गोले भिन्नं तदेकाद्वयमस्य च पृष्ठे स्थं भांतरस्थं च तयोश्च ताभ्यां विभिन्नं तेरस्मात् परमांतरे हि यदा पुनांशाश्च यथा
भवृत्तनाड्याख्यवृत्तांतरगा यथा वा ध्रुवद्वयस्थं च कदंबयुग्मास्थिते तयोश्चापि परायनांशाः समाख्यनाडीवलयांतराले यथा तत्संज्ञाश्च तथैव
वेद्याः उन्मण्डलस्याप्यवलयांतरे स्यादेवं द्वयोस्तद्धृत्यन्तरयोस्ते क्षीये दिनार्द्धं चलसंस्कृतोर्कः स्फुटस्तत्वाजा दिगतो यदा स्यात् तदा रवेर्येन त
भागकालेय पलांशका वा ध्रुवयोर्नतांशाः अर्कोन्नतांशा ध्रुवजानतांशा वा लेव भागा यम सौम्यवृत्ते नाड्याख्ययाउत्तरयाम्यभागो गोलस्य ताउ
त्तरयाम्यगोलौ मृगाननात्संचलने भषट्कं यावद्दवेकृत्तरदिक्यादृष्टं कीटादितश्चागृहषट्कमेवदृष्टं च तद्दक्षिणादिक्कच तेन ते सौम्यायनसंज्ञ
केस्तथा कषात् षट्कतवोवसंनात् तद्गोलपृष्ठार्द्धवृत्तो द्विचक्रलिप्तास्तत्वा समदले विभज्या उन्नाडिकात्वाससमण्डलान्तो यो गोद्विधा प्राकृप
रतश्च सोयं तत्त्वात्तिकाख्यश्च तथा खमध्येतत्त्वाक्तिकं चोर्द्ध्वगामि तयोपि विनोर्ध्वाश्रयमध्योक्तिनाश्रयोलेवपवसः भूपृष्ठेयत्रसंस्पृष्टस्तत्
पृष्ठं स्वस्वतत्स्थले कुगर्भात्स्त्वीय पृष्ठस्पृक्स्तत्रं यत्रोवेरस्पृशेत् खमध्यस्तत्र विज्ञेयस्तस्माद्दृग्मण्डले खके नतांशकायेखवरस्पून्नेते दृग्
ज्मकाचापभवास्तथात्र येवोन्नतास्ते किल शंकुचापभवास्तगर्भक्षितिजाच्च वेद्याः दृग्गोलकस्यास्ति यदूर्ध्वखंडं सदेव गर्भक्षितिजक्षितिजो
र्ध्वगं तत् भूपृष्ठविक्रं किलदृष्टिचिक्रं ये यांचतेषांक्षितिजे सदेव कुगर्भमध्यात् कुदलांतरेण समेतमोक्षीति सतोप्रसिद्धं तदूर्ध्वगं याकिलतं
चितेषांदृश्यं न चाम्यक्षितिगर्भस्यात् अतश्चयेस्य ग्रहजोन्नतांशाः कुखंडसंस्कारांश विहीनितास्ते कार्याश्च पृष्ठक्षितिजाच्च तेस्युर्ग्रहोन्नतां
शाः क्षितिपृष्ठगानां त्रिज्याकुखंडेन गुणोद्धृतायकर्णेन कुखंडगुणः स तस्य चापे तत्कुखंडनामितिस्य गर्भदृष्टांतरे दृग्गतिजालवास्ते कुज्या
गुणामावियुतोनकत्तास्य छायनयांत्यगुणोनितेस्वलार्थं गजाष्टनेत्रे २८८ रयुतेपलानि प्रत्यग्ग्रमाङ्गर्भकुजात्स्वभूजे गतिलिप्मानवतंशोथवा
स्यलेपलात्मके गर्भभूजात्पृष्ठभूजेतेग्रहोस्यनिलभ्रमात् मिथाक्तिर्यक्वश्योरेकावाच्चतर्दित्वास्थिताश्चये समसंज्ञाश्च तेकोणास्तद्भिन्नावि
षमाभिधाः त्रिज्याहतत्र योसंज्ञेयस्यकोणत्रयंभवेत् विषमे विभुजं तस्यात्रिज्याहृतमचतद्भवेत् चापवृत्तभजेस्तस्माच्चतभिस्त्वतरस्तके
विषमेविषमाभ्यां तत्कर्णाभ्यांसमतःसमे यत्कोणयुग्मेविषमे समभेत्वकोस्तितद्भवेत् त्रिज्याहृमत्रयोत्पत्नेत्रिकोणेजातसंज्ञके समको

णाग्रितौ यस्य भुजौ चापात्मकौ तयोः मध्ये चापात्मकः कर्णश्चापजात्यस्य मध्यस्थतत् ५ गोले चापक्षेत्रयानां सयुक्तिः क्रान्तिक्षेत्रमेकप्रकारस्तदीत्या।
तावत्तेनांशश्चापं क्रान्तिज्यातत्स्वमेवेत्याद्युत्थितानां वक्ष्यामि यस्मान्नाडीक्रान्तिवृत्तैक्यचिह्नमूर्द्धं कृत्वा गोलमध्ये प्रकल्प तन्नूलस्याधःस्थितेयत्र खेटेन्ता
न्तकाचोर्ध्व खेटेसमायो भूमौ स्थाप्यं येन तच्छायनाख्यस्याहूज्ञमस्यास्ति केंद्रं तस्यादाद्यं भूस्थितेयत्र नोस्ति मध्ये यावत्सूत्रं गंमध्यसूत्रं याम्यो सौ
म्यायनवृत्तलग्नौ ध्रुवौ तयोर्मध्यविलग्नसूत्रं याम्योत्तरं भागपरेचनाद्याक्रयं भसूत्रं किल तत्र तिर्यक् मध्याद्भूसूत्रे खेचरावधिसूत्रं भुजांशकाः कोटिन
वाः कृतस्य मध्याच्च गोलोत्रिसमानितानि दृश्यानि दृश्यानि भवंतयावत् खेटोपरिस्थं ध्रुवयोर्विलग्नं तदिष्टसंज्ञं तथतद्ध्रुवाख्ये वद्युज्यांशकैः
र्यत्खेचरावधिस्याद्वृत्ते खगस्य द्युनिशाभिधं तत् तथैव मध्याद्भुजभागकेश्च वृत्तं कृतं तद्भुजांशवृत्तं नाड्याह्वयो ज्ञोभयतस्तदिष्टवृत्तेका।
युगमेत्तसमांतरेस्ति तदेकवद्धं किलयच्च तत्स्यात्स्वर्णज्यकाख्यत्रमथापि केंद्रात् तन्मध्यसूत्रे खगकोटिजीवांतरे द्वितीयं किलकेंद्रसूत्रम्
तत्केंद्रतः क्रान्तिवृत्तौ खगेंद्रं यावद्भुजज्याविषुवेपिवृत्ते भुजांशवृत्तावधिसैव दोर्ज्या तद्वृत्तमध्यास्थितसूत्ररूपा नाड्याह्वये तद्विषुवांकविन्दु
यत्रेष्टवृत्तेयुतमाद्यकेंद्रात् तच्चिन्हगं विष्टवृत्तिस्थमध्यसूत्रं तयोर्योगव्यासस्य वधं द्युजीव्यकासूत्रदलेयथेतन सैवेष्टवृत्ते च भुजोस्य वृत्तेः क्रा
न्त्यंशकानामथतद्भुतानां ज्या खेटनाडीवलयांतरेस्यात् आद्यकेंद्राच्च तयोगावधिद्युज्याग्रहावधि त्रिज्यातो कोटिकर्णो स्तो वाक्ः क्रान्ति
ज्यकातयोः आद्यकेंद्रान्नथाभूमौ सूत्रेनाडीभसूत्रगे तयोरायनसूत्रेन्तः परक्रान्त्यंशकाः किल ते षांज्यानाडिकासूत्रान्तिर्यक्च्यासूत्रभसूत्रगाः
आद्यकेंद्रान्तथा कार्यं भुजजीवोत्थमंडले त्रिज्याकर्णो परक्रान्तिज्यकादोर्ज्याश्रुतौ चका अनुपातात्भुजज्यात्यवृत्तौ दोर्ज्यापमज्यका चलांश
संस्कृतात्खेटात्दोर्ज्याक्षगायमज्यया गुणिता त्रिगुणाप्तास्याच्चायमिष्टापमस्ततः चलसंस्कृतखेटस्य गोलादिक्स्याद्भवेदिह अतो स्याप
रक्रान्तिर्विलोमगणितादुपैः अथ याम्योत्तरे सूत्रे यमज्या चाद्यकेंद्रतः दत्वा केंद्रमहोरात्रवृत्तस्यात्र प्रकल्पयेत् यत्केंद्रात्सौम्ययाम्यस्यवृ
त्ताहोरात्रदेशगं सूत्रं द्युज्याच तन्मध्यसूत्रात्तिर्यग्ग्रहावधिः सूत्रंस्यात्खेटसंबंधिधृतोदयलवज्यका क्रान्तिज्यादोर्ज्यकावर्गान्तरमूलस
मेवयासैवाद्यकेंद्रविषुवांशकसूत्रेयुतिस्थले द्युज्याग्रेमध्यसूत्राच्च तिर्यक्च्याज्ञायतेध्रुवे त्रिज्याग्रे विषुवांशानां ज्या स्यात्तदनुपाततः तच्चापं वि
षुवांशाः स्युः स्वल्पकलाद्युनिशासवः अथान्यरीत्या विषुवांशकानां ज्ञानप्रकारावहवो बुधानां ध्रुवे स्वमध्यपरिकल्प्य च याम्योत्तरं तद्विषुवा
ख्यवृत्तं वृत्तं यदिष्टं किल तद्वृत्तं यन्नाडिकाख्यं तदिहायनाख्ये ध्रुनाडिकैक्यं ध्रुवकं ततो यद्ग्रहोपरिस्थं च तदिष्टवृत्तं (वृत्तं यदिष्टं किल तद्ध्रुव
मेयनाडिकाख्यं) यत्स्याद्ग्रहस्य द्युनिशाख्यवृत्तं भुजांशवृत्तं किल तद्ध्रुवाख्ये स्यात् ध्रुवाद्वृत्ते खचरावधिस्थं द्युज्यांशकास्ते किल तद्भुजा।

शाः परापमोंशा विषुवांशकायेन यापमांशा अपि ते प्रकल्प्याः प्रकल्पिते शास्त्रहृतेनोत येस्फुटदोः क्रांतिर्जीवाकृतिभेद मूलात् चापांशकास्तत्र परापमां।
शाः स्वेष्टापमाने विषुवांशकाः स्युः यद्वायनांत्यविषुवाभिधंस्याहृते भक्ते ततयदिष्टहृते यत्कोलमप्यांकिलतदुवात्यमित्यं मिथो गोलविदा प्रकल्प्य
त॰ वि॰ परापमः स्यात्स्यादिषुवांशकोटि रिष्टापमः स्याद्युदनाचकोटिः अत्रापि साध्या विषुवांशकास्ते स्वेष्टापमात मरमापमोक्त्या जातांशकेर्हीन खनेद ९०
क ५२ भागायेचाम्यपाते विषुवांशकाः स्युः भमाद्दलेचाप ममद्दलेतयच्चायनात्यंत यनात्यमेव यद्याम्यसौम्यं वलयं च नाड्याक्ष ये त्रिराशिगुगुणोत्य
चापं परापमोत्र विषुवात्य योगभ्रुवोद्वेष्टात्यहृता वभीष्टा क्रांतिस्तथा खेट भुजांशकामप्युद्रा स्तिमध्यः परापमात्ते जनितोभुजाग्रे खेटापमोयो
त्र सएव योक्तः परापमानां विषुवांशकानां मपिद्युजीवांशकगतोभुवात्याक्त अत्रैकस र्गापमनायमाद्यविलोमतोन्यः परमापमः स्यात् अतोनुपातो
विषुवांशकानां ज्ञानेस्य वोधेगणितप्रकारैः इष्टापमज्याकृतिवर्जिता या दोर्ज्याकृतेर्मूलमवाप्यतेतत् त्रिभज्यकाघ्नं द्युगुणेन भक्तं लवं च यापं वि
षुवांशकाः स्युः अहस्यकोटिज्यकया विनिघ्नी त्रिज्याहृता द्युज्यकया म चापं लवादिकं तद्दियुता अथवांशका येयातु येंद्रे विषुवांशकास्ते त्रिभद्युमौ
र्वीद्युगुणीनाद्युमौर्व्यो हृता [illegible] द्युज्यकया मनु भजज्या मफलस्य चापं तेवाभवेयुर्विषुवांशकास्ते अचलग्रहोनायय दाक्षितोथ द्वितीयपा
देनतहृनवोष्टेंदवस्तृतीयेखगेनेंदुयुक्ताः पदे चतुर्थे खरसाग्निशुद्धा अजादयस्तद्घोलजसंस्थितः स्युः ज्ञातायदातो विषुवांशकास्तद्दशाद्गृहा।
शाःकथितत्प्रकारं विलोमरीत्याकथयात्रस्त्वं यद्यास्तिगोले पटुताभिमानः यावद्रुजीवाविषुवांशकानां स्वकोटिजातद्युगुणेन भक्ता त्रिज्या
गुणालब्धफलस्य चापं चलग्रहांशाः प्रथमे पदेस्युः पदेद्वितीये यत हृनस्वाष्टेंदवस्तृतीये खगमेंदुयुक्ता अंत्येन हृनाखरसाग्नयस्ते खेरापमभ
क्ताः शृहस्वर्वकः स्यात् अत्रोपपत्तिर्विषुवक्रांतिहृत्तेकदेशतः क्रांतिहृत्ते ग्रहोयत्रतत्र ध्रुवकदेवयोः सूत्रेयेभवतस्तत्र ध्रुवसूत्रेंतरे तयोः क्रां
तिनाड्यात्ययोरायाक्रांतिस्यान्तदंतरे क्रांतिकदेवसूत्रेस्यात्तयोर्भेदः पदांतरे पदस्यादौ पदस्यांते तत्र भेदोस्ति तयो रिह ग्रहोदयास्ताधिकारे
त्रेयातद्वासनानुधैः अथ नाम्नाविभेदोस्ति विषुवक्रांतिहृत्तयोः नैवस्वरूपतस्तेन नाड्यात्य विषुवांशतः तिर्यक्ध्रुवात्यसूत्रस्था भहृत्तावधि
कोपमः आदिसंज्ञः सएवात्र भहृत्ते विषुवांशतः तिर्यक्कदेवसूत्रस्थोपमोन्यो नाडिकावधि ग्रहस्यांशवशात्तेन योभवेत्प्रथमोपमः सएव विषु
वांशानाम पमोन्या भवेद्ध्रुवे तद्दशात्ते त्रजोंशायेविषुवहृत्तगा अथ ते क्रांतिहृत्तस्थिता वेयागोलतत्तेविजानता परापमज्यया निघ्नी त्रिज्या प्राविवि
षुवांशजा जीवासाविषुवांशानांकोटिज्यायुज्ययोहृता त्रिज्याघ्नी चपरक्रांतिज्यया भक्ता च सा पुनः त्रिज्यागुणाद्य परमापमविशृहजीवयोः गुण
हारकयोः साम्यान्नाशे संविहिते सति तयोक्तं सर्वमुक्तत्र विषुवांशपदक्रमात् तिर्यक्स्थितायाम्योत्तिविभज्या वा साहौस्यहृत्त युग्मतदेकात्

तद्वृत्तस्यावेययोश्चापरूपौ वा हृक्कर्णौयस्तयोर्मध्यसंस्थः तद्वद्विज्याहृत्तगस्तज्ज्ञातं त्रिज्याहृत्तेः स्यात्त्रिभिः खेखेगोले तत्रायांशेऽस्थिरर्द्धाज्यया काभि
वीनेतन्स्यायहृज्ज्ञत्तेत्रज्ञातं किंतु प्रमत्तं भवेन्नत्रिकोणेनातद्दीन्यातो न सिद्धिः कथंचित् दृग्ज्याभिर्यं वदंत्यस्य बुद्ध्या ज्ञातं त्वेतेत्रैतन्मतं मन्म
तेन हृत्मतेनानोन्यथैवासौ सिद्धिस्तद्दृक्कोतिते त्रैराशिकवाक्यै यायदोलेत्रयाश्रुतिः खेटवाऊर्ध्वाकोवेकस्यापमौवैषमाख्यः अन्येऽस्यक
स्यायिनोऽसितेयद्गोलत्तार्यैस्तद्विचार्यं स्वबुध्याग्रवत्तातेचापवाऊश्रुतीयितज्याकृत्योरंतराद्यत्पदंतत् त्रिज्यानिघ्नं ज्ञातकोटिज्ययाप्तं तत्रायं
स्यान्मानवज्ज्ञातवाहोः नोक्तं साम्यं ज्ञातदोःकर्णयोस्तन्नूनं तेयाज्ज्ञातवाहोरिहेदं एवं ज्ञातौ यौ च वाहू तयोर्जीवेकस्यान्यस्य कोटिज्यया
घ्नी त्रिज्याभक्ता स्यात्तथान्याख्यवाहोर्ज्यायायत्स्याद्वर्गयोगस्य मूलं तच्चापं चाज्ज्ञातकर्णस्य मानमत्रव्यक्तं जायते तद्विलोमात् यद्वाकोटि
ज्यैकवाहोस्तदन्यकोटिज्याघ्नी त्रिज्ययाप्तफलेयत् तच्चापांशेऽत्र नत्वांकैर्मितं स्यादज्ञातायास्तद्धि तेमानमत्र कोतितेत्रैराश्यभेदैरयीदृतेया
घ्नान्येतत्प्रकारप्रभेदाः गोलेऽथ चापकर्णाद्ये पार्श्वयोश्चापजात्यके तद्दशाग्रानरसं तद्रूपयोऽपद्विदोर्वर तस्य कर्णाग्रसक्तेकः कोणस्स
विषमाभिधः समंतकोणावितरौ विषमाभिधकोणतः पार्श्वयोर्यौ तु भुजौ तौ तु विषमौ समकोणतः कर्णाग्रसक्तपार्श्वस्थौ भुजौ
तौ तत्समाभिधौ यत्पार्श्वे समवाऊज्याकृतिकर्णज्यकाकृतेः विश्लेषमूलेनचापनियतंचान्यपार्श्वमः भवेत्स विषमौ वाऊरेवं य
द्विषमो भुजः ज्ञातस्तज्ज्यात्रिभज्याघ्नी भक्तान्यविषमाख्यया कोटिमौर्व्याथ तच्चापमन्यपार्श्वसमो भुजः सदेयंगणितं शास्त्रैस्स्वयमे
ताहृशास्यले भुवमध्याहृरहृतं विषुवन्मंडलाभिधं तथाहोरात्रहृत्तानि लङ्घ्रहृत्तानि संतिवै मानभेदे पितद्ंशसंख्यातस्यैवहृत्त
योः विषुवे विषुवांशायेमध्येस्युर्ध्रुवहृत्तयोः साहोरात्राख्यहृत्तेपितान्मितापवचांशकाः अस्मवस्तत्कलाकालस्तान प्राक्षिद्धये
उदयाद्दयंयावत्स्थिरर्द्धस्य भवेद्दिनं त्रिज्ययाविषुवहृत्ते द्युज्ययाद्युनिशाभिधे द्युज्ययात्रिज्ययावेत्स्याद्ंशाः स्युर्द्युज्यकाहृतौ
तेत्रैतदेव विज्ञेयं यत्र द्वादशराशयः स्थिरमेषादितः खेटसंवंधिध्रुवहृत्तगाः तेत्रांशास्तत्र विज्ञेया विषुवे विषुवांशकाः अथ
निरंते स्थिरमेषादितो राशीनां तेत्रांशेभ्यस्तदुदयकालांशाज्ञाने उन्मंडले मेषमुखोदयाद्यत्तेत्रांशकायांस्युदयंतियेन कालेन
तेप्यलमसुक्रमांशाः कालाश्चतत्रासवपवृत्ताख्याः भमंडलेजादिगृहत्रयस्य तेत्रांशकायेप्रतिभागजाताः तेषां यथोक्त्या विषु
वांशकाये तेचोदयांशाः खनिरक्षदेशे सर्वोदितेयद्विहितेतदत्र तत्केवलस्योदयकालमाने एवंचयन्मेषगृहत्रयेतद्विलो

त·वि·
क ५३

मतः कीदृग्गृहत्रयं स्यात् इत्यं च मेषादिकिल राशिषट्कं यत्तद्विलोमेन तुलादिषट्कं पलप्रभासंगुणिता यमज्यात द्वादशाः श्रोभवति ज्याः
त्रिज्यागुणासा गुणेन भक्ता चरज्यका या यमतश्च यांशाः इत्यं च यांशा उदयांश रीत्या प्रत्यंश जाताः स्वधियाः विधेयाः दिङ्गागमस्यांशगुणे
र्विनिघ्नीपलप्रभा चरखंडकानि पलात्मका– नि त्रिशुद्धोद्भवानि स्फुलानि लोकव्यवहारसिद्ध्यै अथ स्वदेशे राशीनां प्रत्यंशोदया
कालांशज्ञानं मेषादिराशित्रयभागकानां चरानि ष्टोघ्यानि निरक्षजेषु विलोमतस्तानि युतानि चैवं कीदृक्त्रये स्यादिति राशिषट्कं
तुलादिषट्कं तदतो विलोमात्रिस्वोदयाशांशतिभागकानां यत्स्वदेशात्तितिजोदयांतर्यतोभवेस्वंचरखंडमेव तिर्यक्कास्थितेयच्च भ
मंडलस्य खंडं तदल्पेन यद्दूर्धसंस्थं अनल्पकेनोद्गमनं प्रयाति कालेन चेम्यांकिलदिक्प्रतीतिः स्वस्वापमेर्यामयनं तं मृगाद्यव्यस्तोद
येयन्नदतीवनम्रं याम्यात्तनतस्तेनततोपि चाल्पकालेन तद्याम्यदयं तथैव उदक्कं तं कीदृग्गृहादियन्नहृज्जतमाप्नोति अधिकेन तेन का
लेन याम्युद्गमनेन ततोपिकालेन तस्मादुदयानतस्याः प्रत्युवंतावृक्षयांतोयांततोमिथुनस्यघः व्यस्तेयं चैंडनाडीभिश्चरोनाभिः स्वके
यसः उदेतितद्वत्कन्यांतो मिथुनांतात्तयानतः पत्रुवंतात्क्षितिजनाडीभिश्चरायाभिश्चरोनाभिस्तयोः क्रमात् भमंडलार्ईंचसदे
वगर्भभूयाद्यतस्योर्धमथश्चतेन उदेति यो यत्समयेन तत्स्मम मोस्तसमुपैतितत्तं इत्यमुक्तेहि याम्यात्तविषये हतत्रैव रसषद्भालतः
सर्वं ज्ञेयं ततस्वरतोनहि अथ सूर्यादिभिर्देवैस्वतैश्च मादर्षिभिः दिग्देशकालैर्गणितप्रहृन्निर्गणिताच या साफलार्थ्यं च नहृष्टा
महृष्टंचतद्विया दृष्टंकुपृष्टतः पृष्टास्थितानां चक्रकेंद्रतः अहृष्टेते न स्पृगर्भात्क्षितिजोर्धाधं गोलकः दृश्यते नाहृत्तस्याहृश्यते ना
मस्तयोक्तियः अथाहोरात्रयोरावृत्तानि चोन्मंडलोर्धतयायोनिशं संस्थितानि खेषु नाडिकास्तत्रो वाग्निनाद्यतदर्द्धे त्रिभागे
तयोर्चैंडनाद्यः सदासौम्यगोलेनिरक्षीयजात् स्वभूतेनयश्चोर्धगं याम्यगोले तयोरंतरं कालकृत्ते चरं स्यादतं शात्मकं यच्च
तत्स्वद्विभक्तं भवेन्नाडिकाद्यं चतयुक्तहीनाः क्रमाद्धोलयोरत्र्यचैंडनाद्यः दिनार्ईभवेत्त्वाग्नि शुद्धं निशार्ईं द्विनिघ्ने कृते ते युगाम्य
त्रुमितोत्तः युगावृत्तं नक्षितिजोर्धगं यहिनस्य रात्रेर्यदयः स्थितं स्यात् तत्सौम्यगोले धिकमल्पकं स्याद्याम्ये धिकास्य दिनमानम
स्मात् अल्पाधिकं तत्र निशाप्रमाणं क्रमान्निरक्षे त्वथयोर्धसाम्यात् सदैवसाम्यं द्युनिशोश्च सौम्ययाम्य ध्रुवायः स्थितयोरथीम्यं त
त्सावनेचार्कवशात्स्थिरत्वं वशाद्वैदार्त्तमिति नि शेभेदः

लवांशकाश्चात्र परमापमांशतुल्याः अपमे मेरुलाभे कुजं च मे खोद्गमनस्य कालेन याम्यनन्तकीटस्य एवं च तत्र सदा कुजोर्ध्वप्रवहभ्रमेण भ्रमसयोन
क्रमुत्वं च तद्वत् लंबाधिकाक्रांतिकदकुचयस्य यावच्च तावत्क्षितिजोर्ध्वगः सः एवं हि लंबाभ्यधिकानुदक्ष्याक्रांतिश्च तावत्सकुजादयः।
स्युः कुजक्रमचापोनपलांशतोल्पो यस्य स्फुटायापमहीनलंबकाः तदैव सदैवोदितमुक्तमार्ग्यैर्नृदृष्टिविक्षेपकुपृष्ठसंस्थे मेषशृङ्गवत्सः
पलांशकास्तत्र कार्मुकमृगौ न हि दृष्टौ किंच कर्किमिथुनौ किल दृष्टौ सर्वदैवमथ नाग ७८ नगाख्याः सांश्रयः किल सदैव न दृष्टेन
त्र वृश्चिकचतुष्टयं तथा दृश्यते च वृषभाद्यचतुष्टयं त्वेवमेव नवतिप्रमितोक्षः यत्र तत्र भदलं क्रियादिकं दृश्यते न हि सदा तुलादिकं दति
ण्यान्नवशातः कथयंति मत्ययेन किल चोत्तरजाते समसूत्रवेद्याधरसंस्थयोश्च नाड्याकयस्यात्क्षितिजायजोर्ध्वं अदर्शनादर्शनतोमि
थोस्ति व्यस्तासतो रात्रिदिनप्रमाणं रवेः कुगर्भक्षितिजोर्ध्वगे स्याद्दिनं तथाधो रजनीति किं वा संदर्शनेर्कस्य दिनं सदैव तमीतमोर्हे
तदर्शने स्यात् चेदापरीत्यहृदिनं तदोर्ककर्थ भवेत्तच्च गतासनस्य चेद्दर्शनोस्य च तदा कुपृष्ठदृक्चापि विक्षतः पृष्ठकुजादयस्तात् अदर्श
नाद्भूर्भकुजोर्ध्वगं तद्दिने यद्यर्कः किल तत्कथं स्यात् अतो यतेदर्शनोय यद्यर्कः तद्दृक्फलार्थं यदिहापरीत्या अदृष्टतेरोक्तफलार्थमुक्त
मिथ्यं न पतद्दृश्यतोपि दोषः परं तु सिद्धांतशिरोमणिस्थं व्याख्यास्तिदिनं भवशतोत्रनोक्तं भूम्याश्रयेणैव यथोदयास्तकुजांतरे यद्दवि
दर्शनोस्य कुपृष्ठतो यत्तु गदेशगानां दिनप्रमाणं कथयामि सम्यक् कुवेदकार्कश्रवणोत्तयोस्तत्तद्दृग्योरंतरमूलभक्ता तयो
र्देतिस्त्रावनिवेदहीनास्याद्योजनैः पृष्ठदिगीयमाने तैर्योजनैः स्याद्दयवैः समस्तैः स्वभूमिपृष्ठोर्ध्वमतेर्भवेच्च यद्दृष्टिविक्षेपकिल
तद्वेशेन दृश्यः कुगर्भक्षितिजस्थितोर्कः यथा यथोर्ध्वं च ततोपि तट्ढविक्षेपकुगर्भक्षितिजात्स्वगोले तथा तथा यः स्थितदेशगो।
र्कोदृश्यो भवेच्चोर्ध्वगदृक्क्षवशेन वदामि तत्रानयनेच्चयास्त लिमास्त्र कुज्ञत्रभवांरनस्य तद्युक्तदृश्यांशायकोटिमोर्व्यां हृतं त्रिभज्या
गुणितं कुखवेदं कुवेदकोणं च कुपृष्ठजोर्ध्वतयोजनैः स्यान्निजदृष्टिविक्षे दृश्यांशकलानमतोपि गर्भभूयादधः स्याच्च विलोमरी
त्या अथवायः स्थितानामपीस्य प्रकल्प्य स्वगर्भीयनाड्या वेक्षजादयोपि इद्वेकादिदृश्यांतजापक्रमाय समस्तं यस्य कुज्ञत्रनलिमाभि
राख्याः ततः कोटिमौर्व्याहृतं त्रिज्यकाप्तं कुखवेदकुवेदोनितं योजनाद्यं त्रिधैवं विदृश्यान्तजान्यं फलं स्यात् कुपृष्ठोर्ध्वसमेऽपि भेर्वदवा

र्योः तथाषष्ठ्यंशैर्योजनैर्यानि दृक्क्षेपवानीह विक्षिप्तानि तत्र दृक्क्षेपेन क्रमादेकराशि त्रिराशि पञ्चराश्यर्कध्रुवक्रान्तिभागावधिः स्यात् सदा नाडिका
ख्यस्वगर्भीयभूजादयस्थैरवेर्दर्शनेस्वीययोले तदर्धस्य दृक्क्षेपेऽर्कगोले सदास्ति रवेर्दर्शनेचेतितस्माद्युमानं तेनमीनवदनाद्यब्दलो
तेऽर्के भसंज्ञमष्टलवोदलि भांते नक्रसंज्ञकमष्टलवोऽद्व्यघोंते यावदर्कवशतो दिनमाने स्यात्क्रमाद्यदवशिष्टमिह स्याद्राविकृन्नरगता।
तं॰ वि क॰ ५५ ध्रुवगानां कमकावदनतस्त्वजभांते सिंहसंज्ञकमष्टलवोह्यषभांते कीटसंज्ञकमष्टलवोऽन्मिथुनांते स्याद्दिनं च यमदिक्ध्रुवगानाम् ॥
स्वस्वयोजनमितांतरगानां स्वीयभूमिगतदृष्टतएवं प्राग्ध्रुवैर्यदवोदितमस्तितन्नतदेवगर्भीयभूजे यदा स्यात् अस्तोदयाख्येति ति।
जंधुरेक्रमतोन्यथानेति हृधीभिरूह्यं प्रत्येकस्यादिमासैर्यैरुदितोस्तितिगर्भतः दृक्क्षेपभागैस्तदवापि दिनोऽर्ध्यंज्ञेयमुक्तवत् जिनाद्य
55 कुष्टमलवाधिकान्स्वेतवांशासिद्धांशकयोगतस्यैः दृक्क्षेपांशकेरुक्तवदेव यत्त्याह्याकविक्षिप्तकंस्वस्तितिदृष्टविक्षातू येर्यैर्जनैस्त
दृशतोपितत्रसदोदितोर्कौ भवतीह विचित्रे कुष्टमकोस्यकदृक्क्षेपकांशोभवेः स्वदृक्कविक्षिप्तयोजनैस्त सर्वास्तदेशेपि कुगर्भभूजा
दयस्थातदृक्षेपलवैः समंतात् अस्तियद्वेद्धाश्रितगोलमध्ये संदर्शनं यन्न दपीह विचित्रं कुष्टमकोस्यकदृक्क्षेपकांशेरुक्तं क्रमशस्तिति
जादयःस्युः ऊर्ध्वास्थिताद्दृक्क्षेपलवाय दिस्युः कुष्टमभागानधिकास्तदानीं कुष्टमदृक्क्षेपांशावियोगकोटिज्ययाहतत्रिज्यकयावि
तिघ्ने कुखंडकंतन्नु कुखंडकोणं कुदृष्टतोपर्युगदृष्टिविक्षे कुखंडयुक्कोर्ध्वगदृष्टिविक्षोद्धृतं कुखंडं त्रिगुणेन निघ्ने तच्चापकुष्ठ
न्नयुतिः स्वनदैर्विक्षिप्तिताद्दृक्क्षेपलवाश्च शेषं स्तोकायुते च दृष्टिका कुजान्नेत्यधःस्थिताश्चोर्ध्वगतायदास्युः अन्योदिताद्दूर्ध्वगदृष्टि
विक्षेद्दृग्गोलसंदर्शनमस्यथोक्तं सर्वतलस्यावनिगोलकस्य दृष्टोर्ध्वसंस्थान रहष्टिविक्षात् अर्कस्य दृक्कमवशाद्युडकोनतस्य
द्यदातद्यवयायकेन प्रश्नाज्ञोपपत्त्यैर्देवदर्शनं यत्कोंशकोकोदितिजाख्यदृष्टेशाकर्त्तास्तिकाहुक्कभवमाण्डलोतः दिगंशकाःस्वी
यभूजाख्यदिक्कास्तथाद्युराशावधिकाग्रकाशाः भमंडलस्थग्रहगोलदिक्काश्चैवं दियाम्योत्तरमण्डलेपि अत्रांशकास्तद्वसदेव
याम्यात् खमध्यदेशाद्ध्रुवेत्रयावत् तथापमांशाग्रहगोलदिक्कानाड्याक्रयान्नद्युनिशाख्यवृत्ते

एवं स्वमध्यान्नतभागकाः स्युर्ग्रीवाच्चनतावधिकाग्रतोत्र पंक्त्यंदिशि केंद्रान्तरकं विभेदेनैवं हि तत्संस्करणप्रकारात् क्रांत्यपवृत्तसंस्कार
भवान्नतांशात्स्फुटनतांशकाद्युदलोन्नतांशाः नतांशकास्तांशकयोर्विलोमसंस्कारतश्चापमभागकाः स्युः इत्थं यदार्कस्य नतो विलो
माद्भानोर्ध्वजांशाः स्वपदाश्रिताः स्युः आद्यं पदं चेद्भुजएव भानुः पदे द्वितीये नतहीनषड्भं रसाश्विनं स्यात्पदे तृतीये चक्रयुतं स्यात्तय
देवतुर्ये आद्ये पदे पंचयनीयलंभात्मिका स्यात् छायात्मिका भवति वृद्धिमती द्वितीये छायाधिका भवति वृद्धिमती तृतीये तुर्ये पुनः
त्वयवती तदनात्मिका च वृद्धिं व्रजंती यदि दक्षिणाग्रछाया तथापि प्रथमं पदं स्यात् क्रांत्यंशयोतीमयतो विलोक्य एवं विजानीहि
पदं द्वितीयं स्फुटचिन्हैरिदं पूर्वैरुक्तं सर्वत्र तत्र हि केवलं क्रांतिविपरीतपदत्वमेनेन तद्वेः प्राग्भागके गर्भक्षुजे विलग्नो भमंडला
शोक्तिनदेवलग्नं षड्भांतरे नोस्तविलग्नमेवं स्याद्ध्येयाम्योन्नरयोर्खलग्नं सावनोभीष्टकालश्चलग्नेनाकालिकार्कतः नातद्योयदि
तल्लग्नमुदयार्कात्प्रसाधयेत् चलसंस्कृततिग्मांशोर्यत्कलाद्यं गतेन तत् षष्टिघ्नं तत्स्वस्वमक्रमलग्नयोः साधनार्थं तत्तेषु
केवतमानोदयेन ते त्रिंशद्घष्टाप्ततेनोलः कालोयातेष्यसंज्ञको अथ घथ्यादिको यात्रकालः षड्गुणितश्च यः ततः शोध्योनतौ या
नगम्योस्वस्वांगसाधके तथायातेष्यकायेच स्वोदयास्तेयितन्वैवे शोध्या शेषभवेतौ तेन स्वक्रमलग्नेन अशुद्धोदयभक्तेन षष्टिघ्नकलि
कादिके फलेस्त्वक्रमज्ञंयच फलेतानिल योजयेत् विशुद्धोदयकाद्यार्धस्थितराश्यंशकेषु च यदशोत्क्रमजं तच्चाशुद्धराश्यंशकेषु
च शोध्यं चलकलांशेस्य संस्कार्यं लग्नमादृतैः शुभाशुभफलज्ञस्य स्वतेयैः स्फुटवेदवत् जातेष्यकालतः स्वलाः स्वेष्टकालांशका
स्तदा षष्टिघ्नाः स्वोदयाप्तास्वक्कलस्तद्धीनयुक्तानाः अर्कोलग्नं भवेदिष्टकालस्थातो विलोमतः चलसंस्कृतलग्नार्कभुजभोग्यो च यो
क्रमात् कालौ तत्संयुतौ मध्योदयांशाः संयुतावपि ने रसामाः स्वोदयाहृष्टमिष्टच्युताः परोक्रमात् चललग्नार्कयोरर्कगृहभागस्ययो
स्तयोः कलाद्यमंतरं यत्स्यात्स्वस्वोदयसंगुणं भांशाहृतेष्टकालः स्याद्यद्यर्कोलग्नमर्के तदर्कोदयतः सर्वकालः स्यादुदयार्कतः
सचार्कः सावश्यायेनकालार्कवशाद्भवेत् भ्रममानेयदाचेष्टतदानच्चासकृद्वशात् भमध्यनाडीवलयेकापिक्षादन्यादितः स्वस्व
पदाश्रिताये तेत्रांशकानां विषुवांशकास्तेस्यष्टार्कतः पूर्ववदत्रसाध्याः तेषड्गुणाभीष्टघटीभिराप्त्यालग्नोद्भवास्ते विषुवांशकाः

स्तः प्राग्वन्नतः ते चलवाः प्रसाध्या लेलग्नभागा अजनो भवंति त्रिंशाद्विभक्ता गृहपूर्वकं तत्लग्नं निरक्षे चलसंस्कृतं स्यात् एवं चलार्कात्
विलोमतो व्ययोत्क्रमज्यामाविभुवांशकाये तयोर्वियोगोरसहृ विलग्नं स्यात् कोदयास्यच घटिका अभीष्टाः विलग्नसिद्धा विभुवांशकाये
भांशाधिकाभांशाविहीनिता स्ते शेषे स्वतैर्लग्नमिह प्रसाध्यं प्राग्वन्नतः स्यात्समयोनिजेष्टः लग्नाद्भुवाच्चेदधिका सवा स्युर्लदोद
त॰ वि॰ याहृर्धमयोस्यकेसः पृथ्वामयाजाद्विगृहांशकानां साध्याय यथोक्त्या विभुवांशकाये भनाडिकाहृन्नयुतेर्जाद्गोलक्रमाहृनय
क॰ ४५ ताम्रराशेः स्वैः स्वैश्च ते स्वोदयकालग्नभागाः प्रसंशकानामिहकोष्टकस्थाः षट्दस्तसंस्थोक पलांशदेशे विलग्नसिद्धौ लिवि
ताम्रखार्थाः ग्रंथोकपत्रेपिकृतायनांशस्फुटार्कभुक्कालयभरगासंस्थे भागादिकेस्यात्प्रिमजांतरन्नभुक्तार्कखरसांशयुक्तम्
षट्केष्टनाडीयुतमेशपूर्वं स्यात्सममष्टांतरखषड्न्नभांशांतरह्यल्कलब्धाः स्यात्समत्रष्टघ्नोर्ध्वगृहांशकाश्च लग्नं भवेत्सायनकं यदा
तत्रदेशेपूर्वखरसानलोर्ध्वं तदातहूनप्रविधायसाध्यं तदेशतूपांशकपूर्वकाच्च रात्रीष्टकालेतमषड्भस्त्र्यालग्नंविलोक्याय
नसंस्कृतंतत् उक्ताविलग्नानयनप्रकाराद्विलोमतः स्यात्समयोनिजेष्टः षट्संगुणाभिर्नतनाडिकाभिर्हीनान्विताश्चर्कजेवे
षवांशाः मध्यान्हतः प्राक्परतोयतज्ञाः तेत्रांशकाः खाग्निहृताः स्वलग्नं किंवा विलग्नाद्दविवस्विशार्द्रतकालतः षड्भ्रयुतावि
लग्नात् लग्नंप्रसाध्यं दशमं भवेतद्यत्तोदयेषट्युतमेवलग्नं लग्नार्यकांशज्यकयात्वलग्ननतांशजीवागुणिताविभक्ता त्रिभ
ज्ययातत्फलचापभागास्त्रिविभागांतरवाङ्भागाः हग्हृन्नगार्कोन्नतभागजीवा त्रिभज्ययासंगुणिताविभक्ता लग्नार्क
योरंतरजीवयातच्चापांशकाहग्गतिचापभागाः हृतेथचापोन्यलवाश्चतेस्युः खोकस्तुनास्ताविहचान्यरीत्या खलग्नकस्या
न्नतभागजीवा त्रिभज्ययासंगुणिताविभक्ता खवित्रिभागांतरकोटिमौर्व्यास्याहृग्यातिश्चापलवाप्रतोये तिर्यक्चकोग्रुद्ववि
निनीस्याद्हृतेपतः खोकनतांशदिक्का त्रिप्रश्नरीत्या खलग्नकस्योन्नतभागजीवा त्रिभज्यया) गुणनेष्टशेषं त्रिभेनलग्नस्यविधा
यसाध्यः कालोनतस्याथवनत्रकासाग्रुजीवयावित्रिभलग्नकस्य निघ्नीस्वलग्नायकयाविभक्ताऽऽक्षेपकोमध्यनतांशदिक्कः
यद्देष्टदिक्— नवित्रिभागादिगेशकोटिभ्राग्गावहंशकास्वक्रमशास्त्वेयः) त्र्यकयेमनेन यथोचितेत्रिभलग्नकस्यद्दक्षेप

45

नेष्टघटिया प्रसाध्यं लग्नाग्रकाचापनकोटिभागावद्धं शकांशक्रमशस्तवेद्यः त्रिभोनलग्नस्य दिगंशकाख्यो कोटिभागाश्च सदैव विज्ञैः
दृग्मंडले वित्रिभलग्नसंस्थं दृक्क्षेपवृत्तं प्रवदंति सन्तः ज्याविविभागापमजात्तजीवा चांगगघ्नमौर्व्या विहृता त्रिमौर्व्या गुणप्तान्तयोश्चाप
स्वसंस्कृतेनष्टदृक्क्षेपचापं स्वदिशि स्फुटं स्यात् यद्वा सौरोक्तदृक्क्षेपः कार्यश्च स्वगुणान्हतः खवित्रिभागभेदस्सकोटिज्याप्तः स्फुटोभ
वेत् प्रत्येयपत्तिप्रथमं स्वलग्नं गोलस्य संधिं प्रविकल्प्य तस्मात् कुजं तनाडीवलयं भदृक्त्तं भहृत्तमेवात्र विलग्नभज्ञाः येनंतरांशाः
किलनेरवेः स्युःस्तेत्रांशकाः कल्पितगोलसंधेः दृग्मंडले वित्रिभलग्नजं चापं नाभितं तन्नचदृष्टमातिर्यावरापमौर्वीकी न तभागतस्तेः
पमोत्रसाध्यः परमापमातः एवं खमध्यात्मकगोलसंधेर्दृग्मंडले वित्रिभखोकसंज्ञैः तयोः कुजेयद्दिवरे विलग्नाग्रांशाः सदाते
परमापमांशाः खवित्रिभागांतरकं भदृक्ले स्वेष्टापमो मध्यनतांशकाद्ये तेत्रांशकाः खांगाखगस्यतेस्युर्दृक्क्षेपकांशा वित्रिभांशका
ख्या खवित्रिभागस्थितदृग्भवामभनाडिकामंडलयोः क्रमेण इष्टैव चापे तेन जाते च सर्वक्रांति स्तेत्रोक्तस्वरूपादभिन्नं तेनात्रैव
खांगदृक्क्षेपकांशज्ञानं प्राग्वत् पंडितानां सवोद्यं गोलएव हि तत्सूत्राणां सर्वं यावद्यानियानिच तेत्राणिनामसंज्ञानिनैरेवज्ञान
मत्रमं गोलदृष्टस्य चापाख्ये तेत्राणां ज्ञायते ध्रुवं वक्तुनामामयतः सम्यक्क्रानिवद्धाम्यसंशयम् पूर्वापरस्वस्तिकसंनिबद्धं श्वा
परे स्वचमुदाहरंति यत्स्यात् समाख्यं हृयविक्षवद्धं याम्योत्तरं तद्धदितंचसूत्रं ध्रुवान्नहृत्तादितिजेक्यके ये पूर्वापरस्थेवतयोर्निवद्धं
सूत्रंयतन्स्यादुदयास्तसंज्ञं स्यान्मंडलाद्दृनिशमंडलेक्ये येप्राक्परस्थेचतयोर्निवद्धं तद्यामसूत्रं प्रवदंति तज्ज्ञाः ऊर्ध्वापरस्वस्ति
कयोश्चवद्धमेवं तदूर्ध्वापरसूत्रमुक्तं निरक्षजोर्ध्वापरसूत्रमेवं तथैव भूस्थाकिलकोणसूत्रं भूकोणहत्तेक्य निवद्धमन्याम्यपी
दृक्कार्याणिनिजोक्षितानि तिर्यग्गतं यत्खमवेद्भुभाभ्यां तत्सूत्रमेत्रांतरमत्रवोध्यं हृयोर्द्वयोः सूत्रकयोः समानांतरस्थयोस्तद्दि
नयोरथैवं पूर्वापरोदयास्तख्यसूत्रयोरंतरं भवेत् सर्वत्रैवात्रकान्तलंवाख्यासाख्यशाकवरांतरैः तथाक्रांतिज्याख्यासोदयास्त
विवरं तथा कुज्यातसंग्रुजीवाख्यत्रिज्याख्यसचरज्यका यथैव खेटः प्रतिदिग्भ्रमेणप्रयातिदिग्वृत्तमपीहृतन्स्यं भवेच्चमध्याद्
कृतदृितीयेनयोर्निवद्धाकिलदृक्सूत्रं त्वेचरेंद्रेसममंडलस्थे भवेच्चपूर्वापरसूत्रतद्यं याम्योत्तरे कोणगते च तत्र दृक्सूत्रमेव संति

त्रिगर्भसंज्ञं तिर्यक्तन्तोर्यद्दृग्गं नराख्यसूत्रं च तत्तत्त्रयोर्यतो हि स्याच्छंकुमूलं परपूर्वसूत्रात् दक्षोदयाख्यावधिगोलदिक्का अग्रातद
ग्रादपि शंकुमूलं यावच्च तच्छंकुतलं यमाशे सौम्याग्रकायाश्च ननु तलं यमाशे याम्याग्रकायास्ततरोऽयं याम्ये दिवेव सौम्ये निशि तद्भुजा
त्रयमस्यात दिनमनाय माख्ये तच्छंकुमूले परपूर्वसूत्राद्यद्दतेरेयद्दिशि तच्च तद्दिक् भुजाभिधं शंकुतलाग्रकाख्यसंस्कारतः
त॰ वि॰ स्याद्भुज एव सोऽत्र कोटिस्तु पूर्वापरसूत्रवेदहृज्ज्या श्रुतिः स्यादिति जिनेपि चैवं द्विज्ञा भुजो हृक्कुज सूत्रगा स्याद्विज्या श्रुतिः शाकु
क॰ ५८ रगाच कोटिः पूर्वापरस्वस्तिकतो ह्युराग्रहृत्तावधिसीयकुजेऽयकोशाः उन्मंडले स्याद्यमस्तथैव मध्येतयोश्च द्युनिशीचरं स्या
त् याम्योत्तरे स्वस्तिकतो हि भेद्ये मत्ययोस्तु मध्ये तलवाः सदैव तथैव नाडी क्षितिजांतराले लवाश्चकाश्चापि सदैव गोले अथे
ष्टकाले क्षितिजाच्च विटोहृग्मंडलाहर्निशावृत्तयोगे हृग्मंडले तेस्तु विहोन्नतांशा द्युरात्रके चोन्नतकालभागाः एवं खमध्याच्च
नतांशकाः स्युर्मध्यान्नतूनो नतकालभागाः समोन्मंडलहृद्दृग्गतकोणयाम्योत्तरादिगाः शंकवो ये प्रसिद्धास्ते स्वस्वनाम्ना विज्ञा
नताः भुजोऽस्यास्तथा लंबज्यका कोटिर्हि भज्यका कर्णाश्च त्वस्तलं जेनास्मसंज्ञे तेषां सनातने भुजोऽलंभा कोटिरकीग्रलोमाक्षपलाः
श्रुतिः कर्णश्चत्वस्तलं जान्यलेच नतदयवर्तिते कुज्याभुजोऽपमज्या स्यात्कोटिरग्राग्रका श्रुतिः उन्मंडलनरो बाहुः कोटिरग्राघवेंडकम्
अपमज्या श्रुतिस्तद्धद्भुजो याग्रवेडकं उन्मंडलनरः कोटिः क्षितिज्या श्रवणस्तथा अथाभुजः कोटिरग्र समनाहृतिः श्रुतिः तथा
पमज्यका बाहुः कोटिः कुज्योनतद्धृतिः समशंकुः श्रुतिस्तद्धद्भाजरयाग्रवेडकं कोटिहृत्तशाकुनः समशंकुः श्रुतिर्भवेत् कुज्यो
नतहृतश्चेश्यं जात्यान्यत्र भवानिवै तथान्यान्यपि हृग्गोले भवं स्तत्र वशाद्बुधः हृङ्मंडले गर्भकुजायेविटस्यन स्यान्नर एव शंकुः
नान्याहृतो लंबनिभो यतः स्यात् लंब-कुगर्भाभिमुखोनचापं मध्यं विनेवावत्रच शंकवो येः स्वज्ञानतो लंबकस्तत्रस्यां प्रोक्तानयुक्ता
किलतेऽथ शंकुर्योहक्सूत्राच्च महान्सकोटिः पूर्वोदितं शंकुतले च बाहुस्तद्वन्नजात्यत्र वणोह्नतिः स्यात् यथास्तसूत्राद्धृग्गेह
ने यत्तत्सूत्रं कलाख्यं तद्दिस्त्रद्दिष्टं उन्नतं द्युनिशामंडले कुजान्तज्यके वह्नतिरेव सुहृत्ता कुज्यका चरगुणोऽन्वितास्तथा लंबवमरश्नी
तिंसमत् अग्राग्रवेडोनितसंयुतयच्छंकोस्तलं स्याद्भुज एव सा च कलाभिधं स्याच्छ्रवणाश्च नाभ्यां कोटिर्भवेद्यात्क्षितिरिहातजाख्ये

46

गुज्यावशाद्याद्यकलाद्यमेव त्रिज्यावशात्तत्त्वकसंज्ञयास्मात् एवंकृतात्तभवानिते षोविंयोगयोगान्तभवेत्तिगोले त्रिज्यागुणेक
णहृतेवाऽऽकोटिक्रमेणते पलेलंवज्यकेनज्यवाप्तेक्तः फललेवको अथवातज्ज्यकेनज्ञवाकोटीमिथस्ते अन्यात्तभुजकोटिज्या
मनुपातात्स्वबुद्धिना क्रांतिज्याकाकर्णगुणाकोट्याद्येलाचसंहृता आद्यमयाद्वितीयेतसमशंकुःसमेगुणा भुज्याकोट्याहृतेतोल
ब्धंतद्धृतिःस्यादथान्यथा अग्राकर्णगुणादोर्ज्याभक्तावातद्धृतिर्भवेत् अग्रातद्धृतिसंश्लेषेकोट्यानिघ्नेक्रमेणते दोर्ज्याकर्णेनसं
भक्तेसमशंकुर्द्विधाभवेत् सचवाऽऽज्यगुणःकोट्याहृतःस्यादग्रकाथवा तद्धृतेरूर्ध्वखंडंयद्भुजनिघ्नंकोटिहृद्भवेत् समशंकु
रथक्रांतिज्यकाद्वि— ष्टयक्रृथक् भुजकोटिगुणाकोट्यादोस्नाब्वविहृताक्रमात् आद्यंकुज्याऽऽ आद्यंकुज्याभवेत्खंडमन्यद्
र्ध्वंचतद्धृतेः खंडंस्याच्चतयोर्योगेतद्धृतिःस्याद्गुणाविजेभुजकोटिगुणेकुज्यापमज्येकर्णभाजिते अग्राज्यादिमखंडेतत्संयोगेवा
ग्रकाभवेत् क्रांतिज्याग्रादिखंडेयेभुजघ्नेचोद्धृतेक्रमात् भुज्याकोट्याचशंकुःस्याद्दन्मंडलगतेरवौ कुज्याग्रकादिखंडेयेकोट्या
निघ्नेचभाजिते भुज्यादोस्नाचलब्धंस्यादुन्मंडलगतोनरः तद्धृतासमनेः समशंकूर्ध्वखंडके भुजघ्नीश्रुतिहृद्वायाकुज्यास्याच्च
तद्धृतिता तद्धृतिसद्धृतेरूर्ध्वखंडंस्याद्धृज्याद्वये: गुणच्छेदविपर्यासादेवंज्ञेयानिगोलके हृतिःकलावातजत्यात्मकोट्यानिघ्नी
हृतातत्छ्रवणेनलब्धं आद्यंनरोयष्टिरिहद्वितीयमेवंभुजघ्नीश्रवणेनभक्ता आद्यंभवेत्खंडकृतंतद्वितीयमग्राग्रखंडेनयुतेन
लेस्यात् आभ्यांगुणच्छेदविपर्ययाद्वाहृतिःप्रसाध्याःगणितप्रवीणैः दोःकोटिगर्वयोगस्यपदंकर्णोभवेत्तथा दोःकर्णवर्गवि
वरान्मूलंकोटिस्तथाभुजः कोटिश्रवणयोर्वर्गवियोगपदसंमितः इत्यंद्वाभ्यांत्रितीयस्यज्ञानमार्यैरुदाहृतं दोःकोटि
श्रवणांनांचत्रयाणामप्यभावतः यत्त्रासतत्त्वात्मकंजात्यंनानुपातः क्वचित्ततः आयात्मनानवद्ले याल्लाघवाद्वापवर्तितातत्का
र्योऽनुपातःसर्वत्रव्यभिचारस्ततोनहि मध्याह्नशंकोर्हृतिस्तितधयायष्टिश्चतत्त्वयं तन्नाम्नैवाहतेचेष्टसंज्ञेयाद्विष्टकालजे मेषचू
कोद्भवषट्कस्येतीसांशोचलसंस्कृते उदग्दक्षिणगोलेखलत्हशेनयुतोनिता उहृतशंकुर्वायष्टिर्मध्यशंकुर्भवेत्तथा द्वितिं
ज्यायाद्युज्यावास्याद्धृतिस्त्रिज्याघ्नरज्यया अंत्यास्याद्वात्रिजीवाघ्नीद्युज्याप्ताहृतिरंत्यका अतोविहृतिर्विपर्यासाज्ञेयागुणकहार

योः हृतिर्द्युदशानिघ्नी वा पलकर्णोद्धृता भवेत् दिनार्द्धशंकुरथवा सद्युज्यागुणितांत्यका समच्छरज्ययाभक्ता फलं मध्याक्रयो नरः एवं द्यु
दशालंबज्यागुणिते दिनमौर्विके पलकर्णविजीवाप्ते क्रमात्स्युः ष्टिस्तमध्यजा स्यातःस्ववाकृकर्णाभ्यामपियक्राव सा भवेत् अथ यमा
शोक्रमजीवयाघ्नी लंबांशजीवा विभजीवयाप्ता लब्धोनिताः सेववि लंबभागज्यका भवेद्वा दिनमध्ययष्टिः अत्र हृयोक्रवत्साध्योप्य
त॰ वि॰ के॰ ४७ नःसमाप्य दृग्ज्यका यद्वा गोलक्रमाद्धीनयुक्तात् द्युतिसत्तया हृतिःपलभयानिघ्नी पलकर्णहृता च सा दिनार्द्धदृग्ज्यकाप्येवं
नृपायोत्क्रमजीवया ऊनात्रिज्याप्तदृग्ज्यास्यादतोप्येवं नरो भवेत् रविनिघ्ने दृग्ज्यका त्रिज्ये शंकुभक्ते प्रभाश्रुतिः प–कर्णगुणात्त्रि
ज्याहृत्यामाप्ता मध्यभाश्रुतिः पलार्कदोर्ज्याभक्ता वाद्भ्रयवतित यः १७७० पूर्वः पलकर्णगुणः सोत्र पलस्वा यो हृतो भवेत् उद्धृतग
रवेश्छायाकर्णोद्धृतः समश्रुतिः कृज्ययाथ च तद्धृज्यागुणिते त्यति भाजिते दिनार्द्धार्कप्रभाकर्णः क्रमाल्लब्ध– समो युपातशो
47/1 मयोरस्मनुघ्नते स्वकपालजं तथानते च नतघ्नसंयुतहृन्नं युदलं भवेत् अथैवमिष्टकालेपि छायाकर्णप्रसाधने युतास्रोन्नतकाला
ख्यचरणोनयुतान्त्यका गोलक्रमेणानन्तरं भवेद्युज्यागुणाहृते त्रिज्ययानल्पकलासं तेयद्वास्वं तेक्रजीवया निघ्नं चरज्ययाभक्तं
कलासाव विसगुणा पलकर्णहृता चेष्टयष्टिः स्यादथ स्तम्भकं यद्धृतं नराप्यलभक्तं वा समचरज्यया इष्टयष्टिरथार्कस्य चरज्या।
गोलदिक्क्रमात् स्वनेयुतानिनिते सेष्टांत्यके वा तितिजीवया युतोनिता कला सेष्टहृतिरेवं स्वयष्टिका इष्टोद्धृतनरेणाप्युतोने ष्टन
रो भवेत् नतोत्क्रमज्यका वाणस्तेनहीनांत्यका भवेत् इष्टांत्यकातथा वाणोद्युज्या ज्यात्रिगुणोद्धृतः लब्धाप्तनचतेनोनाहृतिः
रिष्टहृतिर्भवेत् लब्धमर्कगुणं भक्तं पलश्रुत्योद्धृतं समकं उद्धृतशंकुना निघ्नो वाणो वा समश्रुरज्यया ऊर्ध्वसंज्ञं भवेत्तेन हीनो मध्यनरो भ
वेत् इष्टशंकुर्नतादेवमिष्टांत्या हृतितोथवा दिनार्द्धशंकुवत्कार्ये स्वेष्टशंकोः प्रसाधने ततः शंकोश्च दृग्ज्या स्यात् ततश्छाया च तच्छ्रुतिः
यत्र क्वचित्स्फुटविधिर्योगार्थं चैवमेव शुध्यति विलोमशोधनः कार्यो विधिस्तत्रो क्रवद्वुधैः किंतयोगे वियोगश्च वियोगे न युतिस्तथा
नतं पर्वे च नाडी नाधिकं स्यात्तदानतं पर्वेच हीनितेक्रमात् नतक्रमज्या त्रिभज्यया युक्तानतोत्क्रमज्या स्याद्योहृतादि यो नरः या
म्य गोलेक्रजा योस्य दृश्यतद्दार्द्दनानहि अतःपरानुपातार्थं योग्यत्वेना दृतो वुधैः सममण्डलमशाप्रवेशाप्राणिते नयः शो

कुरुत्वयुते सोपि स्यात्तरानयनायैव अक्षांशाभ्यधिका क्रांतिर्यस्य तस्य ग्रुवायजे मंडले तदसंस्पृष्टे समसूत्रेन तत्रैव नहूने सममशंकोर्य
त्वत्र्यं तदिहोच्यते खेष्टकाले ग्रुरात्रस्याहते गोलोर्ध्वगं नयेत् सूत्रेस्य मार्गेहृदं तनस्था शाक्यरसूत्रतः कोटिवत्समसूत्रे च भिन्ना
गोलोर्ध्वगं चयत् एतिसूत्रेण संलग्नं तत्सूत्रं समनाभवेत् सूत्रैक्याद्वृतस्यास्सूत्रं हृतेन तहूनि संज्ञकं प्रोक्तमेवं द्युरात्रस्यायत्रकुत्र
स्थितार्कतः नतासुजीवागुणितायुमौर्वी त्रिज्याप्तदिगंशोद्भवकोटिमौर्व्या तयोर्यदूनार्द्धजविस्तरेण तथा त्रिमौर्व्या विहृता क्रमेण
आद्यं तदहसूत्रं नतांशजीवा द्वितीयकं स्यादपहृत्पगास्या तृतीयकं स्यात्फलसूत्रगं सा ताभिर्विलोमेन नतासुदोर्ज्या पूर्वापरस्वस्ति
पूर्वापरस्वस्तिकहनहृसूत्र- नतांशगते फलाख्यम् फलाख्यसूत्रस्य नतांशकर्णोया कोटिजीवाहृर संज्ञकः स्यात् त्रिज्याग्रणोहार
एते भुजाख्या यमज्यकेन फलचापके ये तदन्तरैक्यं समभिन्नदिक्केदोः क्रांतिमौर्व्यो स्युरिहाख्यभागाः दृगाहतादोः फलचापकोटि
ज्यका त्रिभज्या विहृता नरः स्यात् दृगाहतादोः फलचापदोर्ज्याहृगज्याप्तनादृग्लवशिंजिनी स्यात् नृहारयोर्वर्गवियोगमूलेवादृग्ज्य
याप्ते त्रिगुणेन निघ्ने दिग्ज्यातया व्यस्तविधिक्रमेण नतासवश्चापमभागकाः स्युः अक्षांशकाः क्रांतिफलस्य चापांशैः संस्कृतादोः
फलचापभागाः तदन्तयोर्व्यस्तसंस्कृते स्युश्चापांशकाः क्रांतिफलस्यवेद्याः भुजाख्यहृसूत्रनतांशजीवावर्गांतरालाच्चपदं नतस्या
फलाख्यसूत्रे विभतत्यलाख्या नतांशजीवाहृतिरुद्धृता स्यात् दृग्जीवया दृग्जवकोटिमौर्वी तच्चापहीना नवतिर्दिगंशाः फलाख्य
नतांशगुणात्रिमौर्व्योद्धृतः पृथक्स्थविह्यते युमौर्व्या नतासुमौर्व्या च फलेन भवेतां क्रमात्तनतासुगुणाक्षयेते एवंविदृङ्मंडलन
प्रभागहृकोटिजीवाहृतिरेवताभ्यां पृथक्पृथक्स्थे भजनादृशाभ्यां सिद्धिमत्यौ रेव यथोक्तवत्स्यात् कृतोपहृत्रेपि नतज्यकातद्या
सार्द्धयोराहतितोपि चैवं सर्वे च कालनियमांतरभेविता यानामेव विद्धि यमतः प्रवदामि भूयः भूखस्वदिग्लवजदृग्भवमंडलभ
लाभदिग्भेदतोपि गणितैकसमत्वमरीत्या दृग्मंडले दिग्भवमंडले तयाम्योत्तरे तत्र खमध्यतोये नाड्यादुर्ययावदिहात्तभागा।
पवच्च नाड्याकृयतः खेर्गेंदं तेचापमांशाद्युदलोकिवत्स्युर्नतांशकाः खेटगताः खमध्यात् खमध्यदेशाद्दृङ्मंडलस्थं दृग्मंडले
यत्रिजगर्भसूत्रे खस्वस्तिकाद्युद्दिशियेर्लवैः स्यात्तद्विग्भवाः खेटदिगंशकास्ते याम्योत्तरावासममंडलाद्येदिगंशकास्तेकिलया

म्यसौम्याः नेयाम्यगोलेतत्सदैवयाम्याः सौम्येतत्याम्योत्तरगाकुजोर्ध्वे यद्विषुवावृत्तं कपालं सस्यादिग्गेशकान्ते ध्रुवापरस्थे कपालकेत
त्समदिग्लवाः स्युस्तत्वमदिक्स्यानियतं स्वगोले दिगंशकोटिकयाविनिघ्नी लंबांशजीवात्रिभजीवयाप्ता तच्चापभागोनितखांकत
त॰ वि॰ त्सः परोथतज्ज्याविहृतेविनिघ्नौ त्रिभज्ययाप्तात्तलवापमोंशाः स्युकेवभीष्टे भवतश्चतत्र तच्चापतल्ल्याविहृतेपितात्तापमोनताभ्यां
क॰ ५७ दलेनतांशानतयोनतांशाश्चततः प्रभावतत् कर्णार्कशंकोर्वशतः पुरातत् स्यात्तांशकस्वापमभागदिक्का इष्टान्तभागापमभागकाः
स्युः सौम्याग्रकस्यस्वदिगंशमौर्व्या परोद्यास्वापमसंमिताया यदाथवाग्राधिककिरलवज्यातदेकभासाधनमुक्तवत्स्यात् अग्रोन्य
याम्यतलवाः कृतायेतहृत्स्वापेंदुमिताश्चयेताः ताभ्यांयथोक्तानयनादभीष्टात्कृतापवादेवहिभाद्वयंस्यात् कुजोर्ध्वमित्यंविपलो
47 नैरैवविचार्यमार्ग्यैर्यमसौम्यगोले सौम्येगोलेयदिदिग्लवज्याग्रकास्वापमभागकेभ्यः स्वात्तात्सकेभ्रूदितमार्गवर्यैः छायाद्वयंतत्र
कपालभेदात् एवंहितेचेवपदाल्पभागानत्साश्चतेस्वापमभागकाः स्युः तदाभवेदेककपालएवच्छायाद्वयंकालविभेदसिद्धं इत्यंक
2 पालद्वयभाप्रसंगेयाम्यस्याक्षुडाल्लवशात्र स्यायाम्यदिग्दिग्लवाल्पव्यस्यातद्धिक्षुडाल्लवशाच्चमास्यात् भासौम्यदिग्दिग्लवविच्चर
स्यकृतेकदिग्मंडलदिग्नरोम्या ध्रुवात्रहग्मंडलयाद्वियोगादित्थंस्वगोलेसुधियाविचार्यं एवंयदाचेककपालएवच्छायाद्वयंसा
धितमास्तितत्रयस्यादिनार्धान्निकटेथतस्यभवेदक्षुडाल्लसमुद्भवाभा ह्रस्वास्थितस्यात्रभवेद्धिक्षुडाल्लनाप्रभातद्गुणितेष्टरोक्षे यताल्प
कस्वापमभागकेभ्योक्षे विदैनेवतयोः समेवे दिग्ज्याग्रयास्यात्तितिजेसमेवतत्तल्लदसाध्यततोविहृद्ध्या समाग्रकाकोभ्यधिकेसौ
म्यगोलेयलात्स्वापमकाधिकेवे एवंदिनार्धावधिवैपरीत्यात्कर्ध्वादिदिनार्धान्ततदेववोध्यं स्वापक्रमस्वात्तलवात्सकाल्पपरांशका
नैवभवंतिगोले ग्रसाधिकोत्तादयमस्तदास्यात्सौम्येक्रमादेककपालजाभासदोत्रराग्रात्सकदिग्ज्यकायामाद्यैःकृतंभाद्वितेजैः अ
याल्सकायामयिदिग्ज्यकायामेकप्रभायामपिसंभवःस्यात् यदापरःस्वापमभागतत्सल्लदावनेदप्रमिताभ्रभीष्टाः क्रांत्यमेशाकात्स
त्रतयेत्तभागाइष्टाश्चतेशंकुलवात्सहृत्ताः खोकानतोकाग्रथवापराल्पस्वात्तत्मयोर्वर्गवियोगमूले विज्याग्रणेसंविहृतेपराल्पज्य
यामतज्याचततःप्रभास्यात् परस्वतक्रांतियलांशकानांसाम्येतशंकोविहृतेवभास्यात् यत्ताग्रथैवाभ्यधिकःपराल्पपरापमा।

स्तथा सा परिवर्द्धितो वा भेदे सममेवाप्यपमानयोर्भभावोऽप्यभावः सुधियो यत एव रवेश्च नयमलवाः परभागोऽन्यः कथं विदधिको न भवे
युः चेद्योग्यमपि दृश्यते तत्र उर्मतिस्थूलत्वं तन्नाविलम्बं यद्भास्करप्रभृतिभिः स्वकृतौ किलोक्तं दिग्भाद्वयं अभिचरन्त्सदगग्रका
ताः दिग्ज्यात्मकत्वनियमेऽपि वनेदभागेविद्याप मोदितदिह तदिह दिग्गुणिशेकयोगात् यत्कृते हि नरभाद्वितयेन तत्त्वयोर्यदि
समत्वमिहास्ति सदास्ति हि कपालकभेदात्मत्वथा च ब्रुयत्किंतु समेका सैव भाभवति चैककपाले येन तत्र नरभेकामिता स्यात् ए
कृदिक्षुनिशामंडलेनैकयोगतो हि द्युतितः किल भेलः एकाहिदिग्भानयनेऽकुजोर्ध्वदृग्वृत्तदिक्संनिजसौम्यगोले उदी
चितं तत्किल याम्यगोले संजायते स्वक्षितिजादधस्तात् यच्चैकदिग्भानयने याम्ये कुजोर्ध्वमप्याधिकदिग्ज्यकायां तत्सौम्यगोले
क्षितिजादधस्तादथोपपत्तिं शृणु गोलसंस्थो खमध्यगोलसंधिप्रकल्प्य दृग्वृत्तं याम्योत्तरवृत्तं नाडीवृत्तं क्रान्तिवृत्तं कल्प्यानीति तं
वयत्र वृत्तं तत्र तयोरन्तरे दिगंशकोटिमितं अग्रा क्रान्तिः स्यात् दृग्वृत्तनाडीवृत्तसंपातान्नवत्यंशैर्वृत्ते ध्रुवास्तत्रमिष्टवृत्ते तत्क्षिति
जसंपातौ ध्रुवौ इष्टवृत्ते ध्रुवादृग्वृत्तावधीष्टक्रान्तिर्याम्योत्तरवृत्ते खमध्याद्वृत्तावधि लंबांशान् तत्रेष्टांशान् तत्रेष्टांशान् प्रसाध्य तत्र
ग्रंशाः कार्यास्ते दृग्वृत्तनाडीवृत्तयोगद्वयगोलसंदेहाद्वृत्तयोः क्रमेण क्रान्तिवृत्तनाडीवृत्तद्वयोरन्तरग्राः परक्रान्तिज्याग्रयना
भिधेयस्याष्टापवृत्ते खमध्यान्नाडीवृत्तावधिस्वात्तांशास्तथा यद्दृक्संबंधि ध्रुवद्वयोत्थवृत्ते नाडीदृग्वृत्तयोरन्तरे स्वापमोंशाग्रे क्रो
यंशा दृग्वृत्तस्य तत्रेयांशा एवं तत्र स्वापमोऽग्रजो नदिष्टात्तापमोकर्णो नाडीवृत्ते न कोटी चेति चापजात्यद्वयमत्र क्रान्तिसंबंधा
त् तृतीयमनंतरोक्तकृतपरक्रान्तिसंबंधि चापजात्यं चेति समजात्यान्नदृग्पाताज्जासहृयभुजद्वारातत्कर्णत्रुपेष्टापमस्तानि स्वकीयं
स्वात्स्वक्रान्तेः क्रान्तिहेतुसमत्वे येरान्तर्गते अधिके नतस्ते ये क्रान्तिहेतुरान्तर्गते स्वात्तापमयोर्दिग्भेदे नतहेतुयकोणादि ध्रुववास्थिता
द्दक्षिणं क्रान्तिहेतुत्रंतकोणलग्नं स्यात् विषुवद्दृग्वृत्तैक्याद्वयांतः दृग्वृत्ते भागेहीशास्ते ऐक्यान्नवत्यंशान्तरेण वृत्तयोः परतस्समेतरे
परमे उत्तरगोले याम्यकदिग्ज्यायां कुजोर्ध्वगतत्र दृष्टादिगंशान्तौ सौम्यमेशाधितायामावेन शाधिता इष्टात्तांशाः स्युरिति स्पष्टमे
व दृग्गोले तात्त्विकक्रान्तौ तत्र दृग्वृत्तमेरोत्रवृत्ते स्यान्न द्वयेलग्रामिति ज्यायाद्वयं स्पष्टमिदं अधिके परात्मकस्वापमेन चैकका

त॰ वि॰
क ४९

49

पालयव स्यानहृयेलग्नमिति छायाहृयं तथापि स्व स्वैसैकगमं परस्परं प्रेत्यापमेत तत्र हृग्हृग्रे देशागतय स्याशेयात्र हृग्नं तेनैव सं
लग्नं नाम्येत्ति छायैकाग्रतस्त श्रमाणावगतास्यकादिग्ज्यायां एतेन गोलस्वरूपमज्ञानैर्वचलात्र छायादयप्रकारैरवदतो नितरां
निरस्ताः शेषवासनाकरनयवस्फुटेत लेपनविते न हृग्ज्यीवया संगुणिता त्रदिग्ज्या त्रिज्योद्धृता लब्धमिताभुजः स्यात् छायागुणो
नस्फुवणोद्धृतावा दिग्ज्या भुजः स्याभुजनूतौ विलोमात् त्रिभाज्याहता कायकाकर्णानि ज्ञी भवेत् कर्णाहृता र्कप्रकाश स्यगोला पलछा
ययासौम्यगोले भुजः कर्णाहृता यया ग्रोम्यदा सौ वियुक्तो लम्भासु या यया वा वियुक्तः भुजः सौम्यभाग्रे यदा द्याक्ष्विभज्याहृतः क
ग्रभक्तो ग्रकावा युतो नः कर्णाग्रका सिद्धभुजस्य वर्गे छायाकृते शोध्यपदं ततः स्यात् पूर्व परा कोटि दिशा यथेष्टकपाल के याम्य
पूर्व संज्ञे ग्रयात्र हृग्नेस समभूमिप्रदेशकार्यं ततय चक्रकलांकितेव तत्केन्द्रगो लेवनि भार्क शंको छायाग्रकं यत्र विशत्प्रयेति वृत्तेपरे सौ
भवतो दिशौ वृत्तकाल दिग्ज्याग्रगतो भुजो या छायाम्य कर्णो न गुणो विभक्तो छायाप्रमाणेन तयोस्त्वचापे एकान्यदिक्के ततदो
तैरैक्य फलाभिरेंद्री चलिताय पांशी नूतौ स्फुटा स्यात्तावल्लगोलयुक्ता तन्मत्पतः स्यादिह याम्यसौम्या मेषार्कसंदर्शनतो दि
गंशात्तेपि पूर्वापरसूत्रमेकं यद्वा ध्रुवादेव सदोत्तरादिकज्ञेयान्य दिग्ज्ञानमतः सवोपं ग्रंथैकभाग्राहयितत्स्यायां भ्रमो सदे
स्वाश्रिततोशलाको कोटिमितो शंकुतलांत्र यात्र्या स्वदिग्भवां यत्र तदग्र केन्द्रौ दिङ्मध्यसूत्रं परिकल्प्यत स्मात् कोटिस्तु पूर्वापर
सूत्रबृया भुजस्तु याम्योत्तरसूत्ररूपं तत्सर्वदिग्ज्ञानमितः सवोपं तच्चैवकादेव सुश्रुत विज्ञाः कुर्वेति दिग्ज्ञानमिहात्र येव पूर्वा
परायात्र कृताप्रकारैः सैयावृधे सामसमेस्त लीया प्रक्रोदयात् लग्ने पूर्वापरेतज्ज्यादि --- ग्रन्यत्रा स्पोतरां कोचिदुद्देहेः नंतितो ज
गः ग्राययकारादयनाख्य संधे रासन्नकाले यदिग्रसाध्या स्वल्पांतरा त्राग्रपपन्निरत्र दिक्साधने संव्यवहारहेतोः विंबोर्ध्वदेशांतरभा
वशेनदिक्साधनेयेर्विहितं न सत्तत् विंबार्द्धलिप्तामितहृङ्गतेनदिनाईतः प्राग्परतोग्रहं द्वात् ग्रभावएवास्ति नृभाहयस्य किं विदि
ना हेल्लिदि विटदिग्ग्या तदीतितोभेव भिरेकमध्यात्पूर्वापरंभोपचयोन यस्मात् दिक्सूत्र संपात गतस्य शंको छायाग्र पूर्वापरमध्य
सूत्रे दोर्दोः प्रभाव र्गवियोगमूलं कोटिर्नयात्याप्यपरा ततः स्यात् कर्णामर्कगौतेनरभा कृतियोगान्नरलमा ऋरग्रभात्र विलोमात् ।

भूमिरहजनरेणविभक्ता दृग्ज्यकारीवृत्तगणास्फुटप्रभावा यत्स्थाक्रुदृष्टान्तरदृष्टिविकलायावड्डवेविकवजगोलकेंद्रं खगस्यतद्गर्भनद
ष्टिसूत्रं स्पष्टैवतद्गोलमध्ये पदलकामेनदिहालिदृष्टिकसूत्रकंतेस्पियाग्रसाध्ये स्वस्थानतराहायवदारयोस्पसाध्यक्रुग
र्भाभवदृष्टिविक्षात दृक्कर्णे लेश गर्भक्रुजात खगस्योन्नतांशकाः खोन्नतभागकाश्चयेनतज्ज्यकेयोजनकर्णनिघ्नोत्रिज्योद्धृतेकिलयोज
नाद्ये स्वशंकुदृग्ज्यभवतस्तन्नशंको क्र खेंदुश्रविशोध्यशेषं दृष्टान्तशंकुरलयदृग्ज्यकातत्कमोयुते दृलमितंभवेन्नत गर्भाय
दृक्सूत्रमथास्यस्तद्वेमथास्यवर्गैस्वयोजनयाम्नद्वस्यवर्गं विशोध्यमूलं किलपृष्ठजंतदृक्सूत्रकंपोलविदावयम्यं वाणोयदास्या
नवद्यरस्यतस्यविवाद्वैवरेवनतोन्नतांशेः साध्यंविदेहम्भवस्त्रकं नतस्त्वंत्रविस्याद्गुणोनोपयुक्तं ऊर्ध्वायरातथातिर्यग्रेखाचक्रस्य
मध्यगा कार्याश्चक्रांत्रयस्ताभ्यांचमारःस्युःसमास्तद्वेदकोऽष्ट्रिस्वरूपाद्वयं वादेवयथाभवेत् स्थानेदिग्देशकालानांतथास्त्यं
वदाम्यहं शेषजीवाईवृत्तं दानिविंशत्रिज्याभवान्यतः खोग्रविस्तारप्रमाणेनलाघवायंत्रमाहृतेयंत्रे त्रिकोणकंयात्समस्पयासार्द्ध २
संमितो भजेतस्यचक्रनेम्यंशत्रिज्यावाज्ञस्तीयकः तस्यैकःसमकोणोस्तितदन्योविषमोकिल समकोणचक्रकेंद्रं विषमेको
भवेत्तत्र तथान्यस्मात्खमध्येतक्रुजकेंद्रांतेशलिभूःतथाखमध्यकेंद्रांतः खेरेखानामिकंतथा दृग्नग्रयवशात्कुर्यात्कोष्ठवद्दि
तयंबुधेः क्रुजात्स्वोकलवानेम्यांतथाखोन्नितिथिनाडिकाः समास्त्रिंशद्विभागाश्चकार्याश्चमेस्तलतोम्यकाः खेसंज्ञेशेविकात्तस्तांत
रालानेमिसूत्रगाः त्रिंशान्मिताक्रुजारभ्यलोतेयंत्रेकृतांबुधेः अष्टदिशीन्यकाभ्रनाज्ज्यांतरालांशलांकिताः तस्यांकुतोन्नभात्तस्मा
गुलाग्रेकेंद्रतोस्थितयत् लंवस्त्रंचतत्रनेम्यांयत्रस्पृष्टंततःक्रुजं थावदल्लांशकास्तत्खेयावलंवभागकाः तयोस्क्रमोत्क्रमज्येच --
येषांक्रमज्यका अभीष्टस्ते लवानेम्यांदेयाखोन्नतयाज्यका भूमौतत्केंद्रयोरेतःक्रमज्यांगुलसंमितः एवमिष्टोत्क्रमज्याचक्रुजा
न्नेम्यांवनेलवाः देयास्तदग्रगाजीवातत्कृजांतोंगुलानिको उत्क्रमज्याभवेत्तत्रयत्नीसाध्यास्वदेशजा परक्रांत्युत्क्रमज्याग्रीलंव
ज्यात्रिज्ययोद्धृताः फलोनलंवमौर्वीस्यात्स्वस्यानेमस्पष्टिका स्वदिग्लवोनलंवज्यास्फुलावात्रस्पष्टिका अंशयातयाभाज्याखे
खोकाः ९-- स्थानवाधिको नदंगुलेस्त्रसादीर्घामवृद्धांगुलविस्तृता अथैतदंगुलविस्तारकार्याकेंद्राश्चलंववत् यथानदेकपार्श्व

स्यान्नयार्केंद्रे नियोजयेत् ज्या नयलांगुलांकीकैशूर्केंद्रादंक्यायमार्गुपैः नेम्यांकुजायलांशांग्राश्रितपर्यायकेंद्रतः यंत्रगुज्यांप्रदवा
तज्याग्रे नेम्यांयुग्मघटिका स्येयांशांशेषुभागार्कांगुलेर्हैत्रंयकेंद्रतः अथमार्धेलिविन्यासिनु शंकुपट्टीभुजाग्रगा लग्नायत्राक्तितज्या
त॰ वि॰ ग्रेनेम्यांस्वादपमांशकाः पलभास्वीयपर्सशायुतायुज्याभवेत्परा केंद्राद्भूमोयतांदत्वा तज्जीवायत्रतोस्पृशेत् कुजान्नेमिगतकांश
क॰ ५९ प्रास्योपटिकांततः केंद्रंयावत्तत्यग्रांसेष्टापरयरत्यका कृतायनांशवाहूग्राश्रितपद्रां शनश्चतत् चिह्नंपरयूरज्यायाययत्रतज्या।
ग्रखेतरे नेम्यामिष्टचरज्यांशाः स्फुटांयश्चमांगुलानितं सौम्यगोलेचरंकस्वे खांदहृदि स्यंचदक्षिणे तथातदंतरे नेम्यांतत्रैयंचरा
ग्रकं यलांकीयपदृश्यांशानेम्यांखाङ्कमादथ द्वितीयपदभागांशैस्तेक्रमात्क्रान्तनतस्तथा तृतीयमांशःस्वतस्तत्र्योङ्कवादेयांकुजा

त्तथा एवंभुजाग्रकंनेम्यांगगाणितार्धचलांबवेत् पातनेदारुजेवायंयंत्रेवृद्धिमताकृते तस्यकेंद्रक्रजोर्धस्थेरंध्रेकार्यसमांतरेकुज
रंध्रस्पृहृष्टेवकेंद्रंध्रगतेग्रहं त्वेस्पंविधायतत्यंत्रेकार्यंदृग्ग्रहनवद्वुपैः अथवाकेंद्ररंध्रेण स्मांजरंध्रेविशे– या ग्रर्कतांजसलया
यंत्रेपार्थमर्कमुखसदा अर्कोंदयेभवेत्तस्लंबस्त्रयेयथायथा वियमर्कः कुजस्यानांडनतश्चतयातथा यंत्रेस्वतश्चतस्त्रत्रेनेम्य
ग्रेश्रलितेभवेत् अतःखाङ्कनतांशाश्चत्ययाभूयान्नतांशकाः तज्ज्यकेशंकुदृग्ज्येवयंत्रेदृग्ग्रहवत् स्थिते एवंनतांशजीवायां युग्मपट्टी
यत्रसंस्पृशेत् गोलक्रमाच्चरज्योनयुताः कार्योस्तस्रः तदग्रतस्यभूज्याग्रेयावत्रेम्यांचरायतः उन्नतानाडिकास्तयाकुजाच्छेयान
ताश्चताः चरज्येनयुताकार्याविलोमा ज्याप्यतज्जका दृग्ग्रहगातदग्रेपकस्यत्रेनेमिगंरविं ततःखंखोन्नतांशाःस्युः कुजंयावत्रतांश
काः नेम्यांकुजात्मलोशाप्याश्रितपर्यामिनज्यका यत्रस्पृष्टाततःकेंद्रांतरेवस्वेष्टहृतिर्भवेत् एवंततस्त्रिहिकायांस्वांक्रांतांशाग्रज्यका
स्पृशेत् यत्रतत्रकेंद्रयोरंतःस्वाग्रासादग्रघटिका रविचिह्नगताकार्यातस्यामष्टादशीज्यका यत्रतस्माङ्कवंयावच्छायाकेंद्रतग
स्फुति एवंस्वामलभाग्राग्राश्रितपर्यायस्वापमात् ज्यकायत्रभवेच्छिन्नांतकेंद्रांतःसमोनरः भूमिस्थायाश्चतत्यायाच्छिन्देशज्यका
ग्रगं समवृत्तगसूर्यस्यचिह्नंनेम्यांप्रकल्पयेत् शंकुभाकर्णनाड्यादिततःसर्वंयथाक्रमवत् एवंस्वान्सम– कुग्रेपट्टीस्थाप्यापमज्य
का खांगतांतांस्पृशेयत्रतत्केंद्रांतेयनतज्यकाः तत्पयामेवयार्केंद्रात् पलज्यकाग्रगताज्यका तदग्रस्वांतरेनेम्यांक्रांतांशावास्वगा।

लग्नाः यूहासदोदितर्लंबपरमंसन्नतोनतं द्विधाविदेन्नगांशेक्यदलयमेपलांशकाः एवंमध्यनतांशानांक्रांत्यक्षभ्यांभवंतिचव्यस्त
संस्कारतोनांशाः क्रांत्यंशाश्चक्रमाहृते एवंस्वतःक्रांतिभागांतरेसंस्थाप्ययास्फुटोत् जिनज्यामेडलेयत्रतत्रपहीन्यसेत्स्वतः या।
वत्पद्युग्रतेनम्यांवलार्कस्यभुजांशकाः रसर्तुज्या २२ परोक्रज्यापकल्प्यचरकर्मणा येचराशिग्रयोमन्नासस्वपूर्वविशोधिताः व्य
स्तोदयात्क्रमात्रेम्यांन्भेस्वात्स्वकीयद्युक्रमात्त्वते उक्तवत्तुरखंडेश्चहीनायुक्ताःक्रमोत्क्रमैः स्वोदयामेषषट्कस्यजूकाद्येस्युः
विलोमतः इष्टेयंत्रस्यतेम्यांवक्रचाहृतांद्विपंचके उदयार्थेवसंसाध्यकोष्टकानांचलष्टये प्राग्वेलवाकि २ चटिकाद्वितीयेत
मसानिवै तृतीयेमेषषट्कस्यविभागश्चैकभागके त्रिंशल्लवाश्चवर्यैत्तत्रमामानिक्रमोत्क्रमात् चलार्कराशिभागेभ्योभीष्टकाला
ग्रगंभवेत् चललग्नेचलांशानांव्यस्तसंस्कारतोगकं चललग्नार्कयोर्मध्येकालोप्येवंस्फुटोभवेत् विवाणर्लंकजोर्धसंदिपायेत्रा
मताशकान् सामातथार्कवत्साध्यंयुगतेशुक्रयतत् मध्यवार्कोत्तलग्नांतःकालेनोनाधिकेभ्रवे राशिजातंभवेद्दत्तेयंचेवमन्यद
पीहवै सौम्यगोलेत्वकालस्वात्स्वहीनेवस्फुटोनदा तत्रन्यकात्तुसारेवाहृतेपद्यांचयोजयेत् षड्राशिकमयेकोणग्रलांस्याद्विक्रक
मेजे विपंशाचिक्रमेत्रेदोरंशलवय-- सदा प्रथमकोणाहिकांघ्लेमेंद्रोःकेंद्रभुजांतरे तस्मात्केंद्रात्स्वस्वचिक्रसंक्रम्यायाद्यस्वावा
धिनेम्यांमंदफलेत्वयेतौतत्संस्कारतःस्फुटौ शीघ्रियंत्रेचयाणांचवेदज्यायाश्चजनकाः नवद्वीडशरःसलः स्यात्स्वपातवियोर्द
शि ग्रच्दोःकोटिकर्णानांनामध्यमासतोमिथः गणितेफलसाम्यंस्यात्तथाकार्यविचक्षणैः ग्रन्यपातेप्रमाणंततफलमिच्छाच
तचैव त्रिज्यात्तसंप्रमाणंचेदिच्छाहृतेचकेंद्रतः लिखिलाभ्यंततोनेम्यांदत्वापहीन्यसेत्स्वतः वृत्तेपद्यांचसंलग्नेतत्रकार्याखरेखा।
योः मध्येत्विच्छाफलंस्तेयंमध्यवाकेंद्रतोलिखेत् लभ्यहृतेचलोदिच्छाप्रमापद्योतयुतं यत्रतत्रस्यकायाश्चखरेखावधितद्भवेत् २
छाफलेयदालभ्येद्वयोस्त्रिज्याभवेत्तदा खरेखातःप्रमाणाग्रेनेम्यांपहीन्यसेत्ततः भूमौकेंद्राद्विभज्यान्यंदत्वातज्यापथपाहिकोय
त्रतत्केंद्रयोरंतःपद्मामिच्छाफलंभवेत् यदाक्रज्यापिनत्रिज्यातदात्रिज्याप्रमाणतः लभ्यमिच्छांचवाकृत्वानदेकेंकेंद्रतोकयेत्।
पद्यामध्यातदग्याग्रेपहीस्थाप्यातततस्वतः त्रिज्याप्रमाणतश्चोकत्वाभ्यागवदिच्छाफलंभवेत् अथसंज्ञोमतांशानांवैत्रिज्यंतदेहाच

ते यथा त्वेमध्या त्वक्षुज्जेनत्वेव समनन्ता शोर्ध्वगमेऽन्तानि द्वयोर्द्वयोर्मध्यगतं सुरात्र खंडं स्वेचे क्योऽन्तभागकालः तिर्यक्स्थितत्वे समम
नन्नजेतेस्यकः क्रयाङ्कन्नगतोयथास्मात् कालस्तथा कालेन खंडकेन नन्जन्नमेवं निकटे दिनार्द्धात् तिर्यक्स्थितत्वं भवतीति
गोले प्रसमत्तसिद्धं किल तेन भानोः यत्रोन्नतांशः प्रभवः सकालो महान्दिनार्द्धान्निकटे कुतोऽत्र तथास्यकः स्यान्निकटेस्मिदेव सर्वत्र
त॰ वि॰ देशे दिविदृश्यते हि सदानिरक्षे विषुवत्स्थितार्को नतांशकालः समयेयवेद्यः सिद्धान्ततत्त्वे त्रगोलपर्वीणैर्यत्नायमक्षं युक्तियुक्त
क॰ ५१ प्रकारैः अत्रावपर्यन्तायतेवासनाद्रि यंत्रेस्तत्तेसामयानोदितास्मात् दिग्देशकालोद्भवजात्यमातेर्यन्नान्नपातेर्गणितेस्स्त
स्मे तदंघ्रियंत्रान्मयकानिरुक्तमपूर्वमाश्चर्यकरं नृणां च कालदिग्देशजे किं विद्ग्णितेन तदिग्शोदिते तत्सारमाविलं वस्यैग्रंथले
करणीयतः इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके शृङ्गोन्नताधिकारः॥ ॐम् शुभं ग्रहविदिनेव यद्दिव
सद्रूपं गणितेन सत् सूक्ष्मं सवासनं विविधविचारकं यथा मतः ग्रहसंदेहगोलाये तेऽन्तर्द्दिवगोलकाः आर्यैस्तद्यासमानं तेषां
क्रियोजनमंडले तेजसां गोलकाः सूर्योग्रहस्तारेणं गोलकाः अभावेनो दिदृश्यते सूर्यरश्मिप्रदीपिताः श्यंस्वानुभवादर्ये
त्वमानत्र्ये तैः किलोदितं त्वितिजोर्ध्वगता हृश्या अदृश्यास्तदधःस्थिताः गोलेष्वमे तारकनीरगोलाः सदोज्ज्वलाः सूर्यकरैर्विलग्नैः
दिनेन तेन वर्क प्रदृष्टदृश्यानदृश्याः त्वितिष्टगानां अथार्करश्मुद्भवदोषनाशात्सर्वग्रहे भानिसदस्तरश्मेः स्वहृष्टिताः कानिचिदेव
मन्नदृश्यानि भूसंस्थदिनृणादिमेपि दृश्यानिरात्रौ सदृशान्सर्वग्रहे भानि तपवैवेवं तश्चन्द्रो हिमरश्मिविंबं विनाग्रहोद्यनकर्यचि
दत्र दृश्यं सदृष्टिरभिघातनतः स्यात् एवं हि दृशं तविनोरवी हृक्रजोर्धसंस्थोदिवसेपितत्र रवेः कुतोस्मन्नतयेज्जगत्क्रा विविनरः यथप
तितद्दिवर्णो नदस्सदृग्दोषवशादथेवं रवौ तयाम्योतरहृत्समस्थे तादृगविधेंद्रापि न पश्यतीत्यं तदन्नारतम्यादिवुधे विविसम
ऊर्ध्वीयरतं परिकल्प्यशंकोर्वशेन यः सम्भदृश्यरंडुः सदोर्ध्वगोर्कस्तदधोस्यवर्णं व्याप्ते रितेवस्यमयिप्रमाणे त्वितिप्रभावा
दिपुविंवगोलक्षायाय यातद्धन्तदृष्टिविन्के मायस्तदर्कग्रहणो त्वितेनतत्रार्करश्मद्भवदृष्टिदोषः नैवेतिपतितद्युतिनीरवि
वेनृदर्शनार्हं सदृशेति चंद्र शविपिपत्नेनितयात्तशुक्रोसदैवयस्मान्नरदृष्टिविन्के ऊष्टषगंतन्नलविंवगोलक्षायाग्रतोस्सगतेः

51

युतोऽपि सन्नतस्तद्भगणैस्तेन दृष्टं नयोरतस्तदपि स्तनीरविबिंबं दृष्टा कथं विद्वद्विरश्मिज्ञानदृग्दे शातः पश्यन्ति नैवमेतत् दर्शेंऽवत्सग्र
हणं विनाथ किं न हि सर्वं रविमंडले हि समर्वदा पश्यति सप्रभवं तस्याछिद्दनाते न न जायते र्के एवं कदाचित् विविंबगोलभाया
द्दृश्यं न रहष्टि चिर्के संदर्शनेन चक्रकर्णं नराणां भवेद्धि सूर्यग्रहणस्य चेस्य नाशंकनीयं हियतो न शुक्र विंबान्महत्त्वाद्धि मरश्मि
विंबं स्वल्पावशिष्टं रविबिंबमिंदु योऽवशिष्टं च महद्दृस्तत्वभृगवोः स्वल्पावशेषात्रयनाभिद्यातोल्पको महान्स्यान्महतोत्र नूनं तेनेंदुयो
गेतरणेर्विधानं सद्दृश्यते नैवतथा तत्रभृगवो साक्षिद्दनात्साक्ष विमंडलेन तेजः प्रभावान्स तथा कदाचित् दृग्दोषनाशाद्भृगुसोम्यो
ज्ञात्सा चोत्पात रूपं कथितामुनीशैः इत्याकिलोकं वलयग्रहास्मिन् शुक्रार्कदृग्गस्त्रजकें दुयोगे नयोः परस्परमस्त्र सत्मनायोग्या
स्त्रियात्तो न भवेन्नथैव जलाद्युपायैर्विरचय्य सूर्यं मशक्य मप्यं महृशां सरंध्रे दृष्ट्वा मुनासघवनाः सितांशु विंबप्रतीतिं जनयंति लोके
दूरांतरस्थो भ्रमयेनिशायां तदुज्ज्वलं पश्यति यत्नजोऽर्धं एवं ग्रहार्यकंतऊर्ध्वगोलास्थिता सदेवार्क करोज्ज्वलास्ते तत्स्तृणं विंबमतः
सदेव ग्रहपश्ययोश्चापि सितत्त्नयोश्च समीपगार्कस्य चकलिकानां कलातयोलतयार्कतोस्य विंबेच तेनोज्ज्वलपूर्णविंबो सदेव
वाऽर्ध्वग्रहगोलविज्ञः गतोऽर्कशकैर्दूरगयोस्तयोस्तु दृश्यं विंबमानंसकलं निशायां समुज्ज्वलं तर्ककेरैविलग्नादृष्टा सदा पश्यति चात्रय
स्मात् २४ नैवं विधौ स्तत्र भृगुज्ज्ञ विंबान्महत्कलाविंबमितिस्तथार्कात् कलावशादूरगतश्चतस्य रविः समंताद्भ्रमणं करोति २५
विलग्नखेशु विलग्नखेशु भितत्र शोक्ला हृद्धि कमेणैव तस्पूर्णशोक्तं शुक्रस्ततोस्यान्महान्विशेषो यतो निशाशीतरुचेरिहेव
यन्नीरविंबं — यश्चाय यस्योत्स्य समीपगं च तथा नथाशोक्ला मितिश्चतस्याधिकास्वलग्नार्ककरैरयस्मात् २७ भानोर्विभावाद्धि
द्दृश्यान वीनेः विद्रुग्वोर्यैस्तेजसवंसदेव प्रार्थःसार्कसाविरोधेत्येतत्स्वलोयमन्यते संदर्शन २८ यस्मात्कालांशांतरेणास्य
कार्कांद्रक्षौ शुक्रस्तौ कथं दस्पयो प्रे एवं कालांशाधिकांशांतरेपि शुक्रसूर्यौ नैव संदृश्येते हि २९ तन्मतेन तैःसवंपश्यिरते
शुक्रस्यान्तेन नाके न नत्र यत्पुलो शोरंध संयगभावात्स्वस्यं तेनोदी — तन्नाशमेति ३० यद्योगेयत्रैनसर्वेनभंग्रंत तद्वैस्याक
कंतत्त्वभग्नं एवं भेदे यत्र भंग्रं कथ्यंते तत्रस्याद्योगे र्को शुज्ञानस्यजातात् ३१ इत्यं सद्युक्ति — तर्कनोर्कतत्र ग्रर्कराश्मिप्रच्छातो

लिनेत्रयोश्चमहानयुतो ग्रंतेरेवस्यकश्चैवं नृणामत्रभवोयतः ३२ इत्यंसङ्गक्किरीयतर्कमोर्कतत्रदोषस्तवायतदेवस्यएव प्रमर्त्तसि
द्धार्थविरोधस्त— न्नेजससोस्तिनवीनवर्थ्यै ३३ यथार्काशुनिमग्नंतेन्नेजसंसैनेवदृश्यते किंतसर्वरवेर्विवंदृश्यतेत्रेतिचेच्छृणु ३४
ग्रर्करश्मिजदृग्दोषान्नेजसेयास्तदृश्यता युतोसांशमयेचैवग्रमाणर्मोदितोस्त्विह ३५ येचतारमयागोलातेजोगोलाविवस्वतः
त·वि·
क·५२
स्वर्णांसुःसर्वतङ्गोलेशोक्त्यमहाधिकंभवेत् कुदृष्टस्येनैरैर्गोलानेत्राभ्यांदृश्यतेत्रयः तदर्शनेमहानास्तिविशेषतेचसंशृणु
ग्रथैकनेत्रदृष्यातगोलोयोदृश्यतेबुधैः तदर्द्धांसमसदादृश्यंदृष्टिसूत्रांतरेस्थिते नेत्रांतरसमोवासोयस्यगोलस्यतस्यत त्र
ईसंदृश्यतेकेचि--- नयनद्वयात् ३९ तत्राप्येकात्वितार्द्धांस्यवरोननयनद्वयात् नैवपश्यतिगोलार्द्धंसाम्यमित्यंतमन्यते ४०
यथायथाहरगतोगोलस्तस्यतथातथा दृश्यतेत्वधिकोभागःपरंतद्धांसकोदिमः ४१ एवंतन्निकटत्वेतत्तेयस्तद्विपरीततः
स्थूलत्वेचापविंवसंदृश्यतेयच्चतच्छृणु ४२ नेत्रगोलककेंद्रास्यदृष्टिसूत्राणिदेहिनो वस्तुग्रहणशक्तानितदंतविंवगोलकः ४३
दृश्यंतद्यासमानेतदृष्टिसूत्रांतरंकिल यथायथाहरगतोविंवगोलस्तथातथा ४५ दृष्टिसूत्रांतरेचास्यनिकटेत्वधिकंसदा
स्तीयदृग्गोलदृष्टेनना— णस्थूलविंवता ४६ दृष्टिसूत्रांतरेविंवंदृश्यतेनेत्रगोलके संकोचतस्तयोःसूक्ष्मसंकोचाधिकेस्ततः ४७
स्थूलत्वाणुत्वभेदेहिविंवोस्तिविविधःसदा दृष्टिवासन्नभावान्नचैकस्तद्द्वितीयकः ४८ सममध्योदयभेदेनज्योतिर्दृग्वेषतस्तथा
तत्तीयस्तेतितदज्ञानेसवास्तवमथोच्यते ४९ विंवीयगोलस्यचपृष्ठभागंस्पृष्ट्वाचयेहाविरणाःस्वगोले लग्नास्तदंतर्गतगोललि
प्तास्ताएवतद्योजनविंवजाता ५० योजनात्मकविंवस्यलिप्तिकाकरणाद्बुधैः स्थूलत्वेनिकटेणुत्वेदूरेसम्यक्कृतेतकिल ५१
स्थूलत्वाणुत्वदेहेतोर्यद्धाचार्यैःप्रकाशिते उक्तंतन्नैममतेचास्तिगोलयुक्तिविरोधतः ५२ अथागमोक्तसर्वोर्ध्वब्रह्मांडांतर्गतेनमः
नीलगोलोस्तितन्मध्येभूमिवेष्टनगोलकाः भगोलांतस्तमोयन्नस्तर्वग्रार्ककैरैःसदा नदृश्यान्नदूर्श्वेत्वतदभावाद्यथास्थितः
नीलांवरंसर्वजनप्रसिद्धंयन्नत्स्वकेंद्रस्तितिगर्भएव भगोलपृष्ठोर्ध्वगतंसदेवसंदृश्यतेभूमिगतैःस्वहत्र यद्वानिशांतारकखेचरेंद्रा
श्चैकत्रसंस्थास्वभांतियातः सनीलगोलःकिलसंदर्शनार्थंभखेचराणांविहितोवरस्य नीलंविभासात्रयनाभिधातोनालेपरे

दर्शनयोग्यमस्मात् नदृष्टिसूत्रांतरगेचविंवगोलस्यखंडेकिलविंवमत्र नदृष्टिविक्षमत्वगविंवगोलकेंद्रतत्कुर्भजदृष्टिसू
त्रे तद्विंवगोलस्यचदृश्यभागेस्पृष्टसमंतारकदृष्टिसूत्रे तन्मार्गवृत्तं परिधिस्तविंवे तद्विस्थतिविंवमितिवदंति तत्स्पृष्टजंदृष्टि
मत्सूत्रमूर्ध्नं यतश्चतत्स्पृष्टविलग्नमस्ति ५८ तद्विंवगोलस्यस्पृष्टयोगोयश्चालितद्विवजगोलगर्भात् यदंतरेतत्खगविंवगो
लव्यासार्द्धतत्संभुजसंज्ञकंस्यात् तत्स्पृष्टजंदृष्टिजसूत्रमत्रकोटिश्रुतिर्गर्भजदृष्टिसूत्रं दोःकोटियोगाकृतवर्णालितोत्रयत्
वमानंद्विगुणंहिविंवं ५९ तन्विंवपत्रेच ग्राह्योक्तयोजनमंडलार्द्धतत्कुर्भदृक्सूत्रवियोगयोगो कार्यांतदात—पदनेचात्र
निघ्नंतितयोजनमंडलार्द्ध तत्कुर्भदृक्सूत्रहृतं विनिघ्नं लिप्ताभिर्नायोजनविंवमाने परंविदंविवजगोलखंडेसंदृश्यतेस्याद्
शमंवरेतत् दृक्सूत्रयोरंतरगंचतस्यांतरस्यदृग्भेदवशाद्विभेदात् भूगोलकेंद्रेनरदृष्टिविक्षेपकस्यकार्यंगणितेस्वखार्थं
ग्रपृथक्कुगर्भदृक्सूत्रवशेनस्वकक्षागोलेकलात्मकदृग्विंवानयने त्रिज्यागुणीयोजनमंडलार्द्धस्वयोजनाख्यस्फुटकर्णभक्तम्
द्विनिघ्नतच्चापमितंग्रहाणांस्पष्टकलाद्यंभवतीहविंवं ६४ अत्रोपपत्तिंशृणुभूमिगर्भविंवगोलास्थितदृष्टलग्नं सूत्रेनयत्स्वचरगो
लदेशेवैकंतथाविंवजगोलकेंद्रे ६५ अन्यच्चतद्विंवजगोलदृष्टतत्सूत्रयोगावधिकेंद्रतःस्यात् तद्व्यासखंडंभुजरूपमस्तिकोटिश्च
रूपाकिलदृष्टसूत्रात् तत्केंद्रदृष्टाश्रिततत्त्रयोयद्वृत्तस्यगोलेविवरंकलाद्यं ग्राह्योक्तयोजनमंडलार्द्धचापोन्मितंयुक्तियुतंसदै
व ६९ सार्वभौमकृताकक्षागोलांतःपरिधौस्थितं यत्खेटविंवगोलस्यखेटविंवंतदेवहि स्वीकृतंस्वधियातत्रतत्सूत्रपरिधे
मितं कलाविंवंवपूर्वोक्तात्सूत्रस्मतदमहुवं तद्विंवकक्षिकागोलयुतौनिमित्तःसर्वज्ञा कर्णांतरेकुगर्भात्स्यान्नहितत्स्पष्ट
दृष्टिजं सूत्रंयेनात्रतद्विंवदृष्टियोग्यंयतोनिशं विनादृक्सूत्रसंवद्धंदर्शनंचकथंचन ७१ कुगर्भदृष्टिविक्षेपाद्विंवगोलस्यमध्य
गं गर्भदृक्सूत्रसंज्ञंतत्कर्णस्तस्मिन्भवेदिह कर्णोभुजस्तुपूर्वोक्तविंवयोजनखंडकं अत्रकोटिस्तुकर्णस्यात्पृथक्दृक्सूत्रसंमि
ता तत्स्तेषकुगर्भीयदृष्टिविक्ष—— दपि पृथक्दृक्सूत्रसिद्धितकर्ण्यंदृश्ययोग्यतातातः विंवीयगोलारविणामयोक्तास्वभाग

भेदेपि सदेकरूपा नीचोच्चयोरंतरमत्र तेस्य स्फुटा समानेन तदपीष्टवैकं दृग्गग्रमेवंयवशात्तदृष्टं न्यूनाधिकत्वं गमनेपि तेषां नीचोच्चम
ध्येवहवः स्फुटाख्याकलाश्च तद्योजनविंबमेकं ७९ सर्वत्रसंख्या किल तद्वशेन कलाश्च तद्वोलभवाः स्वविंबं यस्मात्रकलामहती
ततस्य स्वस्या कलायोजनविंबजाता यस्मात्सिकास्तत्र कलास्तु वह्यः सदेकतद्योजनविंबमाने स्फुटत्वत तद्वशादेव भवेदणत्वं
त॰ वि॰ स्थूलत्वमूर्धाधरसंस्थया तत् यद्भास्कराद्यैः खगमंविहाय स्वार्यैर्विरोधाद्धि हितं प्रयासात् स्वर्मेशवृद्धित्वयकल्पनाभ्यां कलादि
क॰ ५३ भौमादिगविंबमाने तद्युक्तिशून्यं विहितं मतेस्मिन् यतोत्र तद्योजनलिप्तिकातः भिन्नं सदातत्कलिकादिविंबं रवीन्द्वोश्च न संशयोऽत्र
यस्मादिचापे हि गुणेन तस्मान्न चापत्वं गणितात्कथंचित् दृग्गस्य चयोरंतरगेऽर्धचापेपि हि न्नेन तज्ज्यापमिदं ततः ८१ सूर्येन्दुभू
भातनु योजनानि मितेनेनतामानकलास्तु तस्य हक्स्त्रयोरंतरगानदिस्पष्टत्वं कुर्यरीत्याथ-- सार्वभौमे ८२ प्रोक्तं तदप्यत्र तमग्र
तश्च सूर्येन्दुमंदश्रवणादिनायाः विंबीयलिप्ता किल विंबसत्ककलास्थितौ नैव कलाश्चतास्युः किं त्वन्यलिप्ताप्रमितेस्तु विंबकु।
लाथतद्युसयतः स्ववृत्या विंबस्य लिप्ता युगभागजीवेत्यनेन मानेकदलं कृतं तैः ८४ मतं स्वकलाकलिकाप्रमाणात्स्व-- स
देकरूपविंबीयभासकलाकलावशात् भ्रमत्याकलायिताते श्रितादितमिदं जगत् नीचोच्चविंबीयकलायथोक्ताः कुभास्कराद्यैः
स्तिनिजादिकानां तथारवीन्द्वोनकथंकृतं रवीन्दुवत्तं वक्रकुजादिकानां स्फुटस्वकलाकलिकाप्रमाणात् दृग्योपविंबीयकलाय
ताः स्युः यत्र हि स्फुटान्यथाविनासद्युक्तिं न सत्त्वं दृशोप्यमार्येः ८८ कुगर्भदृक्चिह्नवशान्नयात तत्सीतोच्चकर्णः कुजविंब।
निघ्नाः तच्छुक्रविंबेन हृतं फलं स्याद्यदारजो योजनयातकर्णः तदा स्वयंस्योरसितोऽस्य विंबलिप्ताः समाः हि जस्त्र गुण्या।
ताः स्युस्तु कक्षाद्गुणितानहीस्यं तद्विरोधो वक्रयोर्विदाम्ः ९० कुगर्भदृक्सूत्रवशात्तखगोलदृक्सूत्रयोरंतरमेकमेव मध्यो
दयान्तः स्तितिदृष्टिविधाहि भेदो न तदंतरस्य ९१ अतः कुदृष्टाखितदृग्वशेन दृष्टं हि विंबं महदल्पकंच नैवं कुगभादृर
सो कथंचिद्दृष्टिदेशात्कथयंतितज्ज्ञाः ९२ यत्रान्यदं स्वस्ति निजान्तरमध्यं यावद्धि भिन्नं किल दृश्यविंबं वदामि तस्यानयनं।

सयुक्तिं कुष्टहक्सूत्रवशान्महत्वं ९३ स्पष्टाविंवीयसूर्यचंद्रकुराश्योविरंगतः तदत्रसंस्थो किलतदृशोनकलाश्रुतद्गोलभ
वाःस्वविंवं यस्मान्नकत्तामहतीत्वतस्यस्वलान्नदंतरेगोलविदास्तेयाहृग्विंववासनाः ९४ दृक्करांतःस्थितविंवगोलखंडं तदेवहि
दृश्यतेतन्नकरांतःस्थमहृदाकाशसंस्थिते ९५ खमध्यसंस्थोग्रहविंवगोलकेंद्रेस्यतद्गोलजपृष्ठभागे स्पृष्टोर्ध्वगानायनरश्मयो
येनीलांवरेहृन्ततयासमंतात् ९६ लग्नाश्रुतामंडलसंमितंहिनीलांवरस्थंखगहृग्जविंवं दृग्राश्मिमध्यास्थितविंवगोलस्वरूपमेव
स्थितिगं दृश्यं ९७ नृहक्षितिजाखगविंवगोलकेंद्रांतरेयाकिलदृष्टिसूत्रं तद्यत्रतद्गोलजपृष्ठलग्नंतत्रैवदृग्विंवजकेंद्रमूलम्
तत्केंद्रचिह्नात्समांतरेणसर्वत्रतद्विंवजनेमिस्य नैवंखमध्येतरसंस्थखेटेसम्यग्विशेषश्रूयतेतयत्रचातः ९८ यदानतंखेचरविंव
गोलकेंद्रंहिदृग्मंडलगंतदास्यात् तद्गोलपृष्ठापरसंस्थदेशेस्पृष्टेववयच्छोर्ध्वगदृष्टिसूत्रं नीलांवरेसंमिलितंहितच्चवयःस्थितंवि
वजंनेमिचिह्नं दृश्यंतयोर्ध्वास्थितपृष्ठभागस्पृष्टाचयज्ज्ञानमिहांवरेस्ति १ दृश्यंहितच्चोर्ध्वगविंवनेमिचिह्नेनतेद्वे निजपृष्ठकेंद्रा
त् तत्संतरेस्तोस्यतयोस्तमध्येविंवस्यकेंद्रंसुधियानकल्प्यं २ तत्केंद्रतश्चिह्नयुगांतरेणवृत्तंकृतंतत्परिधिक्रमेण दृग्रश्मयो
नाभवंतितेनास्तितद्वृत्तमितंहिविंवं खमध्यसंस्थेस्वतरंसदैवतास्यंतरेस्थितदृश्यविंवं स्वरूपमेवास्तिमहत्तयासम्
दृग्योग्यनीलांवरगोलसंस्थं संदृश्यतेभूमिगतैःसहृत्तं ४ महत्तयास्वक्षितिजेस्थितेस्मात् तदंतरेदृष्टिवशाद्धिविंवंतत्रैवरीमा
गणितंप्रवच्मि ५ विप्रप्रशीमात्खगविंवगोलगर्भाद्ववंपृष्ठभवंचतावत् कार्यहिदृक्सूत्रमिहयहृस्तेः स्पृष्ट्वास्यविंवानयनप्रवीणैः
कुखंडखेटश्रवणोनयस्यभुजोतत्रस्यास्तिमहीप्रमाणं स्यादूर्ध्वभेदृक्सूत्रमिहास्यलंवोगर्भीयलंवस्ववधेचशात्रं ७ याभ्यांतयोस्तद्र
णितंखगस्यप्रोक्तंचतद्योजनमंडलार्द्धं स्पृष्टदृक्सूत्रहतेचलंवे भुजोभवेत्संस्कारणायतत्रं ८ ऋणात्मिकाचेदवधास्यिकास्या
तद्धर्भलंवोभुजयुक्तहीनः अथःस्थितोर्ध्वास्थितपृष्ठदृष्टिसूत्राच्चसूत्रंक्षितिगर्भगंस्यात् ९ धनात्मिकाचेद्विपरीतमस्माद्दत्तेयहितत्
संगुणितं---स दृक्स्पृष्टसूत्रंविहृतंचगर्भदृक्सूत्रकेणात्रफलंहियास्यात् १० अथःस्थितोर्ध्वास्थितदृष्टिदृष्टिसूत्रस्यलंवःकिल
पृष्ठजःस्यात् स्वलंववर्गेणवियोजितस्यभवेच्चयद्वर्गस्यपदंहियत्स्मात् ११ तत्स्वस्पृष्टोस्यस्वस्यफलंप्रकल्प्यमध्याच्चगर्भाय

विंबवर्गः भाकर्ण------विशेषात्समदृग्नतोनंक्रमशस्तुकार्यं यन्नतिर्गोलसावयवयावृत- कुर्भीयदृक्सूत्रमनेननिम्नं खेटस्यतद्योजन
मंडलार्द्धेनतद्भूभदृक्सूत्रच्युतंचतस्मात् १३ भगोलतन्योजनमंडलार्द्धमप्यस्यदृष्टीयविलंबकेन तद्युक्तसूत्रंततदूर्ध्वनेनयत्स्यात्- तद्भ
श्रवणोस्यकृतोः वियोगमूलंकिलखंतत्वदृष्टक्षेपफलंतारंदृष्टिजमंतरंस्यात् भगोलतद्योजनमंडलार्द्धतद्वर्गयोगस्यपदंविनिघ्नं १५
त॰ वि- त्रिभज्ययाभश्रवणोद्धृतेतद्दलस्यचापंद्विगुणंहियेव समंहृद्दृक्सूत्रवशात्कलाद्यंतद्योगतस्संकलिकादिबिंबं १६ नतत्रकलाश्रित
क ५४ गोलकेस्यात्सपूर्णचापप्रमितेतदेवं तस्स्याज्जीवादलसंमितेनव्यासार्द्धमानेनकृतंचतेन १७ तद्भूमितस्संकिलदृश्यबिंबमध्येस
केंद्रंस्फुधियाप्रकल्प्य तत्केंद्रजंदृष्टिजसूत्रकंयततद्दिवगोलस्यचकेंद्रलग्नं १८ तथैवतद्भूभजदृष्टिसूत्रलग्नोक्तदृष्टोद्भवकेंद्रलग्नं
54 कथंचिदप्यत्रभवेत्तदेवमप्याद्धिनस्फुलेनेतिसुधीभिरूह्यं १९ ग्रहस्ययोजनमंडलार्द्धस्यदृष्टयोजनकर्णमाने मत्वादतवात्रभ
जंययोश्चामत्स्याद्धितद्वाकलिकादिबिंबं २० इत्थंत्वमप्योदयभेदतस्तत्सान्निध्यदूरस्थितिभेदतश्च दृग्बिंबमायानयनात्स्फुटस्म
मतोत्रतज्ज्ञोत्वमप्यदोषः २१ यथायथाकुष्टग्राच्चमूर्णांदृक्छिक्रमूर्ध्वगं तथातथाधिकंबिंबमंबरेदृश्यतेनृभिः २२ दृष्टोर्ध्वदृक्छि
क्रमिलात्सकेंद्रामवाकोवडे खगदृष्टिसूत्रे ज्यावायवोर्ध्वनिजदृष्टितस्यार्द्धेन-गास्यावयवयोक्रमेतः २३ अन्नावयायामत्स्यायाम्
णांकस्वीकृतंनयत् आवायवयोगसिद्धोतत्र्यतद्गुणितेनहृत् २४ तत्स्यंधदृष्टंगणितप्रयासैस्सतांतरात्मप्रवदारसिद्धे कुजादिनाद्यो
वधिकालबिंबंकुतसक्रमात्तद्विगुणान्ययोक्तं २५ सोत्रतेदिनमध्यईहीनाडीमफलेनतत् छियाद्धितेपमानानितान्येषांमंडलानि
नित सम्यक्रायपानुपातोत्रसर्वायोक्रोंशशोत्रावत् स्यानुपातात्रैरस्त- नास्तितेस्वल्पबुद्धितः २७ यथानाशितेचोपमज्याविधा
नाहिपोःशोत्रमस्तीहलल्पमग्रखेः तथाभास्कराद्यैः क्रमज्याविधानंदलंचांतरंबिंबजंनाशितंहि २८ अभावेनभावंभावेऽप्यभावं
यदृष्टेवमप्येपिचानयंति विलोमानुलोमज्यायानुपातादयोप्येपितेभ्योमहद्भ्योनमोस्तु २९ यदस्मदीयाकविनास्वतुल्याज्योति
विदांश्रीपतिनेवमुक्तं दृष्टामहीव्यासदलेनयस्मात्समुन्नतास्तिष्ठतिभूमिपृष्ठे ३० नभस्यभानोनिकटस्ततस्त्वभास्करस्वल्पम
वेस्यतेसौ विधीयतेभानुवदुग्रमूर्खैःसमंततः पंकजकर्णिकेव ३१ ततकेसरेखरकाप्यवर्तिनिरीक्षितेतेनचहल्पमूर्तिः वसुंधरा

गोलनिरुद्धयामाहरस्थितोयैर्ग्रस्तदृश्यबिंबे २२ महीयहक्षेपगतो विवस्वानतो महान्नामकरोति रश्मिः चेदिन्यमायानयनेऽ
युक्तिर्ज्योतिर्भवाहृष्यभवाहृष्यभिन्नातनोऽस्ति २३ तदीन्दुभावोर्थ्यसितेस्यकेतन्मतेनलत्तकथमास्ति बिंबे नृणांग्रुनर्दृश्यविधिस्फु
रवेकृतेप्यतस्तन्नमतेहिरम्यं २४ मानैक्यखंडे विहितेग्रुगणो ग्रस्यार्धमकग्रहणे रवीन्द्वोः केंद्रांतरे तत्र हि नेमियोगे ततः स्फुरस्मदीत्यान
दहृग्रवाक्ष्मि २५ अथार्धस्वकक्षाख्यगोले सदैव खेर्बिंबगोलोऽस्ति चैव विधोश्च अथः स्वीयकक्षाख्यास्ति गोले गोयः सदाबिंबुजन्तु
युतिः स्यात्कथं हि २६ अतो हृष्टिस्तत्रेवबुधैः कल्पितासातयोः सूत्रयोरंतरे चार्कगोले भवेद्बिंबगोलस्य विस्तारं तत्संरवेर्मंडलं चंद्र
गोलेपि तद्वत् २७ तयोः सूत्रयोरेव यद्यांतरे रवेर्मंडलेयोगसिद्धेप्रकल्प्य तयोः सूत्रयोरंतरं योजनाद्यं रवेः कल्पिकायां न तच्छीतर
श्मेः २८ तयोर्मंडले दृष्टिहृक्सूत्रकेतत्प्रकाखिग्रसाध्येविधोः कल्पिकायां अथ स्पर्शकाले विमुक्तौ विमुक्तौ कगर्भात्कृदृष्टाञ्च यत्स्
दृष्टिहृक्सूत्रमस्मात् २९ रवेर्बिंबगोलस्य केंद्रं तवेयं रवेर्मंडलार्धेन सूत्रेण तिर्यक् विधोर्बिंबगोलस्य केंद्रं ततस्तद्भवे बिंबभिन्नं दिक्
स्थार्थतन्मंडलेन ४० तदेकांतकेंद्रांतरं चंद्रभान्वोर्भवेत्सूर्णजीवात्मकं सूत्रमत्र परं दृष्टसूत्रं द्वयोरेकमेव यदा नेमियोगास्थिते
स्थानदेश्यं ४१ यदा बिंबगोलीयदृष्टात्तदृष्ट्युद्भवे भिन्नसूत्रे तदान्यथैव विधोः कल्पिकागोलसंस्थं तु भान्वोर्भवेत्ताच यं मंडलेन युति
र्हि ४२ स्वतोनैव किं तर्हि हृक्सूत्रयोगाद्भवेदेकगोलेपि बिंबोक्तप्रकारात् स्वदृष्ट्यालविबिंबैक्यचिन्हाच्चतिर्यक् स्वबिंबार्धतत्संतरेण
स्वकेंद्रे ४३ भुजोऽत्रास्तिमानैक्यखंडं च कोटिस्तयोः दृष्टिहृक्सूत्रयोरंतरं हि तदन्यस्य तेस्मद्वायेविनिघ्नरवीन्द्वोर्भवेदंतरं नेमियोगे
कुगर्भेकहृक्सूत्रतः सार्वभौमे यदा मंडलार्धे समे स्तस्तदानीं तयोः सूत्रपृष्ठैक्यतो मानयो
गदलेबिंबकेंद्रांतरं भोक्तरीत्या यदा नैव तुल्ये रवीन्द्वोश्च बिंबे केंद्रांतरोऽस्यंच सूत्रं तयोर्मान
योगार्धतस्यैन तत्र न संगच्छते सार्वभौमोऽक्रमस्मात् मानैक्यखंडेनसमेऽपि केंद्रांतरेण तत्
सूत्रजगोपि जैक्यं तउत्कक्षागतनेमिजैक्यं न जायते तयुतिनापितत्र तयोर्हि कक्षागतने
मिजैक्यग्रस्तं च तद्बिंबकमक्रयोगः नो केंद्रसूत्राश्रितनेमिजातस्यंचतेद्वयोपि दृश्ययोग्य

स्वदृग्गुतो दृक्कर्म तेनैर्मितेनैकां दिशि एव तद्गोल स्वदृष्टयोगात् येः स्वीकृतं विंबदलैक्यरूपं केंद्रांतरं तत्र हि दर्शनार्हं चंद्रकर्णाभकर्णाग्रविक
र्णी स्वगस्य च कर्णाग्रकास्थितार्कस्वगदृक्सूत्रकादिभिः चंद्रगोलेपि सर्वात्मा स्वयोजनमंडले दृष्टदृक्सूत्रकेंद्रस्थाता तयोस्तत्रिज्यका
हते चंद्रकर्णाहृते कृता विंबकेंद्रजसूत्रके साम्यमानेकास्विंडचैतदेव परिकल्पयेत् उक्तसाम्यदृक्सूत्रजकल्पनानां तत्प्रोदितं श्रीरवि
म० वि० णास्वलोर्ध्व शीतांशुकस्तागतयोरिनेंद्वोः केंद्रांतरं मानदलैक्यमेव अत्रोपपत्तिर्वा भाष्ये मिथ्यं सर्वविजानता गोलस्तानात विंबीयदर्श
क० ५५ येत्तिवमेस्थिते कुगर्भदृक्सूत्रवशेन मानैक्यखंडदर्शनं दृक्सूत्रयोगे शशितिग्मरश्म्योर्विंबीयगोलास्थितकेंद्रयोर्हि तयोश्च दृक्सूत्र
वियोगतत्र पातं हि दीयते तदेव यादीड भाष्ये प्रभाधिकाराद्विहितं तदेव यदृष्टिचिह्नं किल तद्वशेन चंद्रविंबं रवेर्विंबं तत्संभवेदृग्योग्यमिदास्य
55 ध्यान सर्वग्रहोर्कस्य भवेद्धिमांशोः प्रभाग्रदृक्सूत्रयोः समत्वात् दृक्सूत्रमध्यं यदि भाग्रमानाद्धीनाधिकं तत्र दृष्टिचिह्नं विंबाधिकत्वाद
विंतोवियोग्यस्वस्य ग्रहस्तत्र तु येर्विविंतः भाग्राधिकं दृष्टिजसूत्रकं चेद्भाग्राद्ध दृष्टितत्र दृष्टिचिह्नं तत्रोस्त रश्मेर्बलयुग्ग्रहः स्यादस
ततोर्कः स्वच्छशिविंबकस्य नैवास्य घोर्स्याः किल विंबतुल्यं दृक्तत्वेनरीत्या सुधिया विचार्यं एवं यदा नीचमसेस्थितोर्कः स्वोच्चेष्वतदा शि
गएव चंद्रः तदा सदा तद्दलयाकृतेश्च नूनं तयोर्येंद्रैः परमत्वसूक्ष्मं तद्गर्भदृक्किंकवशाच्च दृष्टदृक्चिह्नरीत्यापि परत्वमेवं विविधदृक्कृवि
कृवशात्कथं चिन्नत्वायते विंबभवं परोक्षं ग्रानयिताकूप दृष्टांत्र मध्ये नीचाः करास्वे दृक्स्थानमस्मिन् प्रभावोस्त इति स्फुटं अथ
स्योतिर्मयं खेटविंबं यद्दृश्यते स्य कं तद्दृष्टोधास्यदा तस्य स्वतेन ततधिकं च तत् उपेत्तीय भेदोस्य सूक्ष्मतमेवि जानता रविणानिय
मोवृद्धतं तत्वदत्तं गोसूक्ष्मः अथ ग्रहविंबवशेन तत्र विंबमानं यद्द्वयत खेटसमे भगोले स्वदृश्यते योजनखेटविंबं भकर्णनिघ्नं नि
जकर्णभक्तं तस्याद्ध विंबं किल योजनाख्यं परं तयस्य विंबाय कर्णाहृतं च तद्दृक्सूत्रवशादिदं च तत् ततोपि तत्सूक्ष्मतरं च वोध्यमेव भ
विंबेसति खेटविंबात् अर्द्ध त्रिभागादिमितेन चास्यादि ३।३।४ प्रथमेत द्वितं तद्गुणेन च भजेच्च तद्योजनविंबकं स्यात् खेटस्वगोलेम्यकृते
स्ततच्च खेटेषु पीय्यत मिथ्याप्रकल्प्य साम्यादि दृष्टोदिवियोजनाख्यं स्वोच्चेपिनीचेपि तदेव विंबं चेद्धि वकर्णो स्वगजो यथार्थो खमध्यस्य
योर्वा तदन्यैकदेशस्थयोः सूक्ष्मसूक्ष्मं विदं च विद्धिः तयोर्मध्यभूजातो विंबसूक्ष्मप्रभेदाद सूक्ष्मं यतश्चामनेति २४ दृग्गहृदयसंस्थेयमव

पश्यन्नीलाम्बरे ग्रहं खचरादितियंत्रात्र वश्यं पश्यति मानवः खगद्वयं चैककखगेन रोयत्र पश्यति स्वीयविलोचनाभ्यां संदर्शनात्तद्दिने चैक
दृष्ट्यात तद्रासनायुक्तियुतां प्रवाच्मि अन्तरे पीठखगो विलोकोयस्मात्रयेणैव न तदंबरे च परस्परं येग्रहसमक्षदृष्टिद्वयोत्यन्तेच विभि
न्नदिक्स्थे लग्नयथायात्रायतयोर्विभेदाग्रहद्वयं पश्यति तत्र नूनं ग्रहोत्पद्वकसूत्रखयोगचिह्नयेतास्यवश्यं खचरोनुदृश्यः यद्दृष्टिसूत्रे
खचरोस्तिदृश्योयः खेष्टंतपश्यतिनान्यदृष्ट्या एवंनराद्दृग्द्वयसूत्रभेदाद्विवेपरीत्यादवलोकयंति इति श्रीकमलाकरविरचिते सि
द्धांततत्त्वविवेके बिंबाधिकारः येर्येर्भवेद्दाक्किरणावरोधस्तैस्तैस्तु सूर्यस्यकरावरोधः भवेददृश्यंयदिचांतरंस्याद्दृगर्कयोस्तत्कि
लतद्यदृश्यं बिंबं खिलत्रनृणांतदर्ककराश्रुतदृग्लगतियस्मात् अतःस्वतःसिद्धदृष्टीयकारोदृग्गोचरोर्कस्यकरावरोधात् यावान्करा
वरोधेनयुक्तोयःकरमध्यगः विस्तारयामतस्तावान्तस्ययोसंतकोत्रसः अर्कतोयोत्सकोगोलोतच्छायाविस्तृतिर्भृशं उत्तरोत्तरमस्यास्या
धिकस्याधिकास्मृता यथास्मार्कगोलस्यछायादैर्घ्यंप्रसाधितं तथैवग्रहबिंबीयगोलभादैर्घ्यमानीयेत् ग्रहस्ययोजनमंडलार्द्धं
ग्रहार्कबिंबांतरसूत्रलिप्तं भक्तंतयोर्योजनमंडलार्द्धांतरेणलब्धंस्यात्खगभाग्रदैर्घ्यं यत्तत्सगोलस्थितखेटभान्वोर्बिंबीयगोलोद्भव
केंद्रसूत्रं प्रसिद्धतद्योजनसंख्ययास्याद्ग्रासिद्धयेतत्कथयामिसूक्ष्मं ग्रहार्कयोरंतरकोटिजीवाग्रहेषुकोटिघ्नकयाविनिघ्नी त्रिज्याहृ
तास्याफलसिंजिनीतच्चापफलेतल्लवहीनखांकाः स्फुटंग्रहार्कांतरमाद्यपादेभार्द्धांशशुद्धांशपदेद्वितीये तृतीयकेभार्द्धयुतेव १८०
युतालिप्तचक्रांश ३६० शुद्धांश्चपदेचतुर्थे ग्रहार्कयोस्तद्विवरस्यभागाः खाग्नि(?)हृतास्याद्ग्रहसर्वकंतत् ग्रहार्कयोस्तद्विवरंस्फुटास्याद्ग्रहा
र्कबिंबार्धगमंडलेहि फलस्यकोट्योर्विवरेणवात्रग्रहार्कयोरंतरकंयुतोनं पदेविषेयंविषमेसमेचक्रमाद्ग्रहार्कांतरकंस्फुटंस्यात्
ग्रहार्कयोःस्पष्टवियोगजीवाग्रहस्यकर्णेनगुणाविभक्ता त्रिभज्ययालब्धमितोभुजःस्यादेवंफलज्याग्रहकर्णनिघ्नी त्रिज्योद्धृतामत्स्य
हितोविहीनस्तीक्ष्णांशुकर्णःकथितात्रकोटिः स्पष्टाभिधेकर्किमृगादिषट्के ग्रहार्कयोस्तद्विवरस्यकर्णः तद्वर्गयोगस्यपदंखकक्षा
गोलस्थयोःखेचरतीक्ष्णभान्वोः स्यादग्रतःसंस्थितयोस्तुबिंबकेंद्रांतरंयोजनसूत्ररूपः भाशोक्तयोरानयनायपूर्वैर्नोदाहृतोयः
खचरस्यचैवं विहंगगात्खेचरतःसुसूक्ष्मःप्रोक्तोमयाबुद्धिमतांसुखाय इष्टंयदुक्तेरविकल्पिकात्स्वयःस्थितानांचतयोर्धगानां

त॰ वि॰
क॰ ५९

56

खेटार्कयोर्मध्यगतश्रवोर्ध्वं यथोक्ततद्विवरवियोगसूत्रं अथास्य यावाकथयामि सम्यक्चंद्रार्कविंबांतरसूत्रयुक्तिं याम्योत्तरावत्र भुजोत्र।
कोटी पूर्वापरे मंडलतो रवींद्वो। स्वकर्णनिघ्नो त्रिगुणोद्धृतेते स्वबाहुकोटी किल योजनाख्ये कार्ये अतस्तान्यदिशोः क्रमेण बाहोश्च को
ट्योश्च वियोगयोगात् स्फुटे यतेस्तः खलु बाहुकोटी चंद्रार्कयोर्मध्यगते च सूत्रे कार्ये तयोर्वर्गयुतेश्च मूलमायाभियं चैकमितेन शंकुः
स्वकर्णनिघ्नो त्रिगुणोद्धृतो च तो योजनाख्यो भवतस्तयोश्च ऊर्ध्वाधरैकान्यदिशोः क्रमेण वियोगयोगाद्भवतीह यास्तः तयोश्च वर्गैक्य
पदं स कर्णः शृद्वर्कविंबांतरसूत्ररूपः यदर्थमस्मानवशाद्भ्रमंति स्वस्वाभिमानाद्ग्रहगोलविज्ञाः यद्दिवगोलकेंद्रोत्थसूत्रे खेटार्कयोवि
ह अन्तसं सर्वदैव स्यात्तत्कर्णांतरतो हि तत्र ग्रहार्कविंबांतरसूत्रमुक्तं भाति द्विदं तच्च यथा यथा स्यै तथा तथा स्याग्रहविंबगोले छाया
धिके न त्वधिका सदेयं १ अथार्कमध्यकर्णप्रमाणेन भूछायादैर्घ्यं २२३८३१ एवमुच्चकर्णप्रमाणेन २२३८०१०२१ एवं नीचकर्णप्र
माणेन २१५१४४ एवं चंद्रस्यास्य कर्णोमध्यकर्णप्रमाणेनार्कवशेन कर्णांतरसमे विंबकेंद्रांतरस्थे क्रमेण छायादैर्घ्याणि लिखि
ते ५०५२१ उ २१८२२९ भुक्त २१९९२ एवं नीचस्थितेरवौ तदा शशिगएव विधुकक्षागतस्तेंदु छायादैर्घ्यं च ४८०७४ खमध्यगो विंब
नुगोलकेंद्रयोगाद्यदासौ शशितिग्मरश्मी तदेंदुभाग्रं स्थिति खंडहीनं निजश्रुतेरंतरं च तत्र भवेत्स्फुटं स्पर्शगामिंदुभाग्रं भामंड
लेचेदधिकं पृथिव्यां एवं खमध्यादितरत्र भाग्रहं कस्त्रकाभ्यां उपपाद्य विचार्यं आर्याविरोधतो गर्भान्निरुप्रश्ने या प्रभोदिता तदसत्त्व
मतः पूर्वैः कथितादमानदन्यथा स्वभुक्तितिथ्यंशविवर्जितानामहान् लघुः स्याग्रहकर्णांशहीना स्पष्टो भवेदस्फुटजातदृग्ज्यासे
ताडितार्कैः स्फुटशंकुभक्ता प्रभा भवेन्नातिथिभागतोल्पो यावद्द्विघ्नस्तावदसावदृश्यः दृश्यप्रभासाधनमेव मुक्तं शिरोमणौ स्वाति
तिस्पर्शकोः कुगर्भशंकुदृग्ज्ययोर्यन्नलंवोक्रमेण यो स्वविंबखंडलिप्तिकायुतो नितेज्यके तयोः दृग्ज्योनतो दृग्ज्यकाख्यम्
निघ्नीय या सत्र सूत्रेन शंकुयाप्तभक्ता प्रभा दर्शनीया ततो भाभृतिः स्यात्कुपृष्ठे स्वविंबार्धनिघ्नयाता कुच्छन्नस्तत्रार्कलवेन निघ्नी
कुपृष्ठभाहृष्टभया युता स्याः कुच्छन्नसूर्यार्कयुतेश्च वर्गयोगात्पदं तद्विहृता विभज्या कुच्छन्नसूर्यार्कयुतिः प्रगुणाप्तास्याच्छायभागा
रहिता निजेन विंबस्य खंडेन ततोज्यकासौ भूगर्भतो भीष्टनरोति सूक्ष्मः श्रीमन्मुकुंदे हि सिद्धांतसार्वभौमे स्वयुक्तितः रंगनाथात्म

नेनाग्राद्भिन्नखस्वेत्ररीतितः रविरुदग्वदेशयतोऽवलंबाक्रांतिसिद्धः दितिदृग्ज्यार्कशंकोः । स्फुटाभाभवतिप्रमाणमस्याः कथयामि
प्रथमात्रसारमत्र त्रिप्रश्नरीत्याप्रथमं प्रसाध्येदृङ्मंडलस्थार्कजशंकुदृग्ज्ये कुज्यानखेत्रेण निजेनहीनसगर्भशंकुर्निजदृष्टभूजा
त् रवेस्तुदृष्टाखिनरोथशंकुदृग्ज्येयत्तेभानयनाययोग्ये रविङ्गादृग्ज्यार्कविहीनदृष्टनरेणभक्तार्कनरघ्नभास्यात् दृश्याकृट
ष्टीयनृणांतदर्कवर्गैक्यमूलं किलभाश्रुतिः स्यात् इत्थंकृतं विंवजकेंद्रजातशंक्वाग्रसक्तार्क
करांतरेण अत्रोपपत्तिर्वार्याप्युथिवीमप्यवर्तितो कुर्यादर्कस्यकलोचतथातदृक्षमध्यगं
तिर्यक्कुसूत्रं चगर्भीयकुजसूत्रं तयोर्ध्वगं कुर्यान्मध्याभिधं तच्च यत्रलग्नं कुमंडले कुदृष्टं तत्र
विज्ञेयं तत्ररवेर्गोलोनरः तथाकुदृष्टतास्तिर्यक्कगर्भदितिजसूत्रत । समांतरेणयत्सूत्रंदृष्ट
दितिसंज्ञकं स्वीयकलागतार्कस्य विंवकेंद्रान्नरागतः सूत्रकर्णाभिधंकुर्यात्स्वीयदृष्टकु
जावधिः तत्रयत्खंडकुपृष्ठलस्यकर्णसूत्रस्यांतरं दृष्टछायातथाकर्णछायाशंक्वग्रायाश्चिह
श्यमत्रप्रतीत्यर्थंछायालेखस्यदर्शनं सार्वभौमशिरोमण्याः कुदृष्टादर्कसंगतं सूत्रंकर्णो
भग्नोदृग्ज्याकोटिः दृष्टस्फुटोनरः दृष्टछायास्मजातीयंजात्यमुक्तमिदंतथा पूर्वोक्तादतिसूक्ष्मार्थं दृष्टछायानयातनः कुछन
सूत्रजंजात्येतयोगाद्भूत्तीयकं जात्यंतदनुपातात्तु गर्भतांकुप्रसाधयेत् कृत्वैतदप्यसद्धिंवोधीयद्गर्भकुजावधिः यताश्चिन्त्यागृहीत्वे
वनाशितं गोरवाद्भुतत् विजातीयात्त्रपातोऽत्र यद्यभीष्टं चतन्मते दृष्टभातेत्रतस्तेनकथं लाघवात्कृते कर्णस्यवर्गोदृग्गुणः कुखंड
वर्गोनितस्तस्यपदंविहीनं कुखंडकेनत्रिगुणार्द्धनिघ्नं कर्णोद्धृतं तस्यपलस्तीतांशः १ यदारवेस्वनरभांतरेणसमानदाभास्फुरदृष्टव
कोत्क्या कुदृष्टजस्यदृष्टनरोस्फुटोस्यदृग्ज्यासमलस्त्रयतोऽस्ति नूनं कुदृष्टगात्स्यनरस्यचाग्रे स्फटछायदर्काकिलकर्णसूत्रं समाश्रितो
यत्रविलमस्मान्नशंकु ए मूलावधितत्रभास्यात् दृश्याप्यसानैवनरेणतस्याकथंस्यात्तत्क्रणितंसमस्तं छायोद्भवत्तेत्रसमस्तमत्र
विचारणात्तस्यमतोऽस्ति नूनं वस्तुतस्तूपरणीसमदृष्टेभिन्नभिन्ननरभानरभानरभेदात् अस्तिनिश्चितमिहोदितदृश्यतत्वभाजनि

त॰ वि॰
क॰ ५७

तज्ज्ञानविभेदैः लक्ष्यतेऽस्तनरज्ञाल्पनेरणा नैव साक्षात्खेटा किं तर्हि सैव स्फुटदीर्घ्येनरमानविभेदेष्वत्र तेषु च रविसंख्यविभागैः तस्य तामप
गतासन्नतैर्यद्भ्रमानयनमुक्तवदत्र तस्य भेदयथास्फुटस्यमन्तनमज्ञाम्यभेदतत्रहात्ति विभिन्ने दृक्शंकुदृग्ज्ययोः संख्याप्रसिद्धाये
नमानतः नैवतेनास्य शंकोश्च संख्यातत्रकथं तयोः वियोगयोगौ युक्तौ लसत्त्वज्ञयत्नेत्त्वसमकथं सिद्धांततत्त्वं वदतां नराणां स्फुटमपत्त
तः अतस्तृतीयपत्ताके सार्वभौमोदितं चयत् कुच्छ्रमार्कयुतेस्तत्र स्फुटत्वं तत्तत्वेत्र वीतितः अस्य सनरभेदेपिच्छायाभेदो न लक्ष्यते दृ
ष्टभोग्यमतः स्फुटं स्वज्ञातो भास्करोदितं अननमगता स्फुटभार्थमिस्य युक्तः सतां सद्गुणानां प्रपंचः कुपृष्ठतो भानयनं स्वखोस्मन्नल
स्य दृक्खेचरदर्शनार्थं अर्कैः सार्कविरोधेन विंबपृष्ठोर्ध्वदेशतः भानीतासार्वभौमेन हि चारं स्फुटं वयादरात् वस्तुतः स्वेष्टमेवं तत्
पत्तस्यायायं चतदग्रतः विंबपृष्ठोर्ध्वदेशात् स्पष्टास्फुटं च यत्कृतं नरपृष्ठतन्वदेशाच्चयः करोर्कस्य विद्यते छायास्वरूपसिद्ध्यर्थं स एवा
त्रोपयुज्यते नान्यः सर्वोर्ध्वदेशस्तु वालवश्चाथ तन्मते नायं किं तर्हि सकलतास्य प्रदेशो विंबनेमिजः पृष्ठदृक्सूत्रतस्त्वापतर्हि सिद्य
ति सूक्ष्मतः यतः कुपृष्ठभागाद्यद्द्विंबगोलस्य मध्यगं गर्भदृक्सूत्रकं तस्मादेवैवं तस्य साधने दृक्शंकुदृग्ज्ययोर्वर्गयुति मूलं भ
वेदिह गर्भदृक्सूत्रकं तस्मात्तद्वर्गाद्विशोधयेत् अर्कविंबीयगोलस्य व्यासार्धकलिकाकृतिं तन्मूलं पृष्ठदृक्सूत्रं कुपृष्ठाद्विंब
पृष्ठगं तस्मिंस्तन्मतेनैव यच्चतत्पततयोक्तितत् कर्तास्यानाकथंचिमस्थीय भूपृष्ठगं भवेत् स्वसूत्रमार्थप्रवृत्तानां सुचितं तत्क।
थं भवेत् अतस्तस्योर्ध्वदेशस्य किरणायोगतास्विह तच्छायानयनं दृष्टं दृष्टरश्मिवहिर्गतं किंच विंबोर्ध्वदेशस्तु मध्ये स्ति यदा तदा
अभावस्तन्मते भायाकस्यचिन्मध्यतः सच शंकुप्रपंचालवेदिष्य नैव भानयनं क्वचित् युदेशेन तु भागस्थो द्विवार्द्धास्यारवेस्तदा।
तत्रविंबोर्ध्वदेशस्तु द्विवारं दिवमध्यगः दिनार्द्धेकनताभावे विंबार्द्धास्यनतेपि वा भियाद्भयतो यस्माद्द्विवार्द्धेनत संभवः खमध्ये विं
बकेंद्रे च छायानैवास्ति तत्सदा नद्दीत्यासंभवोभायाः कथं तद्राप्रसाधने याचनदीति तच्छाया सा च किंस्वित्भवास्पतः शंकयात्म
र्ध विंबोर्ध्वदेशान्नोच समंततः परस्परविरोधेन तदेकानिश्चलाकिल अभाव एव तद्भायाः स्वीकार्यस्तत्र धीमता अथ शंकुग्रतः स्फुटेविं
बगोलस्य मध्यगं ततपृष्ठतद्गोलपृष्ठस्यायत्रलग्नं स एव हि गोलार्द्धास्यकविंबस्य मध्यदेशो ऽत्र कथ्यते ततः शंकुग्रतो गोभूमो स्पृष्टो

मध्यकरं स्फुस्मः एवं शंकुना समं गोलपृष्ठे स्पृशेद्गतं समेतनमध्यतल्पृष्ठे जातं तद्बिंबनेमिजं मंडलं तद्गतायेचकरास्तेषां च मध्यजात्
स्वत्वात्तन्मध्यभावो सेनेन मध्येकरस्य च सामर्थ्याधिक्यात्तत्र च्छायात द्वशतो भवेत् नान्यात द्दृग्धिदेशान्माद नम्यथा नुपपत्तितः एव
मूर्ध्वैकदेशेन तस्य ज्ञासर्वं हिमंडले मेयाच्छन्नं तदा तत्र तद्दृशो गृहव रश्मितः शंकुदिग्भाभवेत्तस्मादिंद्रियेशमलनः स्फुटं एवं ति
र्यग्योदेशाद्बिंबनेमिस्थितादपि तिर्यग्रश्मी तु मास्यात्तद्गिनावृत्तमाकिल ग्रासनवलवन्मध्यच्छायाभावेन्यभाति ये ग्रतोविव
कुमध्यस्पृक् मध्यसूत्रानुसारतः तदूर्ध्वनिमिनैः सर्वैः करैरेव कुभाभवेत् गोलसत्वर्यगणसंसदिसंस्थितानां नैवोचितयदि ह
गोलविरोधसिद्धे तच्चार्षगोलजननिनाहि विरुद्धमार्थस्याज्ञेयमेदेव निजनिर्मितसन्निवेशे इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांत
तत्त्वविवेके छायाधिकारः॥ स्वतस्तेजस्मादर्कगोलात्सदा त्वाविद्योतीलगोलोर्करश्म्यपश्यतेयः सदृशोगुदिश्यमावाडाधि
कंयत् भवेदुज्ज्वले सोर्धतद्रश्मिसंगेः तदर्धात्तकं चात्पदिकच्छ रवेर्यत्त शुक्लं स्वभातः स्थितं सर्वदैव सितं चासितं वोध्यमर्का
त्समानात्तदन्यात्तु गोलात्मकानामपीत्थं अमान्ते वियोगूर्ध्वखंडं सितं स्याद्द्वयोरेकराश्यंशलिप्तादियोगात् अधःसंस्थितंचा
सितं रश्म्ययोगाद्द्वयोश्चैव रंवेविंदुभेशाद्गृहाद्यैः विभिन्नो यथा शुक्लखंडदिलत्था स्यात्पूर्णमन्त्रवृत्तेत्रवृशीतांशुविंवे वियोगोनक
लाग्रदर्शात्स शुक्लं भवेत्तद्धिभूंगाहयाकारमत्र इंदर्कविंबांतरसूत्रमर्कयद्गाधिकारेत्र तदेव योग्यं सत्ससम्यग्ज्ञानयनंशमि
द्धेतयेंदुभाववेः स्फुटमेतरेहि गभीकसूत्रस्थितयोर्हि कर्णातरेहि विंबांतरसूत्रमूर्ध्वं षड्भांतरेतदृव णोकमेवं तत्कर्णवर्गे
क्यपदं त्रिभेस्यात् तिर्यक्स्थितोर्कोद्विपृतमसदा ततः कर्णयोर्वर्गवियोगमूलं इयुतन्दे कानयनेन चोक्तमिष्टाग्रगेंदो खे
लभाधिकारे भूसम्भवे भ्रस्थितदृष्टियोग्यं यद्बिंबगोलस्य च खंडकं तत् बिंबं भवेदर्शविरामकाले तन्मेव शुक्लं चयथा यथार्को
त् विधुर्विभिन्नोलितथा तथा तद्बिंबं भवेच्छुक्लमिदं हि शंगी स्यात्सूर्णिमांतेनवथत त्रिभेकास्थिरेतनार्याः कथयंतियार्द्ध नेव
नवीनास्तयतोर्ककत्तात्तर्येविचंदस्य वर्णातरेहि देशेभवेत्तिर्यगिनोयतोज्ञात्पादोन षड्काष्टलवान्सभोगात्तरेतः दलेनूह
श्यस्यदलस्य शुक्लमत्रापि सूत्रं वदतामते तु अर्धोधिकत्वाच्च सितस्य सम्यग्दलेन शुक्लं न रहग्ज विंवे त्रिज्येंदुकर्णाह

तिर्यक्कर्णोन्नतावापीशा– विहीनखाकाः सेयाम्यदस्या हि पूर्वगयोग्याशृंगार्कजसमह वियोगभागाः सिताख्य इन्नतविहा
यपूर्वैः पादोनषट्काष्टकलवाल्पभागाः भहत्तु चंद्रार्कवशात्स्वलार्थमदाहृतामध्यमकर्णितस्ले रवेर्मंडलं चंद्रगोलेप्रका
स्यकुगर्भीयदृक्सूत्रमध्याश्रितं हि ततश्चंद्रविंवेनसार्कंयत स्फुटितयामपूर्वं हृतं नम्रविड्भिः तयोः स्पर्शनायेहृतेप्यत्र
ग· वि· हानिर्नदृष्टैकसूत्रस्थसल्लहान्तवेस्य मदागर्भसूत्रांतरे विंवलिप्ताः समाएव चंद्रार्ककलावशात्माः नृदृक्सूत्रमध्ये ततद्दृ
क· ५८ श्यान्तरल्पाकलाः स्वस्वगोलाश्रितास्ताः तयाप्यत्र दृक्सूत्रसंवेधतोपि भहृन्नाश्रितास्ताः समानास्तयोः स्फुटः इंदावसनाद
र्वेर्कविंव भानुग्रहैकाधिकोरप्यपि– क्रमुक्तं परेविंदुगोलाश्रितं दृक्विंवोद्भवं सूत्रकेनैव संचंद्रभान्वोः स्फुटत्वस्वकलास्य
याम्यस्तेननतम्लकृतं निस्वजायेस्त तन्नेवयाम्यक वियोः कलिकामानमल्पं रविस्तन्महद्योजनैर्मस्य योमनस्य नेदर्केहिमाने
58 संख्याविभेदः कलामानभेदेन संख्यासमास्यात् ग्रहस्वस्वगोलप्रमाणानात्स्ववाऊस्वस्वशंकुश्चलिमामयोनाम्यमानात् श्र
नेकत्रांतरात्स्पष्टवाऊः कृतोयः कर्णश्चित्र स्वस्वगोलाग्यपाकोर्धं सदंतरे दृग्लिप्तोदक्रूर्थाधोपरे शंकुर्योगांतरात्कोटिमाने
कथं चिन्नतमकर्णप्रमाणेकथं वा स्तवेंद्वर्कयोर्मध्यसूत्रं विजानीययोगांतरादेव सिद्धिर्यदिस्यान्नदिष्टस्यनत्यांशमेवम्
यदाभद्दृष्टसममंडलाभ्रमध्यतल्लग्नसमेर्नतांशोः प्राक्स्थिमस्योभवेन्नो रवीदृ पादोनषद्भाष्टदलादयभागैः शिरोमणौ
तत्रनतद्वीहोर्दृष्टांतरेतत्कुवर्गान्मितंहि दोःकोटिभावेनतद्वीयकर्णाभावादथान्यत्र तथैवचनं पादोनषट्काष्टलवाल्प
केयाभृंगोन्नतिस्तत्र तदुक्तमस्त्रं कर्णस्य तद्वान्तवचंद्रभान्वोः केंद्रांतरैरेवभवेन्नतोसत् वेनात्रसंस्कृतिभवाविदकोटि
वाहुसूर्येन्दुमानयुतिखंडवदिनदोषः इत्थंवदतिसदसद्धियतोर्कविंवयत्कास्मितनुपवेरेः प्राशिगोलगंतत् तद्धोलना
तपृथियः कलिकाप्रमाणान्ताजात्यमेवनतयोलम्बनेप्रसिद्धं यद्दृष्टिसूत्रवशातः कलिकार्कविंवेवेद्यंतरेवहिवुध्येर्हिमरश्मि
मोक्षे ग्रहेंदुगोलाश्रितवंद्रभान्वोर्मध्येचयजिस्वसतोकसूत्रं तेनापितत्सुनरहिभास्करोर्कं किंतमिकृक्रैतदरं नवेद्यश्र
कोपूर्वैः स्थलमुक्तं स्वार्थंयारंपर्येणोपदेशादश्यात्र वाणाग्रहेंदोः स्फुटत्वंयथा

नतकुज्ञं च स्वेषं इतानां सुखार्थं प्रभाधिकारोदितचंद्रार्कांतरं तेनैव स्पष्टार्कविधयुक्कल्प्य कार्यं तं बिंबांतरसूत्रमार्ये चंद्रार्कयोरंतरकं स्फुटं च
तदंतरज्यारविकर्णनिघ्नी चंद्रार्कबिंबांतरसूत्रभक्ता तत्र सचापं विधुहृत्समंगं तद्भागतिर्यक् शमितं सितं स्यात् आर्ये तथा चैव पदे स्फु
टा स्यैव चंद्रार्कन्याते विवरे तदेव अर्कादि भुजं च यथा गतं स्यात् सितं द्वितीये च पदे तृतीये यदान्यथा विज्यकयोः क्रमपर्ययोर्ये चापभागास्त्रिभ
तो विशुद्धा आर्ये च तुर्थे त्रिभयुक्तभागो द्वितीयकं चापतृतीयकं च अस्तासितादप्यसकृद्विधानाद्दर्केंदुबिंबांतरसूत्रयोश्च तानेय
था स्याद चलेत था सत् कृष्णायत्रवृद्धिभिर्गणितेन गम्यं यदा त्रिभज्याभ्यधिका ग्रजाका स्यात्तदा त्रिभज्योनितया न यात्र चापांशकाः
स्त्रोक्ययुताः प्रकल्प्याः स्ताः पांशकाः सद्गुणितैः प्रसिद्धे इत्यंशरा त्रासितं चंद्रबिंबे कृतं सितं गोलविदां सुखार्थं अर्केंदुयाम्योत्तरभे
दजातं संस्कारमार्ये नकृतैः सुखार्थं सितान्यहेतोर्विधुबिंबगोले चंद्रार्कबिंबांतरसूत्रमस्ति चंद्रोर्ध्वसूत्राच्च यदंतरेणासितार्थम
र्काभिमतालवाः स्ते पादेंदुबिंबांतरसूत्रनिघ्नी ज्यके भवेदप्रमितांशकानां भक्तार्ककर्णेन फलं सचापांशकैर्विनायाक्षरतोय
दींदुः तन्नीर्यगूर्ध्वं परमध्यगेंदुसूत्रप्रहेतोर्नियतं रवेः स्यात् तदानिशो बिंबदलाईश्च लांतग्रास्करो नयानभवेत्कथं चित् इनाकालि
तेंदतरांशानमानानिसितं नेवनांशान्नयानोन -- यथाकार्ध शुक्लप्रदेशा च रोधा न सितं कल्पितेदोः कृतेन मयुक्तं अथोपपत्तिः कुगर्भाद्रवि
कलास्यरविबिंबगोलकेंद्रं यावत्सूत्ररविसूत्रसंस्थानं तथा कुगर्भाच्चंद्रकलास्य गणितागतेचंद्रे स्पष्टा रविगोलयावत्सूत्रं तत्र द्रमो
गत्न सूत्रं तयोः कलाघमंतरं चंद्रार्ककलयोस्तस्य गणितागतमर्केंदुसमं रविसूत्रं पर्येंदुकलायां लग्नं तत्र तत्कलागतं रविचिह्नं स्यात्
तच्चंद्रबिंबगोलकेंद्रं ततः कलास्य चंद्रभोगाच्छरोस्ति अतश्चंद्रगोले रविचिह्नचंद्रबिंबगोलकेंद्रयोः स्पष्टं तन्मेकं चंद्रगोलपरिधिमितं
सितसिद्धेकस्यं एवं कुगर्भाच्चंद्रबिंबगोलकेंद्रं स्पष्टाः सूत्रं रविबिंबगोले नेयं तच्चंद्रसूत्रं अथ तत्सितहेत्रे चंद्रार्कसूत्रयोरंतरं स्फुटा
त्यमर्केंदुतरं स्यात् तदंतरं रविगोलेन तत्सूत्रयोश्च स्यात् तज्ज्यायोजनरूपा भुजः चंद्रार्कबिंबांतरसूत्रं कर्णस्तत्कोटिश्चंद्रसूत्रं कोटि
कर्णयोगे तच्चंद्रबिंबगोलकेंद्रं ततस्तयोजनमंडलार्धांतरेण तद्गोलस्य परिधिः तत्परिधौ चक्रांशास्तत्र विंशतिमितानि अंगुलानि
वसितत्र्यंशे तद्दिकास्तितानि तच्चंद्रहत्रे चंद्रसूत्रबिंबांतरसूत्रासक्तं चंद्रबिंबगोले सितांश्च स्यात् यस्मिन्कर्णे भुजो यं तदा चंद्रयो

त॰ वि॰ क॰ ५५

59

ननमंडलार्द्धेन कर्ण इति पुनर्यस्मिन्व्यासार्द्धे चापं तज्ज्याशिञ्ज्या व्यासार्द्धेकः इति अत्र स्फुटा व्यस्तकृतज्या रविकर्णगुणा त्रिज्याभक्ता भु
जोऽस्ति तेन समगुणहरनाशेन तच्चापं यथोक्तमेवोपपन्नं तत्कर्णसूत्रं चंद्रबिंबकेंद्राच्चंद्रसूर्ययोरंतरं चंद्रबिंबगोलपरिधौ इदमु
क्तं चंद्रार्कयोस्तिर्यक्स्थत्वं यावत् अनेनांतरेण चंद्रबिंबकेंद्राधःस्थितचंद्रसूत्रतत्कर्णसूत्रयोरल्पांतरं स्यात् अत्र शराभावे क्रमादमांत
पूर्णांतकालयोस्तत्सूत्रकर्णसूत्रयोरंतरं दल्पतरं तस्मात् कर्णसूत्रस्य शुक्लमध्याभिप्रायेण च यत्र कुत्रास्थितचंद्रबिंबगोलपृष्ठास्थि
तखंडमर्धाधिकमिनाभिमुखं विना ग्रहास्सदा स्वल्पमिति दर्शांते चंद्रसूत्रकर्णसूत्रयोरंतराभावश्चंद्राद्धगोलस्यार्द्धासन्नं दृश्यखंडं सन्तु
खंन सितं तदर्द्धं न सितं स्यात् कर्णसूत्रं चंद्रसूत्राद्यथा यथांतरितं तथा तथा तद्दृश्यगोलखंडं सितं स्यात् चंद्राद्धगोले कर्णस्य शुक्ल
मध्याद्युक्तं सर्वतस्तुल्यत्वनियमात् अर्कस्य चंद्रात्तिर्यक्स्थितत्वे यावदूर्ध्वं चंद्रसूत्रतत्कर्णसूत्रयोरंतरं शुक्लमुक्तं अनेनांतरेण हि चंद्राधःस्थि
तचंद्रसूत्रस्य कर्णसूत्रस्य चांतरे द्वादशांगुलमितं यतितमिह नैव शुक्लं चंद्रबिंबकेंद्राच्चंद्रसूत्रात्कर्णसूत्रांतरेण तत्शुक्लस्योप
चयदर्शनात् अतस्तदंतरमतस्तदंतरे द्वादशांगुले सितं तत्र स्यात् इत्यादि स्पष्टम् सिद्धांतशिरोमणौ समुदितस्तनाधिकत्वेवि
योस्य शृंगोन्नमनेऽस्ववालत्वसितार्थं सार्वभौमेऽपि नन्तेच्छेत्स्वार्थस्थितस्य स्थलेन हि भवेन्मृडीति तद्यतः शृंगोन्नतिरपीह -- दक्षिणत
तः -- स्यामेव जायते अथात्रयदृग्लग्नयोर्विनैक्योः पादोनषट्काष्टलवोनभागा। बिंबांतरे तत्परमस्वदृग्ना तिर्यक्स्थिते चोन्नस्यामृहू
ते लग्नसमेंदौ। सितशृंगकोट्येन तदंतरे दक्षिणे सौम्यमस्यासितं तत् तद्दिक्कथा यामिचंद्रोर्ध्वदिश्यर्कः स्यान्नतदन्यदिक्स्थे यस्योर्ध्वे
मिः शशिबिंबनेम्यां स्वभाद्वृत्तौ स्यान्नदपस्य नेमिः सितं परं यच्च नयोस्तमध्ये शृंगाग्रगं चापचयः सितं स्यात् नैवं ड्वाणोऽपि तदा भ
वेन्नसवेतन तस्मात् मितस्तत्र अर्केन्दुबिंबद्वयसक्तमस्मात्तिर्यक्कृते सितशृंगकाग्रे इंदुबाणस्य समत्वयोश्चेदर्कजकेंद्रयोः स्प
ष्टेतद्वलयं तेनेयं चंद्रगोले सितामिथं तत्स्यामपदिक्स्वापमकालदेशे राशिः स्वमध्योऽस्ति यदा तदा स्यात् महत्सदृक्कमंडलयोरभेद
स्तत्रास्ति लग्नं त्रिभयुक्तराशिः एवं तला मेषसमोदयेत तत्र दृग्ज्ञ्रूपं समं मंडलं स्यात् तत्रापि सूर्यं त्रिभहीनलग्नं स्वमध्यगामित्रमिदं
पूर्वत्र भवसमदृक्मंडलयोरभेदे शृंगे समे तेन रदर्शमार्गे शृंगाग्रनम्राशकयोः समत्वमेवं भवतेन समकंडलेपि तिर्यक्समास्येदृय

सकृद्दृष्टेनेन्दुकंन्मस्वे शृङ्गयुगं समं स्यात् तिर्यग्गते शृङ्गयुगे च तत्र दृग्वृत्ततो यत्रिभहीनलग्ने चेद्दिङ्मण्डलापममण्डले हि तिर्यक्स्थिते दृष्टि
जवृत्ततः स्यात् दृग्वृत्तगे शृङ्गयुगे समे न शृङ्गाग्रनत्रोशाकयोरसाम्यात् ऊर्ध्वाधरत्वे शशिशृङ्गयोर्यत् खमध्यगादोर्वशतो न दृष्टं यथान
तः सोऽत्र तथा तदुच्यशृङ्गद्वयोर्ध्वाधरतात्यये न नेदेः क्रमात्समत्वं तथात्र दृष्टो शृङ्गद्वयोर्ध्वाधरता विशेषात् तन्निर्यगूर्ध्वाधरभिन्नदेशाभ
वृत्तदृङ्मण्डलभेदजाता स्यादेकशृङ्गोन्नतिरन्यशृङ्गे नतं भवेत्तत्र वदामि युक्तिं स्वस्यापदगस्यनतांशकाल दृक्कसूत्रमूर्ध्वं न धिकास्य य
स्य नदृष्टिसूत्रेन तदयस्थितेन दृष्टोन्नतेपशपतितन्नतेच नैकयदृशस्थिति ननस्तादित्थं क्रमेण चिंत्यं सुधिया स्वसंस्थ्य इत्युक्तेशशाभावे
भवृत्तायनदेवहि शरस्ततेस्थितात्वाच्च स्फुटसैयं विजाननता भिन्नेन ते शृङ्गयुगं यदैवदृग्वृत्तगं तत्तनयरोर्ध्वगं स्यात् विभिन्नदृग्वृत्तग
ते त किंचिन्नतोन्नते तत्स्यनते समं स्यात् शृङ्गे समे स्तो यदिवक्रभावऊर्ध्वाधरेयदिकोद्यभावः इतीरिते स्त्रत्रस्य गोलजातसद्युक्तभावा
द्यभिचारएवं भवृत्तदृङ्मण्डलयोरभेदे शृङ्गे समे दृष्टिवशात्सदाति लेद्यकदंवदृयवृत्तसकृदुजनस्य सतेत्र कथं तदुक्त्वा शृगाविन्नयोका
समताकथं चिन्नतन्मतेकिंत्वसमात्वसके याम्योत्तराखेवलयेतयोर्याद्याभवृत्ते सममण्डले स्यात् यावाक्रभावात्समतात्रशृङ्गे
सास्यात्समात्वदृयसकृत्सूत्रे यास्यात्तदूर्ध्वाधरतात्यकोटेरभावतः सापरसूर्वसूत्रे इत्यंतदीतिसंसिद्धान्तशिरोमणौ हि निर्णयः कृतस्त
दत्तुगैरत्रवक्रपास्वकृतो किल ग्रन्थोक्ततेचेत्यकृतेखमध्यादिभिन्नदिक्स्थेश्च सैमेनतांशैः दृग्वृत्तवत्स्यापममण्डलस्थे पादोनषट्
काष्टदलात्मकेश्च शशांकसूर्यौ भवतश्चतत्रशीतांशुशृङ्गोद्गमनस्यकाले शृङ्गोविथोस्तत्पारिलेखरीत्यानतकोद्यभावात्मरसूर्वसूत्रे।
तिर्यक्ककदंवद्वयसूत्रसक्तेधमन्तत स्तेभवतोपचैवं निरक्षदेशास्तगतो मृगादिस्ततः क्रमात्साक्यणो शशिनो नमेलवेस्तत्रहि मांशु
शृङ्गसमुद्गमेतत्स्युटवाक्रभावात् शृङ्गेचतेतत्परिलेखरीत्यासमात्वसूत्रे भवतोप्यतेन प्रसक्तदृक्ष्याग गनेकदंवद्वयोस्यसूत्रे भवतो
हिमांशोः एवं भवृत्ते सममण्डलेपि खमध्यतस्तस्य नतांशकैस्तो पूर्वापरस्थौ भवतो रवीदू पादोनषट्काष्टदलास्वभागैर्वाकोरभा
वात्स्फुटवाक्रभावः शंकोश्च साम्यादिह कोद्यभावः शृङ्गोद्गवेलत्र विथोस्ततेहि शृङ्गेतदुक्त्यानसमात्वसूत्रे किंवत्रपूर्वापरसूत्र।
केतदृष्टोत गोले विपरीतमस्मात् एवं कुजादूर्ध्वभमण्डलार्द्धे तस्योच्चदेशात्रिभहीनलग्ने सदाततः शाक्यणो शशिनो पादोनषट्काष्ट

दलास्यैकैस्तः यदा समा शोर्भवतस्तत्र शृंगोद्भवेतन्नरयोः समत्वात् तत्कोट्यभावः स्फुटसंस्तवाद्दोर्भावेप्यभावेपि भवेत्सतुत्र शृंगाग्र
योस्तन्नियमेन तत्त्वा ---- इयमप्यत्र सिद्धं भवेतन्न परिलेखरीत्यात् धायरत्वं परस्परं वस्तुत्वे अत्र तत्रत्ते किल शृंगकाग्र कदेवया
म्योनरहन्नगेस्तः शून्येभुजे शृंगसमत्वमुक्तमपीहतन्नपरिलेखतोन स्यात्केवलेप्यस्फुटवाक्यभावेतच्छृंगसाम्येनियतं विदन्न तत्त्वा
त॰ वि॰ रिलेख्यात्समविकत्वमेतत्रावेरकिंतकरैवगतत् एवंयदा विभिमलग्नमिंदोः केंद्रं तदाहष्टिजमंडलान्तत् तिर्यग्गतेचापममंडलेस्या
क॰ ६० त्तथाकयान्निगमकरोपि तिर्यक् पादोनषट्काष्टलवांतरेणतन्नाडिमिंदोस्तासितं हितच्च यथास्वदृङ्मंडलवृत्ते त्स्यात्सदृश्यपतेतदृ
द्दिङ्ग्रावनिष्ठेः अथैवंतदर्धास्यपोलेपि शृंगेनदृग्वृत्तसंस्थेसदिंदोश्चतत्र कुजासन्नभावात्कजोर्ध्वास्थितेयन्नदृक्धायरंदृश्यते शृंगमि
दोः कुजोर्ध्वगस्यत्रिभहीनलग्नेवेह्रिवगोलस्यचकेंद्रमिंदोः तदातदृक्धायरतार्धशोस्थं यावद्भवेत्तावन्नहिकोट्यभावा तेनेदृक्केतरो
समोनहितयोस्तत्रांतरं स्यादतः शृंगोर्धायरताकुजोपरिसदाकेटोरभावः कृतः एवंस्वलितिनापमाख्यदृग्मितोमत्रस्वदेशेयदाकेंद्रो
विवनकेंद्रयोर्भवलयेर्मध्येत्रिभोनांगकं साम्यान्नत्रनरद्वयस्यसततंकोटेरभावस्तदा शृंगोर्धायरताविपोर्नहि भवेदृष्टान्तगोलेक्वचित्
तेनैवंकिलयत्रयत्रचभवेत्कोटेरभावोविधोः शृंगोर्धायरतान तत्रचकृतोयाहग्वशेनोदिता अथात्रषट्षष्टिपलांशदेशेभवककुप
त्क्षितिजेचतिर्यक् सर्वत्रदृङ्मंडलतस्ततत्रशृंगोद्भवःशीतरुचेर्यदास्यात् अदृश्यशृंगोत्क्षितिजादयःस्यादृश्यपचशृंगात्क्षितिजोर्ध्वसं
स्थे एवंतदृधायरताभवेयासाकोट्यभावादितिगर्भहृदु सर्वत्रतद्देशवशात्स्वकीयंशृणांतथाजिस्वसतार्घदोषं स्वात्मानतोवर्णि
यतीहमत्वाचात्मानमस्मैकृतार्थक्रमे दृग्वृत्ततिर्यग्गातहत्वलग्नशृंगाग्रयुग्मेनसमंनृदृष्ट्या दृग्वृत्तगंतत्रयरोर्ध्वगंस्यात्रात्मवृत्ताग्र
स्थितचंद्रबिंबे दृग्मंडलेचात्रसिताख्यदृग्नेभमंडलेचैनरथ्याप्रकल्प अतोन्यथानहितयेत ---- वदंतिसास्मिंडसितोन्नतिर्मे यत्केव
लेपिस्फुटवाक्यभावेसाच्छृंगसाम्यंकिलभास्करोक्ता सिताख्यदृङ्मंडलयोर्विभेदेतन्नैवसदृक्समताविरोधात् एवंहियत्रस्फुटवा
क्यभावोनतत्रसाम्यंनियमेनदृग्जे दृग्जेतसाम्येनियमात्स्फुटाख्यवाहोरभावोनहियाम्यकोटेः अभावतःस्यान्निजमेनदृग्जंचोर्धायर
त्वंनतस्यापायरोर्धात दृक्शृंगकाग्रानियमेननैवततकोट्यभावोनुपपत्तिरित्थं शसिद्धसिद्धांतशिरोमणीस्थसमायरोर्ध्वेडसितप्रजाना

६०

समर्थनं तत्र तत्सार्वभौमेन श्रीविश्वरूपेण कृतं तदेवं स्वतन्त्रकोट्यभावो नियम्यते नैव हि - कपरं स्वतन्त्रकं शृंगमस्ति यतो भास्करो
क्तप्रकारात्तदेव भवेन्नेन तत्कोट्यभावं विना तत् यदुक्तं च पूर्वापरं शृंगं स्वतन्त्रं स्वतन्त्रैर्यदृश्यापरतेनयोक्तं परं तत्त्वे रेखीयदृष्टान्तगो।
ले वियोः शृंगयोरेतदेवं तत्र सूत्रं तथैवात्र कोटेरभावेन चोर्ध्वाधरं चापि दृश्यते तयोः शृंगयुग्मं अलीकं वचनं त्वाक्परं तात्किमर्थं निरुक्तं
युथे तल्हिभावं स्वबुध्या अवोचाम् सितकर्णोर्ध्वगादितया स्फुटेरामणो अयज्ञातिभवं जान्मेचंद्रार्कौ तत्र तत्र सत् एवं हि वदृष्टिपलो
शदेशे भचक्रदृग्पातिनि नेमृगादौ चंद्रो रविर्भवेन्मुखे यत्र वियोः सितं स्यादधिकं सदार्द्धात् शृंगोद्भवो नैव ततस्तत्र मत्कोटिप।
तेऽहंसितं वियोः प्राक् पश्चाम्यसौम्याभिपमंडलेन प्रवृत्तिं शुक्लामिवास्तिपूर्णां तद्वद्यपत्तेः परवाडकोट्योः साम्यात्महिस्यादिति
भास्करोक्तिः मत्कोट्यभावे शशिशृंगजं यच्चोर्ध्वाधरत्वं परपूर्वसूत्रे तत्कोट्यभावान्न भवेद्धि हेतुः श्रीजिष्णुजार्यं प्रतिभास्करोक्तिः
स्वदूषणं हि स्वमुखोक्तं तैः सिद्धान्तविदर्यसमाप्रविष्टः विंबे वियोस्तत्परिलिखितोया पूर्वापरासा सममंडलीयात् पूर्वापरा
ख्याच्च समान्तरेणास्थितास्यतत प्राग्भवसूत्रमेव तिर्यग्गतं यत्र शशीनयोः स्यात् तत्रार्द्धशुक्ले विधुपूर्वभागे पादोनषट्काष्ट।
लवान्तरेणानिर्गतिनमार्ये। सितस्वल्पभेदे तमेव याम्योत्तरमंडलेन प्रवृत्तिं शुक्लामिवास्तिपूर्णां नान्यत्र तेन प्रकृतेन तत्वाक् सितं न
याम्योत्तरं वृत्तितं तत् अर्द्धेन शृंगेण तदेतरेण तत्पूर्वापरं याम्यदृतिस्यर्थदे अतस्तदाकारतयोदितं यच्चोर्ध्वाधरत्वं नियमान्न तत्स्या
त् यत्संभवो संभवलक्षणेन कृतं स्यात्तदोषोनहितमस्य जानंतिनो येगणितं सगोलं तेयादितंत्र व्यसनं हृच्चैव दृग्गोलजनेऽत्रवि
चारदक्षे यदेवं रेखानदृष्टानदृष्टं अकल्पनत् खोत्यविलेख्यतेस्तेः प्रतारितामूढधियोऽत्र सर्वे अथान्यथागोलविदां स्वखोक्ष्यमर्थं
चंद्रोदयदृश्यकाले शुभाशुभज्ञानवियो हि मा शशोः शृंगोन्नतिं दृग्वशतः प्रवक्ष्मि अर्केडयानातालिभहीनलग्नदृक्क्षेपचापैश्च शशां
कवाणैः विवीयदृग्गममगतानतांशाः वियोः स्फुटः याम्योत्तरमिंदुभान्वोः इत्यं विदित्वाप्रथमं प्रदृक्ताः शृंगोन्नतो सङ्गणितं वियेयम्
उद्दंनय जिष्णुसुतार्थ तत्तच्छृ हृदक श्रीपतिभास्कराद्यैः त्रिभज्यया वाणगुणैर्विविनिघ्नी चंद्रार्कजस्पष्ट वियोगभक्ता तब्धस्य चापेन
यमंशरोन्यदिक्संस्थितोन्यः शरसंस्कृतस्य दृक्क्षेपचापस्य लवैस्त्रिभज्यागुणानतांशैर्विहृतामचापं स्फुटाख्यदृक्क्षेपकचा

पदिक्स्थादर्कान्यदिक्स्थेन वियोगयोगात् तयोर्यदाम्बरगगेन्दुभिस्तत्र जायते दृग्वलनं हिमांशोः अथ पूर्वशुक्लादिगतस्यैवेन्दोः स्वदृ
ग्मशृंगस्य कुजोर्ध्वसंस्थे अत्रैकदिक्स्थे प्रथमान्ययोर्हि यदाधिकोन्यः प्रथमात्तदा स्यात् तदान्यदिक्कं चतदन्यथा च सर्वत्र तस्मात्प्र
थमान्यदिक्कं अथोक्तशृङ्गोन्नतिविहीनिता। षट्कृतितो यदाम्बे द्विसंचहारो वननेत दृष्टेः स्यातो क्रमोऽत्र विभाग्यभागे षडंगुलव्यास
त॰ वि॰ दलेन वृत्ते कार्यं च षट्यामलवां कितेन तत् मध्ये स्वदृङ्मण्डलद्वयरेखा मूर्ध्वाधरे या च तथा द्वितीया तिर्यक्स्थिता मध्यगता प्रकुर्यात्
क॰ ६१ याम्यसौम्यापि धया प्रसिद्धा वृत्तेन दृङ्मण्डलसूत्रमूर्ध्वाधरेवास्ति तयाक्स्थितदृष्टिचिह्ने अधःस्थिते चैवमिहास्ति यत्र तत्प्राच्यम।
स्थार्कनरदृष्टिचिह्ने प्राक्दृष्टिचिह्नाद्वलनेन यथाशादृग्ज्ञं विधेयं सुधियात्र वृत्ते केंद्राद्धिमांतद्वलनाग्रसूत्रेक्रमाद्विभाग्रे स्वभयाचदृ
ते त्रैयं डुलेत्राकृतिरेवमत्र स्वतेतगशृंगवलितान्यदिक्कं हिमांशुवीथी यदृगान्यसूत्रात्तत्सूत्रतल्लतशृंगप्रमाणं वलनाग्रलेल्लद
ग्लेयं मतांततत्परिलेखतः किं अत्रोपपत्तिः खगोलभूमिगर्भात्सूत्रेन येत्सूर्यगतेन तदत्र (तदर्कचंद्रयो) शशाकगोलं किलयत्र लग्नं त
दर्कचिह्नं हिमरश्मिगोले तदिंदुविंबकेंद्रयोर्यदंतरं सिताभिधे तदर्कचंद्रयोर्भवेत्स्फुटांतरं परोदितं शेषेंदुकाहिकासमं तदिंदु
विंबकेंद्रयोगं तस्फुटं किल स्फुटं भवेत्सिताभियेवमंडले शरोतत्त्वेद्वियोस्तदा भमंडले सिताभिधं सिताभिधे च मंडले यदांतरेन।
योर्नहि तदानृदृश्यमंडले हिमद्युतेर्न चोज्वलं तदुज्वलं तथा भवेद्यथोक्तशुक्लमानतः सिताख्यमंडलं यदा भवेच्च दृष्टिमंडलम्
तदेंदुयाम्यसौम्यके समं च शृंगकद्वयं दृष्टिसन्मुखं भवेदिदं समास्ति संमतं कुजोर्ध्वगेंदुमंडले त्वधःस्थदृष्टिचिह्नतः सिते भवे
धुवविलग्नदृष्टिमंडले यदा तदर्कसिताख्ययोर्विभेद एव तत्र चैव अधःस्थदृष्टिचिह्नतः सिताभिधं तथोर्ध्वगं तथासितं तदूर्ध्वगं
तथैव शृंगमूर्ध्वगं तिर्यग्गते दृग्वृत्तितः सिताख्यतदृत्तमेकेंदुवशाद्यदस्ति ऊर्ध्वाधरं तेन खलु शृंगयोश्च लक्ष्यं न तद्भास्करपाति
लेख्यात् यदोर्ध्वशृंगाग्रदृगन्नतांशा विंबाधिकाः स्युस्तदधःस्थितस्य शृंगाग्रकस्याप्यतदेव तत्र दृग्वृत्तगोर्ध्वपरशृंगयुग्मम्
दृग्वृत्तगोर्धाधरतास्त्रयासा कुजोर्ध्वगेंदुर्कवशाद्दृश्या कुजाद्धःस्थितरवौ कुजोर्ध्वविधौ तु सानैव भवेत्कथंचित् चेद्दृश्यशृं
गोन्नतमंततचैवं दृग्वृत्तगोर्धाधरशृंगतात्र कुत्रापि नो भास्करकोऽत्र भावात्तस्मिन्न दृश्या भवितस्थैव चात्र। यद्दृश्यते स्थूलदृशा

कदाचित्स्वस्थानतश्चंद्रशृंगमिहाप्यधोर्ध्वं भूस्थं कुजोर्ध्वं न हि वास्तवं तद्दृष्टं न गोलाभिमतं न यस्मात् अतश्च शृंगोन्नमनेन विनैव नतकोट्य
भावे किल सिद्धिरस्याः कुजोऽयभावभ्रमजातदोषात्स्वद्विविरोधं जनयेति चात्राः तदेवं चंद्रमंडले भवेच्च मंडलत्रयं स्थिताभिधं च मंड
लेन यादृग्गुरुमंडलं भमंडलास्थिरोतते समंततश्च संस्थिते भहन्नतस्य मंडले हि मोक्षकेंद्रगे सदा अथालम्बजोर्ध्वगं चंद्रबिंबे स्वय
स्य नेम्याः प्रथमाभिधेस्यात् भहन्नतस्य ख्यस्थिताख्यमध्ये भहन्नतस्याख्यदृग्वृत्तमध्ये अन्याभिधे स्यात्स्थितसंज्ञदृष्टिवृत्तान्नलरेदृग्
वलनेस्फुटंस्यात् तत्रेंदुगोले रविचिह्नचंद्रकेंद्रांतरं यात्स्थितसंज्ञवृत्ते स्फुटं रवींद्वोर्विवरं श्रुतिः स्यात्तथार्कचिह्नाच्छशिकक्षिका
चंद्रस्य भोगावधि चास्फुटं तच्चंद्रार्कयोः स्याद्विवरं नकोटिः तदंतरे स्याच्छशिबाणदृग्योर्भुजस्तदित्थं किल जातमेवं खमध्यास्थापि।
बिंबकेंद्रं यावद्दृग्वृत्तवलये स्फुटाख्याः नतांशकाः स्याच्छरवर्णभहन्नतस्याख्यदृग्वृत्तैकाथिता त्रकोटिः दृक्क्षेपहन्नाच्छशिबिंबकेंद्रया
वद्दृक्क्षेपपतुः स्फुटाख्यं भुजस्तदित्थं किल चापजात्यमाद्यान्ययोरानयनाययोग्ये स्वसंस्थानरात्रेश्वरज्ञ स्वज्ञजात्यमत्रार्करवींद्वोर्निकट
स्थितत्वात् स्वसंस्थानरसात्तदविघ्नयोगात्प्रसिद्धभावाच्च वक्रश्रयासात् ग्रंथस्य तदृष्टगुरुताभयेन यस्य न्यतेसो मनदृष्ठणाय प्रोक्तं
शिरोमणिकृता किल कोऽत्र भाविशृंगं यदोर्ध्वमपरं सर्वं स्तुते तस्मात्पुनावक्रविधानयुपपत्तिरत्र प्रागदर्शितास्ति नियमात्र यतोऽन्तरं न तत्॥
शृंगाग्रयोस्त्रयरश्मेर्वमध्यायरोर्ध्वमित्थं च तेन तदाहृतकोटिवाक्योः नास्तीव भाति ममदृग्गणिते क्वमत्र शृंगोन्नतौ स्वगणके निपुणं वि
लोक्य कुगर्भदृक्किचिह्नवशात्स्वलार्थं शृंगोन्नति मयोक्तं स्वगृहशालेवनतोन्यथालेयत्तन्नविस्तारभयादिहोक्तं सूर्यात्क्रमुत्क्रो
त्पादकः तत्करायेचंद्रस्यदृष्ट्या निर्गता। स्वार्धमार्गे शृंगाद्रिं मे ५ नत्वकाशेस्त किंचिद्युक्तं चांद्रं चापुबिंबं नृहक्ष्यं अर्कस्यास्तानंतरं तन्नदृग्
मे दोषाभावादिंदुशृंगोन्नमेत्स शृंगाधिक्ये तन्नदृग्दोषतत्त्वहृष्पेनेवार्द्धाधिकेन कथंचित् अथांवुचंद्रमंडले रवींदुपर्वणोः क्रमात्
स्वभाक्रुभास्थितेयतोतएव दृश्यमत्रवे॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांततत्त्वविवेके चंद्रशृंगोन्नत्यधिकारः विहृतगानां विधुपर्वका
णं बिंबात्मिकानां गणितप्रसिद्धिः दृश्यं विना नैव भवेदिनोऽस्मात्तस्याप नेतां वदतः प्रवक्ष्ये। चंद्रात्रिच नरे आर्करसा २२ कीकादशाहता
मं ८० बु १२ बृ ५ शुक्र १२ श १२ परे शुलिप्तिकाः सोरेकृत्न यात्रक्रमात्स्मृताः २ मपादमंदस्फुटखेटदोर्ज्या परेशुमोर्व्योगणितानाविभ

त्का स्पष्टशीघ्रकर्णेन कुज्यादिकानां त्रिभज्यया शीतरुचेः फलस्य ३ चापं कलाद्यो विशिष्टः स्फुटः स्यात्स पातमंदस्फुटगोलदिक्कः स्फुटग्रहात्रैव कथं
चिदेव कार्यं शरस्यानयनं त्र्यपायि । ४ पातेथवा शीघ्रफले विलोमं कृत्वा विहृत्य स्फुटतस्तु तेन युक्ताच्छरस्यानयनं विधेयं यथोक्तरीत्योक्तशरेण
तुल्यं ५ स्फुटं परे स्युपरिगृह्य चाद्य चलाख्यकर्णे त्रिभशिंजिनीं च यथोक्तपातात्तु खगाच्छरो यो वियोविवोक्त स्फुट एव भौमात् ६ नाड्याख्यतोप
त॰ वि॰ मतिर्यदुक्तनतत्थेपि विमंडलात् भवृत्ताच्छेदतो मूर्ध्नि कोस्तु तस्यैककथंचित्कृतः ७ विपुर्यदि विद्धनस्य कथं तज्जीपमोहितसन् एकरीत्या द्वयोः सिद्धि
क॰ ६१ नैकग्रहत्ववशादिह ८ भवृत्तखेटभोगाच्च नवमांशेशस्तु तत्कुजं नग्रहाक्रंदवा ख्यध्रुवहतोनांतरेण तथा भवृत्तनाडिकावृत्तांतरे वलनमानयनम्
तज्जीवावलनज्या स्यादथ तत्सायनेष्टगः ९ चलखेटस्य कोटिज्या परक्रांतिज्यया गुणा द्युज्योद्धृता च तच्चापमायनं वलनं भवेत् सत्रिराशिग्र
हक्रांतिज्यका सा त्रिज्यकागुणा केवलग्रहजद्युज्याभक्ता वा वलनज्यका गोलसंयोगे परमापरक्रांतिज्यकामिता तदभावेयनादौ सायनदि
क्कायनाभिधा १३ तच्चापं वलनं ज्ञेयमथ बिंबाभिधीयते पातस्यानलवास्ते षोडशशराशानां ज्यके च ये १४ मिथः कोटिज्यकानिघ्नौ स्यातां हृ
तगुणेन च तौ त्रिज्यागुणगुणाहारो हृता तच्चापसंमितं १५ शरजं वलनं ज्ञेयं भवृत्तग्रहतोनतं यथोक्तपरवाणात्तु कथं विक्षेपतुल्यं विना १६
यविहायनवत्योर्क्षसार्वभौमेश्वरोद्भवं गोलयुक्त्यायुतं तत्तत्स्याज्यमाज्यमार्जवरैर्ध्रुवं १७ अयनामयनेयस्मात्तेक्तनात भमंडले स्फुटग्र
हो गृहीतो लिप्तीयानयने किल विमंडले गृहीतोलिस एवेत्यमसंगते पातस्थानात्स्वभ्रमे यद्भागावध्यंतरं तु तत् १९ यावद्धि वृत्ते स्या
त् कर्णकोटोरनिश्चये शरीयायनयोरेकनैव सिध्यति तत्ततः २० सत्रिभग्रहजद्युज्योद्धृता खेटापमज्यका त्रिज्यागुणाथ तच्चापमन्यक्रांति
स्वदिग्भवेत् २१ चलग्रहपरक्रांतिज्ययोराहतिरुद्धृता सत्रिग्रहद्युमौर्व्या वा चापमन्यापमस्तु तः २२ स्वेष्टसंस्कारतः स्पष्टो भवेत्संस्कारदिक्
चसः ग्रहकोटिद्युजीवाघ्नीतज्जीवा त्रिज्ययोद्धृता २३ तच्चापं तु स्फुटाक्रांतिः स्पष्टान्यापमदिक्स्थिता यद्वान्यापमजीवाप्ता स्फुटान्यापमशिं
जिनी २४ खेटापमज्ययानिघ्नी चापं बिंबस्फुटापमः तद्युज्ययान्स्फुटाख्या स्याक्रांतिर्ज्ञेया बुधैरिह २५ जिनज्ययाप्त्या त्रिगुणोद्धृताया यास्त्र
लांशमौर्व्या श्रयनलवानां कोटिज्यकाघ्नोथ चलांशकोटिज्यका जिनज्यागुणिताप्तभक्ता २६ तच्चापमथ स्पष्टैर्वैक्यजीवाकृताद्य निघ्नी
त्रिगुणोद्धृता स्यात् चापं स्फुटायापमभागकाः स्युः स्यानस्फुटेपि ध्रुवमेव नूनं २७ क्रमोत्क्रमज्ययाक्रांतियोगमूलं चलांशजं तद्गुणिता ।

जिनज्या त्रिज्योद्धृता तद्दलचापमत्र हि क्रान्त्यंशवाक्यं खलु नमयुतं वा २८ विदं त्रिधेयोगलवस्तत्समतां तेरन्यथेवानयनेन कार्यं विंबस्फुटा-
क्रान्तिभवांशकानां चापस्फुटक्रान्तिभवांशकानां २९ चलांशकैः संस्कृतखेचरस्य कोटिज्यका स्वभुजकोटिमौर्व्या त्रिज्याः त्रिमौ-
र्व्याविहृतामचापलवोनखांकालवपूर्वकः स्यात् ३० विंवग्रहस्याथपदेचलाख्येग्रहेतथाद्यादिपदेक्रमेण भार्द्धांशशुद्धः सहितो
थभार्द्धलवैस्तथास्यात्क्रमणांशशुद्धे ३१ लवाख्ये रामे विहृता विलंबं शृङ्गादिकोसौ चलकेन्द्रनामा स्यात् आदौ तथान्त्ये च पदस्य विंव
चलाख्यखेटौ समभांशसंस्थौ ३२ त्रिज्याशरज्याविहतास्ति विंवग्रहस्य मौर्व्याविहृतामचापं स्यात्खेषु किंकः परमः शरो सौ विंव
ग्रहस्याथ चलग्रहस्य ३३ गोलास्थितेनैव परापमेन स्वसंस्कृतः स्पष्टपरापमः स्यात् तज्ज्याघ्नविंवग्रहजज्यया त्रिज्या त्रिभज्ययाप्तफल
चापमत्र ३५ क्रान्तिः स्फुटास्यान्तरमस्फुटाख्यक्रान्त्यंशदिग्विंवखगस्य दिक्काः एवं हि विंवग्रह— ज्यकाघ्नी परस्फुटक्रान्तिलवज्यके
व ३६ सत्रिग्रहद्युज्यकया हृतामचापं स्फुटाप्यापमकः ध्रुवोक्तः खेटोक्तरीत्यैव हि विंवखेटादपीह सर्वं गणितं प्रसाध्यं ३७ एवं
नाड्याकयाहिं वावधिः स्पष्टापमः कृतः व्यस्तसंस्कारतः खेटाः पमस्यात्र स्फुटः शरः ३७ शिरोमणौ प्रकाराभ्यां साधयित्वाशरं स्फु-
टं स्फुटापमः कृतस्तस्य व्यभिचारोस्ति हि क्वचित् ३८ तत्क्रान्तो नायना विंवैः सर्वतः … नवभगे कदंवभे स्फुटक्रान्तिज्या तस्य द्यु-
ज्यकासमा ३९ वस्तुभूतापि तद्दीक्षा नायात्येवं स्थलान्तरे व्यभिचारोपि तेनास्मत्कृतं गणितं किल ४० अथोपपत्तिः ध्रुवाभ्यां क-
दंवाभ्यां चलवृत्ते कार्ये ते क्रान्तिवृत्तस्य ग्रहभोगाविक्षेपरिनेये ते च नाडीवृत्ते यत्र स्पृष्टे ततः स्ववृत्ते ग्रहभोगावधिस्तत्क्रान्त्यंशाः ध्रुववृ-
त्ते आद्यसंज्ञाः कदंववृत्ते अन्त्यसंज्ञा इति गोलसंयोगे तयोरभावो अयनसंयोगे तयोः परमं जिनांशान्तरं क्रान्तिवृत्ते यत्र ग्रहविक्षेपं तत्स-
क्रकदंववृत्तसंपाते स्याद् ग्रहविक्षेपं ताभ्यां येखितिजेन पिस्वस्वसंज्ञया भवतः तत्क्रमयोः सत्रिभग्रहस्थानेसौकग्रहस्थाने च संपातः त
त्रान्यग्रहविक्षेप कुजेयथा नाडीवृत्तात् सत्रिभग्रहविक्षेपस्वक्रान्त्यन्तरेत निर्तनथा ध्रुवाद्ग्रहसंवंधिकदंववृत्तमपि तन्निर्तितत्र संतरेत
कंदवृत्तान्नाडीवृत्ते सत्रिभग्रहद्युज्याचापांशैरंतरितं तत्र तत्कदंववृत्तक्रान्तिवृत्तक्रान्तिवृत्तकस्थनाडीवृत्तनाडीवृत्तमेव सत्रिभग्रह-
द्युज्याचापांशाः परक्रान्त्यंशाः आद्यक्रान्त्यंशाः स्पष्टक्रान्त्यंशाश्च क्रान्त्यंशाः एककल्प्याः अन्त्यक्रान्त्यंशाः स्पष्टान्यक्रान्त्यंशाश्च तत्र क्रमेण।

लेंऽशा ध्रुवो ध्रुवान्यग्रहविम्बगोलसं- धिस्थस्य क्रान्तिः स्पष्टक्रान्तिसाधनयनं ग्रहचिह्नकुजे परक्रान्तिंऽशाः अन्यग्रहचिह्नकुजे सत्रिभग्रहक्रां
तिः क्रान्तिरेव यद्राहुवावधिग्रहद्युज्याचापांशाः तेंऽशा ग्रहविम्बगोलसंधिः सत्रिभग्रहविम्बसंबन्धग्रहचिह्ने ध्रुवाविन्दुकायनवलना
त॰ वि॰ नयनमप्युपपन्नं स्यात् इष्टक्रान्तिः परक्रान्त्यानयनरीत्या खेटकोद्यपमो वा ऋ विषमो स्याप्यमः समः एकपार्श्वे परक्रान्तिश्रुतेरन्यत्र वा स
क॰ ६२ मः खेटापमो स्याद्व्येवलनं हि समाख्येदं ४१ वलकोणध्रुवश्रुत्येक्यकोणो सम्मो स्यतः अथ्याःक्रान्तिवासनान्यप्रकारान्तराय्या
गोलसंधिद्वयमक्रं वलहत्तेयदूह्रविम्बोपरि नेयं अयनमंडले क्रान्तिहृत्तनहृत्रयोरंतरं परमशरः क्रान्तिहृत्त नाडीहृतोरंतरं परमापमो
नाडीहृत्तनहृत्रयोरंतरं तत्परस्यष्टापम स्तत्र चलहत्ते क्रान्तिहृत्ते कल्प्ये क्रान्तिहृत्ते नाडीहृत्ते शरसंबंधिवृत्ते नाडीहृत्ते वास्तवमेव च
लहत्ते क्रान्तिहृत्ते तत्र विम्बसंबंधिसेंऽशा विम्बग्रहः स्यात् तथा ध्रुवहृत्तेन तत्संबंधिक्रान्तिंऽशाश्च स्पष्टाख्या स्तेत्र साध्या गोले तत्र प्रपंचकुशा
लैः वाणो यथा स्यात्तच्चरस्यतस्य दृग्हृत्तनतांशोन्नतभागजीवे विम्बोद्भवेतत्रयने विनेव दृक्कर्मसिद्धं कथयामि सम्यक् लग्नोनितत्स
त्रिभखेचरेंद्रकेंद्रप्रकल्प्यास्य च वा क्रमौर्वी निघ्नीषुकोटिज्यकया त्रिमौर्व्या हृता भचापोनितखांकतोज्या हारो गुणास्यात्त्रिगुणोथ
हारोहृतागुणघ्नी त्रिगुणसिंजिनी या चापं च लेशा स्तविषुदिक् कृतेन दृक्षेपचापं किल संस्कृतं स्यात् ४४ स्पष्टेक्रमोर्ध्वं मकरादिकेंद्रे कर्कादि
केंद्रे च विभिन्नदिक् स्यात् दृक्षेपकार्यं किल नत्ज्यकायाः स्पष्टेहि दृक्षेपकचापमूले कृत्वा भसंस्थंप्रथमं यदृक्षं तत्स्थगुणा त्रिकया विभ
क्ता ४५ सा स्पष्टदृक्षेपकचापकोटिज्यका या भज्ञः स्याद्यकोटिरेव स्फुटाख्यदृक्षेपकचापमौर्वी नतदृग्योगस्य पदेनतज्या ४६ चाप
नतांशाश्च तदूनखोन्मिताः स्वदृङ्मंडलगोन्नतांशाः विम्बोद्भवास्ततच्चरस्य नूनं ते चोर्ध्वदृक्षेपवशात्क्रमोर्ध्वं ४७ अथ यःस्थिताय
लोत्तितिजादयः स्याः खेटयुराब्रश्रगतेष्यजाताः कृत्वा स्वभैवानयनं चलेषो स्त दासनास्य स्पष्टतरा मरीचौ ४८ प्रोक्तार्थसा गोलजयु
क्तिशून्या वेधावृथैस्याद्यनजातविच्चैः विमंडलस्य ग्रहविम्बगोलेकेंद्रोद्भवे योजनसंहतमेवं ४९ गोलोद्भवत्तेन विचारदक्षैः साध्यं स्वग्र
हैर्गणितप्रकारैः खेसस्वगोलास्थित खेटयोश्चाभीष्टोदिनेशः खचरस्तदन्यः ५० कर्णार्कखेटान्तरसिंजिनीयाग्रहेषुकोटिज्यकया
विनिघ्नी भक्तात्रिमौर्व्या फलचापतस्यांत्रग्रहेषुपरिकल्प्यतस्मात् ५१ प्रकल्प्यतेष्टद्रवकोटिमौर्व्या हृतापरसिद्धेषुगुणेन निघ्नी त्रिभ

63

स्फुकालत्वमतश्चापं तदर्कखेटस्य शरांतरैक्यं एकान्यदिक्के शरयोस्तदत्र खेटार्कयोः कालमितं भवेत्तं स्यात् प्रभाधिकारानयनेन नूनाभ्यां
साध्यं ग्रहार्कांतरकं स्फुटाख्ये अर्काभियाते खचरेनोग्रहस्यार्थरेखार्धकलाववशात स्फुटस्मात् प्रोक्ताधिकारोक्तिवदत्र कार्यं ततः खेटयोर्यो
मनविंबमत्र यदल्पगोऽह्नवतस्तदेव मतोन्यथातेगदितंशरावत् अत्रविस्तरभयान्न मयोक्ता वासनामतिमतासकलोह्या गोलचाप
भवजात्यविभेदैर्गोलबोधइदमेवफलं हि ५५ महत्त्वगोलेऽत्र भोगविक्षेपगर्भोद्भवाः स्वक्षितिजे यदा स्यात् तदाशराग्रस्थितखेटबिंबं
नोतत्रतदेमच भूजसंस्थं ५६ दृक्कर्मकालः सखुयेनिरुक्तः सचद्विधात्तायनभेदसिद्धेः निरक्षजं यावदिहायनाख्यं स्यात्स्फुटं यथाव
दतोऽत्रसंज्ञः ५७ यतः समाख्याभिमुखोनवाणग्रवलोकदृग्वाभिमुखेः सदातः उन्नामनंनामनकं स्वभूयान्नत्सौम्ययाम्येषु वशात्क्रमेद
स्य ५८ सौम्यायनेप्रोक्तमिदं विलोमयाम्येप्यतो वाक्तस्य यथाक्त भूजे तन्नामनेऽत्र खेचरोदयःप्राक्कोन्नामनेव्यस्तमतोस्वखेटे ५९ स्प
ष्टाखेचस्यबिंबं यद्भुवात्तत्र विनिर्गतं महत्त्वेयत्रलग्नंस्तेतयःस्यानयनं दृग्ग्रहः ६० निरक्षक्षितिजे लग्नं यस्मात् दिवोदये भुवं आयनो
किलदृक्कर्मतद्भूत्रांतरलिप्तिका ग्रहायनेभ्रमिकदिक्कमगेयग्रहेस्मृते दृग्ग्रहापमतत्स्पष्टापमयोर्यस्तसंस्कृते ६२ स्पष्टःशरःस
दृक्खेटापमसंस्कृतिह्नतवे अथवा दृग्ग्रहादेव बलनं कार्यमुक्तवत् ६३ तद्भूतसौक भागज्या याऽस्ति स्यादपमयष्टिहृत् अस्फुटेषुमका
त्रिज्या निहतिस्तद्भुवःस्फुटः शरोसो विंब दृक्खेटांतरे स्यात्ध्रुवसूत्रगः दृक्खेटापमविंबोत्थस्फुटसंज्ञापमांतरे ६५ ह्येवमस्थितिंगोलग
तामवृधेवोक्तोप्रकारद्वयतःस्फुटेषु शिरोमणौनात्रविहितो प्रयुक्तो सिद्धांततत्त्वे वृदतोपधानो ६६ अथायनाख्यं दृक्खेटस्वोक्तादपि
संस्फुटं अन्यरीत्या प्रवक्ष्यामिगणकानंददेहतवे ६७ त्रिज्यागुणः खेटगुणःस्वकोटियुज्याहृतस्त्वापमतः सचाद्यः अन्यापमज्या त्रिगुणे
नानिघ्नी जिनांशभौर्वी विहृताप्तचापं ६८ आद्यो भवेदन्यदृक्स्फुटाख्यापमस्फुटाख्यापमजीवयोर्यत् यदेव च वर्गांतरनाग्निभज्या गुणे
स्फुटक्रांतिदिनज्याप्तं ६९ तच्चापतस्तास्विभयुक्खेटापमज्यया वा गुणिता विभक्ता स्पष्टापमद्युज्यकया स्फुटाख्यापमस्य जीवाफ
लचापमन्यः ७० यद्वास्फुटाख्यापमकोटिजीवा त्रिभज्यया संगुणिता विभक्ता स्पष्टापमद्युज्यया मच्चापकोटकं सेव्याक द्वान्यसंज्ञः शा
मध्यस्फुटाख्यापमयोः सामान्यदिक्के हृताद्यान्यवियोगयोगः स्फुटश्च्युतेस्युर्विषुवांशकास्तत् सेवांशकाश्चापमिरूपकत्वं १२

पादोभवेद्योजनखेचरस्यवेधेनतत् — दभवेद्द्विचापं आयाधिकेन्येमयमौमपादोद्भवंतथाहिद्विपदोद्भवंहि ७३ परस्परंव्यस्तयतः
पदस्थेतुयेनतदन्यापमयोर्द्दिगैक्ये यद्याग्रतेचायभवोद्भवंचद्वितीयकेभार्द्धलवच्युतंतत् ७४ तृतीयकेभार्द्धलवेर्युतंतस्मादमंतच
क्रांशविहीनितःस्यात् लवादिकंयद्ग्रहशर्वकेतत्क्रमाचतद्यास्तवलांशकेस्य ७५ संस्कृतस्सोयायनदृग्ग्रहास्यान्मेषादिसद्ग्रह
त· वि· योस्त्रमध्ये अल्पंरविचाभ्याधिकेतत्तुतप्रकल्प्यचोक्तानयनेनकार्यः ७६ दृक्कर्मकालःखचरोदयेस्तेनिरक्षजेस्तेरुदयेग्रहस्ते:
क· ६४ निरक्षभूजास्थितखेटभोगादयोग्रहस्योद्गमनेनतेन ७७ याम्येपारेसौम्यशरेतपूर्वकालेनचास्तेपितदुक्तरीत्या खेटायनेप्रोक्तमिदं
हिसौम्येयाम्येविलोमात्सुधियाप्रकल्प्य ७८ अतोदयागंतयनाख्यदृष्टिपयग्रहोभवेत्स्वद्भूहतःसएव अस्माल्लग्नंभवतिग्रहस्यविं
64
वेनिरक्षक्षितिजास्थितेहि ७९ याक्षिरोमाणिकृतानिजवुद्ध्यादृष्टिकर्मकलिकाक्रमयुक्तंतन्नमध्यमिचरन्त्ययनांतादन्यतस्तु
दितेहियतोत्र ८० अथवाचलखेटस्यास्थितानद्विषुवांशकाः स्वपादेयनदृक्कर्मकालांशैस्तेयुतोनिता ८१ खगायनेषुभिन्नैक
दिक्केतेवक्र २९० तोधिकाः तद्रूनास्तेपथेचक्षेपनश्चोचक्रसंयुताः ८२ सौम्यायनाख्यदृक्खेटोद्भवास्तेविषुवांशकाः तद्दूना
नाश्चतद्रूनेयमयाद्गृहेतोस्फुटं ८३ अथविंवग्रहादेवायनदृग्ग्रहसाधने दृश्यमदृक्कर्मकालंचान्यथैवप्रवदाम्यहे ८४ येखेट
विंवोपरिगेकदंवदृयध्रुवाख्येद्वितयोस्पृहेन्न भमंडलेताकिलयत्रलग्नेतत्रग्रहस्यायनदृग्ग्रहोस्तः ८५ तयोःसदेवायनदृष्टिकर्मक
लाभहृत्तेविवरंतथात्र विंवग्रहांतश्चशरःकदंवहेतेलघ्वेवाथभवेद्ध्रुवोप्ये ८६ स्फुटस्तविंवायनदृग्ग्रहोतःशरोप्यनाद्याक्रियविव
मध्ये स्फुटापमाप्यायनदृग्ग्रहस्यक्रांतिर्भवेन्नद्विषुवांतराले ८७ विंवाञ्चलाख्येध्रुवहृन्नयोश्चयदंतरंस्याद्विषुवाख्यहृत्ते तेगोलसंधे
विषुवांशकाःस्युर्विंवग्रहस्यायनदृग्ग्रहस्य ८८ चलास्थितस्याथभहृन्नगस्यतस्यासदेकध्रुवसूत्रयोगात् तोदृक्कलाख्योखचरो
भहृन्नेविंवग्रहोसौचलहृन्नगःस्यात् ८९ परस्फुटक्रांतिभवद्युमौर्व्यानिघ्नीस्फुटक्रांतिदिनज्यययाप्ता विंवग्रहस्यात्रफल ये
तयोस्तेविषुवांशकाख्याः ९० षट्षष्टिभागज्यकयाविनिघ्नीस्वद्युज्ययाप्तायनदृग्ग्रहस्या तच्चापतस्याविषुवांशका विंवग्र
हस्यायनदृग्ग्रहस्य ९१ स्वकोटिज्यातद्युतेगुणेनभक्तातज्याविमौर्व्याद्युगुणेनाप्तचापं भजो यनदृग्ग्रहस्यचलग्रहस्येवय

दक्षिणतः स्यात् ९२ परस्फुटक्रांतिलवाः खवेदाधिकास्तदा याम्यपदोक्रवाङ्ः स्यायस्त्वयाद्विविपदोऽङ्गवेयोऽन्योयं स च सममयनतः पर
स्यः ९३ तेयोस्तुर्येस्तद्दशात। पुरावत्स्तृतोभवेदायनदृग्ग्रहः सः एवं द्विविदायनदृग्ग्रहोऽन्यो यो वैषुवांशोन्नतदंतरैक्यं ९४ परः
स्फुटक्रांतिभवांशकानां स्तनाधिकत्वेसति लोकतो यत् इत्सोहृताद्दृष्टिजकर्मकालो भवेच्चरह्त्स्नो घटिकादिकोऽत्र ९५ याचलांश
खचरादिभयुक्तादोर्ज्यकाजिनलवज्यकयाप्ती अस्फुटापमदिनज्यकयाऽप्ता विंवजायनभवावलनज्या ९६ क्रांतिवृत्तगखगभो
गजमेववर्विवगं किलकदंवकहृत्तं विवतद्धुवसहृत्तविभेदात्स्वीकृतावयवदेरियमत्र ९७ आयने हि वलनं खगजेयं तद्गुपकाय
गुणितापारमोर्व्या अस्फुटापमदिनज्यकयाऽप्तान्तद्दलवषड्ंशमितं ततः ९८ दृष्टिकर्मघटिकादिसत्स्नस्याच्छिरोमणिकृता
दपिहृग्जात् अस्फुटेषुभवकोटिजमौर्वीसंगुणात्रिभगुणेन विभक्ता ९९ अस्फुटेषुभवकोटिजमौर्व्या लवस्वचापभवकोटिजलि
प्ताः दृष्टिकर्मभइन्तोयदिवासा विंवजायनभवावलनज्या १०० अस्फुटेषुगुणसंगुणिता मात्रिज्यया भयनवायनकर्म स्यान्नदेव
खलतद्दशतोऽत्र अस्फुटेषुरथिचाक्रमरीमा १ सकृत्सविंवापमनयुजीवाकृतः खगगुज्ययेवमूढः दृक्कर्मकालः स्वधिया
पातात्तत्राक्षितिंचापभवामत्ववधा २ इत्यायनं दृष्टिकर्म घोक्तमवत्यरिहृक्कर्मवदाम्यथारं मध्यापमस्वायनदृग्ग्रहोत्थः स्फुटा
पमो विंवभवः स्ववेटात् ३ ताभ्यां यथा किं वरखंडकेयस्तयोस्तत्पा न्यदिशोक्कमेण वियोगयोगाङ्गवती हृचा दृक्कर्मचेत्य
द्विसनोऽपसिद्धं ४ अथायनेनायनदृग्ग्रहाद्यल्ग्रयनर्णयमसौम्यवाणे तच्चोदयात्स्वेतथा स्तसंस्त्तमुक्ताद्विलोमनततः सष
ड्भात् ५ एवमेवनतकालजदोर्ज्याद्दज्यया च गुणिता विहृतात्र स्वोपहृत्तदलविस्तृतिमित्या लत्रमात्तवलनोऽङ्गवजीवा ६
विंवजद्विगुणोनविभक्तात्रिज्यया च गुणितात्तलवज्या उद्गमात्तसमयेनियमात्साचापमत्तवलनं क्रमतस्तत् ७ सौम्ययाम्य
मयनात्तजनत्त्वद्दलनोशकस्त्रसंस्कृतितोयत् स्पष्टसंज्ञवलनेद्वि वियंतत्स्वोऽङ्गमात्तवशतोऽस्य च याज्या ८ सेषुकोटिगुणसंगु
णितामात्रिज्यया च फलचापस्त्ववाये तद्विहीनखनवघ्नकयाप्ता त्रिज्यया च गुणिताशरदोर्ज्या ९ तदन्तः स्फुटशरः समस्त्रे
वास्तदृग्ग्रहभजेनसदास्य संस्कृते भवति विंवभ्जोऽत्र स्पष्टएववरिकृतापमवत्सः १० आत्तदृग्ग्रहभवस्फुटसंज्ञवालनो

प्राक् निघ्नं भवति स्यायात यात्र विहृता विगुणा त्रीषु स्फुटतराणाद्दिवा ११ बिंबजस्फुटतरावलनस्यासास्फुटे भुजगुणासं
गुणिता सा त्रिज्यया भक्त इह स्फुटसंज्ञं यंदृक्छिजं भवति कर्म भवेन्ने १२ प्रश्नोत्तराधिकारस्य संधि विलेटप्रकारतः स्फुटं वावलनेक्र
नादृक्कर्म स्फुटमानयेत् १३ दक्षिणोत्तरशरक्रमतः स्वं चाक्षवर्कविदसु दृग्वलने स्यात् याम्यगे तु वलने विपरीतं तद्दृक्कर्म स्फुट
त॰ वि॰ ग्रहस्मातः १४ सदृढोदयभवास्विह बिंबसोदये भवति लग्नमिरुास्ते यः स यद्दसोस्तविलग्नं स्वीजभद्वयवशात्विदमुक्तं १५
क॰ ९५ भानोग्रहाणामुदयाख्यलग्नसमुद्रमे स्यादुदयस्तथास्तः अस्ताख्यलग्नोद्गमनेन चैवं स्यात्समाश्रमेणप्रवदामि लस्य १६ निशीष्ट
65 लग्नादुदयास्तलग्ने यूनाधिके यस्य खगः सदृश्यः सषड्भस्तर्यादधिकोऽर्कतो स्तोरव्यस्तकाले निजदृग्ग्रहस्येत् १७ बिंबग्रहाणां निषु
दयंप्रयाति तदन्यथा चास्तमनेसदास्तः यनिष्टलग्नादुदयास्तलग्ने धिके त्वकेस्तोदयपश्ययातः १८ तदंतरोत्थाद्यटिकागते
ष्यास्तचालितः स्यात्सनिजोदयेस्ते तल्लग्नयोरंतरतोसक्रुयाः कालात्मिका स्ताद्घटिकाः स्मरार्तः १९ अभीष्टकालयुग्विरोदया
तनदृष्टकालयुचरास्तमध्ये प्रायाप्लिदं सन्निकटास्थितन्नात्स्वदृग्ग्रहेतमियमान्यथाते २० यत्रयत्रकृतेजातादन्यस्यान्यधनेम
या नूनं तत्त्वाल्पकाल्पसाद्दोष्ममनत्रथीमता २१ अथान्यथैवेंदुमुखग्रहाणां भानोश्च बिंबोद्गमनास्तकाले विनेवदृक्कर्म विल
ग्नसिद्धिस्तथास्तोनलग्नाणि तेप्रवच्मि २२ रव्यस्तकालेप्यघमावगस्य बिंबोन्नतज्योत्कावनकार्या दृग्भूततगोलस्फुटसंस्तकावक्रो
तिश्रुतोत्पादिततः स्वदेशात् २३ कृत्वाग्रहस्योन्नतनाडिकाः स्वयुरात्रियातैष्यभावाः — केंद्रे त्रिभास्ते युगते खगस्य षड्भास्यके
खचरात्रिशेषं २४ षड्भाधिके वा त्रिगतेन शेषं दिनस्य वा कास्यधिके तनूने तथैव साध्ये दिनरात्रिमाने खेटर्क्ष्ययोस्तद्भगणिता
प्रसिद्धे २५ सिद्धे गतेतत्मितितो विशुद्धं तद्भ्यमूढं किल तस्य सिद्धे तत्संाल्मितेः शोध्यमिदं तयातमिष्यं द्विरात्रिप्रभवं गतेभ्यः २९
स्वार्कास्तकालोद्भवषड्भयुक्तादर्कोच्चरात्रियुजशेषजाते तद्ग्रंथनर्णोगदितप्रकाराद्ग्रहोदये स्यादुदयाख्यलग्नं २७ एवं ग्रुशेषे
रजनीतकाले प्रोक्तः क्रमेणैव खगास्तलग्नं अर्कोदयाद्देश्यमिनोदयार्कोदेवोक्तवलग्नमितेष्यकाले २८ स्वरात्रिकालादपि बोध्य
मिष्यं नतीगतेष्यक्रमतः स्वबुद्ध्या निसोदयास्तावुदितो किलैवं तावर्कसान्निध्यवशाच्चवच्मि २९ अर्कोद्भवानामिह यस्य पूर्व

चिरंतरं दर्शनमास्तितस्य खंडांशुसान्निध्यवशादकस्माद्दर्शनं वास्तमनं वदंति २० ततः कियत्कालमदर्शनेपि तद्दर्शनं चो
द्गमनं मुनींद्राः प्रायोस्य दृश्यत्वमिदं नराणां चंडांशुजालोकभावाद्दितिचास्ता २१ यदासन्नभावेन यमस्यावितं हि निरुक्तास्तु ते
स्तादृशास्तस्य भागाः सदास्तोदयारंभकालोद्भवाः स्वकुगोर्ध्वे स्वभक्तेपि विवेभ्ययोर्के २२ अर्कोदयादस्तमयात्तयातये
स्वकालांशकतोपि चोर्ध्वे दृग्विंवसंदर्शनमास्तितस्त २३ स्फुलेन दस्ते न्यधिकेथ स्फुलं रव्येर्हि नीर्णा कथ्यये तिचेत्स्य न केवलं
कारणमाकराद्याः स्फुलेन योस्य स्फुकतेन संयत्सत्स्मे तन्न चाधिकतेन संस्यात् २४ नान्याभिन्नान्यभिन्नान्य विंवान्तेतु मथा
न्यपि तथाचोर्ध्वायरंसंस्यानिरूपासन्ननिजार्कतः २५ स्फुलस्ह्स्मात्यपीत्यादिभेदाद्दृग्योग्यमास्तियत् भिन्नास्ताः समयास्ति
यांस्तानेनास्मादृशामिह २६ अंतींद्रियत्तैः किलकालभागाः संलक्षितायोगवशाद्दिभिन्नाः तत्क— नाद्युक्ति मिहस्वतेषा
स्तएव जानंति हि नोतदन्ये २७ हिमसंवेदं दृश्यपंचभागादिकं सद्गुनाकाललवानिरुक्ताः चेदादिकानां भृगुसौम्ययोस्ते
हि हीनितावक्रगयोः स्वतेत्रैः २८ रनार्धविंवास्तमिनादृश्र्वं शुक्लेनदृश्यं मृगलांछनस्य स्वाद्येन कालेन च तस्यते स्युः
कालांशकायावदिनं दृगीदो: २९ यदाधोक्ताधिकैःकालमागोर्कान्तस्वदृग्ग्रहः तदाविंवंदृश्यंस्यादस्येसैर्नैकथंच
न ३० स्वीयकालांशतस्येहिसमयेर्कास्ततःपरं उदयाधोक्तवसवक्तेतदर्कासन्नविंवकं ३१ प्रोक्तंतेनात्रनिर्णीतेदृग्
ग्रहार्कांतरे किल प्रोक्तकालांशजत्तेत्रभागेस्तस्संभवेदिति ३२ कालांशजातत्तेशाग्रार्कदृग्ग्रहयोर्यदा अंतरंस्या
त्तदादृश्यं नहिंविंस्वतरोततः ३३ अधिकेंतरेचास्यदृश्यं नैवकथंचन परमत्रेष्टकालोस्यदृग्ग्रहादन्नपाततः ३४ शा
रसेवेपतःसिद्धेप्रतितत्तणविलक्षणे दृग्ग्रहार्कांतरंतच्चत्तात्तेदुर्वैयमस्यतः ३५ क्रपात्तनाश्रीरविणावन्ययोर्कंचतद्य
था केवलस्फुटखेटार्कविवंहियदाभवेत् ३६ प्रोक्तकालांशजत्तेत्रभागेस्तत्संसदाततः न्यासन्नमेवतत्प्रोक्तंदृक्खेटा
र्कांतरंभवेत् ३७ तदिदोःप्रतिपत्प्रांतेमायःस्फुर्यांतरंततः आसन्नमेवस्फुचंद्रसूर्ययोरुक्तमंतरं ३८ नक्षत्राणांचकालां
शोक्तांतैर्विवस्यमापनं सार्वभौमेक्रांतयत्त्वप्रसेगान्नर्हिरोच्यते ३९ शानियोजनकर्णासंविनिघ्नंशानिविंवकलिकामयं

स्फुटं यत् भजयोजनकर्णसंविभक्तितिथिकालांशभविंबभलिप्तिकाः स्युः ५० एताः कलाः पंचदशाहताः स्वकालांशभक्ता निज
बिंबमित्यं येर्भास्करोक्तं दृशजनात्तस्य बलाद्विलोमाद् उदितेन समतन् शनैर्निरुक्तश्रुतिविंबकान्योति ष्पंशकालांशकभस्यविंबं ५२
यथाकृतेतनदिह ग्रहाणां विंबशसिद्धिर्न कथं यतो न ग्रहाभ्य खेटश्रुतिविंबकाभ्यां तन्नस्य कालांशक भस्य विंबे ५३ शन्युद्भवेनैव
त॰ वि॰ नतास्समानं भवेदतस्तद्धि मतेन रम्यं किंचाग्रियेंदोर्न्मितकालभागागस्त्यादिसुस्यत्सदृष्यभानि ५४ शन्युद्भवास्तद्गुणितप्रका
क॰ ५९ शाख्यन्युक्तविंवादपि यास्यकानि नैवाधिकानीति सहष्टिभाजां नतानि युक्तानि च दृग्विरोधात् ५५ सूर्यास्तकालिकौ पश्चात्
प्राच्यामुदयकालिकौ स्फुटावर्कग्रहौ कार्यौ दृग्ग्रहाय यथा पूर्ववत् ५६ रविगत्यधिका भुक्तिर्यस्य शीघ्राविधोग्रसः एवंयस्याल्पि
का भुक्तिः सज्ञेयो मंदसंज्ञकः ५७ मंदाग्रर्काधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः ऊनाः प्रागुदयं यांति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा ५८
शर्व्यं स्वपाञ्चे रविणा प्रोक्तावस्तोदयौ क्रमात् अथ तद्गतगम्यं हि कालज्ञानमिहोच्यते ६० स्फुटार्कखेटांतरजातनाड्यो रसाह
ताः काललवाः स्युरिष्टाः उक्तोनयुक्ताभ्यधिका यदीष्टः खेटोदयो गम्यगतोन्यथास्तः ६१ प्रोक्तेष्टकालांशवशेन लिप्ताः खेटास्थि
ताः स्वोदयभागभक्ताः ग्रहार्कगत्यंतरलिप्तिकाप्तावक्रे जवैक्येन हृताः पुनस्ते ६२ लब्धादिनाद्योगतगम्यकालस्तत्कालखेटार्क
वशान्मृडाःसः स्थिरो भवेत्तं व्यवहारयोग्यः स्पष्टः खगस्योद्गमनाष्टयोर्हि ६३ अर्कास्तकत्वे मृडखेचरस्य पूर्वोदयश्चास्तमयः
प्रतीच्यां अर्काधिकत्वेन यशीघ्रगस्य स्यात्त्वल्पकत्वे मयोक्तिवेद्या ६४ अर्काधिकत्वेभ्युदयः प्रतीच्यामित्यंतदेकाभिगमः
स्वकालात् शीघ्रेल्पके वा मृडगे धिके स्वतत्कालमवैम्यसमुद्गमे यः ६५ सातेप्रहृन्नोक्तितदर्थमेव विशेषमद्याभिमतेश्रवाभि
प्रोक्तेष्टकालांशयुतेः कलाभिः साध्यास्तदानीं दिवसा गतेष्याः ६६ अथवातैः खेटसमुद्गमः स्यात्तदाथवैवं मृडगेल्पकेर्कात् शी
घ्रेधिकेवोक्तवदेव सर्वं प्रोक्तेष्टयुत्यस्य दिनैः दिसदास्तः ६७ शीघ्रग्रहे वक्रिणि मंदवत्स्यादस्तोदयौ तद्दिवसाश्च पीप्यं द्विप्नेस्ततेः
कालवैस्तदित्थं नोक्तं हि देवैः प्रकृतं विहाय ६८ खेटार्कजवैक्यमिहानुयातात्स्यलं दिनत्संनिहितं तस्मात् दूरेनतत्वीर
विणात एव नोक्तं विशेषानयनं मयात्र ६९ तत्शुक्राद्ग्रभमगुद्गमवक्रागतिं प्राप्यते नैव यातः प्रतिष्ठा ततः प्राकसमुद्गमस्य

66

वक्राहृतमवे समासाद्य तथैव चास्तं व्रजेतां ७० अत्रोपपत्तिः उदयो लग्नस्य नतस्य पूर्वमधिकस्यानंतरमिति तावत्प्रसिद्धं क्षितिजोर्ध्व
गो राशौ चेद्दृश्यो ग्रहस्तदा मंददृश्यः अर्कादल्पे मंदे तस्योदयानंतरं अर्कोदय इति शेषराशौ पूर्वं दिग्युदयलग्नदंतरोपचयात् अधिके
तगतराशौ एवं पश्चिमास्तलग्नदंतरापचयात् एवं शीघ्रस्य समयेन संगमे अर्काधिके मंदे भावी योग इति परमास्तोऽग्रे स्यात् तत्का
लाद्भमेरान्तरे ग्रहार्कांतरापचयः पूर्वमुपचयः तत्र तयोरंतरे स्वेष्टकालांशाः उदयास्ताधिकारे भजामस्तत्र यदेष्टा उक्ताधिकास्तदा तत्र नता
नेच्छयाग्रेऽस्तः अल्पेऽधिकांतरच्छया पूर्वं अस्तः एवमर्काल्पे मंदे उक्तरीत्या अंतरोपचयो अग्रे पूर्वं तदपचयः तत्राधिके स्वेष्टतन्न्यूना
तरापेतया पूर्वमुदयो स्वाधिकांतरेच्छयाऽग्रे समुदयश्च एवमर्काल्पे शीघ्रे उक्तरीत्या अंतरं तदंतरापचयादस्तः एवमग्रे तत्रोक्तादिष्ट
स्याल्पत्वेऽधिकांतरस्तानेच्छया पूर्वमस्तोऽधिकत्वे तन्न्यूनत्वानेच्छयाऽग्रेस्तश्चेत्युपपन्नं यथोक्तं एवं मंदेऽधिके शीघ्रेऽल्पेऽर्कान्नदा न योगः
परमास्तसंस्तोऽग्रे स्यात् तत्र रविर्मंदेन सह संयुज्य ततो मंदादग्रेऽपि कालांशान्तरेष्वंशांतरितः या — र्थे परमास्तयावत्तयोः प्रथमो
तरे स्वेष्टकालांशास्ततऊक्तेति तद्युत्यादिने स्फुदयः स्वकालांतरमस्तमुदल्कोऽतिचस्पष्टं एवमत्र स्वकालादस्तत्वानेयुक्त्युत्यादि
नेरर्थोक्तसंज्ञेः स्यात् इत्युपपन्नं सर्वं दृश्यकांशांशात् तत्पात्वग्रहांतरतः क्रांतेस्साथ मेस्फुटकालस्य तत्रार्कात् ग्रहावधिः यद्यंतरं का
लभागाधिकं स्यात् तत्र तत्र दिने तद्दिने रात्रावत्र ग्रहो हि दृश्यः स्वदृश्ये समये किल तदान्यथा सन्न राशौ कालांशाभ्यधिकांतरात् दृ
श्यः खेटो यवात्तस्तनदस्तांतरतस्तथा ७३ अगस्त्यलुब्धकवल्लिहृदयाभिजिदित्रभे चित्रादिस्वातिनिर्र्तेयकालांशा विष्णुसंमि
ताः ७४ भगार्यमाश्विनीधीशमद्याचात्स्भवासवे हस्तश्रवणयोर्भागाः पाक्काः स्युः स्वर्यसंमताः अग्निरुद्राहिमित्राद्विवेश्वदेवत
मूलभे तिथ्यंशाः स्युः पुष्यमृगयमभानांतमूर्छ्छना ७६ शेषभागांयनाः कालभागास्तैः स्वोदयांगतः लग्नं स्वोदयभानुः स्यात्स्वास्त
लग्नात्कुणाभियं ७७ लग्नैस्तैरेव भागैः स्यादस्तभानुश्च षड्भयुक् स्वेष्टसूर्यांतरे लिप्तारविभक्त्युद्धृता फलं ७८ दिनाद्यंगतगम्यस्या
दिष्टसूर्येऽधिकोनके स्वस्वोर्कोदयतो भस्योदयास्तावुदितो यतः ७९ यत्राधिकोस्तभानुस्तद्यस्य स्वोदयभानुतः सौम्येषारतिदेर्घ्या
त्स्यादिनास्तवशान्नहि ८० कथंचिन्नत्वतस्यास्तः किंतु भ्रूयवशाद्भवेत् अभिजिद्ब्रह्महृदयं स्वातिवैष्णववासवाः ८१ अहि

र्भ्यमन्दकक्ष्यामात्र लघ्वेनेर्केर्भागैमिभिः अन्तोमेरेतत्कालांशाधिकोन्नदृश्यान्तरे ८२ उक्तास्तेप्यर्कतो विंबेहीनेस्तमनस्तमिष्यते भानामत्रो
दयःप्राच्यांप्रतीच्यामस्तईरितः ८३ सौम्यस्पष्टापमोल्लेवाधिकस्तमदोर्धंगं गर्भभूज्ञान्नयाधस्तयाम्यस्पष्टापमोक्तितः ८४ अथा
त.वि. ग्रशुक्लप्रतिपद्दिनेस्तंगतेरवौतोशाधीतिम्मरश्मी साध्योस्फुटोचंद्रमसश्चयानस्ततः शरःस्यात्खलुयाम्यसौम्यः ८५ स्पष्टापम
क.८० श्चापविलग्नकेंतत्केंद्रचद्रस्तेपउदग्यमाशः यथोक्तरीत्यागणकेनकार्यातत्रेदुबिंबीयनतोन्नतांशाः ८६ त्रिप्रश्नरीत्याथनतः प्र
साध्यश्नान्नतचंद्रमसोस्तकालः यद्वाद्विकःषड्गुणितःसचेत्स्यात्कालांशकेभ्योभ्यधिकस्तदानीम्हस्म्यंशृंगाकृतिरेषइंदुः श्
क्लोविलासंदकरोनृहृष्टपः ८७ नैवान्यथाकिंत्वतदग्रिमेस्यादशंशयंचोर्ध्वमिनास्तकालात् यद्युक्तकालांशकतोस्यकेपिवदेस्य
त्वेवस्वक्रमेनृहृष्टः ८८ नत्वेजदंशेशारवलोकनेयःकस्योपहास्योनरस्यसःस्यात् उक्तवत्प्रतिपत्प्रांतस्तातदर्शननिर्णयात् ८९
निर्णयेचैवदंत्यस्तेतदर्थेशृणुविनस्यात् यदस्तकालान्तरतोप्यपूर्वेमासमकालेप्रतिपद्दिरामः ९० इंदोस्तदस्तेचयथोक्तवत्स्यात्त
दर्शनादर्शनेकेत्वमुखे अर्कोदयास्याक्तपरतसचेत्स्यादासन्नकालेभियतेत्वतत्र ९१ अस्तेग्रिमेदर्शनकेतथास्याहर्शनेपूर्वभवे
स्तकाले उदयासन्नकालस्थोयद्यतःप्रतिपत्तिथेः ९२ तत्रस्यादर्शनादेवंप्रागभवेस्तेननिर्णयः किंत्वत — मयाद्धायाद्दर्शनाद
र्शनेक्रमात् ९३ सारण्यामंत्रपत्रैस्तैर्सैयामित्यंसयुक्तितः उपहास्योन्यथाचंद्रादेशोवनिर्मलेनरः इतिश्रीकमलाकरविरचिते
सिद्धांततत्वविवेके उदयास्ताधिकारः अथेंदुभान्वोर्ग्रहणंप्रवक्ष्येतत्संभवंप्राक्प्रवदामिसम्यक् यद्ज्ञानतस्तद्गणितप्रयासः
कृतोवृथानेवभवेद्ग्रहस्ते १ सपातचंद्रस्यभुजांशकाश्चेदिंद्रात्मकाःस्युर्ग्रहसंभवःस्यात् पूर्णांतकालेत्वतदाहिहिमांशोरे
वंरवेर्दशविरामकाले २ तत्कालजानांनतनाडिकानांग्रहादिकोयःकिलदेवभागः तद्हृनयुक्ताकयरंगनेतेर्कस्तद्इद्वामध्य
नतांशकाये ३ तेषांरसांशोनसमेस्फुतांःस्युःस्फुटासपातेंदुभुजांशकास्तेनगात्मकाश्चेद्ग्रहसंभवःस्यादेवविदंसहदृयेतिवो
ध्ये ४ मासेस्तेषोभादिकःपातयुक्तेचंद्रेरश्चंत्वत्रायःपंचचंद्रः ११०।४०।१५ मासैःषड्भिःपक्षयुक्तोनिनेर्वाप्तेवातत्संभवःसंवि
लोक्य ५ इक्तत्रसंख्याभवतःक्रमेहभूष्टदेशायियतःसदातः स्यात्पूर्णिमांतेग्रहणंसुधांशोर्नैवंरवेर्दर्शविरामकाले ६ रवे

67

वेध्रुवतस्मात्स्फुटदर्शकाले सौम्यस्फुटो लंबनसंस्कृतोयः दृक्कर्मसंस्थो रविशीतरश्मी ७ यतः स्फुटे दर्शविरामकाले विधोः
पर्वांतकालस्थ शरो ग्रहस्य स्यचेद्दिवा विलोक्यं ग्रहणं तथान्यथाप्यत्राश्रितिर्विशात् ८ उदीरितं यद्ग्रहणे रवीन्द्वोस्तिथौ पुनर्लंबनष
स्फुटेत्वे श्रीनिस्रजार्थे नैतिकमेतत्रयुक्तिं न पश्यामि परांवगोले ९ इतिश्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांततत्वविवेके ग्रहणसं
भावनाधिकारः अथात्र षड्भांतरितौ लवाद्यैस्तौ स्फुटौ सूर्यविधू यदा स्तः अथैवं द्युभान्वोर्ग्रहणं प्रवक्ते तत्संभवं प्राक्प्रवदामि सम्य
क् यद्ज्ञानतस्ताद्गुणितप्रयासः कृतो यथा नैव भवेद्ग्रहस्तेः १ सपातचंद्रस्य भुजांशकाश्चेद्दिग्दासकाः सूर्यग्रहसंभवः स्यात्
शर्णांतकाले तनदाद्दिमांशोरेवं रवेर्दर्शविरामकाले २ तत्कालजातांतननाडिकानां ग्रहादिकोयः किलवेदभागः
अथात्रषड्भांतरितौ लवाद्यैस्तौ स्फुटौ सूर्यविधू यदास्तः संपूर्णिमांतो स्यमकृत्सपर्व चंद्रग्रहार्थं प्रथमं प्रसाध्यः १ तत्का
लजातारविचंद्रयातात्ते यारवींद्वोः स्फुवर्णो स्फुटोच तथैव दृक्कर्मितिसन्धुर्ध्यं दृक्कस्पष्टविंवं हिकलाद्यमिंदोः २ विधोः क
लाद्योविशिखः पुनावन्नथैव भूभानयनेहि सत्यं इत्थंविदितापयमंग्रहंतेः कार्यं हि चंद्रग्रहणं निशायां ३ तरणिकिरणसंगा
देषयानीय पिंडो दिनकरदिशि चैवं चंद्रिकाभिश्चकास्ति तदितरदिशि नैवं सर्वदा शीतभानुर्युदृश्व निजमूर्तिच्छाययैवात पस्यः ४
यदिंदुविंवीयस्वगोलखंडं भूसन्मुखं सुस्थितदृष्टियोग्यं नान्यच्चतद्दर्शनयोग्यविंवं स्यात्पूर्णिमांतेसकलं दिशत्कं ५ यद्दर्शना
र्न्ते चेदर्कषड्भांतरभूमिभायावहिर्गतेतद्धि युविंवमास्ति यदाकुभांतर्गतमिंदुविंवं तदा भवेत्तत्र ग्रहणं वशक्तं ६ यद्दर्शना
नर्हसिद्धान्तितत्व विचारणानर्हमथीतिवयं स्यात्स्वोदयास्तास्तितिजायदोर्हु शशांकविंवं किलपूर्णिमांते ७ अर्कस्ततः
षड्भमितांतरे च यदा भवेत्तत्र तितिजादधस्तात् तदाकुभाछन्नमिवेंदुविंवं भूसंस्थितः पश्यति पूर्ववद्दृष्टं ८ नन्वत्र शीतांशु
करप्रकाशात्कुभाविनाशो न कथं भवेत्तत् शृणु त्वमिंदोर्नसितत्वतस्तद्यतो भवेदर्ककरप्रसंगात् ९ कुगोलरुद्धार्क
करानचंद्रे पतंतितस्मादसितः स्वधांशोः कुभागतेतेकथयंतितज्ज्ञाः परस्परं तो स्ययुतौ कुभेद्द १० अर्कस्यविंवगोलोत्र

महामस्तलतः सदा भूमिगोलोयथेनास्तिस्त्वस्यथाभूमिभानिशा ११ अतीमयंद्रकस्योर्चरःसादिर्वदिग्गता श्यंगगलितदीम्ना।
लिप्रसिद्धं गोलविद्वर्णो १२ भूछायांतर्गतानांचराविःस्याद्यदर्शनात् रश्मिद्युपाचसतोचकथयंतितमोमिथो १३ अतस्तद्वृ
हणेचंद्रेपिधत्तेनद्रुमाद्ययोः चंद्रपातोगृहीतोचतन्मतेनैवमन्मतं १४ अर्कग्रहेपिचंद्रस्यछायासंस्थोनपश्यति पिधानात्तद्ध्य
तः वि· क· ६८ विंवेचस्वछायांतर्गतेंदुना १५ सएवछादकोयुक्तोयोस्तिदृष्यविरोधकृत् नेंदुयातस्तथार्कितत्तत्सन्निध्यात्महत्तमः १६
स्तनिर्मलेरूपविहीनितेंदुगोलेरवेर्नैवकरावरोधः दृष्टोस्तितद्वालजलस्ययोगस्त्र्यायामविस्तारविवर्जितोतः १७ करावरोधेनवि
नाविरूपःकथंपिधत्तेसहस्ररश्मिंविरूपगोलावयवाविरूपाः पातस्यरूपंतुकथंनुदृश्यं १८ ग्रहाणादन्यकालेपिकथंनग्रस
तीहसः पातस्यानाश्रितेयाहितद्यानग्रहस्ततः १९ इत्यसंपातराजस्त्वथाहिकेतव्र अथवा यासमाछादयत्येवंश्रुति
स्तत्सविरोधतः २० शिरोमणोसमाधानंकुर्वेतितदसद्भवे यतोग्राहककविंवाद्बहिःपातेपिसंग्रहः २१ स्वभांतर्गतएवेंदुःपि
धत्तेर्कंदितेनवे अर्थसिद्धंत्वतद्वायाछादकत्वेरविग्रहे २२ इंदोस्तुरस्तिभूभायाउत्यमार्थाविरातेनेः ग्रहहयेपिनिर्णीतेतिमि
रावरणंयतः २३ अतस्तत्तमएवात्रराहुरावरणंकिल चंद्रार्कग्रहणेयस्मात्स्मृतिस्तस्मादिशदितः २४ गच्छन्नुस्वाङ्मुखोयस्मा
त्प्रवेशंकुरुतेशशी कुभांतःस्पर्शमंतेषस्पर्शःप्राक्तेनजायते २५ मोक्षःपश्चात्ततस्तस्यग्रहणेयावविग्रहे स्पर्शःप्रत्यक्तुवि
मुक्तिःप्राक्जायतेततरणोःसदा २६ रविरथाश्रितश्चंद्रोयतःपश्चिमतःसदा यत्प्राग्यातिसंछायघनवदविमंडले २७ यारे
पर्यंकुभात्ताजमसन्नेखामसत्स्वाते अतोयुक्तियुतेनदिगोलेजानावदाम्यहं २८ इनावनीव्यासवियोगखंडेभुजोर्ककर्णःश्रवणा
श्चकोटिः तद्वर्गयोरंतरमूलमेवंजातंहिभूभानयनप्रसिद्धं २९ कुखंडनिघ्नःश्रवणोभुजाप्तकुगर्भतःस्यात्क्षितिभाग्रदैर्ध्यं कु
खंडकोट्यानिहतिर्भुजामाकुपृष्ठतःस्यात्क्षितिभाग्रपृष्ठं ३० कुभाग्रदैर्ध्यक्षितिखंडवर्गांतरात्पदंवाक्षितिभाग्रपृष्ठं कोट्याहृतेकर्ण
घ्नेतकुखंडेत्वंभवेद्भूमहाप्रमाणं ३१ कुखंडघ्नीतग्रुमिकर्णवर्गवियोगमूलंतदिहाग्रसंज्ञं आयोनितंतत्क्षितिभाग्रपृष्ठं

मस्यैव तद्भूसदृशेन निघ्नं ३२ कुभाग्रदृष्टेन हृते फलं स्यात् स्याद्वाप्तसंज्ञं तत् भुजेन निघ्नं कर्णेन भक्तं द्विफलं स्यात् केवलस्य योजने तैः सावित्रगुणो
न निघ्नी ३३ भक्तं च कर्णेन पलस्य चापं द्विघ्नं कुभाव्यासदलेन गोले कलाः स्युर्लिप्तामयचापरूपः स्वयाप्तलिप्तामयपाकिसंस्थः ३४ सद्
गोलजलेत्र स्फुटत्वमरीमास्तूर्याद्वयवत्रोनवितः सदैव तद्विवकेंद्रेन तदर्द्धविकेयदर्कगमात्रमतीद्र काष्ठा ३५ या भाहृतो धीयरमप्यसूर्या
पूर्वे स्वतिर्यक्स्वरूपा पूर्वादिता स्वत्वमतरांकुगर्भाद्यांचेंदुकर्णान्तरितां वदामि ३६ यद्वा कर्णाग्रभूविंदुभुजद्वयं दुष्प्रवोनितम्
कोष्ठाई हृत्स्फुटाविज्याद्युतिंदुकर्णाहृतायसा ३७ तद्यायसूत्रलभाग्ने दैकुमेवायामामरिस्फुटे अर्कस्य देहगोलाद्विदिपः किरणसंगमात्
कुगर्भतो दूरतरः शशांकसमीपवर्ती च सदस्वभानुः यथा यथा स्यादिह चंद्रगोले तथा तथा स्याल्लिप्तिभासदैव ४० तद्वेपरीतैव
थिकाद्वयोश्चदूरस्थितत्वे निकटस्थितत्वे स्यान्नारतम्याद्विचंद्रसिद्धमध्याप्यकलोह्नवभूमिभातः ४१ अथ कुभामायरीत्या
महद्वाकुतां गनाथस्य गुणेन हत्वा निजसार्वभौमाशयया स्वबुद्ध्या ब्रवीम्यवतां तन्म्लोक्यैव सम्यक् ४२ भूव्यासवर्गो रविबिंब
भक्तः फलोनयुक्तभूमिज विस्तती ये तदग्रातपादस्य पदाप्तहीनसूर्येंदुकर्णो भवतस्तदा तो ४३ फलेन हीनं रविबिंबवामेंदुकर्ण
हतं भास्करकर्णभक्तं लब्धेन हीनं फलमत्र हत्वा भवेत्कुभाविस्तृतिरिंदुमार्गे ४४ इति तन्मतेन सदाल्पियस्मात्तितिभातस्समते
तेनेंदुमार्गे तद्दीविततीतितः कुभाग्रशशीमार्गाद्र्थएव सर्वदातः ४५ रहनावराणां कुभाविधोस्तद्ग्रहणेन जनितं कथं भवेद्
ग्रथमूढपरेयता सिद्धा शशिपाताश्रयएव तस्य नान्यः ४६ यत्तत्कृतभामयनेविभाव्यमन्यादरेणार्यकृतैस्त–त्र सज्जोर–त्ते
त्रविचारदत्तैः किं तद्विरोधिनममास्तिलभ्यं ४७ इंदुविंबग्रहणादिनेंद्रोः कर्णस्थलेश्चोदितमायरीत्या यत्सोदरेण्यानयनेकु
भायाः स्वस्थानतरात्तद्धिततोतिसम्यक् ४८ यतः स्वस्थानतराकर्णात्कर्णे यद्गुणितो भवेत् तथा तद्गुणितं विंबाद्विचंद्रार्कयोः क्रमा
त् ४९ अथोपपत्तिरविबिंबगोलकेंद्राद्विकर्णांतरेभूगोलकेंद्रे तत्रयेरविकिरणाभूम्यवरुद्धाः भूम्यग्रे साम्प्रभवंतीति तदभावाहृर
विषयोपकारएवतीनत्र यवान् रूपदर्शमाद्यात्रिसंज्ञको भूछाया शब्देनोच्यते सा च छायैवं रविबिंबगोलाद्भूगोलस्यास्यपरिमा
णत्वात् रविबिंबगोलपृष्ठाद्यासमंतान्निःसृतानां किरणानां भूगोलपृष्ठस्पर्शेनागतानां मध्ये तत्संबंधः स्यादेव तच्चात्र भूछायाग्र

विम्बस्यात् रविकिरणाच्छादितो भूगोलोऽस्तीति तन्न स्पष्टाकिरणोर्ध्वमनस्वी बोन स्वरूपं भूच्छायायास्तेत्रं मि तु तत्रासमंताग्रन्मार्गे भूपृष्टस्प
ष्टाकिरणास्तन्मार्गेण यद्भूमौ हमग्रमत्रैतन्न च म एवं तद्वृत्तकेंद्राद्भूच्छायाग्राधिको वेधश्चाकिरणानां मतः किरणसंबंधाभावाद्वृत्तस्
थग्राकारादीर्घाच्छायेवास्ति किरणाद्वृत्तस्य सर्वत्र किरणसंबंधान्न छायाचेदकत्ता गोलो यः छायाविस्तारः स एव चैतद्ग्रहणार्थम
त॰ वि॰ पयुक्तः तदस्तानार्थं रविबिंबगोलकेंद्राद्भूगोलकेंद्रस्पर्शक भूच्छायाग्रावधिकेंद्रीयसूत्रेसंबंधेयं तन्मध्यसूत्रं तच्चार्कबिंबगोलभूगो
क॰ ६९ लस्पृष्टयोर्यत्र स्पृष्टं तत्र तयोः स्वस्वपृष्ठकेंद्रं स्यात् तत्केंद्रात्स्वस्वगोलपृष्ठे तद्गोलपरिधिचतुर्थांशेन चापरूपेण यद्वृत्तं तत्स्वस्व
पृष्ठार्द्धवृत्तं स्यात् अथ रविबिंबगोलपृष्ठार्द्धवृत्तात् ह्रस्वं यद्गोलखंडं तद्भूच्छायासिद्ध्यर्थं बाधितमेव न तु किरणानां भूसंबंधाभावात् अ
थ पृष्ठार्द्धवृत्ते विचारः स यथा रविबिंबगोलकेंद्रात्पृष्ठार्द्धवृत्तप्रदेशपर्यंतं रविबिंबगोलव्यासार्द्धमितं सूत्रं भुजरूपं ततः कोटिरू
पं मध्यसूत्रेसमानांतरालं यत्सूत्रं तत्र तत्प्रदेश एव स्पृष्टं नान्यत्र परंतदपि प्रकृते तन्न कार्यं तत्समं सर्वत्र समांतरितत्वेन तत्समध्यसू
त्रेण सह संबंधाभावात् अथ यत्कोटिरूपं तदपि यद्रविबिंबगोलपृष्ठार्द्धवृत्ताद्भूगोलपृष्ठार्द्धवृत्तस्पर्शकं न त्वन्यसूत्रं मध्यसूत्रेस्पृ
शति तादृशं तत्पृष्ठार्द्धवृत्ताधःप्रदेशेन चापरूपेण विरोधात् न कथमपि स्यात् यदि तत्प्राचीनोक्तिवद्दलादिपीयते तदपि विनागोलस्पृ
ष्टभेदेनोपपन्नमिति तन्न स्वकार्यं तत्समं तदीयाकिरणानामसंभवात् अतो रविबिंबगोलपृष्ठार्द्धवृत्तादपि किरणानां भूसंबंधाभावा
न्नेतो ह्यसंभावीति तच्छायाज्ञानं सूक्ष्मं कास्तितं अथ रविबिंबगोलभूगोलपृष्ठार्द्धवृत्ताधःप्रदेशात्तद्गोलकेंद्राद्वा जनरूपांतराग्रास्थि
तायत्कोटिरूपं किरणसूत्रं मध्यसूत्रस्पर्शनार्हं तत्तयोग्यस्यादेव यतो गोलकेंद्राद्गोलपृष्ठप्रदेशपर्यंतं गोलव्यासार्द्धमितं भुज
रूपं प्रकल्प्य ततो यद्द्वयसूत्रं कोटिरूपांतरं तद्गोलपृष्ठे तत्प्रदेश एव स्पृष्टं नान्यत्रेति सप्रसिद्धतरं अतो ह्यधः स्यतेतस्वस्थानाद्
रामन्नराश्यिमावोध्यं तदर्थमेकं तत्सूत्रं पृष्टसूत्रसंज्ञेय यारविबिंबगोलभूगोलपृष्टप्रदेशयोः पृष्टं सन्मध्यसूत्रेयत्रस्पृशति तथा
तद्विधायतत्सूत्रे रविबिंबगोलभूगोलपृष्टयोर्यत्रस्पृष्टं तत्र क्रमेण रविभूसंज्ञे चिह्ने कार्ये अथ तच्च सूत्रं मध्यसूत्रे यत्र स्पृष्टं तत्र स्
च्छायाग्रचिह्नं रविबिंबगोलेतद्गोलपृष्टकेंद्राद्रविचिह्नांतरेण यद्वृत्तं तद्रविवृत्तं एवं भूगोले भूवृत्तमपि तदेव रविवृत्तं निःसृ

69

नाभूहत्तस्पृष्टा रविकिरणा मध्यसूत्रे समं मिलितास्तएव भूछायायास्तद्रूपसिद्ध्यर्थं तेन रवाइति सिद्धं अत्र छायायोमत्र क्षेत्रसंदर्शनेर
विबिंबगोलकेंद्राद्भूछायाग्रचिह्नपर्यंतं दृग्दृक्कर्मसूत्रं दृग्गोलांतरपदं तु पारविचिह्नाद्भूछायाग्रचिह्नपर्यंतं पृष्ठसूत्रे दृग्दृक्कोटिरिति दृग्
त्रिज्या अथान्यथानि तत्सजातीयानि क्षेत्राणि कुगर्भाद्रविचिह्नपर्यंतं भूव्यासार्द्धं भुजः मध्यसूत्रे कुगर्भभूभाग्रयोरंतरं कर्णस्तद्दृग्गो
लांतरपदं कुभाग्रपृष्ठसूत्रखंडं कोटिः एवं कुगर्भाद्रविचिह्नपर्यंतं भूव्यासार्द्धं कर्णस्ततो मध्यसूत्रावधि भूसदृशा सन्निका कोटिर्म
ध्यसूत्रे तयोरंतरं भुजः एवं भूसदृशो भुजः पृष्ठसूत्रात्कुभाग्रावधि कुभाग्रपृष्ठसूत्रखंडं कर्णः मध्यसूत्रे तयोरंतरं कोटिरेवं कुभा
ग्राच्चंद्रगोलावधि कुभाग्रपृष्ठसूत्रखंडमेतत्संज्ञं कर्णः अतश्चंद्रगोलस्थितकुभाविस्तारखंडज्या भुजः मध्यसूत्रे रविकर्णः तदंतरा
कोटिरेवमत्र सर्वानयनसिद्ध्यर्थं तत्सजातीये प्रमाणक्षेत्रे उक्तसूत्रदृग्ज्याऽवनीव्यासार्द्धांतरं भुजः मध्यसूत्रे रविकर्णः कर्णस्त
द्दृग्गोलांतरपदं भूकेंद्रात् भूपृष्ठसूत्रसमानांतरालसूत्रं कोटिः अर्थं कुगर्भात् द्विजातीयमपि क्षेत्रमिदं भूकेंद्राद्भूव्यासार्द्धं भुजः चं
द्रकर्णः कर्णस्तद्दृग्गोलांतरपदं भूपृष्ठाच्चंद्रगोलावधि कुभाग्रपृष्ठसूत्रखंडमायसंज्ञं कोटिः इयं कुभाग्रपृष्ठसूत्रे विशोध्य शेषमेत
संज्ञं स्यात् अथ कुभानयनसिद्ध्यर्थमनुपातः कुभाग्रपृष्ठसूत्रे कर्णे भूसदृशो भुजस्तदा संज्ञकर्णके इति चंद्रगोलस्थकुभाविस्ट
तेरर्द्धं स्यान्मा स्यात् एवं प्रमाणक्षेत्रानुपातेनापि प्रमाणक्षेत्रकर्णे कर्णे प्रमाणक्षेत्रे भुजस्तदा संज्ञकर्णे को भुज इति एवं सि
द्धायो भुजा नाद्यास्ता त्रिज्यागुणा चंद्रकर्णभक्ता तत्फलचापेन हि ग्रंकलाद्यश्चंद्रगोले कुभाविस्तारः स्यात् एवं प्रमाणभुजे प्रमाणक
र्णस्तदा भूव्यासखंडमिते भुजे केंद्रइति कुभाग्रे [illegible] र्थं कुगर्भतः स [illegible] चंद्रकक्षामतीत्य दूरे वहिर्गतं एवं प्रमाणक्षेत्रानुपातेन
तत्सजातीयक्षेत्रीयभुजकोटिकर्णानयनमास्ति सुगमं अत्र भास्कराचार्यश्चंद्रगोले ऊर्ध्वाधरकुभामध्यसूत्रात्तिर्यक्स्वजसूत्ररूपकु
कुभाविस्तारानयनं कुर्वंति तदानयने तु तदीयास्पष्टमितिवास्तवं चैवं भूगोले रविकिरणायन्मार्गेण संलग्ना स्तन्मार्गोपरि
दृग्गे भूदृत्तमिति सुकंपाक अथ कुगर्भभूभायोरंतरं दृग्दृक्कर्णे यथा कुगर्भभूदृतांतरद्रूप भूव्यासार्द्धं दृग्दृग्जन्म यथा चंद्रकर्णो न दृग्दृत्
कर्णान्तस्य चंद्रगोलजभूभाकेंद्रभूभाग्रांतरं स्वल्पत्वात् कर्णे स्वल्पभूभामितोऽल्पभुजः भूभाग्रपृष्ठसूत्रखंडकोटौ स्यात् एवं दृग्दृ

मेलनयुतहृदृगंतरं भुजश्चंद्रकर्णः कुभाष्टस्फुटस्त्रसमानांतरालसूत्रं कोटिः क्षेत्रमिदं प्रमाणक्षेत्रसजातीयमतिः विकर्णश्चावनी
व्यासांतरार्द्धं भुजस्तदा चंद्रकोणे किमिति लब्धं भूव्यासार्द्धोत्थं तत्र प्राचीनोक्तस्थूलभूभार्द्धसमे कुभाकेंद्रभाग्रांतररूपकोटौ यो
भुजः स तत्वतस्तत्वभूभार्द्धरूपः स्थूलभूभार्द्धकोटौ चायं कर्णरूपः सेष्टणभाकोटौ तत्समष्टणभाकर्णः इति साजात्यात् प्रमाणक्षेत्रा
त॰ वि॰ नुपातेन वास्तवभूभाज्ञानमप्यास्ति सुगमं तदेवमेवं यथा यथेपरयायुक्तिर्युक्त क्षेत्रसंस्थां विहायान्यथा गोलार्द्धसूत्रैरसंगतैर्भूभानयनं
क॰ ७० कुर्वंति तदसत् तद्दीधिते नाहृशावास्तवाकिरणास्वे यथेष्टं चंद्रगोलस्य भूछाया विस्तारोपयुक्तक्षेत्रास्थितिसभावात् अत्र सार्वभौमाश
येन गन्ताप्युपन्नाः वस्तुतस्तु भूव्यासतुल्यार्कविंबव्यासेन भूगोलेसूर्यविंबने मिथ्याकिरणयोर्भूव्यासतुल्यमंतरं तदाभिमतार्क
बिंबव्यासेन भूगोलेन यो: किं यदंतरमिति अनुपातेनार्ककिरणांतरं प्रसाध्य तदर्द्ध भूव्यासार्द्धयोर्वर्गांतरपदेन भूकेंद्रात्किरणांत
रेखा मध्ययोरंतररूपेण सूर्यचंद्रयोः स्पष्टयोजनकर्णौ क्रमेण युतौ तौ भूभासाधनोपयुक्तौ कर्णौ स्तः आभ्यां भूव्यासस्या
नुपातेन किरणांतरेण ज्ञानेन भूभानयनमकल्पकारिणौ वस्तुतं तत्स्वरूपमित्याहुः पर्वांतकाले रवितः कुभेंद्रू षड्भांतरस्था विति तयु
तिः स्यात् चंद्रस्य विंबेद्वियतः शरो यथायाम्यसौम्यास्तिकदंबहेतेः १ कुभेंदुविंबांतरमत्र नैव स्पर्शोपरं नास्ति हि याम्यसौम्ये तत्केंद्र
योरंतरमेव बाणः स देवमप्यग्रहणस्य कोटि २ कुभेंदुमानैक्यदलेन तत्स्यशरेन तयोः स्पर्शरहस्यग्रहोन मानैक्यखंडादिह यावद
स्तो बाणस्तु तावत् स्थितिभांतरस्थे ३ चंद्रस्य बिंबस्थितिमानयोगदलं शरोनं ग्रसनं वदंति परं त्विदं तत्स्वधियां सदैव योग्यं न मा
नैक्यदलं प्रसिद्धं ४ चंद्रगोलनभाविंबस्पर्शग्रस्तो विधो र्भवेत् विंबाधःस्थितायां च स्थूलभायां यतो ध्रुवं ५ अथान्यथायुक्ति
युतं वदामि कुभेंदुविंबांतरमिंदुगोले यदेंदुविंबीयगोलपृष्ठभूभास्पृष्टस्पृशातीह सम्यक् ६ शशांकस्य गोले कुभामान
मस्यां ततोधःस्थितं चाधिकं सदेव अधःस्थितायां कुभायां ऽर्धं विधो र्बिंबगोलस्य संस्पर्शनं स्यात् ततश्चंद्रगोलास्थितायां कुभा
यामिदं धीमता शास्त्रविचार्य सम्यक्त्वा ७ अथो भूमिभा स्पर्शने यत्कुभेंद्वो र्भवेद्विंबगोलोत्थकेंद्रांतरे हि शशांकस्य गोलेन तदेवास्ति यु
क्तं तयोः स्पर्शमोक्षस्थितौ नाम्यदत्र ८ अतस्तत्त्वगोलस्य सत्त्वात्र युक्त्या नवीनस्य सत्ये पंडितानां सदा त्वार्थ्यं विधोर्बिंबगोलस्य वि

70

स्पार्धखंडं कुखंडेन युक्तं युतिः स्यात्तथात्र ९ विनिघ्नाद्धविहीनाद्वियोः कर्णवर्गात्पदं चाप्यसंज्ञं भवेदेवमस्मः कुभावाणनिघ्नश्च तत्
कोटिभक्तः फलं तद्विशोध्यं युतेर्यत्र शेषं १० कुभाकोटिनिघ्नं च तत्कर्णभक्तं पुनस्त्रिज्यकाघ्नं वियोः कर्णभक्तं तदीयं तच्चापं भवेद्वि
धुगोलेंतरं स्पर्शमोक्षस्थितीसंज्ञभेदो॥ ११ अथात्मीयभूभाग्रसवर्गाद्विधुव्यासवर्गाघ्नियुक्तात्पदं यत् ततश्चंद्रकर्णस्य खाग्न्या
शकेन हृतायच्च चापं द्विनिघ्नं युतं तत् १२ कुभाव्यासखंडेन तद्दोंतरं स्यात्कुभेंदो अथ तत्स्पर्शमुक्तोस्तकाले हृकक्षूमहृपे स्थिति
भास्यष्टसंगच्छेत। तद्विवरं कुभेंदो। १३ यस्मात्कुभाष्टमहत्वलाना त्चेंद्रहार्विबजने निरस्ति तदप्यत्रापि संयोज्यं स्व।
स्यांतरवशाद्बुधैः १४ अपूर्वानयनं न स्यात् द्वास्तेत्र रीतितः अयासं तोप्यत्रक्तं तेनैव तत्सर्वत्र योग्यं न हि तत्वतोतः १४ मोने
कुखंडेसंगमं तत्स्यात्सैव सर्वत्र क्ततं तदाद्यैः कृतं यदत्रास्ति विरतं नार्थैः स्वल्पांतरानव्यवहारसिद्धे १५ यत्तत्तु ख्यात्रक
तेन वीनेव हं कृते स्वत्वमतं ममास्ति अत्रोपपत्तिः कुगर्भभूभाग्रयोर्मध्यसूत्रे चंद्रगोलेयत्र लग्नं तत्र भूभाकेंद्रं स्पर्शमात्ते तत्र च
द्रबिंबगोल केंद्रमपि स्वगोलेंतर्वर्ति यत्केंद्रयोः सक्ते त्रिज्याहतं तास्थितिकर्णाहृतं संसेन हृतेन तत्केंद्रांतरं तत्स्थितिकर्णसंज्ञास्थि।
तिसिद्धो योयोग्यमिति तत्साधनोपायः सयथा स्पर्शमुक्तो च चंद्रगोलस्य भूभास्पतयातदधिस्थिताधिक भूभाष्टष्टविधुबिंब
गोलस्पर्शः तत्र भूभाष्टष्टाद्धर्धाधःस्थिता कोटिरूपा तत्स्पर्शाचिह्नात्तिर्यग्भुजरूपेंदुव्यासार्धांतरेण चंद्रबिंबगोलकेंद्रं चंद्रगोले
स्ति एवं कुभाष्टष्टसूत्रे कुष्टष्टे यत्र लग्नं तत्र भूव्यासांतरेण भुजरूपेण चंद्रकेंद्रान्यदिशि भूकेंद्रमध्यस्ति कोटिरूपाद्भूभाष्टष्टात्
भूगोलपृष्टचंद्रबिंबगोलपृष्टयोः स्पष्टं भूभाष्टष्टखंडं यदस्ति तत्र च भूव्यासदलेक्यरूप भुजे चंद्रकर्णरूपे कोटिरूपे स्यात् त
त्रोक्तकुभानयनस्तेत्राद्विजातीयं अथ तत्रूपकोटौ मध्यसूत्रखंडरूपकर्णयोस्तत्र हृतेंदुभूव्यासैक्यदलेकर्णप्रकल्प्य जातीयमि
दं तेत्रद्वयमिति तदनुपातेनाद्यानयनं संगममिति सुपपन्नं एवं प्रकारोक्तं एवं भूव्यासार्द्धभुजे चंद्रकर्णरूपकर्णे याकोटिः स्यात्तच्चंद्र
गोलांतर्गतभूभाष्टष्टखंडरूपा अस्यां पूर्वानीतकुभाष्टष्टखंडं विशोध्य शेषं तद्रूपा कोटिः एकस्य चंद्रव्यासखंडरूपभुजे यः कर्ण
स्तस्मर्णचापं कार्यं तत्कुभाष्टष्टसूत्रे चंद्रबिंबगोलकेंद्रयोरंतरं मिंडुगोले स्यात् कुभामध्यसूत्रयोश्चंद्रगोलेंतरं तत्र भूभार्द्धमिति

योर्योगे कुभेंद्वोरंतरे चंद्रगोलस्येष्टादित्युपपन्नं द्वितीयप्रकारोक्तेः यथात्र कुभाष्टसूत्रं नृ— इतिसूत्रं स्यात् हरिंतदंतरे कुभेंद्वोर्युक्ते चंद्रद
र्विंबनेमी कुभाष्टस्पर्शात् अन्यथात् स्थलमित्युपपन्नं सर्वं अथानयनस्पर्शविमुक्तिकाले कुभेंद्वविंबांतरमिंद्रगोले ज्ञेयं युधे
स्तात् स्थितिकर्णसंज्ञं तत्समकृष्टे स्थितिकर्णो हते पदं हि कालास्थितिकर्णजीवावर्गांतरात् षष्ट्यत्रिगुणेन निघ्नं भक्तं च तदा ग्रजकोटि
मौर्व्यातत्तत्र चापा स्थितिखंडलिप्ताः यद्वा शरज्याविगुणेन निघ्नी विभाजिता सा स्थितिकर्णमौर्व्या फलस्य चापं परसंज्ञकं स्यादथद
त॰ वि॰ कोटिज्यकया विभक्ता परस्य कोटिज्यकया विनिघ्नी स्थितिप्रसिद्धं श्रवणस्य जीवा तच्चापलिप्ताः स्थितिखंडकं स्यादथान्यथा वानय
क॰ ७१ ने स्थितेश्च स्थितिकर्णस्य कोटिज्या शरस्य कोटिज्यया हृता त्रिज्याघ्नी फलचापं यत्स्यात् कोटेर्लिप्तिकाः स्थितिः चंद्रार्कगतिभेदेन भक्ताः
षष्टिगुणाश्च ताः स्थितिलिप्ताः फलं तत्स्याद्यथाद्या स्थितिखंडकं अत्रोपपत्तिः चंद्रगोलोपरि कुभेंद्वविंबकेंद्रयोः स्पृष्टे त्रिज्यावृत्तम्
71 स्थितिकर्णवृत्तं तत्क्रांतिवृत्तमेकल्प्यं चंद्रकक्षावृत्तं विष्वन्मंडलं चंद्रबिंबगोलकेंद्रस्य कदंबवृत्तं ध्रुवदयस्थानमयत्तृवृत्तं कदंबयोर्भु
वस्थाने कल्पनात् शरो वक्रक्रांतिः स्थितिकर्णो हि भुक्तासेयकलाः तच्चोदयमानमेव कक्षावृत्तस्य कलाः स्थितिखंडलिप्ताः स्पृष्टिति
स्पृष्टस्पर्शमौले शरो वाहुः स्थितिकर्णश्रुतिस्तयोर्वर्गांतरपदं कोटिरिति स्थूलं हि वक्रमिः किल यद्युक्तजात्यमकरीत्येव वश्यर्वे स्ताङ्गाणि तथ्यि
तेः व्यवहारप्रसिद्धेश्च स्वल्पांतरवशात्कृते यत्तस्य वक्त्रत्रयसिद्धमक्रमिदं हि सर्वैः किल चापजात्यं न तत्कथंचिद्भुजत्तत्र जात्यमतो
त्रसिद्धिर्न तदक्रमीना तच्चापजातादिगुरुद्गुणाप्यस्त्रैः कृतेयत्त्वनहि जात्यमस्ति तथैव तच्चापजपूर्णजीवोद्भवं न हि स्यात्तथा
पीह जात्यं प्रमलतमस्ति विभुजस्य बहुपहातोन्यथा चापगुणैः स्फुटर्णैः आयोदितात्——— प्रवक्ष्ये यत्सार्वभौमैः कथितं न सम्यक्॥
सर्वत्र चापोद्भवपूर्णजीवा कर्णस्तथा चापभवार्द्धजीवा भुजश्च तत्रोत्क्रमसिंजिनी हृत्कोटिस्तदित्थं भवतीह जात्यं एवं हि जात्याद्धितयं
त्रिभज्याहतेनतयोर्यभवतश्च चापे स्वल्पाधिकत्वाद्भुजकर्णसंज्ञस्तयोश्च संशुद्धिगुणोप्य कृतो विवियोगमूलं किल पूर्णजीवा स्फुटत्रे हि को
टेः श्रवणोत्र कल्प्यः तु चापजातार्द्धगुणोप्य कृतो भेदात्तदंचार्द्धगुणोत्र वाहुः तदुत्क्रमज्याकृतिभेदमूलं तदंतरे कोटिरितिस्तृतीये
जात्यं भवेत्तत्र चापमेकं तदर्थपूर्णज्यकयोः सदास्ति तदस्य चापोद्भवकोटिजीवाहतेन भवेत्त्रिगुणोप्य हते अतोन्यथाता हि हत्ता—

द्विद्विताविभज्ययाहतेन चापार्धमिहास्ति तज्या स्पर्शेनेश्चचापीकरणात्प्रसिद्धो कथ्येत तत्क्षणगुणोद्भवं सत् ग्रहोर्ज्यकोत्थं त
न सन्नदिष्येत तुक्रमार्यैः सकलं विचिंत्य येनैतत्प्रमतो निजभुजस्फुरणं यत्रविज्ययाकृतानात्स्थितिजज्यकाः पुनरतो व्यर्थश्च
मास्वादतां कृतागोरवतो पवर्तनमत्र विधेव हृयच्चरितास्थितमर्थ्यस्तदसद्य तेन कलिकाकलोद्भवास्ता अपि क्रमेंद्रोरंतरैनैव स्पर्शि
मौनेन ततो भवेत् माकच्छात्स्पर्शप्रकृतोस्तद्धि वरं स्थितिलिप्तिकाः स्ववाणस्थितिकर्णभ्यांस्थितिः स्यात्स्पर्शमोनयोः पूर्वमत्र तद
त्तानास्पर्शमौनोद्भवं पुरा स्तावात् तद्वशतः साध्याव सकृद्विधिनास्फुटौ तथा न तत्स्थिति खंडेयासाध्ये स्फुटे बुधैः किल सदैव स्पर्शि
मौने च विधौ मध्यग्रहो भवेत् ग्रहस्य सर्वकालः स्याद्धि वरं स्पर्शमोक्षयोः यत्र स्नानाजपादौ माहात्म्यान्मोक्षं स्वरभक्तितः भूमिस्थि
तो नरः शीघ्रं सर्वपापैः प्रमुच्यते ज्योतिः प्रभावतो दृष्ट्वा भियानाग्यथाकृतात् विवादपत्त्यकं विंवं सदा पश्यति मानवः तत्र
नीतानतयार्कस्य कलाषट्कोनिते हि तत् विधोः सौम्यतया सार्द्धं यं चलितो नितेयतत् इदमप्युदितेमध्येवदये चंद्रवद्बैवैः वि
धोः लिप्ताश्च तत्कोणं तच्चानी द्वियबुद्धिभिः मध्योदयांतरेनिघ्नं शंकेशेः खांकहृत्कलं उदयेसंयुतं तस्मादिष्टकालोद्भवकि
ल विंबयोरंतरं तेयेत द्विघ्नाहृश्यदृश्ययोः तदर्द्धप्रमितिग्रासेनत दृष्टस्य कथंचन नग्रस्तदृष्टमग्रास्ति नादेश्यप्रग्रसनं हि तत् तद
सैर्द्धपीनयोर्यं हि फलार्धमुदितेयतः तदर्द्धलिप्तावगतेष्टकालयुतानितो स्पर्शविमुक्तिकालो दृग्गोचरौनो भवतः स्वबुध्या न
वीनवर्याः प्रवदंति चैवं गोलाकृत्या शुक्लदृग्विंबमध्यो दृष्टे ग्रासमध्यास्ति दृष्टेनदेतः लस्वंनात्याधिकेनेमित्र ममस्यात्तस्य ज्योतिषा
दृक्प्रयातात् उन्नतज्यानुपातेन केचिदाज्ञरिद्धांतरं यदसद्युक्तिशून्यत्वात्कथ्यं वेकृष्णान्तर्हितं तत् यथायथा ग्राह्यविंबमुदयाउ
मतेभवेत् तथानुपातेरशीर्यदृश्यपतेतेनतन्मते तत्रभागानुपातास्यादुचितश्चंद्रपोक्तवत् ग्रन्यथाचंद्रपीलंबचतद्वीमानक
र्यंकृते विंबखमध्योदयभेदसिद्धये स्वीकृते दृष्ट्याभियानतोस्ति ज्योतिर्विदस्तेपि पुनस्त्यजितेखलस्तितं यत्नदतीवधिवे ग्रंथे
दर्कग्रहेवर्णसूर्यसिद्धांतरीतितः प्रमाणं स्यात्र यान्येयः स्वीकृताकल्पनावशात् क्रमोर्थसंस्थार्ककरांतरस्थंसमञ्चलोकैर्वि
दितांबुविंबं विधोस्तदर्कोत्थकरप्रकाशैः पिंशगवर्णं सकलग्रहेतः ग्रंथेक्तगर्भेष्टाभ्यां भेदाय गणितस्यते नोक्ताकाचिन्यता

ज्ञाप्य किं चिह्ने बिम्बमुच्यते भूच्छायागृहीतः किलैवं यज्ञानान्यालोकबिंबान्यवलोकयंति सदा निरभ्रे गगने दिवाकीर्तियोर्निशायामिति
स्पष्टसिद्धं रविग्रहेऽर्कग्रसनस्य शीत्यांशुपूर्वीकृतौ तान्यपि खंडितानि इत्थं न चेंद्रोर्ग्रहणे क्रमेणाभिन्नैककलावरणास्थितेर्हि ग्रहे तत्र
बिंबस्य संदर्शनं स्यात्तद्दृष्टौर्करश्मिप्रकाशेऽस्तमोंतः विनालोकसंबंधमतोऽंबुवेत्तत्कथं दर्शनेनान्यथा तार्किकाणां करायोगतो
त॰ वि॰ वास्तवालोकानुरूपेण भावाच्छन्नेत्राभियातस्य रूपस्य कुंभाच्छादितं पूर्वसद्रूपमिंदोर्यथा स्यात्तथा तत्र भिर्दृश्यते तः अनुज्वलत्तत्स्वयं
क॰ ७२ कृत्स्नपृष्ठदृशानदृश्यो जलजैककथंचित् दृश्यो न तद्ग्रहणे रवीन्दोर्दृश्यभावान्महर्षेर्ज्जरेषः इति श्रीकमलाकरविरचिते सि
द्धांततत्त्वविवेके चंद्रग्रहणाधिकारः अथैकमत्स्यावयवास्थितेश्चारवेरधः शीतकरोऽस्ति दर्शे ततो यथा भूमिगतश्च तेन दृष्टा रविं
पश्यति नैव सोऽत्र तदिंदुनाच्छादितमर्कबिंबं संदृश्यते यस्तमिवास्तलोकैः किं चेंदुबिंबस्य रविग्रहे या छाया पृथिव्यां पतिता
स्ति दृष्टा तन्मध्यगे विंदुस्थितदृग्वशाच्चतुर्थैः प्रकल्प्य ग्रहणे पृथिव्याः १ अथाध्यतः शीतलभानुवत्स्यादिंदुप्रभेर्वावरणेऽत्र तत्र प
वंदिचिंद्रग्रहणस्य काले भूभेंदुसंबंधगदृग्वशाच्च रविग्रहेऽत्रावरणं कुबिंबमार्यैर्विचार्यं बहुधास्य देवैः अथात्र भागावयवेन तत्
स्यायत्कालिकोऽर्कविभस्फुटोऽस्तः अमांतसंज्ञोऽस्ति स एव तज्ज्ञैर्कग्रहार्थं प्रथमं प्रसाध्यः ज्ञातेन तस्मात्कुजस्य निरुक्तौ
तज्ज्ञैयो नस्य विज्ञानतोऽतः दर्शांतो सौ चासकृत्स्मृत्स्मरीत्या सिद्धोऽज्ञैयो बुद्धिमद्भिर्ग्रहज्ञैः तात्कालिकस्पष्टतरो रवीदृश्यो
कपातविभट्टीनलग्ने त्रिभज्ञरीत्यास्यततो मतो शोज्ञैयो नदृङ्मंडलगोऽस्तयोऽस्तः दृक्षेपदृग्गतिसंज्ञकौ च तथा रवी
दोः किलयोजनाद्यौ नतोन्नतांशाविदृष्टवरीत्या ततश्च दृक्सूत्रमिति कुपृष्ठात् तथा स्फुटौ लम्बनवर्णौ प्रसाध्याविमादिसर्वं
प्रथमं विदित्वा वलंबनद्वारककर्मपर्वसे साधनेसकृत्केन कार्यं कुगर्भकेंद्रे रविंसंपिधत्ते विधुस्तदूनानाममांतेनदानीम्
नदृग्जे कस्त्रेकुपृष्ठे त्रयः स्यान्नयोरंतरे लंबनेन निरुक्तं श्रीभास्कराचार्यवरैर्बुधेंद्रशिरोमणित्वेन महत्प्रसिद्धैः यच्छास्त्रदृष्टा
नयनानुसारे विलंबने स्वीयकृतौ कृतं तैः यथार्थवस्तुग्रहणासमर्थैर्यो चेरितालंबनकल्पनाद्यैः सा तत्र लोकव्यवहार
सिद्धेऽैयायथार्थानुभवेन योग्या अतोऽधुनालंबनसिद्धिचारं स्पष्टं प्रकर्तुं हि समुद्यतोऽस्मि पूर्वैर्हि दृष्टैर्विदितैर्व्रवीमि।

72

स्फुलं हि लोकव्यवहारसिद्धौ गर्भान्तरस्फुतिथ्यंशाः परलंबनलिप्तिकाः गतियोजनतिथ्यंशाः कुदलस्य यमोमितिः परलंबनलिप्ताघ्नी
त्रिज्याप्ता रविदृग्ज्यका दृग्लंबनकलाः स्फुरेवं दृक्क्षेपतो नतिः केचित्तु सूर्यश्रवणो भुजेन कोटिश्च भूव्यासदलं च कर्णः तद्दृग्योगस्य
पदं कुपृष्ठाद्यंतरे तेन मितं तथान्यत् इंद्वर्ककर्णान्तरगो भुजोर्कान्तरश्यतः पृष्ठजसूत्रमध्ये कोटिस्तु रूपापरलंबनस्य ज्यायोजनैः स्यात्
वर्णान्तरे स्यात् तद्दृक्ज्ञानमाद्योक्तभुजाच्च कोटिर्नराशिकाद्ज्ञानतदन्यकोटौ स्यात्तज्ज्यकया श्रकलीकृताया आपंगर्भलितितिनास्थितेर्के परे
स्वदृग्लंबनमिष्यमाद्कलमेव युक्तं विहितं नितांतं अदर्शनादत्र विततु त्यदृग्लंबनतेन स्फुटयुक्तासिद्धेः यतो भूमिपृष्ठाच्च तदृदतो यत।
रवेः समत्वदृग्भवेत्तत्र सम्यक् असत्वीकृत्य च वप्युक्तान्यकोटिनेसा लंबनस्य ज्यकातेन सिद्धा यो हि प्रदेशो रविमंडलस्य स्थितः कुगर्भेति
तिजेकथंचित् न दृश्यते पृष्ठगदृष्टिचिह्नवशात्स पृष्ठोर्ध्वगतस्तु दृश्यः संदर्शनादेव कृतं दृगूर्ध्वयोग्यं न चादर्शनतश्च तस्य कुगर्भभू
जेपिगतस्य भानोस्संदर्शने विंवमतस्ततोस्ति पृष्ठे तु तेनादितदूषणं न तत्रेति केचित्प्रवदंति तन्न कुगर्भसंस्थार्कजविंवदेशाद्धि भिन्न
नदेशजदर्शनाच्च गर्भभूयास्थितार्कोपि पृष्ठे गर्भपृष्ठगे तदंतरविधो गोले तन्मते लंबनं यतः। अत्र तज्ज्यामधः स्यात् स्मात
दूर्ध्वगतायतः प्रसत्तत्तत्सदस्या च कथं मूढैर्विहाहता दृग्लंबनेन परमेण दृक्कावतज्जा तेमयानुपतनाद्विगर्भहृद्धः याते नवति नि
घ्नांगगणितेसगोलेतस्मात्रतेत्र करणव्यसनेनृथैव यद्भूमिपृष्ठक्षितिजस्थितेर्के दृग्गर्भसूत्रांतरमिंदुगोले ततः कुगर्भक्षितिजार्कसि
द्धतत्सूत्रयोरंतरमल्पकं हि तदत्र पूर्वैः परमं प्रकल्प्य ततोनुपाता— तमिष्टकाले तस्मात्त्रतोप्यल्पतरं हि तस्मात् दूरपृष्ठं तु तदुक्तरीत्या विस्फुः
कृतं च तत्स्वल्पनरं दिदृक्षीतस्येतरस्मिन् स्फुततं तदल्पं प्रसत्तसिद्धं ह्यधिके कथं तत्तमयप्रसस्यवृथात्पधिया विचार्य दृग्गतस्य परमेत्यकात
द्गर्भस्वीकृतं तत्वये: ततो नयात तत्रेष्टकाल जेन तत्स्फुटं तदुक्तं च सदा सर्वस्य पृष्ठजादगर्भलंबने गर्भपृष्ठजज्याभ्यां मृगस्य वासनाम
कर्णदृक्सूत्रके भानोः कर्णो --- गर्भजे पृष्ठजे कर्णकोटिको भूजंतरनयोर्भुजः। कोटिकर्णेस्तयोस्तत्र युतिःस्याच्च यथा यथा ग
र्भस्यभुजकोटिकापृष्ठस्य तिर्भुजैकयोः युतिः कर्केदयात दृज्यास्तयोः सैयुतिर्भवि कार्यासमीकृतायां च दृक्क्षेपस्थितिपृष्ठगो ग
र्भजे पृष्ठवत्सूत्र नमिर्स्थमतततः स्फुटं दृग्गर्भसूत्रयोर्मध्ये तज्ज्यावाहृ— दर्शने अत्रैवतदेवजसत्यकारे दृग्लंबनं स्यान्नियतं यदिष्ट

कुगर्भदृक्कविक्षवशाद्योर्यं विचारणानर्हमपि स्फुटत्वं दोः कोटियोगाच्च वलनं मितो नसाध्यो वलं वस्तु तथाक्षवृत्ते लवैर्दृक्क
र्णांतरयोगजाताः स्वदिनहीनेऽन्नदृष्टदृक्क्षवृत्ते तत्कोटिनिघ्नं ग्रहवरणेनभक्तं कलीकृतं चापमतः प्रसाध्यं दृग्लंबनेन तु स्थितिगर्भसूत्रे
तत्स्वीकृतं तेऽत्र तत एव चोक्तं सदोदयास्तस्थितिनाडयस्तादयो-- दृक्कर्मवशात्कृते यत् तत्रोपयुक्तं स्फुटग्रहणप्रजातं तथापि चेत् ।
त॰ वि॰ कृतिस्थिते-देशे स्पष्टग्रहज्ञानमिहास्ति तस्याधीनेयतः स्यान्मदतोऽस्ति युक्तं अस्तोदयाख्यं तत एव सूर्वैर्न स्वीकृतं तस्य फलं कु
कं॰ ७२ जाधः अथवास्तु वदृग्लंबनस्वरूपं तदानयने वोच्यते नेयं स्वकक्षास्थितखेटचिह्नं भिन्नाभचक्रावधिसूत्रमेकं कुगर्भतस्त
73 त्रभचक्रदेशे तत खेटचिह्नस्य च भांशकः स्यात् तत्स्थ द्रष्टा पश्यति भांशगतं खेटं स्वभूपृष्ठगतोऽन
तत्र पश्यति -- स्वीयदृग्गत्यसूत्रेणाप्यत्र तस्मान्न दृष्टिचिह्नात् नेयं भगोलावधिसूत्रमन्यद्विता
स्वकक्षास्थितखेटचिह्नं तत्स्थ च संसक्तभगोलदेशे द्रष्टा सदा पश्यति खेचरेंद्रं स्वीयं भचक्रास्थि
तभांशसंस्थं दृगीक्षणालेवित एव सोऽत्र दृष्टोऽपि दृग्लंबनगतो यतो स्माद्भगोलास्थितदृष्टि
चिह्ने दृगर्भसूत्रोत्तरस्तत्र समस्य दृग्लंबनं तस्य खगस्य तद्धि यद्वा भचक्रास्थितखेटभांशे-यं कु
गर्भादृक्सूत्रमेकं तथा द्वितीयं किल दृष्टिचिह्नात् दृश्यगोले विवरं तयोर्यत् दृग्मंडले दृष्टिवि
लंबनं तत्स्यात्स्वीयकक्षास्थितखेचरस्य यत्कुगर्भयोगप्रथमं दृग्ज्यविलंबनेन कालिकांतरेण ।
खेगः स्वभांशात्पुरतोऽस्ति तत्र दृष्टैव तस्मात्तत भागकार्ये नेस्थाय दृग्लंबनकेन युक्ताः स्तकालजाः खेटनतांशकाः स्युः नैव
द्वितीयस्यविलंबनाख्ये नयोगसिद्ध्यर्थमिह्नेति केचित् स्पष्टग्रहास्तोदयकं ततोऽधिकं हि समेघ परं स्यात् अन्नेनरंतरलपचीयमानं ख
मध्यसंस्थित खेचरेऽन्नभावः यथा यथा दूरतरोऽग्रहः स्यात्तथा तथा लंबनमस्य नेदि यथा यथासन्नियतः कुगर्भात्तथा तथा दधि
कं किलेदं एवं रविग्रहेऽर्काच्चद्रिपाचंद्रस्य लंबनं तत्लंबनयोरर्कचंद्रयोरंतरं किल वदंति दृग्गत्युतो तत्स्पष्टदायोरिवना

न्नान्ययोः गर्भयोगे रवीन्द्वोश्च नाड्ययोर्न द्वितीययोः ये वंदनश्चोर्ध्वश्रवेव तथा कोदयोस्व्विगर्भजदृग्जसूत्रे क्रमान्नयोरत्र
रवीन्दुगोलेयतोतरेस्यान्मध्यमामसंज्ञम् दृष्टिमंडलसंस्थानादृग्लंबनमुदाहृतं एवं विभोनलानान्ततदेवनतिसंज्ञकं
एकावयवगोदर्शीचंद्रार्कौ गर्भसूत्रगो यदृष्टिसूत्रदर्शीने रविदृष्टोन तद्गतः द्विमांशुसंचदृग्सूत्रादयएवविवेचितः
यतस्तत्रापि दृग्सूत्राद्गर्भसूत्रमपाःस्थितं कर्णांतरेसत्वविलंबनेस्यादल्पंतथाचाप्यधिकेधिकंस्यात् आद्यैः स्वतंत्रे
स्वतंत्रदेकरूपं विलंबनं संविहितं स्यालोर्ध्व अथोदयास्तकाले स्मिलंबनेतद्वदाप्यदृ भूव्यासदलवर्गोनेचंद्रार्कश्रुतिजे
कृती तन्मूलयोर्यद्विवरं भूव्यासदलसंगुणं रविकर्णाहृतेनद्धि त्रिज्याग्रंचेद्कर्णाहृत लंबनज्यातत्रश्चापंस्वोद्भमास्तकु
न्नास्थिते अर्कस्यमंडलेप्राक्रं दृग्गतो दृविलंबनं त्रिज्याकुलंरेन गुणोऽथकृयाचंद्रार्कयोयोजनकर्णभक्ता तच्चाप
योरंतरसंमितंवा दृग्लंबनेस्यार्कसमनुद्भमास्ते एवं दिनन्तत्र खगश्रुतिभ्यां स्यान्नोदयेलंबनकं खगस्य कुगर्भसूत्रयह
भागविकृतदेवस्त्वमंपरमेसदेव मनीश्वरेणस्वकृतौनिरूक्तं वच्मीदृतत्स्वीकृतवासनांच कुगर्भदृष्टक्षितियोश्च
सूत्रभूव्यासखंडेन समांतरेण कृतेभगोलावधिकेतयोश्च यत्स्वगोलेविवरंभवेत्तत् कुब्ज्यासूत्रस्यपतंकलायेभवे
वराणां प्रवदंतितज्ज्ञाः यस्पृष्टजंगर्भकुजास्थितस्य सूत्रंचतत्पृष्टकुजोत्थसूत्रे तयोः कलाद्यंविवरंभगोलेग्रहस्यगोलेपिसमंविदि
त्वा ग्रहस्यकक्ष्यानजचापभेदात्सूत्वोपपत्तिर्ग्रहलंबनस्य तत्रत्यदृग्गर्भजसूत्रमध्ये स्यात्कूर्भभूजास्थितखेटभोशा इतिनत्रयनोत्र
दृष्टसूत्रोतरसाम्यनभवेद्विसर्वगोले क्षितिगर्भजसूत्रयोश्च तत्स्यादितिविज्ञैः सुधियादरणीयलोकः एवमिष्टसमयेपिरवीन्द्वोर्मध्य
स्थितविलंबनसिद्धेः स्वस्वभातरवपाश्चशीभाब्धेः स्वस्वगोलभवलंबनयोर्हि अंतरं निजकृतौकृतमत्र स्वीयवुद्धिवशतोन्यविशाषा
त् रंगनाथतनयेनसदैवतन्न सम्यगितिगोलविदोस्य यत्समांतनतसिद्धमिनेंदोर्लंबनांतरविलंबनमुक्तं अर्कलंबनमिहीननतां
शैः स्यात्स्थितेदिनमणेरिहयतस्तत् यत्रदृग्गश्रुतिभवंतदपीहासमत्रकालजनितंप्रकृतेन तेनचान्यभवलंबनमुक्तिं स्वीकृतानिन

कृतो किल यस्मात् सदैव दृक्क्षेपवृत्त्या विनेन्द्वोः स्यादन्तरे स्पष्टविलम्बनं हि नायाति तिन्नतकृत सार्वभौम शीत्येव मार्गे विकृत्या विवित्तं चेन्द्रार्क
योर्लम्बनयोर्विभेदे यल्लम्बनं तन्न हि चेन्द्रगोले तत्काल जातार्कगगार्भहग्ज सूत्रान्तरेन तत्त दस्य चान्तं याम्यलम्बनभेदनदृग्योगे लम्बनं यथा
मह मानाशितं तेन याम्यलम्बनभेदतः गोलतनमनुधैव यथैवं पनततरा विहन्तदर्शितं चैव याम्यं वेस्युपहास्यतो इत्येव तल्लम्बनकं
त॰ वि॰ मयोक्तं तत्सर्वदृग्विक्षेपवशेन तत्से संदर्शनात्तेन जातस्य युक्तेविना तमस्कुतिर्नोत्तरोत्थे उक्तमास्तु कुजोद्भूतमिदं यद्दृष्टिसूत्रं त
क॰ ७५ तोधिकं कुपृष्ठे स्यादर्कात्स्वल्पाधिकं परं कुपृष्ठभूजानुदयास्तसूत्रे भिन्नत्विदं स्यात्तु तयोरभेदे स्वार्कोदयान्तद्वलम्बनेयन्नेद वर्ष
परं कुपृष्ठे (कुपृष्ठभूयानुदयास्तसूत्रे भिन्नत्विदं स्याच्च तयोरभेदे स्वार्कोदयान्तद्वत्) यद्दृष्टिविक्षेपेतितिपृष्ठचिन्त्याद्र्धं ततन्मान
75 युतं कुखण्डं भूव्यासखण्डे परिकल्प्य तस्मात्स्वार्कोदयास्तोचितलम्बनोक्त्या कृतेच यत्नात्परमेनिरुक्ते इत्कालसूत्रं स्थितितीत्याभानो
यत्स्यान्ततः प्राक्परतः सदैव दृग्लम्बनस्यापचयोऽस्ति नूने भूव्यासखण्डेन युतार्ककर्णयात्रान्तरे स्यादिह कोटिसंज्ञे भूव्यासखण्डे र
विकर्णनिघ्ने कोट्याहृते दृष्टिसमुन्नतिः स्यात् कुगर्भतस्तत्र दलीकृते भूव्यासे विशोध्या वनिपृष्ठदेशात् स्याद्दृष्टिविक्षेपयतस्तस्य।
दृष्ट्याद्रष्टानि शोप्यपपतिगर्भभूजे दृष्टा गार्कोदयमत्र यस्माद्स्तोदयाख्यं क्षितिजं गर्भभूजे अत्रान्यदिक् विक्षेपवशात्स्वपृष्ठाद्र्धत
सूर्योदयदर्शनेन विंबसूत्रमपदेशो हि गर्भक्षितिनिजसंज्ञितः यः स एव समह स्तोप्युपस्थितस्तत्र विवस्वतोः यत्रोदयास्तं गर्भक्षिति
जे तत्र लम्बने उक्तोदयास्तभूयो क्रियासाम्येनान्यप्रकारजे स्थूलमायोदिते तस्मात् सूक्ष्मं यल्लेखसंभवं तत्रोदयास्तयोः प्रोक्तमिष्ट
काले यथोक्ते क्षितिविस्तृतिखण्डचन्द्रकर्णौ विभुजेयत्र भज्जोमहीजतत्र शशिदृष्टिजसूत्रमत्र लम्बः क्षितिखण्डेच दृग्दृग्दत्रवा
घे अथ लम्बक सूर्यकर्णवर्गान्तरमूलं च भवेद्द्वितीयखण्डं कृतखण्डकयोर्वियोगनिघ्नो रविकर्णेन विभाजितो लम्बः शशिकर्ण
हृता त्रिभज्यया घ्नः पलचापकिलं लम्बनं दृग्ज्या प्रथमानयनानुसारमेतत्कृतमिष्टसमये द्वितीयतोन्यत् क्षितिविस्तृतिखं
डसूर्यकर्णौ विभुजेयत्र भज्जोमहीज्ञतत्र रविदृष्टिजसूत्रमत्र लम्बः क्षितिखण्डे च दृग्दृग्दत्रचाद्ये अथ लम्बकचन्द्रकर्णवर्गान्तरम्

लंबं भवेद्द्वितीयखंडं मूलवाग्रंकिल लंबनं दृग्गत्यं प्रथमानयनाद्धि भिन्नमेतद्धि दिनेचानयनात्कृताद्द्वितीयात् इष्यमकेंद्रहक्कस
चकर्णमत्ययः। ताः कृतं परस्परं द्वयेतत्पुनस्तेयमायाग्नसत्तया एवमिदं नतांशे स्वस्प्रमाणं विलंबने द्वितीयं लंबनं तर्केंन नतांशेः स
प्रमत्वैवं अर्कगोले भवेदाद्यं चंद्रगोले द्वितीयकं अमांते दृष्टिसूत्रांतर्गर्भसूत्रांतरे युतौ विचित्रदृक्क्षेपवशाद्विचित्रं दृग्लंबनस्या
नयनं तत्साध्यं अतोत्र सर्वैः स्तितिदृष्टसकृदाचीकृतः सर्वमिदं निरुक्तं यदंतरे सूक्ष्मधियाम साध्यं साध्यं वयमत्र नतरं द्वयेनत्व।
नैवेति विज्ञाकथयंति तेषां दोषोत्र नैवेति सुधीभिर्ज्ञेयं एवं द्विसूक्ष्मानयनप्रकारैर्दृग्लंबनं तत्र भवं मयोक्तं आद्ये स्तलोक
व्यवहारसिद्धेः स्थूलं कृतं चानयनं स्वल्पार्थं किंवा तेन क्रमेणात्र यस्य स्वस्य तरे फलं इति ज्ञात्वा कृतं स्थूलं व्यवहारप्रसिद्धये चंद्रा
र्कयोगार्थमिदं निरुक्तं मध्यर्षं दृग्लंबनसाधने हि ग्रहस्य याः सूक्ष्मभचक्रदेशास्तद्द्वयं तत्खेटयुता वपीस्य वा हृक्खेटयोर्व्योम
दीच्च तत्रास्ति तत्खेटगहृष्टिसूत्रं साध्योवलंबो गृहृदृक्खंडं यदस्ति तत्प्रथमाख्यखंडं तल्लंबवर्गेण विहीनस्य भकर्णवर्गस्य प
दे हियत्स्यात् तस्यखंडं तथाखंडयोश्च यदंतरं लंबगुणे विभक्तं ग्रहस्य कर्णेन फले विभज्यानिघ्नं कर्णेन दृग्तंत्र मकास्यात् त
च्चापतस्सेहि विलंबनं तत् दृग्ज्याखगस्य प्रथमप्रकारात् एवं खगे भे किल भचलेदं प्रकल्पितदृक्तत्तज्ज सृक्ते दृग्ज्यं यथोक्ता
नयनात्कृतं यत्तच्च द्वितीयोक्तविलंबनं स्यात् एवं स्वभांतरवशाद्विविधं विकाराद्दृग्लंबनानि नियतं हि विधानि सम्यक् आद्य
द्वितीयविधिना प्रभवंति भस्यस्वस्यात्रगोलपरियोक्तमशोध्यतेन भिन्नत्रगर्भनयुतो किल दृग्युती तेन तत्स्यसदेव भवतोथ्यार
विग्रहे स्यात् चंद्रार्कमध्यगतमाद्यविलंबनं नयोगेनयोः प्रथमलंबनयोर्विभेदात् एवं प्रकारद्वयतोपि साध्यं दृग्लंबनं दर्श।
विरामकाले तत्कालसूर्योद्भवदृक्तु नतांशप्राप्तं प्राद्यस्वदृक्तु लंबनमेकमयुक्तः तत्स्पष्टनतांशवशात्कृतेयदृग्लंबमेचानयनाद्धि
तीयात् तेन स्वदृग्लंबनमाद्यसंज्ञं तत्स्याद्द्वितीयेनसममेककथंचित् एवं द्वितीयस्य विलंबने जाते एव दर्शांतेज दृक्तु नतांशाग
कार्यापतेः प्रस्फुटनप्रभागेराद्येकृतं तच्च भवेद्द्वितीयं दर्शांतजे तज्जनितसंज्ञे विलंबने नैव भवेत्कथंचित् एवं समे नैव भवेद
मांते चाद्यद्वितीयाख्यविलंबने तत् नत्वलंबनभेदतोत्र मध्यग्रहणे चैकविधं कथं स्यात् इति चेत्सूक्ष्मेणचंद्रतिग्मरश्मेय

तिकालेन सदैव तेहग्गत्ये प्रथमान्यविलंवेनेसमेमस्तोन हि तत्रानुपपत्तिरस्तिकापि अवधेयमिदं विरेंदुगोलाश्रितदृक्सूत्रजचिह्नमे
वचेंद्रः अथदृग्लंवनोपपत्तिः योभूपृष्ठस्थितो द्रष्टा तस्या नाकीयद्भ्रमंतरेण भूसंलग्नमिवार्कमवलोकयति तदन्यथानुपपत्त्याव
श्यंतदृक्क्षिकं वास्ति तद्भूपृष्ठचिह्नादुत्क्षिप्ते अतएव भूपृष्ठस्थदृक्क्षिकं वशाद्द्रष्टार्कं तत्पृष्ठचिह्नलग्नमिव पश्यति नान्तरेण अथ।
त॰ वि॰ स्वदृक्क्षिकात् उदयास्तकं यावत् यत्सूत्रं तत् भूगोलस्य हि वगतमतत्स्थो क्षितदृक्क्षिकात् तत्र दृक्सूत्रस्पृष्टभूगोलप्रदेशे रविः
क॰ ७५ संलग्नश्चदृश्यते दृक्षितस्यैक्यात् भूपृष्ठचिह्नात्तदवधिकोन्तरेण समेनाद्भूमौ यदृत्तेन तदुदयास्तक्षितिज स्वदृक्क्षिकाच्च तास्तितिज।
स्पृष्टरविदृक्सूत्रसंबंधेनासमेनाद्रविगोलेप्युदयास्तक्षितिजस्य रवेर्वा लेवनसाधनार्थं स्तेत्र सैस्यैवं स्वादृक्क्षिकाद्रविगतसूत्रे भूगो
75 लेयत्रस्पृष्टं तद्गोलमध्यप्रदेशएव तदृक्सूत्रतलादेव तिर्यक्संलग्नं तद्देशादुभयतस्तत्स्थानरितदेशे भूमौ समान्तरेण तिरितं भव
ति तस्य भूगोले तत्संलग्नदेशान्यदेशसंबंधाभावात् तेनोदयास्तक्षितिजे रविर्यत्प्रदेशे संलग्नश्चास्ति तदवधि भूकेन्द्राद्भूव्यासार्धं भुजः
भूकेन्द्राद्रविपर्यंतं रविकर्णः कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं तत्प्रदेशाद्रविपर्यन्तं गमदृष्पगमेनतं रविदृक्सूत्रखंडरूपकोटिरिति दृश्यन्ते त्रे
एवं भूकेन्द्राच्चन्द्रगोलस्य दृक्सूत्रचिह्नावधि चंद्रकर्णः कर्णः स एव भुजो भुजस्तद्वर्गान्तरपदं तत्प्रदेशाच्चन्द्रगोलस्य दृक्सूत्रचिह्नावधि
रविदृक्सूत्रखंडकोटिरिति तद्विजातीयत्वेन कोटिरियं पूर्वकोटौ विशोध्य शेषं रविदृक्सूत्रे चंद्रार्कगोलयोरन्तरं स्यात् अत्र रविदृ।
क्सूत्रेन तदन्तरं कर्णः चंद्रगोले दृग्गर्भसूत्रान्तरस्पर्शलंबनज्या भुजः तद्वर्गान्तरपदं गर्भसूत्रे कोटिरिति सेत्रम क्रदृक्तत्सेजातगतेन।
त्सजातीयत्वेन अत्र तत्कोटिसूत्रे स्पकर्णसूत्रे तत्कर्णसूत्रे वा स्यकोटिसूत्रमित्यनुपातयोग्यत्वेन तयोः कथमिति न शंकनीयं सजा
तीयत्वेन तयोरेतादृशसंस्थित्यापि वास्तवफलसिद्धौ बाधकाभावात् तेन रविकर्णो भूव्यासार्धभुजस्तदानेन तदानीतान्तररूपकर्णो कर
तियोजनात्मा लंबनज्या उत नवत्नपातः चंद्रकर्णे त्रिज्या तदा स्तोकेति लंबनज्या अस्याश्चापे उदयास्तक्षितिजस्थे रवौ स्पष्टलंबनं स्या
त् अथ द्वितीयप्रकारोपपत्तौ स्वोदयास्तकुजास्थिते रवौ यद्रविगतं दृक्सूत्रं तदायसंज्ञकं स्यात् तत्तदुदयः सर्वभूव्यासार्धसमान्त
रेण कुगर्भादर्कगोलान्तर्गतसूत्रे तच्च द्वितीयं कुगर्भादर्कपर्यन्तं च तृतीयं तयार्कगोले द्वितीयतृतीयसूत्रयोरन्तरमर्ककक्षात्र।

चापकलामितं तदेव तयोरंतरामिंदुगोलेप्यस्तीति तेनोन्नितर्मिंदुगोलस्थितिं ऽकुच्छम चापरूपायद्वितीयसूत्रांतरमेवायद्वितीयसूत्रांतरेव
नफलितं तत्रस्थदृग्गर्भसूत्रांतरं गंदृग्लंबनमित्यपयन्नेयथोक्तरीत्यानेयेवदृग्गतस्यसूत्रस्येपिलंबनवासनासुधियोह्या अत्रभूपृष्ठस्थस्फुट
क्षितिजार्द्धक्रमेण दृक्क्षिप्त्यानिवर्त्तनीतिपूर्वतदृक्क्षिप्तवशादपियथोक्तोदयास्तादितिनस्यलंबनतेत्रसंस्थायैवोदयास्तलंबनवास
नोह्या विनाकर्णांतरेसर्वत्रतेत्रप्रकारतस्समदर्शनात् तेनभूपृष्ठस्फुटदृक्क्षिप्तवशात्पृष्ठस्थितिजेतत्रमोदयास्तइयेसेवलंबनयुक्तिः
तदुक्तितस्खदृक्क्षिप्तवशात्स्तानमयास्यात् अथप्रथमप्रकाररीत्यादृक्त्रस्थानसेलंबनवासना भूकेंद्रात्स्वदृक्क्षिप्तपर्यंतस्वदृक्क्षिप्त
--नेचभुजः कुगर्भादृविकर्णः कर्णः तद्दृग्गंतरपदेरविदृक्सूत्रेकोटिरितिदृक्त्रस्थेत्रे तदंतस्थरेखानुविजातीयेत्रेभूकेंद्राच्चंद्रगो
लदृक्सूत्रविक्षपर्यंतगंचंद्रकर्णमितंकर्णः सएवभुजोभुजस्तद्दृग्गंतरपदेस्यदृक्क्षिप्ताच्चंद्रगोलस्थदृक्सूत्रविक्षपर्यंतरविदृक्सू
त्रखंडेकोटिरियंपूर्वकोटौविशोध्याशेषंरविदृक्सूत्रेचंद्रार्कगोलयोरंतरंस्यात् अत्रैतत्कर्णयोभुजः सेवलंबनमस्यानुपातः रविक
र्णस्वदृक्क्षिप्तमानेभुजः तदानेनानीतकर्णकइतियोजनात्मकालंबनज्यासात्रिज्यागुणाचंद्रकर्णभक्ताज्यासामच्चापंदृग्गतस
स्थेदृक्क्षेपंलंबनंस्यात् अत्रैकानयनेनैवयत्रक्वाप्यस्थितेरवौदृग्लंबनंसिद्धिस्तथाप्यत्र भूकेंद्राद्रविकर्णस्वदृक्क्षिप्तमानमितोभुजोक
सोदृक्सूत्रभूमिस्तत्रलंबः कुखंडेचसाध्येतथाभूकेंद्रतश्चंद्रगोलस्थदृक्सूत्रविदृगतंचंद्रकर्णमितंचकार्यं यदत्रदृग्लंबखंडेतत
त्लंबपातादविपर्यंतमंतरंलंबचंद्रकर्णवर्गांतरपदंतल्लंबपाताच्चंद्रगोलस्थदृक्सूत्रविक्षपर्यंतमंतरमितितयोरंतरेरविदृक्सू
त्रेचंद्रार्कगोलयोरंतरंस्यात् ततस्त्रोक्तवल्लंबनसिद्धिर्यथारविकर्णेलंबोभुजस्तदानीतांतरत्र्यपकर्णकइतियोजनात्मिकालंबनज्या
त्रनः सात्रिज्यागुणाचंद्रकर्णहृताजातालंबनज्या अस्याश्चापंदृग्लंबनमिति सिद्धं अथपूर्वमुदयास्तादितितस्यलंबनमस्फुटतो
धिकंभूपृष्ठस्थितिजेततोप्यधिकंस्वदृग्गतस्यदृक्त्रेपरमं ततस्तदयचयक्रमेणाखमध्येतदभावः कथमितिचेच्छृणु भूकेंद्राद्व्यासार्द्धे
नभूवृत्तमेकंकार्यं तदाभूकेंद्रात्स्वदृक्क्षिप्तमानेनद्वितीयंवृत्तंकार्यं तथानकेंद्रात्तृतीयंचंद्रकर्णेनरविकर्णेनचचतुर्थंवृत्तमस्वस्व
दृङ्मंडलसंज्ञंकार्यं सर्वत्रभूकेंद्रात्पूर्वापरोर्ध्वाधरेखाकनेचतुर्व्यासंविधेयं तत्रपूर्वापररेखाभूगर्भक्षितिजसूत्रे ऊर्ध्वरेखायाश्च

त॰ वि॰
क॰ ७८

76

महतसंपातेन स्वदृक्कर्णाभ्यां स्वीयपरेखातः सर्वत्र समानांतरेण रेखे कार्ये भूपृष्ठक्षितिजदृक्कर्णस्य हन्तसूत्रसंज्ञे तयोर्ध्वरेखयोर्या भूपृष्ठविक्षा
स्वदृक्क्षितिजमण्डले तत्तयोर्विपर्यये सूत्रे रेखे भूपृष्ठदिशि यद्गोलस्पृष्टा सूत्रे गते तदुदयास्तलंबनसूत्रसंज्ञे चेद्गोले गर्भसूत्राग्रतः
त्रस्य तलंबनं तर्हि तद्दर्शनात् उदयास्तक्षितिजस्थे रवौ तदुदयास्तलंबनसूत्रमेव दृक्सूत्रं चेद्गोले तदवधि गर्भसूत्रादंतरे लंबने स्यात्
ततो यथा यथा रविरुन्नतस्तथा तथोदयास्तलंबनसूत्राद्दृक्सूत्रं बहिरंतरितं स्यात् चेद्गोले गर्भसूत्रादुदयास्तलंबनसूत्रावधि उद
यास्तलंबनमेव स्वदृक्सूत्रावधि तदधिकं स्यादिति उपचयो लंबनस्य भूपृष्ठक्षितिजावधि दृष्टः ततो दृक्कर्णस्य हन्तावधि यथा यथोन्न
तस्तथा तथा भूपृष्ठस्य लंबनसाधकदृक्सूत्रादपि बहिः स्वदृक्सूत्रं स्यादिति उपचयस्तत्रापि सच यथा भूपृष्ठक्षितिजस्थे रवावूर्ध्वरे
खायां यान्ति भूकेंद्रभूपृष्ठस्वदृक्क्षितिजानि संति तेभ्यो रविपर्यंतं सूत्राणि कार्याणि तत्र भूपृष्ठसूत्रे तदुदयास्तलंबनसूत्रं तदवधि चेद्गो
ले गर्भसूत्रादुदयास्तलंबनमेव स्वदृक्सूत्रावधि तदधिकं स्यात् भूपृष्ठक्षितिजादूर्ध्वं दृक्सूत्रं तत्स्य हन्तावधि रवेः सूत्रमेकं स भूपृष्ठ
दिशि भूपरिधिं स्पृष्टानीतं तदुदयास्तलंबनसूत्रं स्यात् तत्स्पृष्टदेशे स्पृष्टा च भूकेंद्रात् सूत्रं दृक्क्षितिजहन्तलग्नं कार्यं तल्लग्नस्थानाद्रविपर्यं
तं यत्सूत्रं तद्भूपृष्ठस्य लंबनसाधकसूत्रं चेद्गोले गर्भसूत्रात्तदवधि भूपृष्ठस्य लंबनमेव तत्र सम स्वदृक्सूत्रे तत्तद्बहिरंतरितमिति लंबने
ततोऽप्यधिके स्यात् एवं दृक्कर्णस्य हन्तमस्थे रवौ यल्लंबनं तदेव परमं स्यात् ततो यथा यथोन्नतस्तथा तथा रवेः सूत्रमेकं दृक्क्षितिजहन्तस्पृ
ष्टानेयं तच्च दृक्कर्णस्य हन्तस्यार्कलंबनसाधकसूत्रं चेद्गोले गर्भसूत्रात्तदवधि दृक्कर्णस्य हन्तस्य लंबनमेव स्वदृक्सूत्रे तत्तत्सूत्रादधो
धः स्थितमिति तल्लंबनापचयो दृष्टः तदेवं यत्र्यार्कसूत्रं स्पृष्टा दृक्क्षितिजहन्तप्रदेशो दृक्क्षितिजत्रयपरलंबने अन्यथा तदस्यमिति स्पष्टं एवं
यत्रार्कस्तद्भूपृष्ठक्षितिजस्य लंबनसाधकसूत्ररूप स्वदृक्सूत्रं स्यात् तत्र भूपृष्ठस्य लंबनं तस्यमेव लंबनं स्यात् एवं स्वदृक्क्षितिजसंके तदुदया
स्तलंबनसूत्रे तस्य स्वदृक्सूत्ररूपत्वेनोदयास्तलंबनमेव तत्र स्यात् तदूर्ध्वं तदुदयास्तलंबनसूत्रादधोधः स्वदृक्सूत्रमिति चयस्ततोऽपि स्या
त् तदेवं गर्भसूत्ररूपे स्वदृक्सूत्रे लंबनाभावस्तद्देशान्तस्य ज्ञावांगीकारात् एवं भूगर्भक्षितिजे यद्दृक्क्षितिजवशाद्यस्योदयास्तक्षितिजत
त्रस्थे रवौ तस्य तद्वशादेवोदयास्तलंबनं तेस्तं तत्र वने तत्रास्ति नान्यदृक्क्षितिजवशतः तत्र लंबनाद्भूपृष्ठविक्षाद्भूपृष्ठे भिन्ना यद्विपर्यं

तं नीतं स्फुटं नतं भूमेः सूत्रांतरे चंद्रगोले परमं लंबनमिति कुसीकृवेति तदसत् न च सदोदयालग्नलंबनं सूत्रादयलग्नस्त्रिभोनातदल्प
लंबनं नेत्सहक्लन्सहन्नस्य लंबनानामंतरांतदल्पत्वात्परमत्वासिद्धेः भूपृष्ठवेदनान्निःसृतस्य दृक्सूत्रत्वासिद्धेश्च एवं यस्य भूपृष्ठ
स्फुटमेव दृक्क्षेपं तस्य भूपृष्ठस्य क्षितिजमेव दृक्क्षेपं तस्य भूपृष्ठस्य क्षितिजमेवोदयालग्नक्षितिजे स्वदृक्तास्य दृक्क्षेपं चेति त्रयोदयालग्ने
वनमेव परमलंबनं स्यात् यदा तु स्वदृक्क्षेपं भूपृष्ठाद्युक्तिं तदा तद्वशात् तद्वदयालग्नक्षितिजाद्वंते स्वदृक्तास्य दृक्क्षेपं तत्र परमलंबनं स
मलंबनं परमं स्यात् सर्वैस्तु भूपृष्ठस्फुटदृक्क्षेपादेव गणितं सर्वं च विहितं न तदा समग्रं चिह्नस्य ते स्वल्पांतरेण व्यवहारोपयुक्तत्वादस्य
रीत्यानयने प्रयासवासरूल्पात्व नदेवमयं वासना विचारो त्र गोलत्वे वेति परिचिंतितैव स्वात्ते शक्यते नान्येन सत्त्वे विस्तरेण इयं हि
तीयलंबनस्तेत्र युक्तिरुक्ता यथाद्यलंबनस्त्रेत्र युक्तिरपि स्पष्टापि यथा एवं हि स्वमंडलगे रवौ द्रोर्दृग्लंबनं मतं तत्र मध्ये दृष्टे स्वकक्षिका
यां तत्तयोस्तया स्यान्न दंतरे स्पष्टविलंबनाख्ये कक्षाभ्रमादेव च मंडलस्य भ्रमो यतः स्यात्त्वचरस्ये तेन कक्षावशाद्यद्विहितं तत्तू
नेतत्क्रांति हृतोद्भवमेव वेद्यं दृग्वृत्तगं दर्शनयोग्यमत्र ज्ञेयं ततन लग्न समय प्रसिद्धे भमेरुलग्ने च तदंतरं यत्क्रदंवहृमोतरे प्रसिद्धं यदु
स्यद्यघात्मकसंस्कृतो योदर्शितकालो यतः स्फुटाख्येः अथोच्यते वा लवसंस्कृतस्य विलंबनस्यानयनं तु नत्र नावत्स्वेर्वाक्ष स्फुटे
लंबनानयने त्रिभोनलग्नार्कविशेषशिंजिनी कृताद्धृता वा स्वदलेन भाजिता हृतात्फलादि त्रिभलग्नशंकुनाविज्जीवयायद्वदिका
दिलंबनं त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शंकोर्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूले स्याद्दृङ्नतिर्वृदगुणा त्रिभोर्व्याभक्ताथवा लंबननाडिकास्ताः न
तिलिप्ताभुजः कर्णो दृग्लंबनकलानयोः क्रमेतरपदं कोटिः स्फुटलंबनलिप्तिका। अथ स्वविमलगोलत्वे यतः स्वल्पमीमा भव
ति हितदिदानीं वच्मि यत्कोटिरूपं परमगुणगुणो दृक्क्षेपकस्त्वर्कदृग्ज्याविहृतश्चापराख्येत्त्रिभज्यो स्फुटस्योः विवरपदमिताः सा
कोटिजीवाथ दृग्ज्या हृदिनतदृद्दमौर्वीनतद्गुणाकोटिजीवा परमगुणविभक्ताः स्फुटालंबनज्याथ यत्तुरिह तदीयं लंबनं च स्फुटं स्या
त् एवं नतेरानयने प्रभूमीदृग्लंबनज्या त्रिभयजीवयाप्ता लब्धस्य चापं नतिसंज्ञकं स्याद्याथान्यथावानयनं तयोश्च त्रिभोनलग्नस्य र
वेश्च शंकोर्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूले स्याद्दृङ्नतिर्दृग्गतिसे गुणा वा त्रिभोनलग्नार्कवियोगजीवा त्रिभज्ययाप्ताथ दृङ्नति

ज्ञेर्दृग्लंबनज्या रविदृग्ज्ययाप्ता जीवा भवेत्सा स्फुटलंबनस्य त्रिभोनलग्नार्कवियोगजीवा दृग्लंबनज्या गुणिता विभक्ता दिनेशदृग्ज्य
कया स्फुटं तद्दृग्गतिज्ञा त्रिगुणेन भक्तं तच्चापमुक्तं स्फुटलंबनं वा दृग्लंबनज्यावनतिज्ययोश्च यद्वर्गविश्लेषपदं तदीयं धनुः स्फुटं वात्र
विलंबनं स्यादेवं नतेरानयनं च कार्यं दृक्क्षेपकज्ञीरविदृग्ज्ययाप्ता दृग्लंबनज्यावनतिज्यका स्यात् दृक्क्षेपकज्ञी स्फुटलंबनज्या विभाजि
न॰ वि॰ ता दृग्गतिसंज्ञया वा येचात्र दृक्क्षेपस्फुटलंबनज्ये तयोश्च वर्गविश्लेषमूले स्याद्यानतिज्या च तदीयचापं नतिः कदंबाभिमुखी सदैव ये
क॰ ७७ सूर्यचंद्राश्रयगोलपृष्ठे त्रिप्रश्नसिद्धे विविभलग्नकोणे नचार्कचंद्रोपरि कल्प्यमेवं दृक्क्षेपजं चार्कदृगंतरं तु तयोः श्रुतिर्भाग्यवेदि
तीयदृग्लंबनोऽन्यापि नतिर्वदंति इत्थं कृते स्पष्टविलंबनं यन्मयात्र तच्चायकृता दृढं स्यात् स्थूलाव पातक्रिययेष्टकाले दृग्लंबनस्या
77 नयनं विधाय सङ्क्रमयुक्तैव विलंबनस्य स्फुटस्य संसाधनमुक्तमाद्यैः यद्यापरे दृष्टिविलंबनं यत्स्पष्टं तदेवात्र विधायतस्मात् स्थूला
वपातक्रिययेष्टकालेत लंबनस्यानयनं कृतं मे इत्थं सर्वा नरो येन स्फुटलंबनसिंजिनी चापं च लंबनं स्फुटं वा लंबनं तच्च नोच्यते आर्यादि
तस्पष्टविलंबनज्योयेन विभोनागजशंकुहेतोर्वदंति तेः शंकुत्रपातउक्तदृक्षेत्रं चापं दृगियता भचक्रे प्राचीनलोकाभिमतस्फुटाख्यवि
लंबनज्याकिलकोटिरूपा नतेस्तत्स्वकोटिगुणोप्यदृष्टे भमंडलेनेति सुधीभिरूह्यं भचक्रांशुनस्यंतरेभित्रदृष्टेः स्फुटं लंबनं येः कृतं न
मयुक्तं यतस्तद्दृक्चक्रेंतरे चंद्रभान्वोर्व्यवीवर्त्यतस्तत्स्फुटालंबनज्या त्रिभज्यागुणा मानते कोटिमौर्व्या भहत्तेस्फुटालंबनज्या च चापं स्फु
टं लंबनेमेमतं कथ्यते चात्र यागोलवित्संडितानां सदार्थं युतो हि दृङ्लंबनकोटिजीवा त्रिज्यागुणा मध्यकोटिमौर्व्या तच्चापही
नानवति भचक्रेंतरे रवींद्वोः स्फुटलंबनं स्यात् एवं कलायां स्फुटलंबनं यत्तन्मध्यष्टि निघ्नं रविचंद्रगत्योः भेदेन भक्तं घटिकात्मकं स्या
त्परे विदं चासकृदत्र वेद्यं दृक्क्षेत्रचिह्नस्य कदंबदृग्ज्ये हते तयोर्भेदवशाद्भचक्रे विलंबनं स्पष्टतरं प्रदिष्टं तयोरभेदे तदभाव एव
सार्के भवेद्धि त्रिभलग्नतस्य नूनं न या म्यो मरलग्नतस्य लग्नास्तयोर्मध्यभचक्रदेशः सचार्कतत्रास्ति हि मध्यलग्नं तद्धापि नार्कग्रहणात्
खलग्नाय स्वीकृते लंबनकं न तस्मात् जानंति येवा सनयान सोरं दृष्टैव शास्त्रं व्यसनेहि तेषां ननु तर्हि कथं सूर्यसिद्धांते रविणोदि
ता उक्तदृक्क्षेपदृग्गतयोर्मध्ययोः स्फुटता पुनः मध्यांगाख्येन तत्रैवं खागलंबनसाधने नतांशवाहकोटिज्ये इत्यादिवचनेन तत्स्पष्टा

स्याऽक्षस्तत्र यत्त्वागमसिद्धये च नतोन्नते कोटिज्ये प्रोक्ते त्रिविभलग्ने अतोऽर्कवच्चन्द्रस्यापि यो येव दृक्क्षेपदृग्गती स्फुटे ते वाक्षाच्चार्कस्यापि
इति भवं अतो दृक्क्षेपस्थित्यर्थं ग्राह्यं त्रिविभं तत्तत् मध्यलग्नार्कविक्षेपज्यकासाधनं देशे तेवे दृङ्मंडलाकारतया भचक्रं यदा मदा
कस्फुटलंबनेन ते तत्सेत तत्रैव नतेरभावात्त्रिभोनलग्नार्कैः समे नतिस्त दृग्लंबनेनैव समाकर्दैव दृग्गहनयोरैक्यावशाच्चतत्र अभावप्
वस्फुटलंबनस्य दृग्गतस्य दृक्क्षेपरमं तत्तस्मात् नैकप्रकारं तदपीह दृष्टिविलंबनस्य श्रुतिहक्तभेदात् नतेस्तु दृक्क्षेपयथोदिताभ्यां।
भेदाच्च नान्यत्र भवेत्परत्वं यत्स्वीकृतं गर्भकुजेषु राशेः स्वस्थानतराग्रव्यवहारयोग्यं अभावतो यत्र तयोर्विभेदाज्जातं च यत्स्फुटविलंब
नाख्यं तस्मा गृणं स्याद्बलयं दृग्गत्यं कर्दैव दृश्मान्तरनीयतोक्ति तथापि नेपश्चिमतो दृग्गत्यदृक्क्षेपयतः स्फुटगं नेच किंच दृग्गत्यस्तु ज्ञाद
पि गर्भसूत्रवशान्नये वा बुधैर्विचिंत्य दृग्गर्भसूत्रानुगतिकर्दैव दृष्टेतयोर्य द्विवरं भचक्रे अतोऽत्र दृग्गर्भजसूत्रमध्ये विलंबनं स
दृममपि प्रकल्प्य दृष्टिसूत्रैरविदृष्टः स्वीयकक्षास्थितः शशी अमांते गर्भसूत्रस्योद्दृष्टिसूत्रादि लंबितः प्राग्गतो रवेश्चन्द्रः पश्चात्
दृष्टे विलंबितः शीघ्रं ग्रेतत्तिर्यातानम्याद्दृग्गते भवेत् अतो रवी विविभलग्नतत्स्पनलंबनं विलंबनमन्यथास्ति रवीतदृनेभ्य
थिके तमाजदर्शे नयनर्गास्फुटदर्शकालः दृग्लंबनेन यद्विवरं रवीन्द्वोस्तत्स्फुटभूगर्भजसूत्रयोस्तत् तत्स्तत्स्फुटयोर्दृष्टिजसूत्र।
योर्वानिः संशयं तद्वदसंविचार्य दर्शेतिव्यभिचारः स्यादायस्यान्यस्य संयुतौ अतो दृग्गर्भसूत्रांतर्लंबनेन तदुदीरितं कुगर्भदृ
ष्टिसूत्राभ्यां सूत्रेयेत रविं गते गर्भदृक्सूत्रविक्षस्फुटसूत्रे भूगर्भ-कृते रविगोलांतरगं यच्च गर्भसूत्रं चतद्वेत रेनेंद्वोरचदृग्गृह
नेनतरेदृग्गर्भसूत्रयो। तदेव भूगर्भजयोः सूत्रयोरंतरं किल दृष्टिसूत्रांतराभावाद्युतिकालो भवेन्नयोः तत्रचैवं दृक्कविवरं दृष्टे।
यद्गर्भसूत्रे घटीस्वरूपसमयं द्वारायोगप्रसिद्धये तद्द्वियोग्यमतस्तस्यागर्भदृक्सूत्रमध्यगं यथा तथा बुधैः प्रोक्तं लंबनेयुतिसिद्धये
रवीन्द्वोरंतरं तस्माल्लंबनेयुतिजंस्मृते क्रांतिदृग्गृहनयोरैक्यं विदमकं भवेन्नयोः भेदेप्यर्कग्रहस्यात्रसिद्धिः स्याच्चतथाप्येत भदृन्नदृश्च
उलयोरभेदेयं चेतुनो-नभवेच्चतत्र दृग्जेकसूत्रास्थितयोरिनेंद्वोः स्यात्संयुतिर्मंडलकेंद्रजाता सत्येपि वाणास्तनयोर्विभेदयत्रान्यदिग्।
वाणनतीसमेस्तः तत्रापि सैवोक्तयुतिः कर्दैव दृतेत दृक्सूत्रगते यथा स्यात् यथा भचक्रास्थितचिन्हचंद्रचिन्हमिनेकदृक्सूत्रगतेत

तोव नमंतरे स्याद्यकदंबहृत्ते शोक्तः स एवार्कयुतेस्तत्कालः यथैवं तु विंबाद्धहत्वस्य चंद्रविंबस्य शराग्रे स्थितकदंबहृत्ते तथैव हक्कर्मजग चंद्रवि
ंबस्फुटेशराग्रे इति युतिप्रसिद्धौ दृक्कर्मद्वयविशिष्टाद्धृत्तस्य चंद्रविंबांत निवर्तनं तिसंज्ञमस्के वाणः स्फुटो सौ न तिमितकः स्यात् द्वयोः शरोर्कग्र
हनिश्चयार्थं प्रभावतस्तस्य स्वीयं तु विंबकेंद्रस्य योगात्मकतज्जयोगः स एव तत्र विवेकादलात्मकतत्केंद्रोत राहिवतयोगे उक्तः पूर्वाप
त॰ वि॰ रभंहृत्तान्तरालेणामरदिक्कास्थिते कदंबहृत्ते तद्धृत्तगतयोः सूर्यचंद्रयोः विंबयोः स्वांतरस्पष्टशरांतरितयोस्तयोः पूर्वापरांतराभा
क॰ ७८ वाद्युतिकालोस्ति सर्वदा ऽथ यत्तावाविधौ गोले दृष्टिसूत्रस्य विक्रतः कदंबसमवंतोचंद्रविंबं स्यात्तद्यथा तथा भमंडलगतः सेंदुविम्बद्वारा
र्कचंद्रयोः पूर्वापरांतराभावग्रहकालो बुधैः स्मृतः भेदे भहृत्तमंडलयोर्युतिर्यातत्कालजनेभांशजचंद्रविंबे यद्यास्तितत्रास्थितमप्रभा
78
गे दृक्लंबनहारकमसंक्रमीत्या संसाधितं स्पष्टविलंबनं यच्चेंद्वार्कयोर्यद्विवरं न हि स्यात् एवं शराग्रस्थितचंद्रविंबाद्यमकरीत्यास्फु
टलंबनं यत् न तच्च चक्रे विवरं रवींद्वोस्ततो युतेरानयनं कथं स्यात् दृक्कर्मचिह्नाद्विधोः कृतं यद्विलंबनं तन्न भवेदतोत्र युतौ रवे
दृष्टिविलंबनोनानतांशकापवविधोर्नतांशाः कस्माच्चतत्साधितमाद्यमन्यद्विलंबनेनैव समं तदा स्यात् अतः स्वतः सिद्धरवेर्नतां
शैरेवान्यसंज्ञं विहितं न हि सर्वैः दृक्कर्मचिह्नस्य विधुः स एव यतः स्फुटेषुग्रस्थितमिंदुविंब अथ्यासक्रमकारेवासना नैवांतरं दर्शवि
रामकालेनतांतरं शाक्यरतोरवींद्वोः युतौ नयोः स्पष्टविलंबनं यत्तत्समेवांतरमास्ति तत्र यदात्मकोयः समयः ततः स्याद्मांततः
प्राक्परतस्तत्र युतिस्तयोः स्याद्धनेधने च विलंबनेन स्थितिरस्ति चैवं यः त्कालिकः स्पष्टविलंबनेन संस्कृतोदर्शविरामकालः
स एव कालो भवति ध्रुवं सः स्याद्योगसंज्ञः स्फुटदर्शकालः पूर्वं तत्कालजलंबनस्याज्ञातायुतेरानयनं न साध्यं विज्ञातदर्शांततएव
वपूर्वं संसाधितालंबनेनायुतिर्याः तत्साधितालंबनतः पुनश्च युतिः प्रसाध्येमसकृच्चतावत् यावत्समं लंबनकद्वये स्याद्युतेस्तत्का
लः सुधियाप्रसाध्यः विलंबनं यत्प्रथमं न तु स्याद्युता विनेंद्वोर्विवरं न तदेव यं न तत्कालजलंबनेनांतरेण चार्कादिग्राहस्तितत्र चेत्स्या
त्तदाहदृग्जसूत्रचिह्नविधोर्दिनेशेन युतिः स्यात् अतो ऽसकृल्लंबनयोः समत्वात्प्रयोगसिद्धिर्विबुधैर्निरुक्ता मुख्यास्फुटवास्तवदर्श
कालं प्राक्स्पष्टदर्शावधियोगकालः तत्साधितलंबनकं विभिन्नं विलंबनाद्वास्तवकालजातात् तत्संस्कृतो दर्शविरामकालः

सोप्यत्र तद्भिन्नभावः स्फुटेन यतो ह्यस्तिहास्य लवकालज्ञानविलंबनादेव हितस्य सिद्धिः इयं सदा वा लवकालज्ञानाद्भिन्नेवतः सर्वविलंबना
नां स्वस्थानतरत्वाद्यथा ग्रहान्तरात्रिप्यमेवप्रभवेद्धितत्र न तत्स्वमलेकथमप्युदारथीमद्भिरायैरिहदृष्टमास्ति नस्फुटत्वं सर्वावयवासमता
नैवासकृल्लंबनसाम्यसिद्धिः तथापि लोकव्यवहारसिद्ध्यै सर्वैः कृतं यद्धिकलांतदृष्ट्या सम्यक्कृतं तद्धि तदन्यथा स्यादुच्छेदएवं युतिसा
धनस्य इयं सर्वाग्रे रोपेन प्रोक्तस्तस्य युतेरिह वक्तनानिर्णयः कार्यो गोलतत्त्वविजानता यत्काललंबनस्पष्टमिनेंद्वोरंतरं भवेत् सएव
युतिकालोत्र यत्नात्तेयः स एव हि स्त्रीमलंबनकालोस्य युतेस्तत्त्वाभवेद्व्ययः दृक्कतल्पासमरसंपरमस्थानान्याक्परास्थितकालयोः तस्य
लंबनसिद्ध्यापि तद्दशान्नेह निर्णयः कर्तुं शक्योहि तमसे व्यभिचारो युतौ यतः इति स्फादकसंख्याद्य गोलयोर्भेदतो भवेत् मतिवम
नयोः सिद्धिरभेदेनैव सा भवेत् एकत्रसंस्थानवशात्कुभेदं शूर्णांतकालेत समोनूदृष्टो संस्फादकं स्फुटयतयातएवनलंबनं प्रीता।
करग्रहेऽस्ति एकत्वात्मदृष्ट्याश्रितं भास्करोक्तस्फुटलंबनं यच्च तत्स्वीकृतं यैः भचक्रविरुद्धमेकत्वादृष्टौ तैः स्वबुद्धिभ्रमात्किं कृतं
तेमविघ्नः भूगोलानभिज्ञानां बहूनामस्तिलंबने अतत्त्वज्ञासनां गोलसद्भीत्याप्रवदाम्यहं रविगतदृग्गर्भसूत्रयोश्चंद्रगोलेनरंलं
बनमिति चंद्रगोलेदृङ्मंडलेदृग्गर्भसूत्रचिह्नयोः रंतरंदृग्लंबनमिति तावत्सुप्रसिद्धं ततः स्फुटलंबनतत्त्वोपानयनोपायः
सयथा चंद्रगोलेयत्कत्वाहृत्तेतदेकक्रांतिवृत्तेकल्प्य ततः कदंबावपितद्गोलेकल्प्या तत्रकदंबद्वयप्रोतप्रागपरचलवृत्तेकृत्वा
तद्वृत्ते गर्भसूत्रचिह्नेनेयं तत्र तदाकारवृत्तं गर्भचिह्नवृत्तं तथा चलवृत्ते दृक्सूत्रचिह्नेनेयं तत्र तदाकारवृत्तं दृक्चिह्नवृत्तं एवं तत्र
लवृत्ते त्रिभोनलग्नचिह्नेनेयं तत्र तदाकारवृत्तं मध्यवृत्तं तदेवषष्ठवमध्यस्पृग्भवमेव उदयास्तलग्नात्सर्वतो नवतिभागांतरेण तवृ
त्तस्यसत्वात् एवं तच्चलवृत्ते दृङ्मंडलेगर्भसूत्रचिह्नान्नवत्यंशांतरेनेयं तत्र तदाकारवृत्तं परवृत्तं कदंबान्नवत्यंशांतरेण गर्भसूत्र
चिह्नात्क्रांतिवृत्तगते तच्चापांशेऽहत्तेत्रिज्यावृत्ते क्रांतिवृत्तमेव तथार्केंद्राभिप्रायेण दृक्सूत्रचिह्नस्पृग्वृत्ते नतिकोटिचापांश
ज्यावृत्तं क्रांतिसदृशासंज्ञं तथैव खमध्यस्पृग्वृत्ते दृग्गतिचापज्यावृत्तं त्रिभलग्नशंकुसंज्ञं एवं कदंबमध्याभिप्रायेण परको

ते॰ वि॰
क॰ ७९

79

लंबशज्याहतेन्ने हृतमेव कार्यं कदंबोच्चकदंबान्तरसमं एवं स्थितिरस्ति तत्र क्रांतिवृत्ते गर्भदृक्क्षेपवृत्तयोरंतरं स्फुटलंबनं गर्भविक्षेपवृत्तेपि क्रांतिवृ
त्तक्रांतिवृत्तसदृशवृत्तयोरंतरं नातिः तज्ज्याभुजो दृग्लंबनज्याकर्णस्तद्वर्गांतरपदं क्रांतिसदृशवृत्ते दृग्गर्भविक्षेपवृत्तयोरंतरज्या तद्वृत्तप
रिणता स्फुटलंबनज्यैवास्ति कोटिरूपा न सा क्रांतिवृत्तगता गर्भदृक्क्षेपवृत्तयोरंतरज्यारूपा लंबनस्तेत्रमिदं यल्लघुक्षेत्रसजातीयक्षेत्रां
तर्गतं तत्स्वरूपमेव गर्भविक्षेपवृत्ते गर्भविक्षेपशंकुवृत्तयोरंतरज्या दृक्क्षेपो भुजः दृङ्मंडले त्रिभमध्यगर्भविक्षेपयोरंतरज्या रविदृग्ज्यामिता क
र्णः तद्वर्गांतरपदं शंकुवृत्ते त्रिभमध्यगर्भविक्षेपवृत्तांतर ज्या दृङ्नतिकोटिः अस्मादपि भुजकोटिरूप नतिस्फुटलंबनज्ययोः सिद्धिः ल
घुकर्णे लघुभुजकोटी तदा दृङ्लंबनज्याकर्णे के इति एवमिदं लघुक्षेत्रं तद्वृहत्सजातीयवृहत्क्षेत्रांतर्गतं तत्स्वरूपमेव गर्भविक्षेपरूप
क्रांतिदृङ्मंडलसंपातस्थानान्मध्यवृत्ते तद्वृत्तेंतरज्या दृक्क्षेपस्तदनुयात सिद्धिर्विभ्रांनरितत्वृत्तयोरंतरज्यापराभिधापरवृत्तगतास्ति
सैव गर्भविक्षेपवृत्ते क्रांतिवृत्तपरकोट्यंशज्यावृत्तयोरंतरज्या तज्ज्याभुजो दृङ्मंडले त्रिज्याकर्णस्तद्वर्गांतरपदं परकोट्यंशज्याकोटिरिति
अनेनापि त्रिज्याकर्णे दृग्भुजकोटीरूपलंबनज्याक्रांतिसदृशवृत्ते नतिकोट्यंशज्यावासाईकृत वृत्ते स्यात् अपेक्षितानुक्रांतिवृत्तग
तांतः पुनरनुपातः नतिकोटिज्यावृत्ते त्र्यंतदा त्रिज्यावृत्ते के इति सिद्धा क्रांतिवृत्ते दृग्गर्भविक्षेपवृत्तांतरज्यारूपस्फुटलंबनज्यान्यथा न
घोक्षते दृक्सूत्रविक्षेपे दृङ्मंडलक्रांतिसदृशवृत्तयोः संपातस्ततो दृङ्मंडलेपरवृत्तावधि दृग्लंबनकोटिस्तस्यैव क्रांतिसदृशवृ
त्ते दृक्क्षेपवृत्तपरवृत्तयोरंतरज्या न सा क्रांतिवृत्तीया तद्वृत्तयोरंतरज्या त्रिज्यापरिणता तत्स्यात् स्फुटलंबनकोटिज्यामिता अत
त्तसिद्धा अतोनुपातः नतिकोटिज्यावृत्ते दृग्लंबनकोटिज्यामिता दृक्क्षेपवृत्तपरवृत्तयोरंतरज्या तदा त्रिज्यावृत्ते के इति क्रांतिवृत्ती
यतद्वृत्तांतरज्यारूपस्फुटलंबनकोटिज्या स्यात् तच्चापेन वर्तते न्युते स्पष्टलंबनं स्यादिति सिद्धं अत्र दृङ्मंडले क्रांतिवृत्ते क्रांतिमं
डले तु नाडीमंडले परवृत्ते तद्रूपमंडले क्रांतिवृत्तसदृशवृत्ते तद्युज्यावृत्ते कदंबो ध्रुवो प्रकल्प्य नतिरूपक्रांतौ दृङ्लंबनरूपभचक्रे ९
विभागस्योदयमानमेव स्फुटलंबनं गोलविदामस्ति संगमं अत्रचंद्रगोले दर्शितेयं दृग्लंबनार्थं ज्ञायंते कोणस्पृग्गतकुगर्भदृ

स्वल्पत्वान्नतः सूर्यगोलेपि तद्देवज्ञानं स्यादित्यर्कनतांशैरेव लंबनावनत्योरानयनं कृतमिति योक्तं अथ यदा रीत्या लंबने सकृत्प्रकारः सिद्धिः
साधयाह दृङ्मंडले चाद्यमतेन दृग्ज्ञे विलंबनं यस्मात्तत्त्वतञ्च त्रिभोनलग्नस्यनेरेणानिघ्नत्रिज्याहृतेक्रांतिज्याप्तोपरः स्यात् त्रिभोन
लग्नार्कवियोगजीवापरेणनिघ्नी त्रिभजीवयाप्ता स्यादिष्टकालोद्भवलंबनज्या यथा तत्र शीघ्रोच्चफलज्यकातः नीचयद्दांतर्लंब।
जीवयास्याच्छीघ्राभिधावेचरदो फलज्या शीघ्र--- च्छीघ्रफले हि दृष्टं स्वसंस्कृता लंबनकं तथैव अतो सकृत्साधनयुक्तिरत्र
युतापि तत्र त्वसकृत्प्रकारात् यथा कृते शीघ्रफले हि कर्णद्वारा नत्यैवात्र विलंबनेपि मध्योभेवास्पष्टभवं सदैवाधिकत्वतो वि
त्रिभलग्नविक्रं नीचंभकस्यात्र ततस्त्रिभेस्याल्लग्नेतयोरंतरगः खयोर्कः शृंगोच्चशीघ्रप्रतिमंडलाख्ये हृत्र वियायाध्यवकर्तिका
स्यं तत्कोटिकर्णाभिधसूत्रमध्ये शीघ्रोक्तिवल्लंबनकं सकृत्स्यात् तेनार्कलग्नांतरमौर्विकायाः परोनितायाः कृतिरत्र युक्ताल
ग्नार्कयोरंतरकोटिजीवावर्गेण तन्मूलमितास्युतिः स्यात् त्रिज्याघ्नीश्रुतिहृत्ययोक्तालंबनज्येष्टकालजाः तच्चापलंबनं स्यादेस
कृद्धकासकृत्सम यद्वा त्रिविभलग्नार्कभेदज्यापरसंगुणा श्रुत्याप्ताफलचापंस्यात्सकृल्लंबनकं स्फुटं सकृद्भीतिसिद्धं स्फुटलं
बनेवं दृमानोद्भवं तत्स्फुटो दर्शकालः सकृत्स्याच्च कर्णाच्चपातं विनैवस्फुटं लंबनं यच्च तत्कालसिद्धं ततस्तात्स्फुटो दर्शकालः
स एव स्फुटे खच्चतद्गोक्तवयाप्यय एव सकृद्भीतिसिद्धेपि काले स्फुटार्थं सकृद्भीतितोये कृतत्वसम्यक् अथोदितः स्पष्टवि
लंबलग्नं दृग्ज्यायाः सहकृत्त्वेपोर्कचंद्रयोः ततः शाग्वन्नतिः सा प्यालंबनेयाभुजात्मिका सेयाहत्वेपादिषु ज्याश्रके विहृत्वेपतत्स्व
योः दृष्टि लंबनके कृत्वा नतिंशाऊसदंतरे रसषड्कृतिजेणभेभूयैर्येपरमोच्यते दृग्लंबननिरसमनिरले वीत्रसाभृशं क्रांति
हृत्रेरविलस्माच्छराग्रेनास्तिचंद्रमाः तयोर्भेदेनहत्वेपोभिन्नोयुक्तस्ततोविधोः अतोगोलवद्दिर्भतं चित्तमार्यैस्तु तन्मतेऽत्र
संगतं समाधानं भास्कराद्यैः कृतं विह यत्तत्रदत्ते गोरेवहूषितं स्वविरोधिभिः केचित्तु लग्नात्तविलग्नकी लघोतेकृतं यच्चवल
हत्वसंतं तच्चंद्रविंबच्छितमध्यगंस्पष्टक्षेपहीनाकिलयत्र लग्नं ततः खमध्याववधि भागकानां ज्यैवेंदुहत्वेपरहृतस्फुटास्याहत्वे

पहृतेचलराशिहृतांतरं तत्कस्य चलवाणसंज्ञं दृक्क्षेपकलेन ससंस्कृतश्चेदिंदोः स्पष्टाख्यो भवतीतियुक्त्या नवीनवर्यानिजचापजा
त्यजानामतेत्र भ्रमाग्रघ्नाणि तं वदंति अस्मास्तु तः सद्गुणाद्वावयोस्तन्नसय्यतल्लघ्ववहार एव लघ्वेंदुस्पाष्ट्यशशिवाणसौ नेवाणस्थलः १
स्पांकमितः सदेव दृष्टस्तदंगीकृतगोलरीत्यानायं भवेत्त्वङ्गाणि तत्प्रकारात् त्रिभोनलग्नस्य कदंबवृत्ते भचक्रहस्ताखयाचलाख्यवृत्ते
त॰ वि॰ नयदिक्चलवाणतत्संतरेखलितदृक्षकदंबदेशात् तद्वृत्त एवात्र नदंतरेण तद्दिक्कदंबो विहितोत्र संज्ञः कदंबमध्यावयया भव
क॰ ८० क्रांतथान्यसंज्ञाचलसंज्ञवृत्ते दृष्टेर्भचक्रं परिकल्पिते तत्स्फुटेषुरूपाचवनिप्रसिद्धेः प्रकल्प्य सूर्यं चलसंज्ञवृत्ते दृग्वृत्तयोगेप्यत
तः प्रसाध्यं दृग्लंबनं तात्किल दृष्टिवृत्ते कर्णोभुजोत्रावनतिः कृताया चंद्रस्य दृक्क्षेपवशाच्च कोटिस्तज्ज्यापरीतिः स्फुटलंबनं हि २
80 स्यस्यज्ञास्यंपरिकल्प्य चात्र नतिस्तया साम्यकदंबवृत्ते शशांकदृक्क्षेपवशान्नतिर्या तिर्यक्स्थिता सेच्चलसंज्ञवृत्तात् तद्वृत्ततश्चेद
मसः स्फुटेषुर्दृक्सूत्रचिह्नावधिकस्तथात्र ग्रेत्रेंदुगोले रविदृग्जसूत्रप्रदेशसंस्थस्तरणिर्नृदृष्टः ततो वियोर्वीनहिसातदन्याचे
त्साकिमर्थं विहिता नयात्र चलाख्यदृग्वृत्तगता नतिश्चेत्स्वीकृता दृष्टिभवृत्तमध्ये विलंबनस्तेत्रभुजं विनात्र ग्राह्या कथं सा
ग्रहनिश्चयार्थं शराग्रेंदुबिंबत्रिभोनांगमकृकदंबोत्थवृत्तांतरं यद्वृत्ते परंतन्नतोगास्तविदीयवृत्ते तयोरल्पमध्यांतरं कल्प
यित्वा बलाद्याधिकं गोलविज्ञानशून्यैश्च लेखैः कृतः सार्वभौमप्रयत्नैः परक्रांतितः स्वापमो नाधिकः कृतस्तत्स्य युक्त्या बुधैस्त
द्विविंत्य अतेश्चंद्रशराद्दिंदोर्दृक्क्षेपो योर्कतः कृतः येर्येर्विभूदेश्च शशाभावेपि सोन्यथा ग्रहसिद्धेनयोग्योसौ तेय स्तस्मादि
चल्लोः अर्कस्य यः स चंद्रस्य दृग्गोलस्य प्रकीर्तितः अथ स्फुटे दर्शविरामकाले सिद्धे च वाणावनती प्रवाये भिन्नैकदिक्कोन्नत
दंतरैक्यं संस्कारदिक्स्पष्टशरोग्रहार्थं यत्रार्कदृक्सूत्रमिहेंदुगोले लग्नं तदर्कस्य च बिंबकेंद्रं ततः शशांकस्य च बिंबकेंद्रं स्यात्
स्पष्टवाणांतरितं सचात्र मानैक्यखंडेन समो यदा स्यात्स्पर्शस्तदा बिंबभवो रवींद्वोः यथा यथा मानदलैक्यतश्चेत्स्फुटेषुरल्पोत्र ।
तथा तथा स्यात् अर्कस्य बिंबे शशिबिंबवेशस्तेन त्रिमानैक्यदलं विहीनं स्फुटेषुणा स्याद्विहितं विहीनमर्कस्य बिंबे ग्रवसंज्ञकं ।

तत्र ग्राह्यस्यविंबाग्निदिक्तेयदास्यादनस्य कं यद्ग्रहणं समग्रं नैवान्यथा सूक्ष्मानिते स्फुटोषो यदींदुविंबं रविविंबवृतोल्पं तदार्कविंबं वल
यानुकारेतदुडिमद्भिर्विषमं विलोक्यं अतः परं स्वावजयादिसिद्धेस्पर्शादिकालानयनं वदामि चंद्रार्कयोर्दर्शनयोग्यविंवनेस्या
द्युतिस्तत्समयोत्रसाध्यः ऊर्ध्वाधरस्थत्ववशेन नैव तयोर्युतिः संभवतीति तस्मात् कुपृष्ठगानां दिनृणां दिदृक्षे स्वेयुतिः सावि
द्धये निरुक्ता यदार्ककक्षागतमर्कविंबसंमीलनादेव रविंबिधियेत सकक्षिकासंस्थितविंबरूपं तवास्तवं दृष्टिवशादथैवं चेदि
न्दुविंबं निजगोलसंस्थास्यकार्कविंबेन समं तदास्यात् वृहत्त्वकक्षास्थितमर्कविंबं संपूर्णमाच्छादयतीति दृष्टं अलेस्यकंवाभ्य
धिके धिकं स्यात्स्पर्शोत्र तत्स्पर्शवशात्तदेवं नेनेंदुकक्षागतसूर्यविंबकेंद्रं च यत्तद्दर्शनोद्दिष्टगं विंबं च तन्नेमियुतिः प्रसाध्ये त्य स्मा
र्कविंबानयनं स्ववशं स्वगोलसंस्थं रविविंबकेंद्रं यावत्स्फुटं तद्दृष्टिजसूत्रकं तत् यदिंदुगोले प्रविलग्नमत्र ज्ञेयं तदर्कस्य च विंबकेंद्रम्
तत्क्रमेस्वसूत्रांतरितेत्र च यत्स्यात्तत्कालदृग्लग्नगलेवनं तत् तद्विंबकेंद्रं विधुकक्षिकातो न तयंतरेस्तीति ततः स्पर्शांशोः विंवस्य केंद्रं कि
लद्दृक्स्फुटा खमानैक्यखंडांतरितेस्यदेव स्पर्शो विमुक्तो सति संभवेत्तत्कक्षास्यलग्नास्ति शरांतरेण अतोत्रमानैक्यदलं युतिः स्या
कोटिसटेषु क्रतिभेदमूलं तयोर्भुजः क्रांतिहतो कलाद्यः स्थितिप्रसिद्धैर्व ऊर्मिर्गृहीतः भचक्राकारकक्षायां संवंधोस्य न विद्य
ते अतः स्वल्पमास्थितेः सिद्धैर्गणितं न प्रयुज्यते नतीष्टमानैक्यदलव्यकानां चातो हि निन्नश्च ततष्यानतीष्टाः ज्यावर्गयोरंतरके
नतिघ्नो गुणास्त्रिराशेश्च तयोस्तु वर्गौ तयोर्गतस्तैक्यभवतीह हारो गुणोभवेन्मानदलैक्यमौर्व्याः त्रिज्यानतिज्यानिहता यानद
गतस्तैक्यशरावनत्योः ज्यावर्गयोगो गुणितो गुणेन हारेण भक्तः फलमाद्यसंज्ञं मानैक्यखंडावनतिज्ययोश्च घातं स्ववर्गौ स्यगु
णेन निघ्नः हारेण भक्तोस्य फलेन हीनाद्यस्य वर्गात्पदमत्र यत्स्यात् तदाद्ययोगो भवतीष्टसंज्ञः पदं ततः स्यात्तत्निकर्णसंज्ञं
रंभयकात दुगुणितेविभक्तं नतिज्यया स्याच्छुरकर्णसंज्ञं नतिज्यकावर्गविहीनितेष्टात्सदं त्रिजीवागुणिते -- क्तं कोटिज्यया
यावनतेः फलं तत्र तेस्तथा प्रोक्तपदेन निघ्नी त्रिज्यापरज्या निहतिर्विभक्ता कोटिज्ययेष्टोनतिजीवयाच फलं हि हल्पास्थिति

खंडनाख्या सङ्ख्येलवीत्यामयत्कानिरुक्ता विभिन्नदिक्त्वेचवशात्तावनतोनतीभुकर्णोद्भवचापयोग्यं नैकांतरं मानदलैक्यतस्संतदानती
होः फलचापयोगः योऽयोग्रचक्राद्कलाप्रमाणाक्षेपवनाः स्युः स्थितिखंडलिप्ताः इत्यंविहायानयनप्रयासं सल्लाघवार्थं मुक्तं विबुधैर
स्फुटत्वं जानतियेस्फुलमिदंसमस्तंस्यात्तानतोदोषइहास्तितेषां दर्शांतरजेनांतरमिंदुभान्वोस्तनोंतरेलंबनकं स्थितिश्च स्पर्शाव
म० वि० धिस्यादितिलंबनेन ससंस्कृतादर्शविरामकालात् स्थितिविहीनाभवतिस्फुटोत्रस्पर्शाख्यतत्कालजगोलरीत्या सिद्धंचयत्स्पष्ट
क० ८१ विलंबनाद्यंतदेवतत्कालनिमित्तमस्ति स्वाधीनमेवास्तिततोहितस्यकालस्यविज्ञानमिहेतिसिद्धं सर्वंतदज्ञानवशादसाध्यं
81 ज्ञातेयतस्तत्स्फुटदर्शकाले तात्कालिकंतन्नविकल्प्यचोक्तमाचार्यवर्यैरसकृद्विधानात् पूर्वंविधेयः स्फुटदर्शकालः स्थित्यावि
हीनः स्फुटदर्शकालः ततः प्रसाध्यं गणितप्रवीणैर्विलंबनंतत्स्थितिखंडकंच तल्लंबनं प्राग्गणितोऽस्यदर्शे संस्कृत्यहीनाद्यत
तः स्थितिश्च स्पर्शोद्भवस्तात्स्थितिलंबनाभ्यां तथैवसंस्पर्शभवः पुनश्च तत्साधिताभ्यां स्थितिलंबनाभ्यां पुनश्चसोयं समकृत्स्फु
टश्च स्पर्शोद्भवः स्यात्समयोथचात्रस्थित्यायुतालंबनसंस्कृताच्च संसाधितात्प्रग्रहणोत्थदर्शात्स्पष्टोभवेन्मोक्षभवोपिचैवं य
च्छादकच्छायननेमियोगः स्पर्शोद्भवःप्राक्प्रभवेद्विमोक्षात् संमीलनोन्मीलनकौ नतोऽस्तः केंद्रांतरे मानवियोगखंडे इत्यं हितेरव
ग्रसनेवशेषात्क्रमशोधिकेकेनहितेषुकिंतु ततःस्वलोहोपवृत्ताभमाकृर्विधोः परस्ताद्ग्रहणोवशोः मानांतरार्द्धेनचमर्द्दसंर
ज्ञात्संमीलनोन्मीलनकालएवं एवंहितौप्रग्रहमोक्षकालौमध्यग्रहः स्यात्स्फुटदर्शकाले तन्मध्यकालांतरयोः समानेस्प
ष्टेभवेतांस्थितिखंडकेते योगस्तयोः प्रग्रहमोक्षकालांतरेनिरुक्तो ग्रहणस्यकालः प्रक्षेपपत्रिः स्पर्शमोक्षेचचंद्रगोलज्ञा
र्कहक्सूत्रविक्षेपहृद्वाऽर्कविंबकेंद्रंचंद्रविंबकेंद्रस्पृष्टयोः कदंबहतयोः क्रांतिवृत्तेंतरं स्थितिखंडकं गर्भसूत्रविक्षेपहक्सूत्रवि
क्षेपककदंबहतयोः क्रांतिवृत्तेंतरेतल्लंबनमितितावत्प्रसिद्धं तत्रकदंबवृत्तयप्रोतंचलहत्तंकृतात्सूतंचंद्रगोलेगर्भसूत्रवि
क्षेतथार्कहक्सूत्रविक्षेपतथास्पर्शमोक्षोद्भवशराग्रस्यचंद्रविंबकेंद्रेचनेयं तदंतः स्थितिलंबनेस्तः आयादितीयंयावल्लंब

नेऽग्रमांतात् लंबनसंस्कृतदर्शनावधिः स्यात् द्वितीयात्तृतीयं यावत्स्थितिखंडकं लंबनसंस्कृतदर्शनात्स्पर्शादिकालावध्यस्ति अत्र।
लंबनं तन्नैमित्तिककालजमितिनायं लंबनसंस्कृतदर्शनतः स्वग्रहमध्यकालः आद्यात्तृतीयं यावदमांतात्स्पर्शाद्यो— न्तावधिकः।
कालो लंबनात्स्थितिरूपश्च स्पर्शमोक्षयोर्ज्ञानार्थं लंबनसंस्कृतदर्शनं केवलात्स्थितिहीनाधिकात्तिस्त्रूनयुक्तो वा दर्शान्तो लं
बनसंस्कृत इति यन्नैमित्तिकयोगात्स्थितिलंबनाभ्यां स एव सिद्धो यदि नैमित्तिकयोगः अतः सेशयं सोऽस्ति तदा स्वकीयः काल स्तदन्तानवशा
न्नष्टः सः तत्र गोलतत्त्वसंक्षेपं कदंबमध्याभिप्रायेण यथा त्रिज्यावृत्तं क्रांतिवृत्तं तथा नतिकोट्यंतरे तज्ज्यावृत्तं चंद्रशरकोट्यंत
रे तज्ज्यावृत्तं चास्ति तथा नतशराग्रयोः स्पष्टं त्रिज्यावृत्तमपि मानैक्यखंडाश्रयरूपमस्ति तद्वृत्तं क्रांतिवृत्तं स्थलदृग्लग्नं तत्रा
सन्नसंपाततत्स्थलवृत्तं एव नतस्याग्रावधिकचापज्यारूपोनतिसंबंधिकर्णः नतिज्याकोटिः तद्दर्शान्तरपदं मत्स्थलवृत्तसंपाततन्म
ग्रहसंक्रमयोः कदंबकदंबवृत्तयोः नतिकोटिज्यावृत्तं तरज्यारूपः एवं शरसंबंधिकर्णो शरज्याकोटिस्तज्ज्ञो ज्ञात्विति तद्वृत्तसंपातचंद्र
बिंबकेंद्रसंक्रमकदंबवृत्तयोः शरकोटिज्यावृत्तं तरज्यारूपः तत्र स्वकोटिज्यानुपातेन क्रांतिवृत्तेक्षवात ज्याचापयोरंतरमेकं च न
तिशरयोर्भिन्नैकदिक्त्वे यथाक्रमे स्थितिरितिरिति स्थितिरस्ति तत्र नतिसंबंधिकर्णप्रमाणं यावत्तावत् अयं शरज्यागुणोननति
ज्याभक्तः शरसंबंधिकर्णः या॰शा॰१ अथ नतिशरयोर्भिन्नैकदिक्त्वक्रमेण कर्णसंबंधिचापयोरंतरैक्यं मानैक्यखंडमिति।
मिथः कोटिः न१ ज्यकानिष्ठो त्रिज्यामेवापयोर्ज्यके तयोर्योगांतरस्यातांचापयोगांतरज्यके रूसनेनात्र तत्कोटिज्यास्वरूपा
त्तानादशक्यमप्यास्ति तद्वर्गद्वारा त्वानेसुगमं तथाहि कर्णयोर्वर्गौ या॰व१ [या॰व॰शा॰व१ / नव१] तत्कोटिज्यावर्गौ च [याव२ त्रिव१ / यव॰शव॰१ त्रिव॰नव१] परस्परकोटिज्यावर्गगुणितौ कर्णवर्गौ [यावव॰शव॰१याव॰त्रिवन॰व१ / नव॰]
समिति [नव॰] [यावव॰शव॰१याव॰त्रिव॰शव॰१ / नव॰] अनयोरंतरं [यावव॰शव॰१याव॰त्रिव॰नव / त्रिवनतिव१] रूदंतयोगांतरस्यातस
अंतरतस्समकृतमानैक्यखं रूज्यायाभक्तं जातो मूलयोर्योगः अ यद्द्वियांतरेणोनयुतोऽर्धितरूतिनतिमूले अ

त॰ वृ॰
क॰ ८२

82

यावशरनतिवर्गांतरं १ । यावव॰ शाव॰ याव॰ त्रिव॰ शाव॰ । यावशरनतिवर्गांतरं १ नयोः पूर्ववर्ग । यावव॰ च॰ ग्रंवर्ग १ । च॰ नव २ नवव॰ माववर १
भ्योसम । नव॰ मा १ । वियत्त्याघल । त्रिव॰ नव॰ । त्रुसमपक्षयोः । न॰ व॰ । सदेछेदापगमयोः अत्रपक्षौ त्रिज्यानतिज्या । नवव॰ माव ४

याव॰ च ग्रं १ नव माव १ । यावव॰ व ग्रंव॰ १ यावव ग्रं । मानैक्यखंडज्यावर्गयानेन गुणासंत्तकेनापवर्तितौ जातौ अ । याव॰ चग्रं १ नव॰ माच
नव॰ माव २ । माव॰ नव २ नवव माववर १ । त्रायपक्षेयावृद्वर्गेनतौ भमानैक्यदलज्याद्विघ्नातवर्गोऽत्र गुणग । न ग्रं मा २
नवव॰ माव ४ । तः द्वितीयपक्षेतन नतिशरवर्गांतरं --- द्विज्यावर्गगुणितौ यनगतः आद्ये

यावव॰ नव॰ शाव माव ४ याव॰ त्रिव नवव माव ४ यावव॰ । यावव शाव॰ नव॰ माव॰ ४ याव॰ नव॰ शू॰ १० । परपक्षस्थोयाधितेतयो
ग्रंव॰ त्रिव १ याव॰ वग्रं नव॰ माव॰ त्रिव २ त्रिव नवव माववर १ । यावव॰ चग्रंव॰ १ त्रिव॰ याव॰ वग्रं २ नतिव॰ माव १ । गएवहरसंत्तोगुणभ

ववर्गशोधनेतन नतिशरज्यावर्गयोगएव द्विघ्नत्र गुणगतोस्ति परपक्षेतन नतिमानैक्यखंडवर्गघाते अत्र गुणगत । कोयनगतोस्ति एवंया
गुणोहरभक्तोजातौ अत्रपक्षयोर्यावद्वर्गकाऽईस्यायसंत्तस्यवर्गप्रतिमगृहीतेमूले अत्रापिसमशोधनेनजातं । शेपयंपक्षौसमताद्गुण
संबंधिकर्णवर्गप्रमाणानतिशरयोरेकदिक्कने तदग्रहयगतंत्रिज्याहृतभहृतयोः परमांतरस्यानाद्धिन्नविभागसैनतिशरौतदातत्र । यावद्वर्गस्यमानं नति
त कर्णोत्रायसंबंधिकोद्योर्योगोमानैक्यखंडंस्यादिति तत्रायगुक्तरीत्यैवकर्णस्वरूपसिद्धिः ततःस्थितिखंडानयने नयंविशेषः त
तत्कर्णद्वारानीतक्रांतिहृन्नभुजसंबंधिकोद्योर्योगोत्रास्थितिखंडलिप्ताःस्युरितिसर्वमुपपन्नं भूमेर्ईरभवंदिव्यंज्ञानेत्राकेंडसंभवंभ
विष्यंस्वर्वसकंचेवमत्कतिहृतंनृणां रहाविर्वलनद्वारानडकंपरिलेखतः आजनेत्राद्यंयोक्तवलनहितयतैः रविविम्बा—
भेहृतेत्रिज्ययातत्कजाभियं विषुवत्क्रांतिहृन्नौतत्स्तहृमेनरमायनं विषुवत्समहृन्नौतत्स्तहृतोत्रायलयेनतया भहृन्नसमहृन्नौतत्स्तहृतो
वलनंस्फुटं गोलसंस्थ्यतिविक्षितविषुवन्मंडलेनयेत् यत्रार्कविवसंबंधोनेवलनमायनंकथं रत्याशंकांनिराकर्त्तुमैकवाक्यतयोदित
अस्यैवभास्कराचार्यैरेवंस्वीयशिरोमणौ गुज्याहृत्रायहृतेकेयसेद्वारविमंडले विंवाग्रेवलनंतत्स्यादंतरंहृत्रयोस्तयोः विंवानवि

वमध्योमध्यक्रांतिमौर्व्योऽलंदत्तं अर्कदोर्भोग्यखंडघ्नं विंबार्द्धेन तद्व्यक्तं-- जिनज्याघ्नं त्रिजीवाप्तमेवं स्यादंतरं हि तत् विंबार्द्धहृत् त्रिभज्या
घ्नमेवं त्रिज्यागतं भवेत् एणहारक विंबार्द्धत्रिज्यानाशे कृते सति भोग्यखंडं जिनांशज्यागुणं तनाप्तं विभाजितं सत्रिभार्कात्क्रमक्रांते
स्तत्र संजायते यथवा क्रमक्रांते दिदंवीत्यग्रांतिमजनतचालिशाः नदसत्त्वयतोर्कस्य विंबे चाय नमंप्येमि विंबांतर्विंबमध्योमध्यक्रांत्यो
रंतरसंभवः ततथाचायनसंपेः प्राग्विंबार्थ्यं प्रांतरेस्याने रविविंबेनराभावो दृष्टः सङ्क्रोन्नरीतितः अप्राविंबे च भवेद्भावत्त्वभावः संभ
वस्थले इति तद्व्यभिचारेण तद्दीतानयनं कथं भोग्यानुपातजस्यालज्यांतरोक्रमपि ध्रुवं तदुक्तविंबमध्यापमज्यांतरं जनदि विं
बांतविंबमध्योत्यक्रांतिज्यांतरमा-- दृत् विंबानेवलनंतस्मात् ग्रहणध्रुवेनुपाततः पूर्वापरस्यविंबातापमज्यांतरभेदतः विभिन्नेवल
नेस्यातामभिन्नेप्यत्र सतन्मते भहत्तसमहत्तेक्याऽहत्तेत्रथविभांतरे संस्थितेरविविंबस्यकेंद्रेतत्रमहत्तयोः भेदादनस्यकंचसाय
दामानैक्यखंडकं तन्मानखंडयोगेन रविविंबीयकेंद्रतः गोलोपरिलिखेद्वृत्तं तद्वृत्तेक्रांतिमंडलात् भिन्नप्रदेशसंस्थं च दृश्यते
सममंडले विंबीयदिति जेशून्यवमायोनत्यावलनेस्फुटं नहग्मान्मानयोगार्द्धमंडलेप्यन्तरं वभवेत् अवितंनकथं भेदात्समहत्ता
पहत्तयोः अतोर्कस्य कुजेलग्नं भहत्तं च समाभिधं यत्र तस्मादवेः केंद्रं यावद्वृत्तं नयेच्च तत् मानैक्यखंडहत्तेन यत्रा-- भवेदथ विक्षे
तदिग्भवं मत्वावलनं स्वीकृतं ततः वलनाग्रं च तत्सूत्रं कल्पितं रविकेंद्रगं शृण्यमर्कग्रहेद्युकं यत्कृतं परिलेखतः नतत्तुंद्रग्रहेयो
ग्यंकथं चेच्छृणु मर्हितत् अर्कग्रहेभहत्तं यद्वलनाग्रं तदेव हि शरस्तेतत्तश्चंद्रग्रहेभून्मेविधोः शरे वलनाग्रं भहत्तेपि नदिता हि
विमंडलं चंद्रमंडलसंस्थानयोर्मध्ये न तदा भवेत् भहत्तं चंद्रभोगात्तविभेयहलनंकुजे ततोनुपाततश्चंद्रविंबमध्योत्यमंडले मा
मानयोगार्द्धजे तेश्च कृते हते च तत्कथं वलनाग्रगसूत्रं यत्तद्धोतेश्च विमंडलं मन्यातनः शरोदमो भुजनन्यस्यदग्रके क्रांतिहत्तस्य भूभा
याकेंद्रं च परिकल्पितं क्रांतिवृत्तात्त्वरालिर्यग्नदिसौक्तिविमंडलात् वलनाग्रगसूत्रं चेद्दिहृते स्वीकृतं वलात् समाख्यमंडलान्नहि
कथं तद्वलनीतेरा भहत्तसमहत्ताताः प्रोक्तं हि वलनं यतः दृष्टेवमिंदुपरिलेखविधावयोर्मध्यस्थं च सर्वं वलनं हि सुनीश्वरेण उक्ते
शसिद्धवलनं निजसार्वभौमे याचासनानिगदिता प्रवदामि तां च स्पष्टां दुकोटिज्यकाचंद्रबाणोत्क्रमज्या राशित्रयज्याविभक्ता

द्रेनेंदोः परेधे समोर्व्याम् अचापेलवायं शरोयं भवेद्वालनं तत् यातायचंद्रायनदिक्कं तेषां शरायनाक्षोद्भववालनानां संस्कारभागज्यकया
विनिघ्नं मानैक्यखंडं विभजीवयाप्तं संस्कारदिक्कं वलनं स्फुटं स्यात् आयनं चात्र तन्मायरीत्या कार्यं इति तत्रात्र भवं इहैव स्थानीयमेव स्फुटं तत्
न तांशैः यतः शरोऽयं किल विंबजात तेनोद्भवं युक्तियुतं निरुक्तं युक्तिस्तु चांद्रायनवालनोक्तरीत्यैव वोध्या शरवालनस्य क्रांतिमंडल
त॰ वि॰ दृशः संहृत्ता सत्रदिग्भ्यः स्वयदिशि येन ग्रंतेरणादितं वलनं तत् तस्य मर्कविषये स्फुटसंज्ञं विलेयमंडलदिशः समहृत्त्रदिग्भ्योयेनां
कं॰ ८४ तरेणाततएव भवंति तद्दिक् नह्यालनं स्फुटतरं शशिशिर्ष्वकाणां भेदत्रयात्मकमिनस्य तु दिग्युतं तत् समस्थले संस्कृतविंदुतो ग्राह
ग्रहस्य स्पष्टवपुर्दलेन मानैक्यखंडेन च वृत्तमेव मभिन्नकेंद्रं कृतदिग्युतं तत् वाह्यवृत्ते वलनं स्वकावत् प्राक्चिह्नितः स्पर्शभवं
84
हिमांशोः सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यं मोर्गं ततः प्राक्पश्चिमतश्च देयं रवेस्तु तेस्पार्शिकमौक्तिके दिक् मार्गेशद्दिगंकतोथ इंदोः
प्राशाविपरीतदिक्कं मार्ग्यं रवेस्तु व्यस्तदिक्कं तत एव स्पर्शमोक्षवलनाग्रगचिह्नात्स्पष्टवाणं समसूत्रगुणैः स्वैः व्यस्तदिक्कं शशिन
एवमिनस्य स्वाशकाभिमुखं नोपि मध्यमः केंद्रतः स्ववलनाग्रसंमुखो देयएतदिषुजाग्रविंदुग ग्राहकस्फुटतनूत्थखंडजं
मंडलेषु पृथगितित्रयं भवेत् स्पर्शमोक्षभववृत्तयुगं यद्ग्राह्यवृत्तनरहृयदिशि लग्नं तत्र तौ ग्रहणकादिविरामौ स्तोथ मध्यवलयेपि हि तत्
ग्राह्यस्य केंद्राद्भुजरश्मिकाले स्वचालनाग्राभिमुखेः प्रदेयः भुजाग्रतः स्पष्टशरो विलोमदिक्स्वाशकः चंद्ररविग्रहे तत् केंद्राच्छरा याव
धिकर्णएतयोगाद्भवेद्ग्राहकखंडकेन वृत्तं तदंतः ग्रसितं तु वृत्तं रूपेच्छतं स्वकाले सुधियावबोध्यं सूर्याच्चंद्रः स्वेषुदिक्स्थोयतः स्याद्ग्रा
णप्राशोर्कग्रहे सम्यगुक्तः चंद्राक्रूभावाणदिक्कव्यस्तसंस्था वस्थाप्यः स्याद्ग्रहणे इंदुग्रहे सः स्पर्शमोक्षसमये वलनाग्रे विंबयोगदलमं
डलेभवेत् ग्राहकावगतविंबकेंद्रकं भूमवाणरश्मिभवेत्पुनः मानैक्यखंडवलये वलनाग्रतस्तत्र स्फुटेषु समसूत्रगुणाग्रके
स्यात् ग्राह्यस्य केंद्रतरइंद्रश्रवणाग्रकेत एवं निजेष्टसमये स्वगमे तशोऽस्मिं विंवीयाच्छेषनाभ्यां ते विजानीयाययेननतत् भोगोस्येन
कृतेस्पष्टवलनं तत्र सद्ध्रुवं अनयनवलास्थिद्योयः स्फुटं दुर्गृहीतः सशरवलनसिद्धो संगृहीतो तत एव शरजवलनमत्रा सञ्चवेयं तत्
तत्रयदि तद्रुदितमेवं चायनोत्थं न तत्स्यात् एवमिंदुग्रहे स्पर्शमोक्षे चेंदुशरोयदा सम्यक्भातदा तत्र मानयोगार्द्धमंडले सार्व

भौमोऽक्रूरीमातहृष्पतेच विमंडले वलनाग्रगतेवा क्लिक्रांतिवृत्तगतानस्य यतो विहृत्त सूत्रार्थं चैवतद्वलनेकृतं वलनोमानयोगार्द्धमं
डलेक्रांतिमंडले विमंडलात्तत्र तत्र शरीयवलनांतरे गोलसूत्रविचारेणहृष्पतेयातगेवियोः अथवेत्थंहिमानैक्यदलहृतेकुभायदापा
तस्यानेनतदावास्तितथाव पंचवियोःशरः सार्वभौमोक्तभूभातहृष्पतेचतदंतरे क्रांतिवृत्तनाडीहिंदूतानदिनत्राक्तिनद्भृताः यत्तिलेवेवियो
विम्यमायोगत्योक्रांतनमसत् कृतेविहृत्तस्तेचापिवलनायागतेभृशं अथानयानिरामोयंयदिलेखस्यकथ्यते विहृत्तापमहृत्तेक्यात्पात
स्थानाच्चपश्चिमे विहृतेचंद्रविंबेस्यात्कुभाशाकभमंडले स्पर्शकालेनयामोतेकालेदिक्व्यत्ययायदा कुभेंदुविंबयोस्तत्रमानयो
गार्द्धमंतरं मानैक्यखंडवृत्ततवलनाग्रवियोःशरः विपरीतः सूदेगोलयुक्तिविशेषिभिः प्रदत्तलत्रभूभायाःकेंद्रवित्तानदेतवे
यतोत्रचंद्रमंडलेभमंडलाद्वयदिशि स्थितंकिलास्तितदिशिस्थितिप्रभाविमंडलात् समानयोगखंडजेविभिन्नदिकस्थितानस्य
स्वदिग्विलोमसंस्थितः शरोयदाविमंडलात् विधीयतेतदावतत् कुभास्थलप्रकल्पने कुभास्थलाच्चवास्तवात्कुभास्थलांतरे
महत् नचोक्तरीतितः कुभाभमंडलेकथंचन अतोत्रचंद्रवाणजेविचार्यमादराद्बुधैः शरीयवलनस्यात्रस्वीकारात्तन्मतेकिल ।
विमंडलेमसेदेवस्याद्वलनाग्रंचभमंडले स्पर्शमोक्षेचयोवाणःस्यात्तेसमंतरे क्रांतिवृत्तेनंदुविश्लेषेयकेंद्रयोःशक्तिनस्थलात्
मानैक्यखंडदेशात्तुशरोदत्तः सपर्वतेः विहृत्तापमहृत्तांतस्तत्रसंभिन्नमंतरं तत्तत्सवाणद्वयेस्यात्तस्यचंद्रेद्युणासद भावा
भावावसंवंधाहृष्टोनामियतीयतः अतोवियोःस्पर्शविमुक्तिकालसषड्भहेयपरिकल्प्यचंद्रं ततःसपाताच्चशरोत्रसाध्यःस
सोतरात्वत्तितिभावगोसे योगेपोभवेन्मानदलैक्यहेनपरंविहृत्तापमहृत्तमध्ये तत्कालजाद्दाक्षवशीतरश्मेःकृतःशरोयः
सन्नैवयुक्तः स्वदिगृक्षमयतस्तस्मात्कुभात्स्यानोद्भवःशरः वलनाग्रान्तदेयस्तेनैंदुवाणःकथंचन महत्त्ववततस्तहृशोय
येंद्विषेत्रतथामत्तमहत्तमिदो समातदृस्वायरिकल्पतस्मात्तदालनाग्रेसहृशास्यसिद्धिः इंद्वग्रहेतोवलनाग्रसूत्रेभहृत्तहृ
तेसहृशोदिसूत्रं यस्तेंदुवाणांतरितासदातः कुभेवदेवर्षिमतार्थ्यमेवं तेनामशास्त्रानववोधतःस्वप्रकाशितादालनतद्धरी

यातेयेनाशितं स्वीयकृतौ स्वतंत्रे। सम्यङ्नतेगोलगतेवदंति॥ विकदंबोन्नवलेकृतनाकदंबीयंशरेविधौ मध्यग्रहः कृतस्तस्यैवग्रहणंकिमतः
परं अर्कग्रहेपितन्मध्यग्रहणांतः स्फुटः शरः क्रांतिवृत्ताकक्ष्यंशोत्र दत्तस्तेषुविचक्षणैः महत्त्वेनदत्तंवेधादथवेक्रांतिवृत्तगं रविबिंबस्यकें
द्रस्याभ्यासकृवाधान्ततः कथं मध्यग्रहेऽग्रहवः स्पष्टशरोदत्तोलिलेरथ नत्यग्रगोरविस्तर्हिमहत्त्वेनार्कस्यमंडले कथंकृतंचतत्स्यकृवलनाग्रग
म·वि· सूत्रतः स्पर्शमोक्षस्फुटोबाणः शोकृवाधात्कृतः कथं वलनाग्रार्कयोश्चेत्स्यात्सूत्रेनत्यग्रसंभवं तर्हितद्वलनेक्रांतिसमसूत्रांतरेकथं
क ८५ नदृशाद्राहकस्येंदोः कृतेस्यानेचतत्तथा सर्वमेतद्धपेरत्रविचार्यमध्यसंख्यया कुर्वंतिमिथ्याव्यवहारसिद्धेगोलादिरुद्धंकरणप्रवी-
णाः युक्तेनतज्ज्ञोलविदांबुधानांस्यादंतथानेवतयोर्विभेदः परिलेखेमहत्त्वस्यरवेर्यद्वलनाग्रगे सूत्रेमहत्त्वमेवास्तियस्मात्तेनस्पष्टग्रहणं-
देवर्षिभाषितेनेदंयतोनत्यग्रगाद्रवेः दृष्टासूत्रेमहत्त्वंनकिंतत्तत्स्पर्शतः ततः इष्टग्रहेंदुसंस्पर्शस्पष्टेष्वेतरितेसदा दृष्यगोलाश्रितिभिन्नो
85
नत्यांतेस्पष्टतानता अथामरीमार्गहणेरवीन्दोर्हङ्मंडलानत्यपरिलेखमार्गे सिद्धांतविस्तरंजनरंजनार्थंब्रवीम्यहं युक्तियुतंसवासनं-
ग्रासविबनत्यंशकाद्देपांशसमुद्भवं देशांतराभ्यांतिजंयच्चसतेत्रनद्वयतत्त्वविह आत्तिस्पर्शेमुक्तौचतद्दोधार्थफलद्वयं याद्देविद्ध-
बाणसंस्कारात्प्रायद्देपजंस्फुटं षड्भ्रंतदिंदुविबीयनतांशैर्विहृतंभवेत् आद्यसंज्ञंशशांकस्यग्रहणेध्यरविग्रहे रसगज्ञावतिःका-
र्याहृगज्यलेवनभाजिता आद्यसंज्ञंतथार्केन्दोर्ग्रहणेचान्यसंज्ञकं स्फुटास्फुटेंदुविक्षेपाद्दसज्ञायदवाप्यते मानयोगार्द्धमानेनसंज्ञेये
तेनफलज्यके षडंगुलव्यासदलादथवृत्तंसमंकृतं कार्यषड्नामसंख्याकैरंगुलैस्तत्तदंततः अंगुलांकैश्चतद्वृत्ते द्विज्याद्याज्यसमं---
तृतीयाद्वितीयचापेयत्तद्दोर्गुलकैर्मिते आद्यान्यफलसंज्ञेस्तः स्पष्टेंदोरन्यसंज्ञकं तद्बाणाभिन्नदिक्स्यात्तदवेः स्पष्टेषुदिक्स्थिते आद्यमिंदो
र्भवेत्स्पर्शस्फुटदृक्क्षेपचापदिक् मोक्षेतत्पश्चात्तदिकेंद्रावसेविविभक्तानतः अधिकेततनश्चात्रविपरीतंस्मृतंकिल तथैवार्कग्रहेर्कस्य
नतेरूक्राद्विलोमतः अर्केविमोनलाग्रासेस्पर्शेनत्यदिकृतथा मोक्षेतन्नतिदिक्चाद्यं तदधिकेतद्विलोमतः आद्यान्यफलसंस्काराद्ववाहिग्
वलनेस्वदिक् स्पृष्टदोश्चापज्यामेनमत्वान्यसांतरात्कृते यद्वाद्यसन्मंडलमग्रहस्पर्शपृथ्वीमिल्लहर्धांपरनेमिदेशो नीलांबरेसूत्स्महशांवि
लोक्योहृङ्मंडलस्योपथमेस्त्रबुध्या तद्देशयोरंतरनेमिभागागजेंदवोकाश्चलवात्सदेहे भागास्त्रयस्तत्रिलवेथचैवंद्वितीयभागादिवि

कस्यचिता ग्रथः स्थितान्मंडलदेशाद्विक्रान्तस्य शेषांम्यहग्वलनांगुलेषु स्वदिग्भेर्वैर्निर्मितैरिह स्यात्स्यशोप्यचोर्ध स्थितनेमिदेशा
त् मोक्ष स्तथाहग्वलनांगुलैश्च मोक्षोद्भवैः स्वीयदिशि स्वनेम्यां ग्राह्येधिके विविमलग्नतोस्यैवं तद्धीधरैवे परीत्यात् इत्थंवं
द्यद्हे भानोग्रहे तत्क्र विपर्ययात् विंबोर्ध्वाधपरनेमिस्पृहक्किकाण्डदिनं विदं विभिन्नलग्नत्वेस्यपिग्राह्येस्वप्रोक्तरीतितः स्पर्शमोक्षौ
ततौ तेयौ योस्तः स्वग्रहणे विनो पारंपर्यवशाद्रूक्ष्मदृश्यैस्तसममंडलात् तत्रतद्वृत्तदिक्विक्रान्त्यानेयद्ग्राह्यमंडले द्वेर्धांपंतद
तः सिद्धविंबोर्ध्वाधपरदेशयोः संदर्शनाच्च खेताभ्यांपरिलेखक्रमो मतः मदृष्ट्या दकस्पंदावसानाच्च रवौ सदा तयोरधिकमस्य
वेदृश्यते चास्थितो क्रमात् ऊर्ध्वास्थितेच्छादकविंवदेशा न्नःकविन्नापिदिनोर्कपथः संदृश्यते तत्र निजस्फुटेष्टभेदादतोर्कग्र
हणं विचित्रं ॥ इति श्रीकमलाकरविरचिते सिद्धांततत्वविवेके सूर्यग्रहणाधिकारः ॥ शुभाशुभज्ञाननिमित्तमिद्धं सर्वग्रहाणामं
थ तारकाणां यथोचितं संमिलितं प्रवक्ष्ये सवाणकान् भध्रुवकान्वदामि कदंबसंबंधवशेन नूनं ये सूर्यसिद्धांतमतप्रसिद्धाः
ध्रुवोस्य सूत्रेन हिने ध्रुवोप्याः सूर्याशयैस्तैर्गणितप्रवीणैः १ कदंबसूत्रप्रोतत्वेनेवयत्र क्रांतिवृत्ते विंवास्थितं सद्भवेत्तत्र भवेद्ध्रुवस्तद्
(विंवास्थितं सद्)/ विंवांतरालेकदंबोत्थसूत्रे शरो याम्यसौम्यः २ ग्रंथगौरव भानां भगोलाश्रितानां प्रकर्तुं न संख्यानमत्राल्पिक
स्थित् समर्थः स्वशाकं हि गोलज्ञवर्याः प्रकुर्वंति तत्राद्यदेवैर्मुनींद्रैः ३ भहत्ताश्रितासन्नभान्येव शोधुर्ध्रुवांके निरुक्तानि येला
न्यवाप्मि गजा विंशति सार्धसप्ताग्रयोर्ध्वाधिकाः कोत्र्य म्यूनेवोथ्यशैलाः ४ षडंशोनितास्ते नंदारसार्धेशतं नंदपूर्वेंदु स्
र्याः सप्तद्वाब्धिचंद्राः शरेषिंदवश्च खेशैलेंदवः खाष्टभूमिप्रमाः स्युः ५ नवार्केंदवोथींदु नेत्राग्नि वेदद्विदस्तानिधिद्विव्विनस्राः
सिद्धाः युगेषुद्वयं खेर्तदस्ता स्त्रिभागोनिताः सप्तषट्दस्रकं खाष्टदस्ताः ६ खनंदाग्निनः शून्यदंतारसद्विजिनस्त्राश्च सप्तामराः
खेतरामाः षडंशोनितादस्रभान्योस्र भांतं ध्रुवांशा इमे तच्छरं शाक्रमेण ७ दिगर्का पंचपंचाशनंदाषट्खनगाश्चखं सूर्याश्च
योदशेशाश्चदस्रकाः सप्तवस्रयः ८ सार्धैकत्रयमब्धिश्चनंदाः सार्धशराः शराः षष्टिर्विंशच्चषट्त्रिंशादर्धं सिद्धोत्कृतीचखेष
रोहिणीतितयेषड्कं विशाखोर्ध्वचवारुणे त्रिचादिदस्रभानांचयाम्याः शेषास्त्यथो नराः ९ अप्रीतिभागैर्याम्यायामगस्त्योमिश्र

नांतगः विंशे च मिथुनस्यांशे मृगव्याधो व्यवस्थितः ऊनश्च ब्रह्म हृदयं वृषे द्वाविंशभागगौ क्रमेणैवमुलवाः शून्यवेदाष्टोत्तरवक्राय‍ः
दक्षिणे च मृगव्याधः शेषाव्युत्तरदिक्स्थितौ सूर्य्यस्यापवत्सहृदया दशकैः पंचभिः स्थितः प्रजापतिर्वृषांत्यांशे सौम्ये त्रिंशद्दशकैः अपां
न॰ वि वत्सस्य चित्रायाउत्तरे शेस्तपंचभिः बृहत्किंचिदतो भागैरपांपः षड्भिरस्य योत्तरे अर्काः शाखाय बृहद्यतल्कालाते बृहद्दर्शकाः संपान्नेषसंज्ञा
क॰ ७९ वध्रुवध्रुवकाणां चलनतः भगोलांकितमेषादेः स्थिरापवोदितास्तरैः १९ चलेचलेपि ध्रुवभेः स्वमेषाद्राशिवयं ३।०।०।०। नह्य
वकः शरस्तु १७ षट्षष्टि भागाः ६६।०।१।० परिणीतनायामहत्फलं दर्शनतोस्तियस्य कदंबसंबंधवशेनसिद्धापवोदितायेरवि
णाध्रुवाख्याः १८ तेषांच नाये ध्रुवस्त्वसंस्थामना विलोमायनकर्मकृता स्वतः कदंबोन्मुखतां प्रसाध्यध्रुसादिकं स्वीयधियानेयं
86 ति अस्मै गतंतत्वतिभातियस्मात्सूर्यादिदेवे रुदितं न तद्वत् शशधाय भानां सशरभागाध्रुवकाः फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषा
ढयोर्द्वयोः विशाखाश्विनिसौम्यानां योगतारोत्तरास्मृताः पाश्चिमोत्तरतारायाद्वितीयायाश्चिमेस्थिता हस्तस्य योगतारासोश्रवि
ष्ठायाश्च पश्चिमा ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यगाः भरण्याग्नेयपित्र्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा रोहिण्यादित्यमूलानां प्राचीसा
र्पस्य चैव हि यथाप्रत्यवशेषाणां स्थूलस्याद्योगतारकाः शाकल्यसंज्ञमुनिनाकथितास्सवाणाः सप्तवितारकभवाध्रुवकाश्चलाश्च
यषांसदेवरविवर्षभवागतिश्चलिप्ताष्टकं तदथचांतरदृचनं किलैवं २५ युगादौविस्तताया ऊर्ध्वभागेव्यवस्थितः प्राच्यांविभागैः पुलहः
पुलस्त्योतोदशांशकैः अत्रिस्तताश्त्रिभिर्भागैरंगिराञ्चभितस्ततः वसिष्ठः सप्तभिस्तस्मान्मरीचिर्दशभिस्ततः प्रसाह्वागतिस्ते
षामहोलिप्ताग्मुनीश्वर वाणार्थाभ्रूशरा ५१ त्वार्थाः ५ षड्वाणाः सप्तसायकाः ५६ ५७ षष्टिर्नभोरसा ६ स्तेषां विक्षेपणाः स्फुटम
स्वति २८ इत्थं भगोलेवसतिमुनीनां नैवसंगताः अन्यथानुपपत्यातः सार्वभौमेन्यथोदिताः शरैर्नेन्द्रं र्धभगोलाप्यः कस्मात्सौम्यकदंब
तः स्वखेषु कोटिभागोग्य लघुष्टमोन्मितासदा मुनिवर्षशतेनैकं प्राग्यात्याभं भुनक्तिवै भट्टोत्पलानुरोधेनकस्मैनेयंवृषैः स्मृता ३१
लोकप्रसिद्धामुनयोन तेस्युर्ये प्रोक्तवाणाभ्रुवकानुरूढा नान्येपिकेचित्कृदृप्रसिद्धास्तेषामतोस्यचकथंप्रतीतिः येर्गोलतत्त्वविह
तैरिते स्युः सूर्यादिभिर्नैव विशेषपक्षः ३२ प्रोक्तः स्वशास्त्रोक्तिगतिर्मुनीनामतोनयुक्तादिविगोलरीत्या सप्तर्षयोर्यत्र नृणां प्रसिद्धा

स्थिता ध्रुवासन्नतयासदैव ३३ भगोलगास्ते किल यत्र तत्र दृष्टाः स्थूला नैव विदावगम्या अथापि केरपिनैरगनिरार्थवर्यैर्दृष्टा न यात्र कथि
ता किल संहितासु तत्काव्यमेव दृष्टिगणवदत्र तज्ज्ञानेनैव तत्त्वविषयं गादितं प्रहृष्टाः प्रोक्ताश्च पौर्णं ध्रुवकाश्च समभिन्नानि तद्ज्ञानि नि
जेष्टगानि ३५ स्वस्वप्रदेशभ्रमतो भहृज्ज्ञावाणसमर्दवशात्कथंचित् प्रसिद्धसमर्त्यभवाकृतिर्न नेतदृष्टिमिन्नागदिताः ऋषीदैः ३९ एवं ध्रुवा
णाधिपिते निरुक्ताः समर्थयः प्राग्गमनानुकूलाः यद्दर्शनानंदमथार्हमेतद्दृष्टं स्वतेजाः कथयेति नित्यं ३० प्रमाणमेवास्ति वचोमुनीना
मतस्तदुक्तेर्गतिरल्पवर्ण्यं प्रायोप्यते च मनयः किलदेवतांशा दृष्ट्वा न दिव्यानामिह सत्फला येष्ठे तत्स्थापनस्यादिनभार्थमलैकृ
तामसाप्राग्गतिर्निर्भिगतामुनीनां ननु तर्हि कथं तेषांशाउक्ता दृष्टैवते देवांशांगीकृतानां च तदर्थं तं वृषणुए प्रजनीतेपरंतेषां
ध्यानमावृषपक्षं सतां तदर्थं तान्स्थितिहाराः स्वतंत्रैरुदिताः किल ४० कल्पाभेदेयाः स्थितेते न सम्यक्पयोगं नैव कर्तुं समर्थाः त
स्मादार्यैरुक्तदृक्तुल्ययोगः प्रोक्तःखेटे खेचरोत्योभजोवा यस्त्रोर्धकल्पास्थितखेटविंवगोलाभवेद्दृक्किरणं तरस्य तदृक्करां तत्त
दर्थस्यखेटगोले समप्रवग्रहविंवगोलः ४२ स्पष्टो भवेद्योजननस्त दल्पतरो भहृते तत्कलाप्रमाणात् सा जायते योथः खेचरेणसार्क
ग्रमर्थमार्यैः प्रविकाशितो यं अथः स्थिताकाशगोलपृष्टे तयोगपूर्वैर्विहिते तदत्र तदृर्ध्वगोलस्थितवान्नवेस्याद्दृक्सूत्रमेवं यवशेन
नूनं ऊर्ध्वायपरावास्थितयोः ध्रुवावत्सार्धं तविंवांतरस्तत्रमादौ अथः स्थदृक्सूत्रयुतं यदिस्यात्त्वयोर्धखेटर्तजदृष्टिसूत्रम् ४५ तदार्कैद
दृक्सूत्रयोगो परोर्धस्ययोर्विदुभान्वोग्रहृयोगवत्स्मात् तयोर्गर्भयोगे व्रविः स्यात्प्य धोपरस्यो विधूर्लवनं तत्रवंदतः ४६ तयोर्गयोत
संस्कार्यमेतत्स्फुटो गर्भयोगः स्फुटामीतवत्स्मात् नतियामपूर्वं च तत्र प्रसाध्यमसत्स्फला प्रैर्ग्रहत्तैः स्वयुक्त्या मार्गस्थयोवक्र
गयोः कलाद्यं यदंतरं तन्नतिभेदभक्तं यद्देकवक्रीगतियोगभक्तं लब्धैर्दिनैर्गर्भजयोगकालः ४९ मार्गस्थयोरल्पगतो विहीनमार्ग
ग्रहा हृक्रगतो च हीने गतोन्यथागम्यइह स्वकालाद्दृयोरनृज्वो विपरीतमस्मात् ४९ तत्कालजातो खचरौ विधेयो ताभ्यां पुरावदिव
सासाध्य मुजेषुकुमैव खगांतरं स्याद्यावान्स्थिरो गर्भजयोगकालः ५० तत्कालिकौ तौ खचरौ गृहाद्येः समौ स्वदृग्वापरभावहीनौ ऊर्ध्व
स्थितात्खेचरतश्च सम्यग्गयोमुखेगर्भजदृग्जसूत्रे ५१ मयोरधःस्थग्रहगोलसंस्थं यदंतरं दृष्टिविलंवनेस्मात् तत्साधनं चाप्यविलंबन
मासेयं हि भानुगृहवत्कृतं स्तैः ५३ यहाद्दृतीयानयनाप्रकारे यत्साधितं खेउमिह मिहद्वितीये मनणीगास्पाबपयायुत्तलेनभवेत्त

दृक्कर्मत्रमपरिस्थितस्य ५३ दृग्योगकालोद्भवमार्यवर्यैर्ज्ञातं च तद्भेन योगकालात् तद्दर्धनग्रांशगुणेन निघ्नं मूर्धस्य दृक्कर्मत्रयाप्तं तेष्वनन्तात्
ऊर्ध्वस्य कर्णेन गुणं त्रयः स्युः कर्णाहृतं चापमतः प्रमाणं तद्दूनन ग्रांशकलाप्रमाणं दृग्लंबनं स्याद्गुरुदृग्धिप्रमध्ये ५४ एवं दिदृक्षेयवशाद्ये
याम्यानतिस्स्याद्यमलांसकृर्द्वलंबनं च तद्वंबनेषद्गुणं यथा ... मयोगांतरस्य सत्फलं स्यात् यथादिकं स्पष्टविलंबनं च तत्संस्कृतो ग
त॰वि॰ भजयोगकालः ग भवेत्स दृक्कर्मत्रनयोगकालो यो भेदयोगः कथितो मुनींद्रैः तत्कालजाता पर संस्कृतस्य स्फुटोत्र बाणो नतिसंस्कृ
क ८ तो यः तस्योर्ध्वखेटेषु वियोगयोगादेकान्यदिक्के तु खगांतरं स्यात् नृदृष्टि तस्योर्ध्वगभोगविंबावधिस्थितेयेत्र कदम्बसूत्रके स्तः तयो रथः
स्थग्रहगोलसंस्थचिन्हे तयोरंतरमेव यत्स्यात् याम्योत्तरं तत्पतिमांतरं हि खेर्धेन तत्संयदिकस्य योके स्व त्वस्योत्तरान्तस्य व्यवहारयोग्यं
87 खेटांतरं गोलविदां वरिष्ठैः ५९ स्पष्टं च तन्मानदलैक्यतश्चेदूनं तदा युद्धमुदंतमत्र भाग्यहो भाग्यतदव्ययास्यादसंभवो भेदज
योगकस्य ६० मध्यस्फुटोर्ध्वापरखेचरेस्यो दिगैक्यतोधःस्थदृक्स्वरूपे मध्येषु दिक्स्योर्ध्वगदिप्यपयःस्योन्यथान्यदिप्यूर्ध्वस्वगात्
सदेव ६१ विंवांतरार्धमध्येषु ग्राह्यो गर्भयुतौ सदा युतीष्ट्याभिमते कदेवीये फलप्रदे ६२ ग्रहस्वभांतरवशात् खगयोर्यथोक्तयु
क्त्या विलंबनमथावनतिं गृहीत्वा खेटांतरं किल तयोर्विवरं स्वबुद्ध्यायैः कल्पितं निजकृतौ तदसत्रितांते यस्माधिगर्भजयुतौ विहि
तेनतत्स्यान्नकालजनेन दृष्टयुद्धमत्र किं तत् ६४ ऊर्ध्वस्थभांतरविलंबनहीनितस्वनग्रांशकाश्रिततदर्धगखेचरे स्यात् एवं हि यत्र वि
हितं किल तन्मदास्यान्नहि तत्र कालजमयान्यमिहास्वकीयं ६५ यस्मादयोमुखवृहत्कृतितिगर्भसूत्रभेदस्वरूपविहितान्नहितन्मतेय
त् खस्वांतरं चेन्नदिहोक्रमाद्यविरोधतो गौरवतः किमर्थं ६६ सतामसत्स्मार्थमयं प्रयत्नो मान्यादिहो वृत्तपदं नयेति कदंबास्थिता
तारकानप्रसिद्धा ततः खेटयोगप्रतीति कथं स्यात् ध्रुवस्थानतारा च लोकप्रसिद्धा ततश्चोचिता खेचयोगोपपत्तिः ६७ इत्यप्रसि
द्धतारायविरूपासाच्चाशिरोमणौ नाशितं खेटयोगस्य साधनं ध्रुवसूत्रगं ६८ चलांशाभावकाले तु तारा स्याद्ध्रुवदेशगा ततः कदंबमध्या
स्थिजिनघ्नेर्चलांशकैः तारका चलितेदानीयतो भान्यन्यमेवरे ६ किं चात्र शीघ्रनीचोच्चवशाद्देदोमध्यान्द्रतो नैर्मध्यभूतौव विलंब
नाद्येन्यकृतं कृतेस्वीयकृतौ गृहे क्व तत् खेटगस्थंतरयोगमध्याः शराः कला लंबनजाः स्वस्वयस्या लघ्वंसदेवेह रवीदृग्वत्तद्दृग्ज्याहीयतु
कांपरलंबनं न ततो नुपातादि हि तेनिजेष्टकाले कथं तद्धि विचार्यमार्यैः नैवांतरं यद्ध्रुवसूत्रयोः स्याद्दृग्गतं ध्रुवसूत्रमेकं चेदंतरं तद्

वतो दृग्भिन्नमिथ्यं विचिन्त्यं ग्रहमण्डलाभ्यां तत्सौम्यदा स्यादायनदृग्ग्रहौ यदि वैयदेकध्रुवसूत्रगौ स्तः तत्तस्मिन्काले न हि केवलौ तौ तत्सौम्या-
गौ दृष्टिजकर्मसत्वे दृग्ग्रहैक्यसमयानयनार्थं यौ तयोर्विवरकालभवौ तौ यौ क्तखेटयातगम्यस्वयुक्त्या दृग्ग्रहाविह कृतावसकृद्ये तत्
त्र सम्यगिह केवलखेटादेव दृग्ग्रहभवं किलयस्मात् खेटजा गतिरिहैकदिनोत्थानैव दृग्ग्रहभवा गदितार्थैः नैव केवलखेगैक्यसा-
धकैर्लक्षणैरगत--कालजैः दृग्ग्रहैक्यगतगम्यलक्षणं जायते गतिविभेदतस्तयोः दृग्ग्रहोत्थयुतिकालविलम्बात् तत्र रोत्तरतदंत
रमत्वं नास्यतो सकृदिहोक्तविधानाद्योगसाधनमशक्यमिदं हि तद्धीतितो दृष्टिवशात्कदाचित्साम्यं भवेद्धकखगयोर्यदात्र तदा
तदेकध्रुवसूत्रसंक्तेन तत्खेटबिम्बे भवतस्तत्त्ववश्यं यत्स्मात्स्फुटं चायनदृग्ग्रहैक्ये विलम्बनं केवलखेचरेतः तदत्रतत्केवलखेटयोश्च
भवेत्कदाचिद्विवरेण तस्य तदेकदृक्सूत्रजयोगकालाय खेटयोः केवलयोः सएव नूनं तदेकध्रुवसूत्रसिद्धो योगो भवेदायनदृग्ग्रहो-
त्थः तदेकदृक्सूत्रत एव खेटबिम्बे स्फुटे ग्रन्तरितेयतोतः भभेदनस्वस्वनतिस्फुटेष्ठतरैक्यसंक्रमग्रहजान्तरं स्यात् नैवान्यथा स्यादायनदृग्ग्रहै-
क्ये दृक्सूत्रयोगो ग्रहयोः कथंचित् दृक्सूत्रभेदात्स्फुटबाणयोर्यान्तरे तदुक्तग्रहजान्तरेण विनैकदेशं गणितप्रवीणैः कृतं द्वयोरन्तरमत्र
शक्यं युक्तं न युक्तेन तदिदं स्वयुक्त्यामप्यस्य बुद्ध्या स्वधियाविचिन्त्यं स्वदृक्तयुक्त्या खगयोः स्वदृ--जाभ्यां स्फुटेषोर्नयनं तत्तावत् ध्रुवे
कसूत्रे परिवाद्धाधि तेन तद्वशादपीहान्तरकान्तयोनी तद्वेवनेनापिनतत्र स्वतेन तत्साधितेपि स्फुटभेदयोगे कृत्वापि दृक्खेटयुति----
------------ ये सिद्धान्तशिरोमणावयमरीचौ दृग्ग्रहैक्ये फले खेटेषुनमितिस्फुटोक्तगणितात्क्तत्वाध्रुवस्योवा-
लात् तद्योगान्तरतः कृते ध्रुवगतेर्बिम्बान्तरे तन्न सत्स्पष्टाद्यापमजान्तरैक्यामिह समर्थोस्त्येववृत्तं यतः दृग्ग्रहैक्ये सदा बिम्बान्तरं स्यात्तद्ध्रु-
वसूत्रगं तदस्ये योग्य नयलोनिः फलैक्ये हृष्टेव सः ध्रुवैकदिग्भवेर्बिम्बान्तरे दृष्यमपीह न येनोद्भूतः स्वदृक्क्रियेत्थयत्तदृशो ध्रुवेनसः
------------ विनष्टाज्ञाता त्वयाक्रियं कृतमिथ्यमस्तपर्वं तदूर्ध्वस्थित खेटयुक्त्यातदूर्ध्वभस्य ध्रुवसायकाभ्यां अथ स्वखेटेन भवविभे-
दयोगः साध्यो ग्रहज्ञैर्गणितप्रवीणैः मद्धुवग्रहवियोगजलिप्ताः खेटभुक्तिविहृता दिवसास्तैः स्यात्कृतागतयुतिस्त्वधिकोनखेचरेतूज्ज-
गतोत्र विलोमात् असकृदीतितोस्यापि विधायास्थिरनीतनः नतिर्लवनभेदेनकार्यस्पष्टनमक्तवत् ये भध्रुवास्त्वायनकर्मसिद्धास्त्वेम
तद्बाणध्रुवसंस्थुखाः स्युः ये केवला भध्रुवकाः सदा ते वेयाः कदंवाभिमुखाः सबाणाः भखेटयोः सैवयुतिर्मितामेनभोगयोस्तारकयो

अथ चन्द्रयुतिः स्वार्धकृताः कदंबद्वयैकहृतेः फलदावशात्ययो युतिः कदंबाभिमुखे ग्रहाणां प्रसाधिता भध्रुवकैर्भवीक्ष्यैः (साम्प्रतं युज्यमानत्वात्)
कदंबजे वा ध्रुवजेन तदेकसूत्रे यन्तो नादितरत्र वेधा दृक्कर्मसंस्कारितयोर्युतिन प्रसाध्यते भग्रहयोरथार्थैः साम्प्रतं युज्यमानत्वाद्ध्रुवास्यग्रहे
त॰ वि॰ युतिस्ते हृदितात्र गम्या गम्यत्वकाले नियमेन नैवाधिकत्वमयनदृग्ग्रहस्य तयोः कदंबोन्मुखे वा णयोश्चम्नताधिकत्वाच्च विभि
क ८८ न्नदिक्त्वात् गम्यातदीयायुतिरत्रयेन सिद्धा भवेत्तद्ध्रुवकाधिकत्वे नहृग्ग्रहस्यापगतायुतिस्ते हृक्का गतेनत्समयेयनाख्यः नैवा
लकः स्यान्नियमेन येन गतातदीयायुतिरुक्तवत्स्यात् गम्येगतेस्याच्चगतेथगम्यं भखेटयोस्तेनयुतेरसिद्धिः ---------
गतातदीयायुति) वक्रवक्रग्रहतो यगते वोक्तयुतेर्गम्यगतत्वमायैः तत्संभवे केवलयोस्तयोश्च दृक्खेटयोर्नैव कथंचिदत्र
तत्खेटयोः खेटभयोरथैवतद्वास्तवे गम्यगतेपि नैव ध्रुवैकसूत्रे भयुतिः कथंचित्तदृक्क्रियात्वालगोलयुक्त्या सैरेतत्तत्रे दिनरा
त्रियातासिद्ध्यर्थमुक्तां किलदृष्टिकर्म तत्खेटयोर्मेलकवक्रहस्य गत्यादिनायं वदतासदुक्तं भखेटयोः केवलयोर्युतेश्च संसाधना
र्थं श्रीरविणामयार्थं पूर्वेस्तदत्तानयनं यदेतस्य ध्रुवाभ्यामथ्यात् युतिर्जनिवद्धं चेद्यग्रहादेवतद्दृक्कार्थं दृक्कर्मयत्नान्नहितद्ग्रहादेः
सिद्ध्यर्थमुक्तं च तथैव वोध्यं स्वतद्युतेरानयने बुधेन्द्रैः द्विषसप्तदशेभागेयस्य याम्योंशकद्वयात् विज्ञेयोभ्यधिको भियाङ्गेहि स्याःश
कटं तस्य ग्रहस्फुटत्वामयनप्रतीत्यै निशीथकालेनलंयगत्या पश्यन्ति तद्बिंबकमार्यवर्याः वदामितज्ञानयनप्रकारं निशीथका
लिकः पूर्वमक्रान्तायनदृग्ग्रहः स्याप्याद्दृक्क्षेपकस्याथ ताभ्यां पूर्वोक्तयुक्तितः बिंबसंवेधतः साध्यः शंकुदृग्ज्याथ शंकुतः शोध्य
कुज्याभतत्रेतद्दृहस्यातितिदृष्टतः नरो भवेद्द्विज्यासाहृग्ज्याप्तनरो हृता छायाकुदृष्टदेशस्यात् ज्यायाचस्फुटार्कमात् साभाक ५=
र्णगुणाभक्ता त्रिज्या याम्यलदिग्भवाः संस्कृता साथ सौम्या तच्छायया भाग्रगा भुजा स्वसंस्काराद्दृशिज्ञेयस्तज्ज्यावर्गवियोगजं पदं
कोटिर्भवेत्सर्वापरन्नपाद् बुधैः स्मृताः समावृत्तो त्विष्टहृतो तत्पूर्वादिक्साधनेपूर्ववदेव कृत्वा दृक्कल्त्रसंपातगतस्य शंकोः सर्वापराको
टिरिहप्रदेया भपमद्भ्रमत्लीहर्वकपालसंस्थे पूर्वा त्ववीपश्चिमगे ग्रहे सा तद्यतो दोरपियाम्यसौम्यः स्यादथ यथान्तत्कृतकेंद्रमध्ये
ध्रुवाग्रशंकाग्रगमत्रगत्या स्थितेन तेतकृतं रधहृत्स्या खेटं प्रविश्येहिविदृश्यमाने निशीथकाले सचमत्कृतं ते तत्केंद्रसंस्थापि

88

नसज्ञलेवाभ्रनाग्रसंस्थस्तनरसचाथे केंद्रोत्थसूत्रानुगतनलस्य ब्रंशप्रपद्येन्त्वचरंविलोमात् एवंमभुवकाणांचययार्थ्यं ज्ञानगुप
तैः यथोक्तनलिकादीमायपश्या--- पश्पार्थेरुतूश्रपि अर्कोनगात्केंद्रभूत्वाग्रनीं ज्ञान्यार्कार्कचमत्तमुदाहरंति येत्रलयुमार्यभटादि
कानामपीदतन्नोप्यमतःपरंकिं मध्यस्फुटैर्वाधिकृतेविरुद्धोविहृतगोराशिहृतोक्तैन तज्ज्ञोणयः स्तोद्भूततस्यकालोविंवसका
लोसक्तनोनसूक्ष्मः ताभ्यामहोवासनयाविरुद्धविंवोद्ववप्रागणितंसममस्तं कृत्वाथतान्सिद्धनलस्यहपयाविंवग्रहादर्शनतोवुधेंद्राः वी
जंपक्ववेतिविवृत्तभोगेकथंभवतीयफलायनूनं मत्वार्थभिन्नांचलगोलसंस्थामतोत्रतेभ्योस्तुनमोमहद्भ्यः इतिश्रीकमलाकरविरचि
तेसिद्धांततत्त्वविवेकेग्रहमयुत्यधिकारः ॐम् योभवक्रवलनोद्भवभागैःसंस्कृतोहिमकरोहिचक्रदलतयुतितोत्र तद्धिपाभव
तिचापमसाम्यं हक्रपातजंवैध्नतपातसंज्ञंतत्रैकमप्यथतिपातसंज्ञं क्रमेणसक्रमेकुगर्हितंतत् सदाकर्णांप्रज्वलिताग्निरूपं यत्
कालजस्नानजपादिहोमैः पुण्यंयशःस्वंलभतेमनुष्यः आयेकिलैकायनगाविनेंदूहगृजैकदोर्ज्यायुतिस्तत्रसक्तो अन्यात्रभिन्ना।
यनगाविनेंदूहगृजैककोयुग्मयगोणोकयसक्तो इत्यंचतज्ञासनयेवसम्यक हक्रपातरूपंगदितंपुराणैः ४ यथोक्तहक्रास्तत्रजहष्टि
पाताभावादिनाद्येदनुदाहृतत्वात् यद्यक्रचक्राद्वैरवींदूभेदानसाक्रांतिसाम्यंनहिपातसंज्ञं ५ अर्कोक्तिभिन्नंपरिगृह्यसाम्यंकुतर्क
तोत्राः प्रवदंतिपातं अतींद्रियज्ञोदितमेवलोके योग्यंफलादेशविधौचनान्यत् चंद्रशीतांशुकिरणोथमध्यमक्रांतिसाम्यसमयोस्ति
मध्यमः पातकालइहराशिमंडलेभानुरक्तिसंततंनचंद्रमाः ७ ततःसवाणग्रगतस्थितेनस्फुटायमत्वस्यवतीक्षणभानोः मध्यापमैने
वसमोदयास्यात्तदाभवेत्सस्फुटपातकालः सात्रापमतोत्रधुवणस्फुटे योधुवाश्रिता द्यायमकानुरोधात् चेत्साधनेनहिकदंववाणानुरोध
तःकिंनकृतोपमोन्यः स्फुटापमोन्योपिविधोःस्फुटाद्यापमोक्तिवयत्नेनसौम्यताग्निद्वयोःकलापमकेनयोस्तिसएवविज्ञःस्फुटपात
कालः ९ किंनाहतत्रस्वेरुदसीहस्त्रर्योत्रार्कतदारभ्रदिनायनेधे विभिन्नजात्योरपितत्स्फुटत्वेगृहाणगोलज्ञफलायनूनं कदंववाणेन
ससंस्कृताद्यापमोविधोःस्पष्टतरोत्रकल्प्यः अर्कज्ञ--- येस्फुटयुक्तिरुक्ताद्यैःसाफलार्थंवकुयुक्तिरेव १० तत्रत्फलार्थंस्फुटतावि
भिन्नातद्ज्ञोस्तिकः श्रीपरमात्मनोन्यः अर्कोक्तिभिन्नोधुवणःशरोतः स्पष्टापमार्थंनहिसोत्रयुक्तः विज्ञानवोमाश्चलभागकास्तेर्हभा

असाईविभुवो १३।२ द्विपल्लाः यत्रैवलांशोऽस्पयनेनयुक्ताः क्रमाद्व्यैपातजसाम्ययोगौ ऊर्ध्वाकतस्तोत्रगतोऽस्तियोगस्तन्नाडिकायंत
वदाग्रिमस्या तत्सर्वनाडीगुणितं चषष्ट्याहृतस्फुटंतद्युटिकाहितस्य नाड्यादितद्योगगतातस्तमध्यपातस्यकालोवगतोग्रहज्ञैः वेंद्रार्क
त॰ वि॰ मध्यापमयोः समत्वादमांतस्पर्णांतकृतोलनार्थौ अथोक्तमध्यापमसाम्यकालासन्नाईरात्रस्यरवीपाताः सर्वप्रसाध्याः स्वचलांशक
क॰ ८९ लैः स्वस्वस्पष्टपातावगमायतस्मात् प्रमेशनक्रांतिशरोस्य विडेर्मध्यापमेतीलागकचेर्विधोस्तु स्पष्टापमात्वोक्तमतश्चकृतात्स्वदस्रेयोर्क
शास्त्राक्तगम्ययातः अथात्रोयपदस्येदोःक्रांतिर्विज्ञेयसंस्कृता यदिस्यादधिकाभानोःक्रांतेः पातोगतस्तदा ऊनाचेत्सात्तताभा।
वीवामेयुग्मपदस्यत यदान्यत्वेविधोःक्रांतिःविज्ञेयाचेद्विष्यति क्रांत्योर्ज्येविज्ययाभ्यस्तपरक्रांतिज्ययोद्धृते तच्चापविवरेयोस्मे
89 ष्यपातेविधोतथा शोध्यंचंद्रेगतेपातेतत्स्पर्शगतिसंगुणं चेद्रभुक्तिहृतंभानोर्लिमादिशशिवत्फलम् तदक्षशांकपातस्यफलेदेयं।
विधोरिव एवंतत्संस्कृताद्रात्रेर्द्वोर्विवरलिप्तिकाः षष्टिघ्नाश्चंद्रभुक्त्याप्ताः पातकालस्यनाडिकाः निशीथकालाद्विज्ञेयाः स्याकृता।
स्त्राम्पातनेविधौ हीनेष्टकेर्यर्यरात्रेर्द्वौ ल्लतन्वस्वापमौसमौ रवीन्द्रमानयोगार्द्धषष्ट्यासंगुणयभाजयेत् तयोर्भुक्त्यंतरेणाप्तं स्थित्यर्द्धनाडि।
कादिकं पातकालः स्फुटोमध्यः स्थित्यार्द्धहीनयुतोयदि स्पर्शमोक्षोभवेतातोमध्यकालोतिदारुणः स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्म
स प्राप्यतेत्रमहच्छ्रेयोमंगलेतवतिनिंदितः प्रार्थस्फुटक्रांतिविरोधतोऽतोभिन्नेन्दुःगोलायनमेधियुक्त्या स्वकाल्पितोमत्स्फुटपातका
लः सप्तलम्बोनाशुभदोनतूनं इतिश्रीसिद्धांततत्वविवेके पाताधिकारः॥ अथदिग्देशकालेत्रयदर्थगणितोद्यमः विविधान्वार्क्षिताम्
प्रश्नान्सोत्तरान्प्रकल्पकृतान् अतस्भागामितिविद्गणकोत्रज्ञानतोवदति कोणनरंयः तत्संगोलविधिनाखलुमन्मेभास्करादिगणके
श्वरैस्तं सर्वदेवशरवेदलवाःस्युः दिग्लवाश्च हरवगायमभागाः स्वाग्रकाल्लवशतःकिलसिद्धान्तद्वयोरवगमाद्यसंवोधम् इष्टदिङ्न
रकृतानयनोक्त्यानयनेभवतिकोणनरस्य श्रीशिरोमणिकृतानवसंकृयज्ञस्त्वाद्यमुदितेनिजतंत्रे दिग्लवस्वपलभापमभागज्ञानतो
वदतिचेष्टनरंयः सर्वदिङ्नरकृतानयनान्यरीतितःसत्वमहात्राणकेत्र ५ विद्वज्ज्ञातमाज्ञीस्वदिग्भूमौर्व्याहृतात्तमोतापरिकल्प्यसा।
ध्या अस्तज्यकात्तद्गुणितापमज्यास्वात्तज्ययामाप्ततयोस्त्वचापे ९ नाभ्यादिनाडीयनरोक्तिवद्दैनेरसंसाधनमत्रकार्यं खेगेसदैवो

वोन्नरगोलयाते स्वाग्रास्यकायाम्यदिग्ज्यकायो ३ह्यापमांशान्वनतेर्यदाल्या- दाखवनागेंद्रविशोधिताश्च ३ह्याल्लकास्तद्युयतस्मसाध्यंशो
कुर्द्वयं गोलविदास्तस्मे त्तावासमक्रांतिभवौभुजौ तच्छंकुचतत्रात्तत्वान्द्रुतंमे गोलत्तवर्ग्यध्रुवदस्वततविवेकत्रुंपंयदिवान्तिसह
त्मे एकामदिके तभुजां तरैक्यं शंकुंतत्रांशवसदेकगोले ग्रन्थैकदिकवेतभुजांतरैक्यं शंकैकाभकं चविभिन्नगोले ९ ग्रर्कान्हतः स्यात्
पलभाविनिघ्नी विभज्ययासायलकर्णभक्ता चापंचलांशाः खलुगोलरीत्यासमापमतं भुजयोविहस्तुः ११ नोक्तं समतेभुजयोर्यथोक्ता
तत्सायनंग्रोक्त खिदं विभेदो पलप्रभावर्णमितेविहोद्यासवासनाग्राह्ययसाम्यरीता १२ ग्रथेष्टकालापमवाकशंकूनुत्तालापलांशा
नप्रवदाश्रुयत्र क्लिश्यंतिवीजक्रियया वृथैव स्वस्वाभिमानाकुहगोलविज्ञाः १४ फलीयहर्वोक्तहरोत्रसाध्यस्तडहृतेनत्रिगुणाहते
च भुज्यापमज्येयत्रुशोस्तयोश्चस्वदिक्कयोर्य्यंतरसंस्कृतेस्तुः ग्रत्तांशकास्तत्रयदात्तभागात्तातास्तदाक्रांतिरतोविलोमात् विदंति
ये गोलमिमं समग्रं प्रपंपतिते ग्रेगणितेसमस्तं कृतायनांशयहवाक्जीवाद्युज्यापमज्याद्युतिवद्रहस्तः जानातियः क्रांतिगुणं सशीघ्रं
मवेदैवसवरैहिमध्ये १७ हर्वपरक्रांतिलवोस्यजीवात्रिज्याद्युतिस्वेष्टद्युतिप्रकल्प्य परापमज्यागुणितोक्तद्युज्याभक्तेष्टद्युज्यापमसि
जिनीस्यात् १८ तद्युज्जीवानद्युतिद्युतिंचमलोक्तवत्क्रांतिगुणात्द्युजीवां कृत्वातहनोक्तद्युतेर्वशेनासकृत्स्थिरक्रांतिगुणोतिसह
त्मः १९ क्रांतिज्यावर्गमानाद्वादोर्ज्यानयोगवर्जिता द्युतिस्तद्वर्गतद्युज्यावर्गसाम्यादियंस्फुटा ग्रत्तांशाविदाक्नरप्रमाणं संवीक्ष
यः क्रांतिगुणंग्रहज्ञः जानातितंदेवविदोवरिष्ठं विवेकतत्त्वत्तमितीहमन्ये २१ सर्वोक्तहारेणहृतात्रिमौर्वीनिघ्नाक्कजाच्चापमिह
स्वादिकक्षो ग्रत्तांशकैर्व्यस्तसंस्कृतेतज्यकाहरघ्नीत्रिभजीवयाप्ता २२ लब्धं भवेत्क्रांतिगुणोथ्यहृद्ज्यादिग्शकोटिज्यकयाहृ
ताप्तं त्रिभज्यया चापलवा ग्रतोये स्वाकच्युतास्तद्गुणपवहारः २३ सहस्रभानोसममंडलस्थेनतासदोर्ज्यासलवज्यकातः क्रांति
ज्यकामानयतीहतेचसिद्धांतविद्वर्यमहंहिमन्ये २४ नतासदोर्ज्यात्रिभजीवयाप्तात्रिज्यातथालज्यकयाविभक्ता तद्वर्गयोरंतर
मूलभक्तानतासुजानाकिलकोटिजीवा २५ क्रांतिज्यकास्यान्ममसंमतेयंसहस्रभानोसममंडलस्थे परैरिदंचानयनंप्रयासात्तक्र
तेस्वबुध्यास्वकृतौनतत्स्यात् २६ ग्रत्तांशकस्तेनवरासजीवांत्तापमज्यानयनेयथोक्ता कार्यचरज्यार्कहतागुणःस्यात्रिभज्य
यासंगुणितातभाच २७ तद्वर्गयोर्योगपदेनभक्तात्रिज्यागुणघ्नीसपमज्यकास्यात् चापंभवेत्क्रांतिरिमांविदित्वाचरासवोप्यत्र

त० वि०
क० ९०

90

विदां सुबोधा। अन्त्यांशविश्लेषितिगुणं विदित्वा जानाति शंकुं न तु कालमानं यस्तीक्ष्णशृंगो समसंडलस्येव वृथाश्रुतेकल्पकमाममंसेति २९ त्रिज्या
पमज्याहृतिरत्जीवाभक्ता नरः स्यात्रतमोत्रहगुण्या सा त्रिज्यया नीविहृता युमौर्वी तत्रापलिमा नतजासवास्युः ३० पलप्रभालंबगुणाहृताजी
वायोगं विदित्वापलभावबोधा। कर्णस्यवर्गाद्विगुणाद्विशोध्य मनेन सद्देव विदां सुबोधाः ३१ याग्रुकरीमायत लंबमौर्व्या तद्दाकोग्रा।
द्विगुणप्रुतेश्च तानाङ्गवेमशुयथ्याद्विनिघ्नत्रिज्याहृतेः शोध्ययुतेस्तु वर्गः ३२ तन्मूलहीनासहिता युतिस्तद्दलेकिलाताशंकलंबमौ
र्वीसहृच्छकेत्रावशतो वगम्य हीनाधिके वाभ्यधिकास्तिके वा ३३ अस्तजकाकूश्मिहता विभक्ता लंबज्यया स्यात्पलभाद्विधासा अर्काग्लि
कावाभ्यधिकार्कतः स्यान्न्यूनाधिकत्वे सुगुणास्त्वलंबात् ३४ पलप्रभांत्यांशविशोध्ययोगात्तमत्वा यत्ता योगमितेयुनश्च यथोक्तवत्स्याद
सकृद्वियावौनाम पलप्रभोत्थंकथयंति विज्ञाः ३५ भास्करेध्यसममंडलपातेतन्नतोन्नतलवान्समवेत्य तन्नतास्रमितिविज्ञणि मत्तक्रांतिमा
नयतथापलभांच ३६ तन्नतास्रगुणहृत्रिगुणघ्नी साममाख्यहृतिजा नतमौर्वी ग्रुज्यकाभवतियापमजीवा स्यात्समोन्नतगुणेन विभ
क्ता ३७ सागुणा त्रिभगुणेन पलज्यातद्दशादपमतस्पलभेस्तः अन्नयेरसकृद्धाक्तितद्धक्तेतत्रसम्यगिति गोलविदोह्य ३८ कुजीवो
नितान्नहृतिं कुज्यकांच विदित्वावदात्पभावक्रीमासनातीयजास्पष्टकोग्रंककानांसुवाहृहृतानां समा तत्रयः स्युः ३९ अतो ये न हा
रेण भक्तोर्कपंक्वर्भवेद्दलभान्तहृतिः कुज्ययो ना विभक्ता यते नापमज्या भवेत्साध्य नलेन भक्ता कुजीवायतस्मात् ४० कुजीवोनि
तान्तहृतिर्भाजितानत्हरस्यैववर्गेण कुज्याथवा स्यात् कृताहारवर्गस्यबोधार्थमत्र कुजीवो निताहृतिः कुज्ययाप्ता ४१ हरेर्वर्गरूपे
कशेकोस्तुवर्गोभवेद्वाज्यया भक्तिरथ्या पलभाया यदेवासभेद्यद्विगोलस्यवीर्णेनरेख्योपपत्तिः प्रवाच्या सुबोधाः ४२ अनल्पाविदांक
स्यैनेवाफ्तमुख्यस्त्वबीजेन तत्केवलेकर्णरूपे प्रविद्दितनरमानाङ्हातनन्नास्रमामा स्वपलत्वववदत्रत्रिहिमक्रांतिजीवा ४३ द्विविधग
णितगोलज्ञाम्यसन्तो विकेभ्योधिकतरममलत्वं विजानास्मिद्विद्वन् नतास्रकोटिज्यकया विनिघ्नी लंबज्यकाभाज्यहरेद्धतो सौ त्रिभज्य
यातकृतिरत्जीवावर्गेण युक्ताहर मेत्तकः स्यात् ४४ भाज्यस्य वर्गाद्द्विगुणघ्नशंकुवर्गे निनाहारहृतः सुबाधः त्रिज्यास्तजीवाहत शं
कुराप्ताहरेण सोन्यो स्यकृतिर्युताद्ये ४५ तन्मूलमन्येनयुतं विहीनं गोलक्रमेणापमसिंजिनी स्यात् यदाल्पमुग्यापदमत्रसौम्ये तदा
पदेनापि विहीनितोन्यः ४६ क्रांतिज्यकास्याद्विविधा तदित्थं क्राविच्चसत्स्यादथ दक्षिणात्रतोचेत् तानासवस्तांसमकृत्स्नवाधेमायोक्त

गुणेष्वेव विशेषप्रसिद्धं ४७ अथैकजातिजातेषु भुजयोगं भुजं त्रुयेः कोटियोगं तथा कोटिं कर्णयोगं तथा श्रुतिं ४८ कल्पयित्वा ततो ऽन्यत्र
ज्ञात्वैकावबोधनः अनुपातान्नदृश्यो चेत्तेयोर्वक्तफलान्तितः ४९ एवं तज्ज्ञात्मयोर्थैव कर्णदोःकोटिमेकके तद्ज्ञानाज्ज्ञतयोरेकवितया
न्यतरस्य च ५० यस्य ज्ञानात्तदन्यस्य तस्यैव ज्ञानमस्य ते सिद्धैकसाध्ययोगं च सिद्धयोगहृतेन च मतं ५१ यत्र तत्रैष युयेन स्यात् सिद्धयो
गस्य कोटेः स्वः वाञ्जनः साध्ययोगः स्यात्तत्र साध्योर्कसंगुणः ५२ सिद्धहृतपलभात्रेया साध्यश्च कर्णजस्तथा साध्योर्कघ्नः सिद्धहृतः
पलकर्णो भवेद्ध्रुवं ५३ अथवा त्र पलत्वे येनैकज्ञानतः किल ज्ञानं दोःकोटिकर्णानां प्रवदामि विदांवर अर्कान्नभात्तकर्णानां
त्वाभक्तास्तपवाहि उद्दिष्टगुति निघ्नाः स्युः कोटिदोःश्रुतयः पृथक् ५५ अथान्तरं साप्तक्रजेभयोर्यत् क्रतम्त्र्यामयोन्नरगं तदस्तम्
संहृष्य तेन तद्दमि त्र गुक्र्या यया स्ति गोलेगागोनेभिमानः ५६ क्रमेण क्रांशी नरयोगुतसंया म्योन्नरेक्रांतिर्नवांतरैक्यं एकांयदि
क्रमेक्रमनस्तदस्मान्नदाधिकास्यं तु समं निरक्ते ५७ ऋक्षयोरधिकदेवकस्त्वज्ञात सध्रुवकबाणकयोर्हि यत्रगर्भसक्रुजेस्फुट
यास्ता वेककालवशतो वनिदेशो ५८ तत्र गोलगणितागमविज्ञाः शाकाम्बवदवेत्रिगुणोसि सध्रुवीकविवरोद्भवं जीवकस्य
बाणभवकोटिजमोर्व्याः ५९ संगुणात्रिभगुणेन विभक्तालब्धचापभवकोटिगुणासा तद्वबाणभवदोर्ज्यकया घ्नी त्रिज्यका फलं
यत्र लवपूर्वं ६० तत्र रेखविवरे हि दिगैक्ये बाणयोर्युतिवियोग विभेदे तज्जकोटिगुणसंगुणितो ऽत्र लब्धचापभवकोटिगुणाख्या ६१
त्रिज्यया च विहृता सजवायोः शोनितान्वतयस्तभयोः स्यात् अंतरं भवति हि गृहतिजं तस्यैकं भेहि पविकल्पलमध्ये ६२ अन्यभांकि
लनदेनरभागैः स्यान्नतेक्रुरुततो गुणमत्र यौभयोर्हि विषुवांशकसंस्थौ विवर्जाविहितदंतरभागैः ६३ याम्यकाम्यभभवस्फुटसंस्तक्रां
तिमद्गुणसंगुणिता सा त्वक्षितस्फुटनतापमजाप्तज्यया च गुणिता प्रनरेव ६४ तन्नतांशकगुणा त्रिगुणाप्तां भाजिता भवति वा
नलवज्या हृत्यसाक्षितभयोरथलेवज्यासमाख्यहृतिजाख्यलवज्या ६५ ज्ञातान्तांशास्वप्रदेशाद्दिगंशज्ञातस्वेष्टाशाक्षितोयो ऽन्यदेशः
तस्याक्षांशान् शीघ्रमाचक्ष्व विद्वन् देशाभ्यंतर्योजनज्ञो ऽसि चेत्त्वं ६६ अत्रेष्टदिक्संस्थितभिन्नदेशात्स्वदेशयोरंतरयोजनानि रेद्वैर्विभ
क्तानि लवास्त्रितेषां ज्या हृग्ज्यका साक्षधिया वगम्या ६७ तद्भिन्नदेशाख्यखगस्ततत्र स्वमध्यमे स्यान्निजदेशतश्च दिगंशकोटिज्यकया वि
निघ्नी हृग्ज्या त्रिमौर्व्या विहृता सचापं ६८ ततः कोटिजीवादितपवद्धारस्तद्धृता हृग्ज्यकया विनिघ्नी हृग्ज्यासचापं हि फलं स्वदिक्

न॰ सि॰
क॰ ९१

91

स्यान्तस्थानयोरेकविभिन्नदिक्त्वे ६९ वियोगयोगः किल तस्य जीवा दृग्वाहता सा त्रिगुणेन लब्धं अक्षात्मकास्यादिह भिन्नदेशयद्यापमस्यामधनुः
फलांशा। ७० स्वाधिकाक्षेऽदिह योजनांशास्तदोदितयमस्य संस्कृतेऽस्य यथोक्तवत्तत्रपलांशकाः स्युर्यतोऽन्यदेशोऽस्ति कुजादधस्तात् ७१ यो
देशयोर्ज्ञानपलांशयोर्दिक्ज्ञानादुभयोरन्तरयोजनानि ज्ञातान्यतद्ज्ञानवशात्तनस्तद्विभागकान्यो वदति ध्रुवेऽसः ७२ ध्रुवे यद्यपवाकल्तने
भचक्रगोलस्य वेद्यास्ति हृतोतदन्यः क्षितौ तदेशोपमभागकालान्यमलांशकालस्तत्र नतांशमाने ७३ दिगंशकज्ञानवशात्स्वबोधं वि
प्रज्ञजप्रागगामिनेन नूनं तद्ज्ञानतो ग्रानुतलोस्यवाहो दिगज्ञानमप्यस्ति सबोधमत्र ७४ ग्राहग्रहे सौम्यपोले दिगज्याग्रास्यास्सदास्य
निश्चयेन द्विधामानमुदितं तत्र मन्यते ७५ स्वापमेयरत स्वेत व्यभिचाराह्यप्रमात् एकाहोरात्रवृत्तजनयोगादेकनतो यतः ७६ ज्ञाता
त्तांशस्वीयदेशादभीष्टताता हांशादिग्विभागेष्वेकस्मिन् स्वस्थानात्कैर्योजनैस्स्यादिति तत्र ७७ तत्तत्स्थानप्राक्तलांशाविस्तद्युति
तेभ स्वदेशाति स्वल्पं ज्ञानात्सम्यक स्वहिविकस्य तत्वे चापतेरज्ञात गोलप्रपंचैः ७८ स्वाभीष्टदेशोद्भवत्तलभागान्तरज्यया संगुणिता
विभक्ता त्रिभज्ययेष्टान्तलंबमौर्व्या तच्चापमायोऽस्य च कोटिमौर्वी ७९ ह्यतोभवेदग्रहतेष्टदेशात्तन्मात्रिमौर्व्या गुणितात्मचापे इष्टान्य
दिक्तलंबसंस्कृतानो स्वांतांशकानामिह यामकास्यात् ८० हताहता सा त्रिगुणेन भक्तालब्धायवगैक्य -- यस्य चापं लवाद्यमिहे
गुणिते भवन्ति तद्देशयोरन्तरयोजनानि ८१ लब्धं त्रिभज्यागुणितेयदाप्तं तदाप्तचापं तदिगंशकाः स्युः स्वसंस्कृतस्वात्तनदिक्स्थिता
श्चेत्स्वकीयदेशोद्भवतूलमस्ये ८२ तदिष्टदेशः स्वपुराद्भवेत्प्राक् तदन्यथा याप पश्चिमदिक्स्थितः स्यात् तत्सर्वविक्तामरविस्फुतो वा सार्द्धे
द्विदस्रास्यलवैर्दिगंशैः ८३ स्वदिग्भवेः सौम्यवरा रदेहतोर्दिक्प्राक्परा सैव विदाऽवगम्या सार्द्धद्विषट्दिग्लवको ९०।३: द्विगोस्त्रदि
गंशादिग्ज्ञा वल्लभे वदिक्स्यात् ८४ सार्द्धद्विदस्राद्धुगसार्द्धशैलखंडस्यकेर्दिग्लवके त्वदिक्स्यात् तदन्तरे कोणभवा फलार्थमित्थं
विचिन्त्य सुधियाति सूक्ष्मा ८५ प्राक्स्वाधितोदर्शविरामकालः स्फुटोनयल्लंबनसंस्कृतः स्यात् तल्लंबमेगर्भजलग्नतस्तेनवो निरुक्ते
परमं सदार्यैः ८६ त्रिभोनलग्नेन समो न खेटो नस्यान्तरीत्या तदभावएव स्पर्शादिते ते किलमध्यलग्नं तद्धि त्रिभं खे विदमध्यसंज्ञं ८७ ३
तिस्फुटार्थे वचनेष्वबोधात्स्मोरंमतेनाशितमार्यमुख्यैः प्रमाण्य एतो यद्वचनस्य विस्तोभमको विनष्टा किल किलैवेस्स वाक्यः ८८ सवासनेयेप्रव
दंति गोले मध्याख्यजीवानयनाय तेन दृक्क्षेप तिर्ख्याको किल मध्यसंज्ञमन्यत्र तद्धित्रिभमध्यलग्नं ८९ ये गोलमत्तेत्र विचारशून्याः सर्वमतेत्री

गकमेववाङ्कः येविंशिभागे गजसंशायस्यान्त्येस्तद्द्युयं प्रात्तकृतेत्स्तीयं ९० दृग्लेवसंज्ञे स्फुटविंशिभागे तत्स्त्रिमे दृग्भवलग्नकं च यथा।
भवेत्स्त्रिमविंशिभागेखलग्नकं तद्दृद्दिशापि बोध्यं ९१ तत्सायनं चेद्दृग्यदग्रविंशिग्रहांशभागांतरसंस्कृतेन तत् त्रिभोनलग्नं खात्रिभहीनवि
लग्नकं च स्यात्तद्दिनोर्द्धमतथेष्टकाले ९२ ग्रतोंमरंचोन्नतकालमौर्व्या गुणं हृतेत्रिज्यकयात्तवाप्यं हीनाधिके खत्रिभहीनलग्नेयुतोनितं
तत्त्रिभहीनलग्नं ९३ दृग्लग्नतस्त्रिगुणमणोदृग्लेवसंज्ञं त्रिभयुक्तमेतत् दृग्लग्नसंज्ञं पलेवनाहं यथा रवौ स्वोदयलग्नतस्त्रिविलंबनं।
स्यात्परमंतथैव ९४ दृग्लग्नतस्त्रिगुणमणोपरेतद्दृग्लेवनं संविदितेस्वतंत्रे। एवं यथा विंशिभलग्नतस्तेरवावभावोस्तिविलंबनस्या
तथैवदृग्लंवसमे रवौ तद्विलंवनाभावइहेति बोध्यं मध्ये त्रिभोनाग्रविलग्नभिन्नमेकेदिदृग्लेवकसंज्ञमेव ९५ स्वबुद्धितो मृष्यविल
ग्नरूपं प्रकस्यचार्कोदितशास्त्रवीसाकृतेस्फुटलेवनकं वनार्थभेदेस्त तत्रादरणीयलोकेमार्यैः ९६ चेत्सराशारसंमतसाकृतेसार्कं त्र्यया।
धिकः ग्रतउक्तः कलेरेवयोग्यः सोदृतभापणात् ९७ सवासनेवहूनां च संमतं सम्युपेत्स्य च गुरुपासिद्धैकसंमत्या स्वीकुर्वं मधुनाद्रद ९८
पराशरोनरः कश्चित्पराशरेवोदितः ग्रवृतं गाणितं येन कल्पितं स्वोक्तजातिके १०० नृकाल्पिता पद्धतीनयोपिता स्वपराशुधोप्यस्य
धिकं लवायुः न कोप्यतोलीकृमतार्षमार्यैस्ताम्येतद्धःसाध्यतयाहृतेति १ महर्षिभिः स्वीयकृतौ निरुक्ता लग्नांशतस्सारविसंख्यका
येभावाः समाएव सदा फलार्थे ग्राह्यास्तएवग्रहगोत्रविद्भिः २ मुमुक्षभावास्परतोथ सर्वोस्ति ष्यंशके स्तस्य फलेनिरुक्तं लोकेशुभ
र्वोदरपोषणार्थं मूर्खैर्विलग्नाद्दविसंख्यकाये ३ भावानिरुक्ताः स्वधियात्वमार्षाः सम्यक्फलार्थं नहितेवगम्याः तत्साधनार्थेवर
वः प्रकाराः समस्तफलेनैकमपि प्रवक्तं ४ तेषां तथाद्य वदामि यस्मात् प्रयोजनं गोलवमतत्कृतिमे ततोत्कृजाधोयुनिशाख्यमू
र्द्धं चाल्लसकार्यीग्रतयोः समानाः ५ षट्षट् भागाभवंतोदितत्भुवोस्य सूत्रैस्तविकेंद्रभावाः लग्नोद्भवात्रिधियणीप्रमाणमेक
द्विवेदषट्तेनयोग्यं ६ लग्नांशकानां विषुवांशकेषु तदुद्भवाः खेचलवाः पुरोक्त्या साध्याश्चतेर्द्दिविशांशगसंख्याभावाश्चषड्राशिषु
नात्स्त्याज्ये ७ गजांककेकेकदशार्कसंख्या भावाः कृतापूवपुरावाशिष्टा यद्योगखोव्यस्वविलग्नकानि प्रसाध्य कार्यारदृशेषभावाः ८
भमंडलेलग्नचतुष्टमध्येतर्यास्त मध्ये च समाविभागाः। कार्यास्तयस्तत्र भवेत्तिभावाद्द्विवक्त्रियंचांगकसंख्यकास्ते ९ परंपरायोदितय
इतिस्यमामाण्यमिहाग्रबुधैर्निरुक्ता। तत्समप्रमाणदृष्टसहिताश्चनूनं येचेविताः श्रीपतिभट्टपूर्वैः १० समाविभागान्भमंडलस्य

शाकल्पलिकाद्वादशसंस्तयात्र कृत्वा समात्वेहृग्यथिकमस्कवृतंतवेये येप्रतिभागमार्ये: तान्येवहृग्गानियत्रयत्रभमंडलेसमामिलिता नितत्र
भावाभवेयुर्निजनतेलेचेत्यंतत्तौयोयमपिप्रभेद: लग्नापमज्यानिजलवभागज्ययोस्त्र्ययदृग्गवियोगमूलं स्वदृग्गतिर्ग्निजलवभागज्या
न॰ वि॰ ग्रंथपत्र:कोटिगुणोस्यहार: लग्नाग्रकाचापजकोटिजीवास्वदृग्गतिज्ञी विभजीवयाप्ता तच्चापय:कोटिगुणोहरोवा त्रिभज्ययाहृग्गति
क॰ ९२ संज्ञकेये १४ लग्नाग्रयासंगुणितेहृतामेन मतसमश्रुतिवाङ्गमाने एकादिपंचांक ५।२।३।४।५ गुणा:खरामा:२०६।९०।२०।१५०
सेर्पाशका:स्वर्धनभावलोत्र १५ सौम्ययाम्य लग्नाग्रावशातलेयभुजांशयो। योगांतरेचहृकुलेयपयाम्यसोम्येन्यथाततः १६ तज्ज
कोचविलग्नाग्रांतथान्यग्नायकाहृता: त्रिभज्यांश्रुतिजज्याप्तोदृक्गतिकल्पयोपरि १७ श्रुतिवाङ्मितीकार्यपुनरस्यैर्विचलाणो: कास्ति
तांगाग्रगांशा येन्तत्वांकेभ्योभ्यधिकास्तदा १८ प्रकल्पितश्रुतेरंशाभाद्वेशिभ्यश्रुतास्तया भाद्वेशाभ्यधिकेलेनभाद्वेशे:संयुता:श्रुते १९
ग्रायवाक्यधिकेलेयेचेन्नदंतरसंभव: अन्यकर्णास्तदाप्यन्यकर्णैक्यंचान्यथांतरे २० लवाद्यैस्तत्स्वभावोर्ध्यलग्नयोज्यंचतेस्फुटा: धनाद
य:सषड्भाल्तेमृत्स्तुभावाश्चतेमता: २१ लग्नेषड्युतेचास्तमथवाम्यभुजज्यका सममंडलतोवाङ्मभावस्येसंप्रसंगत: २२ श्रीपमाद्यु
क्रमभावानोहृग्ज्यकावाङ्मध्यगा तदर्गांतरमूलेनसमहृतीयसिंजिनी २३ अस्तज्यामपितांकृत्वा दृष्वाद्वावतोंतरे यच्चतन्नसमा
श्रयोग्यभार्धांशमानत: २४ स्पष्टानुपाततश्चोक्तंस्वलग्नाद्वावसाधने सार्वभौमेकृतेतन्नगोलास्थितिविगर्हितं २५ ययस्तिभावनान
यनेतडुक्त्या सूक्ष्मंपरंश्रीपतिभावभांशै: तदीहृभांशेरयिनोतदेवकथंभवेद्गोलनडांकिसाम्यात् २६ त्वागेयदाविविभलग्नमस्माद्
कद्विराश्यंपतवितोनडुक्त्या ग्रायवयोनोसममंडलीयोचापोन्यसन्मङ्गणितानमित्त २७ समकीलकसंप्रोतस्वभावचलहृत्नयो: यतो
ज्ञास्तंभगृतीयसमहृत्नपरंपरात् २८ स्वेष्टकालजविलग्नवशाहृत्तेयदृग्गतिमितिंतविदित्वा स्वातभागखचरावगमाय दृग्ज्यकां।
तरमितिंभुजमाने २९ दिग्लवीयभुजकोटिजजीवांभोगविंवभदसङ्गणिताभ्यां सतरेप्रवदचेन्नियुणोसिसमद्विकमितितीर्थनिवेधे ३०
लग्नानितंसत्रिभखेचरेंद्रकेंद्रेप्रकल्प्यास्यचकोटिजीवा स्वदृग्गतिघ्नीत्रिगुणेनभक्तानरोभवेड्कवदस्वदृग्ज्या ३१ केंद्रज्यकासंगु
णितात्रिभज्याहृग्ज्योहृतातत्फलचापभागा: स्वांगासकास्तेंगकृताग्रकांघोर्याम्योत्तरैर्युक्तविहीनिताश्च ३२ दृकुक्षेपकेसौम्यत
नेतयाम्येवलंचतेदिग्लवकोटिभागा: तद्दृतखांका: स्वदिगंशकास्स्युर्वी ततः स्वर्ववदेवसाध्य: ३३ त्रिभोनांगाधिकेखेटेप्रोक्त

मिथ्यं तथा स्वके यष्टमत्राधिके शोध्ये ज्ञेयं यष्टविशोधनात् १३४ बाणो यदा स्यात्खचरस्य तस्य सर्वोक्षरी स्थैव हि बिंबजा
ते नतोन्नतज्यैः सुधियात्र साध्ये केंद्रज्यका सेषुजकोटिमौर्व्या १३५ गुणान्नतज्या समयत्रुलंबाप्ये ते संस्फुटनाडिवदत्र कार्याः
लग्नाग्रकाशेः खलु दिग्वलनं वा कोद्य्रंशकास्तद्वशतो दिगंशाः १३६ ततः स्ववाक्स्थनतः क्रांत्योयत्रन्नस्य विक्षेपभेदैक्यजवलनम् ।
बिंबोद्भवं वा खिलमिथ्यमार्यैः कार्यं बुधानामिह रंजनार्थम् १३७ आयनेहि वलनेन गदितं सदा सनो वदममाश्रुमवोधात् खेच
रेंद्रियविकस्य खमध्यं तद्गतायमवलवानुपलभागात् १३८ नमोरेकुजन्यगतेहि वितग्रेस विभयहसमेतसदेव नत्रवलग्नजनि
ताकिलयाग्रासेव चायनभवावलनज्या १३९ आयनाख्यवलनेहि विनैव स्पष्टसंज्ञवलनं प्रवदेयः अत्र विस्मयवलोकावि
लग्नकस्य केश्व समहानिति मन्ये १४० सर्वत्रभावान यने प्रसिद्धं कार्यं खलवायं श्रुतिमानमार्यैः दृक्क्षेपकेया स्वदिशिस्थितं गो
क्रमेणयाम्योत्तरगोलयाते १४१ श्रुतंशकाल्लत्रतनोयुतोनाहृक्क्षेपके सौम्यगते विलोमात् संधिग्रहः स्यात्खलु तत्समो ।
खग्रहे भ्रजोनैव भवेत्खगस्य १४२ नतानि मौर्व्या सुगुणितात्र श्रुतिम्ययालग्नभ्रुदेहो भवात्रकेव नत्रस्फुटाख्या वलनज्यकाय
त्समासमात्यायमहृत्नयोश्च १४३ ... यास्यात्परमांतरज्या जिनज्यकासाथ भुजोपमज्या बिंबोद्भवो योत्रभुजः स तस्याः स्व
छायमस्योपहृतेनजेन १४४ यासार्धमानेन भवेद्भ्रुजीवा नतोक्तवयायनवालनज्या सैव स्फुटाख्या वलनज्यकासा मतस्मा
यनंचायवयंवदामः १४५ संधिग्रहोनस्य खगस्य कोटिज्या हृता सा परमांतरज्या विभाजिता कोपहृतेन जेन यासार्धमा
नेन फलस्य चापं १४६ स्यादं भवेन्नहलनं खगस्य यथायनाख्यं वलनं भ्रुशोत्क्रं संधिग्रहोनस्य खगायनाख्यं दिक्स्फुटशस्थितं तत ।
त्सुधियाप्रकल्पं १४७ बिंबोद्भवे नैव यदायहृन्नव्यासार्धमानेन हृतं तदानत् बिंबोद्भवे स्यादस्य संधिखेटग्रहांतरज्या गुणि
ताहृता च १४८ विभज्य यासा परमांतरज्या स्यात्खेटबाहुः सममेरुलाख्यात् कार्यं हि दृग्गोलजदृष्टभागे सदा सुदाखलन
मिथ्यमार्यैः १४९ त्र्यया प्रसिद्धोनाशिरोमणिस्थं धीतां श्रुगोलायनसंधिविद्भिः चायोत्थसन्मृद्गुणितानमित्रे रवास्तवशोक्रम
तः स्फुटत्वा १५० विहृतनाडीवलयैकगर्भं बिंबस्फुटाख्यायमसंधिदेशात् सूक्ष्मं यदन्येयदि वा बुधीषि सिद्धांततत्त्वविवेक

ऋणं १५२ विभिन्नदिक्संस्थितयोर्विहगमभवन्नयोर्यो भवतस्त्रयोगो मिथस्स्वस्वभुभान्तरितोथहाणां पातो स्वगोलेयदि मांसुगोले ५३
यतोस्ति राशिक्रमतो भषट्कं विहगमगे सौम्यगतेमहन्तात् तेराजमाक्रु पर्हियतोस्ति याम्येकेतेन माक्रु विबुधासदेव १५४ गतेर्वि
बुद्ध्यावलितस्त्रमेषात्यातो विलोमेन ततो ममेवं क्रमक्रमादाक्रुविरहेकमेव स्यान्तद्वयोःस्याद्दृग्गतो विहगगे १५५ चलोकव्यस्त
स्वसंस्कृतेस्त्रचक्रं तवक्राईमयक्रमेण अयायनसंज्ञे किल गोलसंधि रवेर्भवितामयनाख्यसंधी १५६ अयायनांशाक्रमसंस्कृता॥
स्पराहोर्भुजज्यायमसिंजिनीच तद्गुज्यकाष्यविभजगुमोर्व्यानिघ्नीभुजज्याविहृतागुमौर्वी १५७ लक्षस्यचायेविधुवांशकाः॥
व्यास्तथायनाख्यं वलनेनवाग्रं स्वसंस्कृताराजतएवतस्यकोट्यंशकाश्वद्युपूरेषुभागैः १५८ मृगादिकर्क्यादिगतोक्रराहोदी
नान्विता स्पान्तपरोद्युतज्या द्युज्या-----त्रिभजीवया मात्तज्ञायकोट्यंशगुणो हरः स्यात् १५९ त्रिज्यापमज्येत्तपमज्ययायोर
वोद्धृतौ तद्धनुषा भवेतां लवादिकौ कर्णभुजो भुजोंशातहेवु वांशांतरकोटिजीवा १६० त्रिज्यागुणा भाज्यहृताथकर्णपरेषुमौ
र्व्यानिहृताखिमौर्व्या भक्ताभयापांशजकोटिमौर्व्या भाज्योद्धृतस्त्यापमतोस्यकोटेः १६१ लवादियन्मेषभषट्कराहोःस्वर्ययस्वगो
लायनयोस्त्रसंधी चंद्रस्वगोलायनयोस्त्रसंधी अयायन्यसंज्ञौ भवतोर्करीत्या १६२ राहोर्तचंद्रायनसंधिसंस्थेकर्णःपरःस्वांक
मिताः सदास्यात् परेषुकर्णज्यकज्ययोर्ईति र्यामिनज्ययामाफलचापभागाः १६३ स्वांक९० भुनास्तज्यकयाविनिघ्नी त्रिज्या
याव भाज्यमिति प्रवोक्ता ------तौ तौ भवतः स्वधांशौ स्वलादिमद्धे रहितोनतोस्तः १६४ विहगनाडीवलयैकसंस्थौ कदं
बहत्रभद्वतो तयत्र अजादितोगोलजसंधिरस्मात् विशेयथोक्यायनसंधिरुक्तः १६५ नमहमद्धोगजसंधितस्तौ विविवाद्धवौ
तौ भवतो यतस्तौ विवस्फुटक्रांतिलवाद्यभावात्पररवतो विदयमंडलांतः १६६ भौमादिनां स्फुटयातदीनयक्रेतराङ्कपरिक
स्तनस्मात् स्फुटात्परेषोर्विहितोयथोक्त्यातोस्तः स्फुगेतद्वलयैक्यभेदात् १६७ कर्णज्ययामस्त्रिगुणोनतिघ्नी क्रांतिज्यकास्मा
दयनाख्यसंधौ स्फुटापमज्यापरमेंडुगो- यनाख्यसंधीभुगविवयाता १६८ नक्षेत्रसंधीउजभोगतस्त द्विवीयवाणायनवा
लनैक्यं तथांतरंयन्मृगकार्किसंस्थे च लाख्य राहोः किल किलतज्यकास्मा १६९ योगोलसाधर्निकदोक्षिराहोरुक्तेत्विदं तद्द

शातोथवित्तैः कृत्वा विहृतेन मनसंक्रान्तं तु राहृत्क ककर्णेन युतो क्रराजः ७० इत्थं च गोलायनसंधिरूपं चापोत्थमहासनयामयोः के स्फुला
उपान्तैः करणप्रवीणाः प्रतारिताः प्राग्गणितप्रवीणैः ७१ मज्यागुणाराकपमज्यकाप्ताकर्णज्यया चापमतो वियोः स्यात् स्फुटापमो
मेषतुलादिकैर्द्विसौम्यायाम्योमकरादिषट्के ७२ यद्गुरुराहो विपरीतदिक् स्यादुत्क्रान्तकर्कादिभषट्कलस्य यः कश्चिदज्ञात
गुणोस्ति येन भाज्यो हृतः क्षेपयुतो नितश्च हरोद्धृ
तः शुद्धिमुपैति तत्र गुणाभिविज्ञानमयं प्रवच्मि ७
भाज्यो हरो क्षेपदिहाग्रतिशेषं हारं प्रकल्प्याथ हरस्त
भाज्यः ७४ शेषं पुनः साध्यमिहापितद्वद्धरे द
रोभाज्य इति क्रमेण अन्त्यावशेषं भजनाभिधेयाय
उवेदकांक स्वपवर्तनोक्तः तेनोद्धृतौ भाज्यहरावमिहाद्यौ दृढौ भवेतां च तथा विभक्ताः क्षेपोपि नूनं दृढसंज्ञकः स्यात् येनापवर्त्यौ
विहृभाज्यहारौ क्षेपस्ततस्यापवर्तनं च नाखिलं तत् द्विष्टमिति प्रकल्प्य अतोन्यथा वाखिलमेव यानि स्वर्वं मिथः संभजनागतानि
फलान्यधोधस्तदृढस्ततोधः क्षेपस्ततः शून्यमिह क्रमेण सोर्धे हतेंत्येन युते तदन्त्यं त्यजेन्मुहुः स्यादिति राशियुग्मं ऊर्ध्वो विभा
ज्येन दृढेन तष्टः फलं गुणः स्यादपरो हरेण एवं तदेवात्र यदा समस्ताः स्युर्लब्धयश्चेद्विषमास्तदानीं यथागतौ लब्धिगुणौ
विशोध्यौ स्वतक्षणाच्छेषमितौ तु तौ स्तः योगजे तत्क्षणतो विशुद्धे वियोगजे ते भवतो गुणाप्ती एवं स्थिरे कुट्टविधौ
विशुद्धिः क्षेपे च रूपं परिकल्प्य साध्ये यथोक्तरीत्या गुणकारलब्धी स्वक्षेपकघ्नीय विशुद्धिनिघ्ने तष्टे च ते वै निजतक्षणाभ्यां
स्यातां तयोस्ते गुणकारलब्धी एवं स्थिरे कुट्टविधौ तदाद्यं संतक्षणेन सफलं सदेह इष्टाहतस्वस्वकतक्षणाढ्यौ स्यातां च तौ लब्धिगु
णौ च नैतौ हरतष्टयनक्षेपगुणलब्धी तु सर्ववत् क्षेपतक्षणलाभाढ्या लब्धिः शुद्धौ तु वर्जिता स्त्रीयभाज्यहरक्षेपयोग्यो लब्धिगुणौ
तयो तावेव भवतस्तेषामित्यनामभुवं .... इति कुट्टकविधिः ॥ युगादिजौ चक्रकवासरयोश्च तावपयथोक्त्यासहृढौ प्रसाध्या
राश्यंशलिप्ताविकलात्मवेदज्ञानाहिनौघायवगोतमत्र समायये यो भगणावशेषं विलिप्तिकाशेषमिह स्वबुध्या मन्यामहे तेषामि

त·वि·
क·९४

94

तत्त्वक्रग्रहर्दलचक्राकलनेपुवेदं राश्यंशलिप्ताविकलात्मकस्य ------ कार्याश्रयमेविलिप्तास्ताभिर्हताश्चक्रविलिप्तिकाभाद्दृढक
कुहाप्तग्रफलेननीयते तत्रैकमायोत्प्रश्नावशेषविहीनिताश्चक्रविलिप्तिकास्यात् शून्येवशेषविकलावशेषेशून्यसंभवे तद्भगणा
वशेषं प्रोक्तेनतद्ग्रफलेनतस्यविलिप्तिकाशेषकसंभवेत् विलिप्तिकात्मपरखगाववोधे स्वबोधमशुद्धयमेवमत्र दृढकुहाप्त
क्रविलिप्तिकानीयदास्यकालत्रदृढकुहाप्तः अन्योपि वेष्ठेनसमंविलिप्ताग्रेचाप्यत तस्यभगणावशेषं दृढकुरेभ्योऽत्रहाधिक
श्चेदृत्तेयेनतदुक्तं खिलमेवसर्वं दृढकुहाप्तचक्रविलिप्तिकानीयदाधिकाल्लत्रवशेषयोश्च वजमकारंकिलसंभवाद्यौस्याद्याभ्यास
एवास्तिखगःप्रसाध्यः अन्येनतस्यविकलावशेषस्याद्यतस्यभगणावशेषं दृढकुहाप्तचक्रविलिप्तिकाभ्रान्तलब्धाकशेषकाभि
नीचसाध्ये लब्धाकसंख्यानधिकेष्टनिघ्नाविलिप्तिकाश्चक्रभवानियान्ये युक्ताहृदा खेकहृनोल्पकस्येनेतदेक नविकलाग्र
केस्यात् यक्कायमिष्टाप्युतिःकथंविलब्धोकतोनाधिकमिष्टमत्र सार्वभौमकृताःसर्वाधिकमेवाहृताकिल तच्छेषदित
येचात्रतदप्यामवबोधतः लिप्ताईदशयुग्मवंतिविकलालसोवियोगयुक्त भागाभागदलेशृहाणिशाशिनः ११।१२।५८
२९। कुत्रीदव १२। स्पष्टुतिः इत्यंस्वीयाशिरोमणौप्रमवशाद्यद्वाविलेवेवितनस्ववेखिलमेवनद्गणनयासहष्यतेकोविदय
थाराश्याद्येर्विकला १२७०११९ तद्दीप्ताहृढकुदिन ९५६३१३ गुणा १२१५२००५०९९०४१ यक्रविकला १२९६००० भक्ताफलं
९३७९५८ शेषं २२९६१० भगणाशेषं १३७९५५ विकलावशेषं ९६५५५२ एतदेवकुहाधिकमितिविलमुदाहरणं भगणा
वशेषाद्दान्तवखगमल्पयं ११२२५८४० विकलावशेषं ८९४० यक्रोत्प्यविकलामानेभाज्यहारेदृढकुहात् विकलाशेषमाने
तविशुद्धिंयविकस्पयेत् चक्राग्रेलिटविकलाःस्पलब्धीहितगुणोप्यतः दृढवक्रयेनगुणावक्राग्रोनेह तेवतत् दृढकवैःशुद्धि
मेतिमगुणोगुणोभवेत् अक्षकुहृकरीत्यातःकार्योवुद्धिमतागुणः दृढकुहाकसंयोगान्मुकः स्या -----------
प्रकारप्रथमेस्पृएए कृतिगुणगुणाप्तेयधुतोनाम्रूलदाभवेत् गुणोयोराशिवर्गस्यसैवप्रकृतिरुच्यते राशिःकनिष्टसंज्ञस्यात्म
दंतस्यकृतिर्गुणा प्रक्षप्याप्तेययुक्तोनाज्येष्ठंतस्यपदंभवेत् कनिष्टज्येष्ठततद्वेपासंज्ञोस्याप्यनतलयः तस्यानतस्याम्यंद
स्याप्यतस्यानस्याखभावना कार्यायोगांतराभ्यांवेनानिसर्वजपातततः मिथोज्येष्ठप

दाभ्यस्तकनिष्ठपदयोर्युतिः अंतरं वा कनिष्ठं स्यादेवं ज्येष्ठपदं भवेत् प्रकृतिघ्नकनिष्ठाद्येष्ठकृतिर्ज्येष्ठकृतिघ्नया तयोर्योगान्तरे ज्येष्ठपदे
व भवतः क्रमात् क्षेपयोराहतिः क्षेपो भवेत्तद्भावनाद्वयेयोगान्तरवशादियं समासान्तरभावना इष्टवर्गहृतः क्षेपात् क्षेपः स्यादिष्टभाजि
ते मूले तस्य वा क्षेपस्तस्य तस्य तदा पदे इष्टवर्गप्रकृत्योर्यद्विवरं तेन वा भजेत् द्विघ्नमिष्टं कनिष्ठं तत्पदं स्यादेकसंयुतौ ततो ज्ये
ष्ठमिहानंत्यं भावनातस्तथेष्टतः रूपक्षेपो विलोदिष्टवर्गयोगात् गुणेन वेत् आद्विलेकृतिमूलाभ्यां द्वियाद्रूपं विभाजितं द्वियाक्
स्वपदं ज्येष्ठं ततो रूपविशोधने यत्राधिशेषस्य कृतिस्तद्द्विघ्नी सेकोकृतिस्सौरदिनप्रमाणे तत्राधिमासप्रमितिं वदाष्टज्ञाः नासिवे
तवविधानमार्गं युगार्कवाराधिकमासहारभाज्योद्भवं यत्नधिमासशेषं तच्चद्विधा स्यादहर्गणहर्गणं च प्रत्यहर्यं चेत्यमिह्रोपपन्नं वर्गप्रकृ
त्यावज्ञ्याकनिष्ठाद्यादौ प्रमाण्यानि यथोदितानि तेष्वत्रयत्स्याद्युगसौरवारेभ्योऽल्पं तथा चाहर्गणमाद्यसंज्ञं प्रश्नेऽविशुद्धिः किलतोऽधिकल्प
हृच्छायेन द्वाभ्यहर्गणशकाभ्यां स्वकुहकोक्त्यैव कृते गुणाप्तीते सौरवाराधिकमाससमाने प्रश्ने द्वितीये हर्गणयोगसौरदिनाल्पकं यच्चहर्गण
तदेव प्रकल्पशुद्धिहर्गणभाज्यहाराभ्यां ये गुणाप्ती विहिते वते ल्पः निरग्रलब्धौ हर्गणभाज्यहाराभ्यां कल्पितास्सहर्गणतद्विशुद्धिः तेनाग्रस
वीनयवर्तनेन क्षेपेन दोषो नपवर्तनस्य यत्र क्वचिद्धर्गणहरादप्यसमहर्गणपदं अप्यप्रश्नेन तद्हर्गणसेयहर्गणं लब्धिगुणगासये आद्यान्ययोः क्र
मादेवं तदेकं तत्हर्गणहर्गण कालभेदेन भेदं नो तस्य शेषयोर्यतः आद्याहर्गणं यदान्यास्मिन् हर्गणमेवाहतं तदा नाद्येतदहर्गणं किंतस्यापवर्त
गुणं हितन् कुत्रापि वर्गप्रकृतेः प्रश्नो नाद्ये ककालिको केवलं कुट्टकेप्येवं वैषम्यं गणितेऽस्थिर हर्गणस्य हर्गणक्षेपाद्यथोक्त्यायं कृतो गु
णः सोऽस्य हर्गणाहर्गणस्य स्वक्षेपोदाहरणद्वये अहर्गणस्यापवर्तनं च न तत्क्षेपाः केवलाहर्गणे सौरोदाहरणे भिन्नक्षेपयुक्तो गुणस्तथाम्
यत्र स्वभिन्नेव पुष्ट्रिरत्नैः स्वभाज्यहारो स्यनिरग्रलब्धौ उक्तान्न दृष्टमतीव दुष्टमुक्तं तदा स्वहकतस्य विज्ञैः स्वोचितक्षेपसंवंधिभाज्य
भाजकयोरिह हर्गणतेतहर्गणक्षेपस्वहर्गणस्यहर्गणतः निश्चयतद्विदार्घ्यं वास्तिचेदन्यथा तदा तद्विचासोदितेवापिद्रष्टेत्येयं विजान
ता स्वतन्त्रणक्षेपवशादनेके सौराहमासाधिकमाससमाने परस्वमानाधिकनातयोर्यो नैवात्रदोषः सयतस्त्वभीष्टः सौरास्त्वयका
लभवाश्च तज्ज्ञाः कृताधिमासा अपि तेव गम्याः नादिर्नचांतः किलयस्य तस्यायेकालजः स्यान्नियमो ह्यथैव अजस्रमित्थं कपरिभ्रमो
ये निर्वीर्यते केन सनैव भङ्गः यद्बलणात तस्वजनं विदं यत्न्वदर्थवादात्मकमेव सर्वं उक्ताम्यशुद्धिंयरिकल्पयत्स्यात्समुच्यतः कुट्टकस्ते

यदार्थं विलंबनतस्तद्व्यभिचारनस्य क्वचित्तच्चाक्षिप्यति सूक्ष्मबुद्धिः एवं च यत्राधिकमासशेषं वर्गीकृतं तेनैकमिदं दशघ्ने वर्गो भवे
त्तदधिमासशेषं वदेदिति प्रश्नः स तत्र रेत यावत्तावत्कसमत्वादिशेषकाद्यशेषप्रक्रिनेकवर्णात् तस्योपपत्तौ संविधायाद्यपदमूले
त॰ वि॰ यावत्तावदेकं परस्य दशघ्नवर्गीकृतकालकस्य सरूपकस्याद्यकृतिः प्रकृत्या मूलेप्सायोविहितं यदस्मिन्ज्येष्ठं कनिष्ठं परिकल्प्य
क॰ ९५ द्विः प्रश्नद्वयोक्ताद्गुणिताप्रकारादित्यादिसाध्या गणकैः स्वतप्त्वे यथोचितं सौरदिनप्रमाणं तत्पाधिमासप्रमितिस्ततः स्यात् उक्तं शि
रोमणौ चैवमुद्दिष्टमधिशेषकं यदर्थं प्रमिता--- अयाप्यतान्येतेनिहि उद्दिष्टकहृते तेऽन्नैस्तयेनिरपवर्तने व्यभिचारः क्वचित्कापि
विलंबापत्तिरन्यथा इति वर्गप्रकृतिसिद्धप्रयदांकेषु हृत्यो क्षेपः आद्यप्रश्नोचितः सोंकः प्रोक्तउद्दिष्टसंतकः हृष्योयस्मात्सोंकः स्या
दन्यप्रश्नोचितस्तथा तेनैतदेवस्याद्यियोद्दिष्टनिरपवर्तते आद्यभाज्यहरौ तौ यो हृष्यांकानपवर्तितौ अन्यभाज्यहरौ तौ तौ योद्दृष्टांकापव
र्तितौ अपवर्त्तानपवर्त्तक्रमात्कुहकरीतितः ताभ्यां लब्धिगुणौ स्यातामधिमासार्कवासरौ हृष्योद्दृष्टीकृतो वाद्यप्रश्नेयदिपदांककः दृ
स्यते सोचितोद्दिष्टलब्धेतनक्रमादा विलंबकुहकात्तत्स्याव्यभिचारोऽनपेक्षतः अन्यप्रश्ने तदुद्दिष्टमहर्षावाहृष्टीकृते तत्राप्येवं य
यो नैव विलंबव्यभिचारता प्रश्नद्वयोक्तरीत्यैव यदुद्दिष्टस्वदेवासकं प्रकल्प्य भास्करीयेतत्याख्येयं दोषवर्जितं प्रोत्रादितं सङ्गत्यैव निर
स्तप्रायमीरितं यन्मरीचौ रहितं तदसत्तच्चेत्येयं विजानता असंगतालापभयादिह तन्नाहृतं मया हृष्टीकृतेप्य [illegible] भाज्येपवर्तयोग्य
नपवर्तितांच शुद्धिं गृहीत्वैवं वदेति तं ने सूक्ष्मा [illegible] उदाहरणस्य सिद्धिं यथा कोऽत्र कोऽष्टादृतो दिग्विघ्नो रसाप्तश्च तथा विलेही [illegible]
विशेषवदनेत्र गुणानीत्यमत्र सतोचासतांकुहकस्य प्रकारः नवांकरेप्यबीजेप्यकुहकानपवर्तते सिद्धांतसंमतिर्योक्ता सदर्याज्ञान
तोस्तिसा वर्गप्रकृत्याविषयोर्यथा स्यात्तथास्तबुध्यावकृत्यास्वबीजे यद्भास्करार्यैर्गदितं प्रसंगात् इच्छिस्वबुद्ध्यैव दितं विशेषं सता
इति [illegible] इह राशिकृसोर्युतिः कृतिः स्यात्सवदाश्च तत्र तयोः प्रमाणं हृदि चेत्रितांतेन नागतिर्वर्गप्रकृतिस्तत्र यावत्तावत्कालकौ तौ
राशी कल्पितौ [illegible] तन्कृती च कार्ये [illegible] वर्गनीलकस्य प्रकल्प तस्योपपत्तौ तस्य [illegible] अत्र कार्यो हि
दृष्टकालकस्यैव वर्गं [illegible] नीलाख्ये कोम्यस्य साद्यवर्गप्रकृत्या यावद्रसाप्त्यवर्गोकः प्रकृतिः कालकस्य च वा
र्गाकदेपकलनकस्य [illegible] यो दितं कार्योकस्तंभवे यावत्तावन्मानेन तथा भवेत् ज्येष्ठाख्ये नीलकस्यात्र कालकस्येष्टमानतः य

व्यक्तं हि राशिमानं स्यादिति वीजक्रियोदिता अस्यैकैकपक्षस्थौ वर्णवर्गौ च केवलौ तयोर्दिते यदा वर्णवर्गौ द्वौ रूपकाणि च तत्र रू
पमले विद्यते स्मिन् वीजक्रियायां यदि प्रकृतिः प्रथमाल्पवर्णवर्गाः स्थितसंख्या परवर्णवर्गसंख्या इष्टरूपयुता भवेत्तत्र क्षेपक एवं व
ऋणापदेष्टव्याख्ये रूपैर्युक्तस्योदितो वान्यवर्णो कृत्स्नेन तद्वर्णेष्टमानेन च कृत्वा कार्या शेषप्रक्रिया बुद्धिमद्भिर्यद्व्यक्ता भास्करार्यैः स
वीजे केचित्तयैव वर्णकृतौ सरूपे यत्राद्यपक्षे गदितेयदार्थे ननत्वंदंवाधिकपक्षं विदन् सद्युक्तितस्तत्कृते तन्मतं तत् प्रकृतिश्चैक
वर्णस्य वर्गकोष्ठावशेषकं अन्यवर्णकृतौ रूपान्विता क्षेपो हि खंडजः एकं समरूपः परवर्णपदं चैकल्पसेतेतस्य कृतौ नवश्य
खंडद्वयं तत्प्रकल्पद्वयस्याद्यं तयोः खंडकयोश्च वर्गौ तत्र खंडयोर्हि द्वन्द्वमध्ये द्वयं कल्पेष्टस्य कृतेः स्वरूपं सा च प्रकृ
त्या गुणिता स्व खंडद्वयात्मकक्षेपयुता स्वव र्गं मेष्टस्य वर्गोऽस्य पदं वेति प्रेष्टकपदं तद्भवतीत्युक्त्या आद्यं मयोक्तक
ल्पद्वयाद्य खंडात्मके काल्पितस्य क्षेपोऽद्वौ मध्यमखंडके ते आद्यं तत् खंडात्मकमिष्टघातो द्विघ्नः प्रकृत्या गुणितो ऽत्तिनायम्
तज्ज्येष्टयोर्द्विघ्न दृतिः स्वरूपो येनास्य मूलं सुधियात्र कल्प्यं तन्मध्यमस्याद्व्यगणप्रसिद्धवीजोक्त तद्रास्त्रवयुक्तितो च अस्संभवात्
तत्पदयोग्यतायाः सरूपके वर्णकृतीति पाठः अस्मैरत्नकोपि वला गृहीतः श्रीभास्करार्यैर्नहि सम्यगास्ति सिद्धांतसंदर्भकृता
प्यत एव वीजे स्वीजे तत्ररूपकसवर्णकृतीति पाठे कृत्वा सरूपकशिरोमणिपाठमाद्य सूक्तो दिते विधियेव सदिस्य माङ्कः भा
स्करोक्तेश्रुतदोषपरिहृतिसमग्रतः स्वोक्तकंटकपंक्त्योव प्रहकाश्चितद्युते सरूपवर्णवर्गक्षेपे तच्छोक्तयुक्त्या मूलासिद्धाव
पिवर्गगतप्रकृतौ क्षेपस्य रूपपदलाभेसतिप्रकृतिरूपयोर्मूलघातेन द्विघ्नेन क्षेपवर्गवर्गो को भक्तस्तद्गुणः क्षेपवर्णवर्गक
निष्टनस्याद्वकरीमान्मेष्टमूलसिद्धेरिति वर्णवर्गस्य वर्णमानं दं कोऽगुणकोऽभिमत एव अत एव सर्वफक्किकायामपि विशेषवि
धिना अव्यक्तवर्गस्य वर्गस्याप्यव्यक्तवर्गतादव्यक्तवर्गस्याव्यक्तमानस्य रूपाणामपि निवारितत्वाच्चपदलाभोक्तिरुपपन्ना एवं समा
धानात्फक्किकायामपि क्षेपसजातीयवर्णकृतिवर्णवर्गतेष्युपपन्नं रूपपदालाभेऽव्यक्तस्यांकस्य वर्गः क्षेपखंडकयुतो मूलदः ॥
स्यात्सोंकः प्रकृतिमूलभक्तः फलत्त सरूपाणि कनिष्ठखंडव्यक्तं मूलेन तदमूले प्रकृतिमूलगुणितं येन ज्येष्ठकसंज्ञेन गुणकेन

गुणितं क्षेपवर्णवर्गकाद्दहीनं प्रकृतिकनिष्ठखण्डं ज्ञातेन भक्तं फलेन कुट्टकसंज्ञं गुणलब्ध्येन गुणितः क्षेपवर्णवर्गः कनिष्ठाख्य
कखण्डं एवं खण्डद्वयात्मकं कनिष्ठमस्मात्तु कनीनां ज्येष्ठमूलसिद्धिः यथा प्रकृतिः याव ५ क्षेपकः काव ४९ रू २० अत्र कनिष्ठस
न·वि· खण्डं प्रथमं २ परखण्डज्ञानार्थं कुट्टकन्यासः भा ९२ क्षे ४५ हा ५ अत्र गुणलब्धी लब्धे १।१८ एतद्गुणगुणितः कालकवर्गः काव ९ कनि
क·५९ ष्ठाख्यं खण्डं एवं कनिष्ठं काव ९ रू २ अतो ज्येष्ठं काव १२ रू ९ अतः पूर्वं वर्णको वर्णवर्गपरतया ग्राह्यो ज्ञातो रूपांक
श्रीकरीनाकल्पनीयश्रुतिसम्यगेव एवंधीमद्भिर्वर्गप्रकृतावुदाहरणं खिलविज्ञेयमिति इत्यं सरूपको वर्णवर्गो न समदृष्टं
96
शये रूपवर्णभूषणं दृष्टं न तत्र मोघुनावयं अथ कनकसना मूलौ द्वावप्यतिजडाविह यथा भास्कररवी जाग्रावगमो न हि तत्र
नः यत्र वर्णजकृतौ च रूपवर्णौ तिनचयदयोः परिमाणं स्यात् यथा किल तथैव वदाम्यभास्करेष्टसदुदाहरणं हि यथाभीष्ट
राशयोः स्ववर्गौ याव ५ काव १९ हीनौ तद्युतिः खाब्धिः २० हीना कृतिः स्यात् याव ५ कव गुणिताव २० ज्ञातवर्गौ निताभूप १९ यु
तौ यदि वर्गो यत्र वा स्यात् सरूपके वर्णकृती तिपादे नैवाल्पकास्यात्र नियमः तेनाल्पके नादृशमेव नूनं भास्करस्याभिमतं नवा
स्यात् यद्यप्यत्र सतो वर्गो कृतौ नैव तथापि तत् संशोधनादिवर्गस्य पनर्णाक्रिययाभवेत् अत्रस्थूलार्थमुदाहरणद्वयस्योपन्य
याव ५ काव १९ रू २० अत्रकृतोभयत्रापि प्रकृतिं पंच संमितां शेषं च क्षेपकं स्पष्टस्वरूपो कि क्रियाकृता अत्र प्रकृतिः ५ क्षेपः
याव ५ काव २० रू १९ काव १९ रू २० अथवा प्रकृतिः ५ क्षेपः काव २० रू १९ भास्कराभिमतेस्यानांक निष्ठज्येष्ठके यथा तथात्रान
यनेवाच्यगणकानंदहेतवे तावत् क्षेपं क्षेपरूपाणि कृत्वा कल्पज्येष्ठमपनीयेयथोक्ते सर्वक्षेपेयोन्यवर्णस्य वर्गस्तस्यांक
स्तोज्येष्ठवर्गो विभक्तः रूपे निघ्नात तत्प्रकृत्यामसूलं तदन्तः सर्वक्षेपयोः वर्णएवज्ञेयेन्यस्याद्यकखण्डे द्वोके कल्पंतस्याद्यक
खण्डं तदेको सरूपकक्षेपकनातिवर्णमेवस्वकीयं तत्कनिष्ठमत्र सिद्धं भवेज्ज्येष्ठमनो विकल्पं प्रसाधयेन्मदासिद्धिरियं परंतु स्
लसिद्ध्यर्थमृणगामांकृते किल एवमेवकृताच्च मूलं ग्राह्यं विचक्षणैः अथैवैकककनिष्ठखण्डं प्रकल्प्यैकज्येष्ठखण्डमतस्यात्
प्रथमोदाहरणे शशी ५।१।१ वा ७।२ वा १८।२ द्वितीयोदाहरणे वाधी ५।१ वा ७।२ वा १।१।२ एवमनेकज्येष्ठकनिष्ठकल्पनया पिव

क्रियानंतरसिद्धिः यथेष्टपक्षयोकनिष्ठज्येष्टे। कं का २ नू ३ ज्ये का ८ नू ५ | यदनुर्णकक्षेपक खंडकाभ्यां सद्रूपकोदाहरणस्य सिद्धेन तयोः सं
योक्षेपवशात् विलवं सर्वत्र वाप्तेः कथमा | कं का २ नू २ ज्ये का ५ नू ३ | हततेः सद्रूपवर्णद्वयवर्गपक्षे नवर्गकेक्षपक्रतौ विलवं श्रमे
भवाज्येष्टपदस्यवाज्ञात्र्यंयवदंतो नितरां निरस्ताः सूपान्वितौ वर्णजवर्गनां कावववर्गवर्गौ चतयोरस्तवर्ग यदोपपत्तेप्रकृतिप्रकसतेचा
विलेपत्वमिह ब्रुवंति अवर्गजातां प्रकृतिं प्रकसाविलं च तंपदस्मुदाहरंति अमूलदोन्मूलदपक पवपलो नहष्टः क्रहविद्धिरुढः अतःख
लैर्भूषणदानमुक्त्यन्नत्मतां दूषणमेवदेयं भावेप्यभावस्तुनदाहृतो यंपदस्य तैर्नैवक्रियात्र चिंता यत्रक्षेपोद्वेवक्षेपयन्नर्णं तत्र दर्शितम्
सद्रूपेणान्यवर्णेन तत्संक्रमस्वं च नेयदा यतेतच्चतद्रूपास्मिद्याः सिद्धिः कथं भवेत् उक्तोदाहरणस्य प्यतदर्थगणकक्ष्यणु यत्रोदाहृ
तौक्रमोः येचाष्टगुणयोर्युतौ अधिकाविंशतिर्युक्ताः वर्गः स्यान्तौ वदद्रुतं वक्तनक्षविलंवा पिविलं स्फुटे क्रदाप्तं अवर्गतन्प्रकृतेदं
तन्मतेनेव मन्यते दृष्टक्षेकवर्णस्यमात्मवीजोक्तिवमदे क्षज्येष्टेत ना सिद्धिर्येनोदाहरणस्य अवर्गाग्रयांकस्य सिद्धो वहवो कका
नां वर्गाः भास्करोक्तं कलाविंवं स्वीकृतं वक्रमिधिमात् तन्निराकरणात् क्रदाय्योर्थकथ्यते पुनः कलाहतेत चक्रलिप्ताः खगस्य लि
प्ताविंवं तदृशेनेव नूनं तस्मात्स्वत्तसूर्यसुखेः सङ्कंत स्मादार्यैविंवकं योजनैर्यत् निद्रकार्यं चक्रलिप्ताभिराप्तस्वीयैः कलायोज
नैर्विंवलिप्ताः तास्युः कलालिप्तिकामानसिद्धायेत द्विवलिप्तिकायन्यमानात् कुवेमज्ञातासभावेवतेनो मध्याकलायद्गुणोच्चस
कला मैनेवाप्यामध्यकक्षास्य विंवलिप्तानीचोच्चेविंवलिप्ताश्चतास्युः येनात्मेवं मध्यकक्षेव नीचेकलानदृत्तामध्यविंवीयलि
प्ताः तास्यूर्नीचकलिकाविंवलिप्ताः नीचोच्चेतश्रेणहृद्धिसयाप्त तदज्ञातांकोदाहरकस्यत्तस्यएव प्राचीनोक्तास्सर्वखेटेषु योग्यं विंव
वेसादृश्यमिमात्रतेन नांगीकार्यं तत्कृतं गोलविद्धिः यवशिरोमणौ सार्वभौमेप्यमकलामितेः ओमादिकलिका विंवाश्चयत्वाश्च
दितानिवैः तन्मतेलोकज्ञाय्योमेषादीन तथाविलाः सौरस्फुटस्पष्टस्मृवतस्यैव गुण्याकिमुतायं शिरोमणौ नलकृतेदोषाक्रांते
वलात्कृते तत्समुद्धरतेविद्वानूयः सदा गोलविदवः धीशाद्यात्मगुणकं पंचलक्षोक्तोद्रमभफले पर्ययंशूमसर्गैत्रलेखकात्तरतो
यवा धीमत्कत्तमाभ्रांतियदीत्यत्र परिश्रमः चरमक्षोदयास्वार्थस्माम्यतत्वविनाकृतं महत्तेतेनततत्रैवदृश्यराशिस्तदाप्ततः य
नर्णसंयोगसद्भावोगतेः शीघ्रफलस्य च तद्ज्ञाताग्रिमयोः शीघ्रफलयोर्भेददर्शनात् तदाहृतः यथेरिष्यंशुप्यतेनात्मदोषतः आपिव

गराशेः यदेतन्नोविप्रतिपत्तिरत्र सता मवर्गस्य पदं तत्सर्वं ग्रंकात्मकं विदितमेवयुक्त्यारेखात्मकं स्वीकृतमेवमूलं तेनात्र तज्ज्ञानवि
धिंवदतेज्ञानासि सम्यक् यदि शिरसा शास्त्रे येनैवमक्षाकरिणी विशुद्धिप्रयाति तद्ग्रफलांकयोश्च ग्रस्याभजनाकोटिरिहाधिकस्त
न·वि· समावनोवायतमिष्टमाभ्यां कार्यं तत्तस्य श्रुतिजं चयत्र तैक्ष्णदेककोणहतकोटिस्त्रे दोःकोटियोगार्द्धमितान्तरस्य केंद्राच्चत
क·५८· ग्रासदलेनतूनं कार्यं हितत्कोटिजसूत्रैरूलमेवतद्वादकमानेन विवर्द्धितमत् तत्र तद्गस्याकिलमध्यसूत्रं तत्राश्रितादायतजात्य
कोणात् प्रवर्द्धितवाकजसूत्रमेवकक्षमध्यकावहृति गेयदास्ति तदेव रेखात्मकमूलमत्रत्येयं करणं गणितप्रवीणैः तन्मूल
रेखासमकर्णतस्यचतत्र्भजं स्यात्समायतेन साम्यात्तयोः हेत्रफलस्य चेदमनेकदोःकोटिवशात्त्रभिन्नं करणं कसंख्याक
रेखाविभागाः समायत् प्रमाणाश्रतन्मानतस्तकरणयुग्मदोःकोटिसंख्याकरेखाविभागाश्चपि सुस्तरतत्रमायायतस्य यथोक्तंकर
णयाश्चरेखात्मेमूलं तथैव प्रसाध्येचतद्वाजकोष्ठैः करणयारपितस्ततदेविकाख्येपदेतद्दन्यायतेस्वसमाभ्यां श्रुतैस्तैवरे
खात्मेमूलं यदत्र भवेत्तत्करणाश्चमूलस्य मूलं यथोक्तं करणाश्चमूलस्य मूलं तथा तत्करणयुग्मदोःकोटिमितैः करणेऽर
पिस्वस्मूलोऽन्यमूलेतत्रमायायतायचरेखात्मेमूलं भवेत्तच्चमूलोऽन्यमूलस्य मूलमिदं हस्त्रवुद्धा सुजनैर्विचार्य इदं हृत्कं
उदितं साधनार्थमजीवायपुक्तं मयोक्तं तत्सर्वं विनान्योदितस्थलसंख्याकयुक्तिसवुद्ध्यर्थमेवात्र रेखाकवैस्त ग्रासन्नमूलेत्र
हणेयदस्यावशेषकायूलदधःस्थितांकं मानातिसहासन्नयानमार्ग संकस्य तान्तानगुरुं हिमध्ये ग्रस्यवर्गराशेः तत्सासन्न
सावयवेमूले यतोनतद्वर्गेकं वांचिदपिसः सावयवतन्मूलंविद्यस्यदयं ग्रासन्नमूलतत्समेकं तदधःस्थितः षाष्टिमकावयवो
द्विद्वितीयं तन्मानेयावन्नावत् १ ग्रासन्नमूलयुतेजातेसावयवमूलेयाः १ मूः १ ग्रस्यवर्गोवर्गराशिः याव १ यामू २ मूव १
ग्रस्मादासन्नमूलवर्गविशोध्यजातं मूलावशेषं याव १ यामू २ ग्रत्रयावद्वर्गोष्टियावद्गुणितोयावदास्ति तत्रैकोयावत्षाष्टिम
कावयवः स्वल्पत्वेनतेनूपमितिंगृहीत्वायावद्गुणितं रूपमेवयावद्गुणितेद्विघ्नमूलेयुतेकृत्वासंपादितं मूलावशेषं याव· सरूप
द्विघ्नमूल १ इदंजातमूलावशेषसममितमव्यक्तं पक्षेयावदेकं तत्समतायक्तं रूपं प्रक्षिप्ययावन्मानंसैकमूलावशेषाद्वियुतद्वि
ग्रासन्नमूलभक्तं षाष्टिमकमूलाधःस्थितसावयवांकतत्संस्यात् ग्रतस्तत्षाष्टियुतांग्रासन्नमूलाधःस्थितः वयवमानेव्यक्तंस्यात्

पयामत्रपदार्थः स्पष्टमास्मिन्नोकत्रकवत् स्वसंतदंतरेहरेमहत्साग्रेयदंतरे दृक्कर्ममासितिस्पष्टष्टगवेणार्योनेरार्यकजमूलजविक्रे दृक्लसं
स्थितमरंध्रनलेनस्हत्समसाधिरेहशाभुविवाधा सत्रुद्गनमितिचततस्वसंतरेकिलसमानयतीह खेस्थितेजलमवादितिसंख्यैकित्र
वेत्तिनिजबुद्धिवशात्सः मूलकार्यजनितेकिलवेधेनत्रलग्ननलमूलकजाते लेवकेभुवितदंतरभूमिर्वीजरेतरमितिस्त्विहकोटिःवं
शमूलजनितेकिलवेधेहष्टिज्जोमतगुणोभुजएव कोटिस्फुद्रवतिभूपरिमाणंतत्स्ववेणुविवरेसुधियोह्यं ज्ञातभूमिगुणितात्कि
लकोटिर्वीक्षनाचविहृतायकवेधे ततफलेनरहगोत्थकयुक्तंवंशमानमितिलेवकमानात् यष्ट्याग्रवेधादपिकेवलाद्धाभ्रवंशमा
नेघनष्टाभ्रुणुत्वं ऊर्ध्वस्थवेधेनतथोपविष्टवेधेनसाध्येभुजकोटिमाने कोटीचतेस्वस्वभुजोहृतेतत्फलांतरेणोद्धृतमेवदृष्ट्योः
उच्छ्राययोरंतरकंचभूमिः स्यात्तद्ध्वान्तदृशामितिप्रवावत् भूःस्वस्वकोटिगुणितास्वस्वबाहुहृताफले स्वस्वदृष्ट्योच्छ्रसंयुक्तेस्यातां
वंशमितीसमे एवंजलेपिप्रतिबिंबवेधाज्ज्ञेयंपरंतत्रदृगोच्छ्रमाने हीनंविधेयंतद्युतिःस्थलेहिचैवंतखेभुववेधतोपि कोट्य
केंद्याताभुजहृत्फलेस्यामलक्ष्मभातदृशातःफलांशाः स्तस्त्वमदोःकोटिवशादिदंतसंवादमायातिकृतंचसर्वं येयेर्हितःश्रुति
दृष्टेतियोकेष्टमल्लकाःसद्गुणितोपयुक्तं तमेकमेकत्ववदाशुनूनमेका ------ निगुणोसिद्धेतत्वे अत्यसहाररेग्रष्यमेविलिख्या
धिकक्रमात्रेमकस्यविलोक्य श्रायक्रमाद्यधिकेस्यभक्तेशुद्धिस्तदामार्जनमस्यकस्य दृक्षोकतोवाथनयोर्विहैकोपवर्त्तनीयः
स्तदृष्ट्योयथातो एवंक्रमान्मेसकलाहृष्टांकाः स्युस्तद्युतिः स्वाभिमतोसकोंकः भिनाग्निभागेजलगोलरंध्रेर्मृदागमिश्रोर्ककं
रप्रतप्तः शुक्तास्यशीतेनकथंभवेत्तवशात्तरंतत्रविवेकवित्ताः नोश्रत्नमर्कस्यकरेषुवक्रावेवास्तितद्येनकराःस्वभावात् यद्भू
पदार्थेकिलसंविलग्नाहदिर्भवेत्तद्रुतवक्रिरेव स्वस्थानतस्तेनतदुष्णतास्याद्वीतसोनैवकथंचिदत्र भूस्थांबुमृद्वक्रियुतोकि
लोष्मा भवेदजस्रोनोर्ककरैरतोपि अग्न्युष्मतार्कांशुजयोगसिद्धाः सार्कस्यरश्मेरितियेवदंति ततन्मतेस्यात्तिमात्रिनूनंवक्रिंवि
नाग्न्युष्णतदाप्रसिद्धेः तद्धेववासनामितिमयोक्तं विलसतेभयात् अत्रकाव्यत्रसाज्ञेयाख्याख्याक्तविदाभृशं अप्रसज्जीर्णमायोदितं
मोहलूतमनवीनेनविनाउग्रहाज्ञालयुक्त्या मुद्रकेनवीनतसर्वप्रतीत्यैविरंश्राक्तनोक्तंसदैवास्तलोके यःकरोतिस्वनाम्राजः
यत्सोक्तष्टकसनोमशीघ्रंत्वयमाप्नोतिजन्मनिर्वाणजयोनिष ॥ इतिश्रीकमलाकरविरचितेतत्वविवेकेसोमरप्रश्नाधिकारः

त॰ वि॰
क॰ ९८

98

ॐनमोनमः ॥ श्रुत्याद्यस्मार्तैर्वरदस्य संख्यो २।२ यत्रांशशाके रस्मिन्वद्दक्षिणस्यां गोदावरीसौम्यविभागसंस्थे दुर्गंचयद्देवगिरीतिना
म्ना १ प्रसिद्धमस्मान्नृपयोजनैः प्रागुत्तरस्यां नगरात्स्थितं पार्थरीच विदर्भदेशांतरगाखिरम्या वस्तीपुरी तद्गतदेशमध्ये २ तस्य
स्ताकिंचित्पूर्वभाग एव सार्द्धस्थितैः सैः किल योजनैश्च गोदावरी वर्तिसदेव गंगा या गौतमस्पर्शनया प्रसिद्धा ३ अस्याः सत्सौ॰
म्यतटोपकंठ ग्रामोस्ति गोलाभिधया प्रसिद्धः तथैव पार्श्वे शुभरूपतोऽतमा पुरी तयोरंतरगास्वयं सा ४ यस्यां सदानंदजले र
मंते गृहाग्निदग्धास्तगुणास्तुरूपः परस्परं सीकरमेचनाद्यैर्नैकोनकौ भाषणतत्परास्माः ५ गोलत्मिमानाम विहंगमाः स्वतंत्राः स
न्मानसे तेऽत्र सदैव हृष्टाः गोदावरीनीरसह्याश्रयेण यथापवित्राः सह्रदोद्विजेंद्राः ६ गोदावरीसौम्यतटोपकंठ गोलाख्यम
द्ग्रामस्थसिद्धश्च सौ विप्रो महाराष्ट्र इति प्रसिद्धो यो भारद्वाजकुलावतंस ७ बभूव तज्ज्ञो विलमान्यभट्टाचार्यो ··· शास्त्रनिपु
णः पवित्रः सदा मुदा सेवितभर्गसूनुर्दिवाकरस्तत्तनयो बभूव ८ वेदांतशास्त्राभ्यसनेन काश्यां युः पुनःपरावर्षयांतनुभुक्तस
जे ग्रस्यार्थवर्यस्य दिवाकरस्य श्रीकृष्णदेवस्त्विति प्रसिद्धः ९ बभूव पुत्रः स्वतपोविचित्रः समीर्थकर्ता खिलशास्त्रवेत्ता तज्ज्ञस्त
तज्ज्ञोलविदांवरिष्ठो नृसिंहनामा गणकार्यवंद्यः १० बभूव येनात्र च सौरभाष्यं शिरोमणौ वार्त्तिकमुत्तमं हि स्वार्थं परार्थं च कृ
तं महर्षेः सयुक्तियुक्तं ग्रहगोलतत्त्वं ११ तज्ज्ञस्ततस्तैव कृपालवेन स्वज्येष्ठसंदृष्टदिवाकराख्यात् सेवन्सवार्यात् गुरुतः प्रलब्ध
शास्त्रावबोधो गणकार्यवश्ये १२ दृग्गोलजं तेत्रनवीनयुक्त्या सर्वं विकिनः श्रीकमलाकराख्यः समस्तसिद्धांतसुगोलतत्त्ववि
वेकसंज्ञं किल सौरतत्त्वं १३ खनागपंचेंदु १५८० शके व्यतीते सिद्धांतमायाभिमते समग्रं भागीरथीसौम्यतटोपकंठ वाराणर
सीस्थो रचयां बभूव १४ दर्भगर्भाग्रधियोग्रहस्ता स्तदर्थमेवास्ति ममोयमोयं सद्भक्त्युतैश्चैव विचारणार्होप्ययं समग्रः परिभाव
नीयः १५ तत्वद्विषां दूषणमंतरेण सयुक्तिशास्त्रं न भवेत्प्रमाणं ततसएवात्र मया परा योदृग्गोलपारंगमवर्यनाथं १६ क
रणप्रायसिद्धांतेषु सद्युक्त्याभिमानतः वयं कवयश्चाज्ञः स्वोक्तौ पी पुरस्तना १७ तदव कवयो येत्र गोलतत्त्वार्थकल्पकाः कु
काव्यपाठकास्तेतु कवयो न कथंचन १८ स्वृंगारपद्लालित्यग्रंथासक्ताविषविदे वासनापाशसंमतानी चामृतं तद्धि दोसतां १९
प्राचीनरीतिभिन्नेस्मिन् मूर्खा निंदां करिष्यति तद्दुःखेऽनेनयेषस्मात् ज्ञातारो वहवो भुवि २० रहस्यमेतद्देवानां न देयं यस्य कस्य॰

त॰ वि॰
क॰ ९९

विन् सपरीक्षितशिष्यायदानर्थज्ञानमुत्तमं २१ अन्यथाप्युरुहेद्दिषिकृतज्ञचिरवासिनां अवश्यमायुःसत्कृतनयःस्यात्या
यिनांतथा २२ ग्रहनक्षत्रचरितंज्ञात्वागोलंचतत्त्वतः ग्रहगोलमवाप्नोतिपर्यायेणांनरात्मवान् २३ युगेयुगेसमुत्पन्नार
वेनेयेविवस्वतः प्रसादाल्कस्यचिद्भुवःप्रादुर्भवतिकालतः २४ धैर्यैःश्रमैस्तत्त्वविवेकपद्मकमङ्गोलपुष्पाररविनोऽस्तितेषां स
र्वत्रकोऽभिमरहन्नदन्यरुम्यंविविंसैगानवैवतष्टे २५ समर्पितस्तच्चरणांबुजेनोमयास्यसद्बोधविहृद्दयोऽस्ति अतःपरंसहरु
णासिमध्येकवी—शसंहर्णाकृपाकवितं २६ सद्बुद्धिहृद्बोगाणितप्रबंधविचारसारामृतमावहन्ती सद्वासनावासितमा
नसानांमद्वाक्सिरेखामुदमादधात २७ येपाठयंतिचपठंतिलिखंतिचैनंसार्थंसवासनमलंनिखिलंसमीक्ष्य तेषांयशो
विनयगौरववैभवानिप्राज्ञैर्दिवाग्रहसितानिभजंतिवृद्धिं २८ इतिश्रीमत्सकलगणकसार्वभौमविद्वन्नृसिंहात्मज
कमलाकरविरचितःसिद्धांततत्त्वविवेकःपरिसर्गनामगमत् लिलेखहृषीकेशःपुरमंडलवासी ज्येष्टकृष्णनवम्यांशुक्रे
संवत् १९३५ ज्येष्टप्रविष्टे १४ श्रीमत्पाण्डितजगद्धराज्ञयालिलेखरुष्यिः ॥ शुभम् समाप्तम् सर्वम्
महादेवायनमः ॥ ॐशंभवेनमः ॥ ॐनमःशिवाय ॥ ॐहरायनमः ॥ ॐसांवायनमः

99

समाप्ति

ज्योतिष